Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap. Deel 78

bron
Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap. Deel 78. J.B. Wolters, Groningen 1964

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bij005196301_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap

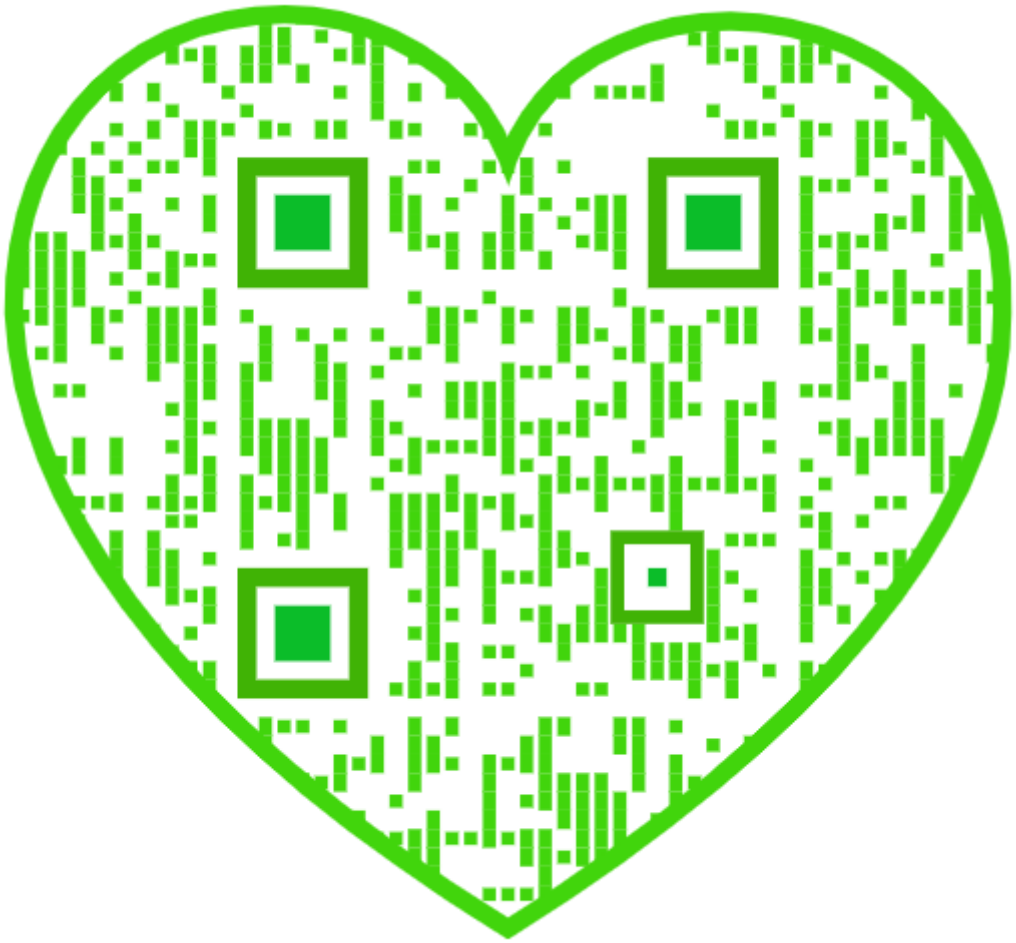

[Verslag]

Verslag van de Algemene Vergadering van de Leden van het Historisch Genootschap gehouden op zaterdag 2 november 1963 in Esplanade te Utrecht

Volgens de presentielijst zijn aanwezig de leden en introducé's:

W. Jappe Alberts
J.W. Andriessen
J.A. van Arkel
J.N. Bakhuizen van den Brink
G.A.M. Beekelaar
E. van Beusekom
K.W.L. Bezemer
J.C. Boogman
W.J. de Boone
J.W. Bosch
Ph.M. Bosscher
C.D.J. Brandt
J. Brandt-van der Veen
J.J. Buurman
M.P. van Buijtenen
M. van der Bijl
A.C. Carter-Le Mesurier
W.Ph. Coolhaas
W.A.H. Crol
J.G. van Dillen
J. Dommisse
B. Dorsman
H.W. von der Dunk
H. Dijkstra
M.G. Emeis Jr.
J.L. van der Essen
J.A. Faber
G.J. Gerbscheid
C.E. Gerretson-Harmsen
W.J. Goslinga
D. Grosheide
C.F. Gülcher
E. van Gulik
J. Haak
M. Hartgerink-Koomans
H.F. Heerkens Thijssen
P. van Hees (intr.)
J.G. Hegeman
J. Heringa

J.F. Heijbroek
H. Heijnen
J. van Heijst (intr.)
W.J. van Hoboken
B. van 't Hoff
J. Holleman
D. de Hoop Scheffer
J.A. van Houtte
F.W.N. Hugenholtz
P.J. Idenburg
O.C.D. Idenburg-Siegenbeek van Heukelom
P.W.A. Immink
J.F. Jacobs
H.P.H. Jansen
L. Jansen
M.J. Jochems C.M.
G.J.W. de Jongh
M.W. Jurriaanse
J.H. Kernkamp
F. Ketner
C. van de Kieft
C. 't Kint (intr.)
O. 't Kint (intr.)
A.C.F. Koch
L. Kok
N. Kolff
E.H. Korvezee
H. van Lambalgen

J.R. van der Leeuw
J. Meilof Yben
W.J.F. Meiners
P. van der Meulen
J. Meijer
F.E.J. Milo-van Everdingen
W. Miltenburg-Racké
A.Th. Mous
H.J. Mijjer
N.F. Noordam
J.K. Oudendijk
R. Philips
L.P.L. Pirenne
J. Platteel
L.J. Plemp van Duiveland
J.W. Postma
E. van Raalte
A.E. Revers
J.H.A. Ringeling
J. Rogier
A. Romein-Verschoor
G. van Roon
D.J. Roorda
A.J.C. Rüter
C.A. Rutgers
P. Sarolea
A. Schaper
H. Schmitz
I. Schöffer
G. van Schravendijk-Berlage
R.J. Schuursma
J. Sibinga Mulder
F.S. Sixma van Heemstra
B.H. Slicher van Bath
J. Steur
Th.H.J. Stoelinga
J.G. Stork-Penning
J.E.A.L. Struick
J.J. van Stuyvesant Meyen
C.A. Tamse (intr.)
J. den Tex
L. van Tongerloo
M.Th. Uit den Bogaard
A.J. Veenendaal
A.J. van de Ven
G.H. Verbist C.J.
H. Voorn

Joh. de Vries
G. de Vroede (intr.)
M. de Vroede
E. Vroom
S.L. van der Wal
H. Wansink
E.H. Waterbolk
J.M. Welcker
IJ.P.W. van der Werff
E.J. Werkman
W.M. Westerhuis
J.M. van Winter
P.J. van Winter
C. Wiskerke
J.J. Woltjer
A.M. van der Woude
J.S. Wijne
S.B.J. Zilverberg
S.H.A.M. Zoetmulder
A. Zijp

Eén handtekening was onleesbaar.

De voorzitter, prof. dr. C.D.J. Brandt, opent te kwart voor elf de vergadering met de volgende rede:

Dames en Heren,

Ik heet U welkom op onze Algemene Vergadering; ik ben verheugd, dat wederom zovelen van onze leden de weg naar Utrecht, waar ons Genootschap gevestigd is, hebben gevonden. Dit woord van welkom geldt U allen, zonder onderscheid, maar in het bijzonder de beide sprekers van vandaag, waarvan de een,

dr. M. de Vroede, van bezuiden onze staatsgrenzen tot ons is gekomen om een onderwerp voor ons te behandelen uit de jaren dat Noord en Zuid verenigd waren en de ander, prof. dr. I. Schöffer, ons bestuur en U een grote dienst heeft gedaan door zijn bereidheid om een voordracht te houden, toen wij door twee teleurstellingen dreigden vast te lopen.

De traditie getrouw richt ik mij ook graag met een extra verwelkoming tot ons jongste erelid, prof. dr. J.A. van Houtte, daarmee onze leden tegelijk in kennis stellend van het feit, dat ons bestuur na onze vorige Algemene Vergadering besloten heeft om deze geleerde uit het Zuiden in de lijst van onze ereleden op te nemen. Ik twijfel er niet aan, of dit besluit zal Uw aller instemming hebben. Tot zijn en onze spijt heeft prof. dr. H. van Werveke, een van de trouwste bezoekers van deze bijeenkomsten, laten weten, dat hij ook ditmaal verstek moest laten gaan. Ik spreek de hoop uit, dat de stoornis in zijn gezondheidstoestand, die hiervan de oorzaak is, spoedig tot het verleden zal behoren.

In de samenstelling van ons bestuur is dit jaar geen verandering gekomen. De plaats, die opengekomen was door het aftreden van prof. dr. E.J. Dijksterhuis, waarvan ik in mijn vorige verslag melding heb gemaakt, is niet gevuld; de Utrechtse leden van het bestuur hebben gemeend, dat de werkzaamheden vooralsnog door de zittende bestuursleden konden worden uitgevoerd. Onze penningmeester, dr. A.J. van de Ven, heeft weliswaar zijn ambt als rijksarchivaris in de provincie Utrecht dit jaar neergelegd wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd - Uw voorzitter heeft het Genootschap vertegenwoordigd bij het afscheid in kleine kring, dat de scheidende archivaris werd aangeboden - maar tot onze vreugde heeft hij zich bereid verklaard om zijn plaats in ons bestuur te blijven bezetten.

Het aantal gewone leden van ons Genootschap bedraagt, volgens de gegevens mij door onze eerste secretaris verstrekt, 746 (734), 23 (23) leden-instellingen en 77 (72) buitenlandse leden, terwijl 10 (11) namen op de lijst van ereleden prijken.

Thans kom ik tot de hoofdzaak van dit verslag: de stand van de uitgaven van ons Genootschap.

Om redenen van chronologische aard begin ik met de *Kroniek van Melis Stoke*. Vorig jaar heb ik U gezegd, dat er hoge eisen gesteld zouden worden aan de bewerker, ons medebestuurslid, prof. dr. F.W.N. Hugenholtz, wilde deze omvangrijke uitgave

in 1963 gereedkomen. Toen ik dit zeide, wist ik niet, hoe hoog die eisen zouden blijken te zijn. Met name heeft het probleem, welke tekst uiteindelijk aan de druk ten grondslag zou moeten worden gelegd met de praktische gevolgen daarvan, bijv. wat betreft het typen, veel meer tijd gevergd dan aanvankelijk gedacht was. Bovendien heeft ook collega Hugenholtz te lijden van het euvel, ons allen zo goed bekend, dat hem steeds minder tijd ter beschikking staat voor wetenschappelijke arbeid als deze.

Ook de voorbereiding van het derde deel van het *Thorbeckearchief* heeft het afgelopen jaar vertraging ondergaan. Hier was het niet de materie van de uitgave, die de vertraging veroorzaakte, maar de omstandigheid dat de bewerkster een operatie heeft moeten ondergaan, die met de nasleep ervan haar een half jaar van haar tijd en energie voor deze uitgave gekost heeft. Gelukkig is zij nu weer met zo goed als volle kracht aan het werk en als zij daarmee kan doorgaan ziet het er naar uit, dat de door ons bestuur gedachte termijn van verschijning van deze publikatie in het voorjaar 1965 niet of nauwelijks overschreden zal hoeven te worden. De kans dat dit lukken zal is des te groter, omdat dr. J.H.A. Ringeling, die de bewerkster bij de collatie en de annotatie assisteert, gedurende de tijd dat mevrouw dr. J. Brandt-van der Veen was uitgeschakeld, rustig heeft kunnen doorwerken. Niet onmogelijk is echter, dat het gereedkomen van de Kroniek van Melis Stoke in de loop van het komende jaar ons bestuur zal noodzaken om financiële en/of technische redenen de verschijning van Thorbecke III wat later te doen plaatsvinden.

Een uitgave die van het begin af aan de ene tegenslag na de andere heeft opgeleverd, is die van het *Archief-Van der Meulen*. Kon ik in mijn vorige verslag een - alleen door de ervaring nog wat getemperd - opgewekt geluid laten horen, toen ik kon mededelen, dat de bewerker, onze eerste secretaris, geslaagd was in het verkrijgen en vinden van wetenschappelijke assistentie voor deze uitgave, thans moet ik berichten, dat deze assistente, mevrouw drs. A.J. Klaassen-Meijer, zich door de voor haar verheugende omstandigheid van aanstaande gezinsvermeerdering vorige week genoodzaakt heeft gezien er prof. dr. J.H. Kernkamp van in kennis te stellen, dat zij haar werk aan deze uitgave per 1 december zal moeten staken. Dit feit stelt de bewerker en ons bestuur opnieuw voor het netelig probleem van het omzien naar nieuwe hulp, waarvoor niet gemakkelijk

een oplossing te vinden zal zijn. Intussen wil ik niet nalaten te getuigen van mijn grote waardering voor de wijze, waarop zij haar werk voor deze uitgave heeft verricht; het verlies, dat wij door haar gedwongen afscheidnemen gaan lijden, wordt er slechts te groter door.

Na deze ietwat sombere klanken doet het mij goed voor de afwisseling eens een wat opgewekter geluid te kunnen laten horen en wel ten aanzien van de *Gouverneursrapporten*, een uitgave die lange tijd, te lange tijd, heeft stilgelegen. Kon ik vorige maal niet anders meedelen dan dat prof. Rüter zon op middelen om deze publikatie weer op gang te brengen en daarbij de hoop uitspreken, dat het hem zou lukken deze middelen binnen afzienbare tijd te vinden, vandaag mag ik zeggen, dat hem dit gelukt is en dat er reeds een begin is gemaakt met de afwerking van deze uitgave. Ik behoef U wel niet te zeggen, hoezeer ons bestuur zich erover verheugt, dat deze belangrijke publikatie weer voortgang zal kunnen vinden en hopelijk in afzienbare tijd tot een goed einde gebracht zal kunnen worden.

Anders dan de commissie, aan wie de herziening voor de *Regels voor het uitgeven van bronnen* is opgedragen, gedacht had, is het haar niet gelukt om de resultaten van haar arbeid dit jaar aan het bestuur voor te leggen, laat staan dus dat het mogelijk is gebleken, zoals ik in mijn vorige verslag met lichtvaardig optimisme meende te mogen veronderstellen, om de nieuwe Regels in 1963 in druk te laten verschijnen. Dit zal op zijn vroegst in 1964 kunnen gebeuren.

Wanneer ik tenslotte nog gerapporteerd heb, dat betreffende deel II van de *Bentinckpapieren* bericht is ontvangen, dat er een mogelijkheid is, dat de copij hiervan in 1964 persklaar zal zijn, dan heb ik over de delen van de reeks der Werken van het Genootschap, die reeds onderhanden zijn, gezegd wat erover te vertellen valt.

Ik ga nu over naar de *Bijdragen en Mededelingen*. Helaas is ook daarmee niet alles in orde, want net als vorig jaar is het onze eerste secretaris tot zijn en onze grote spijt niet gelukt om U deze vóór de vergadering van vandaag te doen toekomen. Als U mij vraagt, wanneer zij komen, dan is mijn antwoord: ze zijn naar U onderweg. Ik weet wel, dat is het vaak gehoorde antwoord, wanneer U een zaak opbelt om te vragen waar een bestelling blijft, maar in dit geval is het - net als in sommige andere gevallen trouwens - nog waar ook: de B. en M. zijn bij de firma Wolters in de expeditie, U zult dit deel begin vol-

gende week, de een wat vroeger, de ander wat later, in huis krijgen. Om U aan te tonen, dat het werkelijk zo is, heeft de eerste secretaris het exemplaar, dat hij reeds heeft ontvangen, meegebracht; U kunt zich tijdens de koffie of later, ervan vergewissen, dat de B. en M. inderdaad klaar zijn en U zodoende tevens op de hoogte stellen van wat dit deel zo al aan interessants bevat.

Wanneer U dit laatste doet, dan zult U daar onder meer in aantreffen een bijdrage van de heer J. van Heijst, bevattende 88 brieven van Robert Fruin, die niet voorkomen in de in deel IV van de vierde serie van onze Werken uitgegeven *Correspondentie van Robert Fruin*. In zijn inleiding maakt de heer Van Heijst melding van nog andere brievencollecties van Fruin, die in die uitgave van de correspondentie niet tot hun recht zijn gekomen. Ik wil U niet verhelen, dat het bestuur geschrokken is van de bevindingen ten deze van de heer Van Heijst. Onze eerste secretaris heeft prof. dr. W.J. Wieringa, de enige van de bewerkers van het bewuste deel van onze Werken die nog in leven is, van een en ander op de hoogte gebracht.

De vraag voor ons was: wat moeten wij hier nu mee doen? Een supplementdeel uitgeven? Een lijst van niet opgenomen brieven en de collecties, waarin zij zich bevinden, publiceren, eventueel met voor de belangrijkste ervan een korte inhoudsopgave? In beginsel neigen wij het meest tot het laatste, alleen de praktische uitvoering hiervan zien wij nog niet; de aangewezen man om dit moeizame en tijdrovende werk op zich te nemen, de heer Van Heijst, heeft hiervoor geen tijd en een ander te vinden zal niet gemakkelijk vallen. Maar het bestuur blijft diligent in deze verdrietige zaak.

Tot zover over de in bewerking zijnde, resp. gereedgekomen uitgaven. Ik kan U echter ook nog iets vertellen over een nieuwe uitgave, die door ons op touw is gezet; hiervan is trouwens in mijn vorige verslag reeds sprake geweest. Deze betreft het *Dagboek van J.L. Heldring*, lopend over de jaren 1917-1948, dat tal van interessante gegevens over het politieke, economische en sociale gebeuren in Nederland en daarbuiten bevat, afkomstig als het is van een man, die middenin dit gebeuren heeft gestaan en een zeer persoonlijke kijk op dit gebeuren heeft gehad. Vorige keer kon ik niet verder gaan dan het uitspreken van de principiële bereidheid van ons bestuur om deze uitgave op ons program te plaatsen; ik heb er U toen op gewezen, dat allereerst de kwestie van subsidie in orde diende te zijn, aangezien het Ge-

nootschap uit zijn eigen middelen deze uitgave, in het bijzonder het honorarium voor de bewerker, niet kon bekostigen.

Thans is het zover. Mr. D.A. Delprat in Amsterdam, die grote belangstelling heeft voor deze uitgave, heeft ons bericht, dat hij het door ons bestuur als voorwaarde gestelde subsidie bijeen heeft gebracht. Voor de grote moeite, die hij zich hiervoor heeft gegeven, is ons bestuur hem bijzonder dankbaar. Aan dr. Joh. de Vries, die door ons als bewerker was aangezocht en zich vorig jaar, eveneens in beginsel, daartoe bereid heeft verklaard, zal thans door het bestuur gevraagd worden om deze uitgave op zich te nemen; van zijn bereidheid hiertoe zijn wij zeker. Met hem is reeds overeengekomen, dat hij gedurende twee jaar al zijn werktijd beschikbaar zal houden voor deze uitgave, die dan, naar onze berekening geheel persklaar zal kunnen zijn. Er is hierbij gedacht aan een publikatie in twee delen, die tegelijkertijd zullen verschijnen. Ook van de toestemming van de bezitters van dit dagboek zijn wij zeker - dit waren wij al, toen de eerste maal over een uitgave ervan door ons Genootschap gesproken is.

En hiermee ben ik aan het einde van mijn verslag gekomen. U hebt kunnen merken, dat het bestuur met nogal wat moeilijkheden te kampen heeft gehad en nog heeft; het wordt er echter niet somber van. Want in de vijfendertig jaar die ik in het bestuur van het Historisch Genootschap zit, zijn moeilijkheden als ik vandaag heb gesignaleerd er steeds weer geweest en - wat wel zo belangrijk is - ook steeds weer te boven gekomen. Die zijn nu eenmaal annex aan wat de voornaamste taak van ons Genootschap is: het uitgeven van bronnen. Het bestuur twijfelt er dan ook niet aan, of het zal ook ditmaal wel lukken. En met dit blijmoedig slotwoord open ik deze Algemene Vergadering van het Historisch Genootschap.

Na de korte koffiepauze krijgt dr. M. de Vroede (Lier) het woord voor zijn voordracht over: Het openbaar lager onderwijs in België onder koning Willem I: de katholieke school.

Het openbaar lager onderwijs in België onder koning Willem I: de katholieke school

Het is bekend dat, onder koning Willem I, het optreden van de regering inzake de colleges, de seminariën en de religieuzen in de tweede helft van de jaren 1820 in België scherpe reacties heeft uitgelokt. Liberalen èn katholieken zijn er uiteindelijk toe gekomen de vrijheid op te eisen niet alleen van het godsdienstig, maar van alle onderwijs[1], het lagere inbegrepen. De overheid deed nochtans een grote inspanning om dat lager onderwijs te verheffen uit de bedroevende situatie waarin het zich omstreeks 1815 bevond. Wat was er op dat terrein dan wel gaande dat de Belgische oppositie tegen de borst stuitte?

Op het eerste gezicht lijkt het misschien wat naïef die vraag te stellen. Het antwoord ligt toch voor de hand, zal men zeggen. Gold immers ook daar niet het staatsmonopolie, de beknotting van het vrije onderwijs? En lag het niet in de bedoeling van de regering, de lagere school tot een neutrale instelling uit te bouwen? Kon dat streven in het katholieke Zuiden iets anders dan tegenstand wekken?

De Nooij[2] en vooral Stokman[3] hebben de onderwijspolitiek - ik leg de nadruk op politiek - behandeld, maar de reële verhoudingen in het lagere schoolwezen en de situatie van de onderwijzer zijn nog weinig bekend. Dat ze, ondanks de regeringspolitiek, lang niet geheel vanuit Den Haag werden gedetermineerd, staat buiten kijf. Bekijkt men ze van nabij, dan zal de zoëven gestelde vraag niet meer zo vreemd klinken. Een concreter beeld van de werkelijkheid leidt tot nieuwe conclusies betreffende het regeringsoptreden, de verhouding tussen Kerk en Staat, de redelijkheid of onredelijkheid van de Belgische grieven.

Dit laatste houdt een oordeel in, en subjectiviteit valt hier zeer moeilijk te ontwijken. De Belgische schoolkwestie, men weet het, is een delicaat geval. Het belang van de aangelegenheid hoeft anderdeels, in het licht van 1830, niet te worden

1 Cfr. A. SIMON, *La liberté d'enseignement en Belgique. Essai historique*, Luik-Parijs 1951, p. 13-15.
2 J. DE NOOIJ, *Eenheid en vrijheid in het nationale onderwijs onder koning Willem I*, Utrecht 1939.
3 S. STOKMAN, *De religieuzen en de onderwijspolitiek der regeering in het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830)*, 's-Gravenhage 1935.

onderlijnd. Er zij slechts aan twee verschijnselen herinnerd. In de tijd van het z.g. Monsterverbond was het onderwijs de allereerste bekommernis van de Belgische katholieken. En anderdeels: waar de liberalen de vrijheden wensten als een onbetwistbaar recht van de enkeling, zagen de katholieken er doorgaans een concessie in, aan hun medeburgers in de praktijk gedaan, een middel om hun eredienst de gewenste vitaliteit te verzekeren. Ze hadden geconstateerd dat de vrijheid van godsdienst, hoewel door de grondwet gewaarborgd, hen niet beveiligde tegen de koninklijke willekeur, meer bepaald inzake onderwijs. Hoe zouden ze de hun onderwijs opgelegde beperkingen niet hebben gezien als een hinderpaal voor de vrijheid van hun eredienst? Tot het terugwinnen van deze laatste hebben ze dus de vrijheid van onderwijs opgeëist[1].

Verdiende dan de van overheidswege gevestigde lagere school argwaan of veroordeling van katholieke zijde? Wat was het karakter van die school? Hoe was het er met het godsdienstonderwijs gesteld? Welke invloed oefenden de geestelijken uit op het onderwijs en de onderwijzer? Wat hebben de regering en haar vertegenwoordigers, de Jury's en Commissies van Onderwijs in de diverse provinciën, ter zake verricht? Hoe verklaart men uiteindelijk de katholieke grieven?

Eén voorafgaande opmerking dient nog te worden gemaakt. De term ‘openbaar onderwijs’ zou tot enige verwarring kunnen leiden; hij werd tussen 1815 en 1830 immers in twee betekenissen gebruikt. In de eerste heette alle onderwijs openbaar dat niet zuiver aan huis, voor de kinderen van één gezin, werd gegeven. In de tweede, en daarom gaat het hier, sloeg de term terug op de scholen die in een of andere vorm door de openbare besturen werden gesubsidieerd, in tegenstelling tot de particuliere, waar de onderwijzer louter in het schoolgeld zijn inkomen vond. In concreto hebben we dus te doen met de gemeentescholen alsmede met vijftien rijkslagere scholen die de regering zelf in het Zuiden heeft opgericht.

De 19e eeuw, eeuw van het onderwijs genoemd, wordt inderdaad gekenmerkt door de grote zorg voor de uitbreiding van het onderwijs en de hoge verwachtingen die daarop in maatschappelijk opzicht werden gebouwd. De nieuwe ideeën zijn in België na 1815 gaan doordringen. Daarbij lag de bedoeling

1 A. SIMON, *a.w.*, p. 11-12.

voor, goede scholen open te stellen voor de brede volkslagen, die tevoren van een degelijk onderwijs grotendeels verstoken waren gebleven.

De finaliteit van het vernieuwde lager onderwijs valt gemakkelijk te omschrijven. Geen onderwijs zonder opvoeding, zo luidde het. Meer nog dan op het verstand dient er op het hart van de leerlingen te worden ingewerkt. Verstrekken van de onontbeerlijke kennis volgens een degelijke methode, vanzelfsprekend, maar ook en vooral, morele vorming. De basis hiervan is de godsdienst en de godsdienstige moraal. Die maken dus het meest essentiële uit van hetgeen de lagere school dient bij te brengen. De meester is een soort priester, belast met de opvoeding. 'C'est à extirper les semences du vice et à féconder celles de la vertu; c'est à détruire les principes de l'erreur et à nourrir les principes de la vérité; c'est en un mot, à cultiver l'esprit et le coeur qu'est consacré l'art de l'instituteur', zo hield de Jury in de provincie Namen het de onderwijzers aldaar voor[1]. En een Limburgse inspecteur zegde het als volgt: 'Opvoeding, zeden en Godsdienst behooren der jeugd evenzeer in de scholen door de Onderwijzers, als in de kerken door de Herders gegeven, bijgebragt en ingeprent te worden. De verantwoordelijkheid van genen is hieromtrent niet minder groot dan van dezen'[2].

Uit tal van circulaires, toespraken en reglementen[3] kan men een bloemlezing aanleggen, waaruit blijkt dat de boven geschetste opvattingen algemeen zijn geweest bij hen die, als lid van de onderwijsjury's of als inspecteur, in het Zuiden de gang van zaken hebben uitgestippeld. Men zal wel niet betwijfelen dat aldaar alleen van katholieke godsdienst en katholieke moraal sprake kon zijn. Nemen we dat nog even niet in aanmerking, dan constateren we dat die opvattingen overeenstemden met

1 Toespraak, in naam van de Naamse Jury gehouden door haar lid Lemaire, procureur des konings, bij het sluiten van de eerste normaalcursus te Namen: *Bibliothèque des Instituteurs*, 1822, p. 244-256.

2 J.J. BOLLAERT, Redevoering over den voorledenen en tegenwoordigen stand van het schoolwezen in het 6en 7District der Provincie Limburg, uitgesproken... in het Schoolonderwijzers-Gezelschap dezer Districten, op 9 February 1826, in: *Nieuwe Bijdragen ter bevordering van het Onderwijs en de Opvoeding*, 1826, p. 533-544.

3 Diverse gedrukte stukken zijn te vinden in de twee officiële periodieken: de *Nieuwe Bijdragen* en de *Bibliothèque des Instituteurs*.

die van de onderwijswereld in het Noorden[1], waar ze overigens heel wat vroeger ingang hadden gevonden, en tevens met die van de leiders van de onderwijspolitiek. Falck en Van den Ende hebben er zich duidelijk over uitgelaten[2]. De schoolwet van 1806 schreef overigens uitdrukkelijk voor, dat de kinderen tot alle maatschappelijke en christelijke deugden moesten worden opgeleid[3].

De vader van die wet, Adriaan van den Ende[4], sedert augustus 1817 hoofdinspecteur van het middelbaar en lager onderwijs, is de man geweest die het patroon heeft ontworpen voor de vernieuwing van dat onderwijs in het Zuiden, waaraan hij ook zijn beste krachten heeft gegeven. Terecht mocht hij de 'christelijk-zedelijke en godsdienstige strekking' van de wet beklemtonen[5], doch men voege daaraan toe, dat die strekking geheel in de lijn lag van de denkbeelden van het *Nut*: die van een algemeen tolerant christendom. Het geven van 'onderwijs in het leerstellige van het Kerkgenootschap' waartoe de leerlingen behoorden, werd de onderwijzer in de school verboden[6], ter-

1 Men leze b.v. de Redevoering van eenen schoolopziener (1818) over de voordelen van het verbeterd onderwijs, in: *Algemeen Magazijn voor onderwijs en opvoeding*, IV, 1822, p. 111-121.

2 Cfr. o.m. het rapport van Falck aan de koning, d.d.20.5.1819, betreffende de Lancasterse scholen, op basis van een rapport van Van den Ende: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Min. v. Publiek Onderwijs, Nat. Nijverheid en Koloniën, 2727 (20.5.1819). - Van den Ende schreef daar o.m.: 'Beschaving en onderrigt moeten dus beide het doel van de volksscholen of van die van den zoogenaamden gemeenen man zijn; voorts niet hetgeen maar eenigszins naar wetenschappelijke kennis zweemt, maar eene zoodanige algemeen nuttige kennis, welke met algemeene volksbeschaving in een naauw verband staat, en op welke deze rusten moet; vooral echter, en wel in de eerste plaats, opvoeding, dat is, eene verstandige en ware christelijke vorming naar verstand en hart'.

3 Art. 22 van het bij die wet horende 'Reglement voor het Lager Schoolwezen en Onderwijs binnen de Bataafsche Republiek' luidde als volgt: 'Alle *Schoolonderwijs* zal zoodanig moeten worden ingerigt, dat onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld, en zij zelven opgeleid worden tot alle Maatschappelijke en Christelijke deugden'.

4 Cfr. A. VAN DEN ENDE, *Geschiedkundige schets van Neêrlands schoolwetgeving met aanteekeningen en bijlagen*, Deventer 1846. Daarin, p. 1-93: J. CLARISSE en J. TEISSEDRE L'ANGE, *Berigt aangaande Adriaan van den Ende*.

5 *Ibid.*, p. 45, en Aanteekening 33, p. 98-102.

6 Art. 23 van het genoemde 'Reglement van het Lager Schoolwezen' stipuleerde: 'Terwijl vastgesteld wordt het nemen van maatregelen, om de Schoolkinderen van het *onderwijs in het Leerstellige* van het Kerkgenootschap, waartoe zij behooren, geenszins verstoken te doen blijven, zal het geven van dit onderwijs niet geschieden door den Schoolmeester'.

wijl de regering die onderscheidene genootschappen ertoe uitnodigde daarvoor te zorgen[1].

De schoolwet van 1806 werd in het Zuiden nooit ingevoerd. Zij moge de regering als een ideaal voor de geest hebben gestaan, de achterlijkheid van het lager onderwijs maakte het onmogelijk daar almeteens een organisatie uit te bouwen op dezelfde voet als in het Noorden. De zorg voor dat onderwijs werd, los van regeringsinitiatieven als het verlenen van rijkswedden en rijkssubsidies, het creëren van modelscholen en het zenden van Noordnederlandse onderwijzers, toevertrouwd aan de in 1817 in iedere provincie opgerichte Tijdelijke Jury's voor het middelbaar en lager onderwijs, voorgezeten door de respectieve gouverneurs. Tussen 1821 en 1824 werden die Jury's achtereenvolgens vervangen door Commissies van Onderwijs, gevormd uit de gouverneurs en de inspecteurs van de schooldistricten[2]. Aldus had het Zuiden, van 1825 af, een eenvormige organisatie, grotendeels op dezelfde voet als die van het Noorden.

Aan de andere kant moest de regering rekening houden met de katholiciteit van de bevolking en de overwegende invloed van de geestelijkheid. Zij was overigens te zeer om de werkelijke verbetering van het lager onderwijs bekommerd, om daartoe niet bereid te zijn. Wel behandelde ze dat onderwijs als ‘een onderwerp van uitsluitende bemoeijing en zorg van het burgerlijk bestuur’[3], maar geestelijke invloed achtte ze noodzakelijk ‘om het opgezet ontwerp te schragen en het doel er van wel te helpen bereiken’[4]. Hoe zou men zich de medewerking van de geestelijkheid kunnen verzekerd hebben, indien de openbare lagere school de katholieke godsdienst bezwaren in de weg legde, laat staan hem verbood? Terwijl anderdeels de grondwet vrijheid van godsdienst waarborgde en die school dus voor kinderen van alle gezindten moest openstaan. Het was een probleem ‘van eenen zeer moeijelijken en tederen aard’, aldus

1 Cfr. A. VAN DEN ENDE, *a.w.*, p. 36-37; Aanteekening 20, p. 77-78; Bijlagen VI-VIII, p. 216-231.
2 Antwerpen en Limburg in 1821, West-Vlaanderen en Henegouwen in 1822, Luxemburg in 1823, Luik, Namen, Zuid-Brabant en Oost-Vlaanderen in 1824.
3 Rapport van Van den Ende, d.d. 30.8.1828: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 2152, A (16.2.1829).
4 Rapport van dezelfde, d.d. 2.1.1826: *ibid.*, 1974, A (1.2.1826).

Van Ewyck[1], waarvoor nochtans een feitelijke oplossing werd gevonden. - Welke oplossing?

De *Voorloopige Instructie*, in 1817 aan de Jury's gegeven, bevatte niet één woord over de aangelegenheid. De *Voorloopige Instructie*, op 20 mei 1821 door de minister gearresteerd *voor de Districts-Schoolopzieners en Commissien van Onderwijs in het zuidelijk gedeelte van het Rijk*, nam de godsdienst niet op in het gewone programma van de lagere school (art. V). Art. XXXIV schreef anderdeels voor, dat alle schoolonderwijs ook de eerbied voor de godsdienst diende te versterken[2], een bepaling die in de wet van 1806 niet voorkwam[3]. Ten slotte behelsde de bij die *Instructie* gevoegde *Algemeene Schoolorde* dat de lessen wekelijks of dagelijks met een kort en gepast gebed zouden geopend en gesloten worden[4], wat ook in het Noorden was voorzien[5].

Meer is in die *Instructie* in dat verband niet te vinden en tot concreter voorschriften is het vanwege het Departement nooit gekomen. Van Maanen heeft in 1826 voorgesteld het dogmatisch onderwijs in de scholen, ook in het Zuiden, te verbieden[6]. Van den Ende, Van Ewyck en Van Gobbelschroy beschouwden dat evenwel als onmogelijk en inopportuun en hebben het voorstel afgewezen[7]. Wel heeft het Departement voor de admini-

1 Rapport van Van Ewyck, d.d. 1.6.1826, in: S. STOKMAN, *a.w.*, p. 386.

2 Het luidde als volgt: 'Alle Schoolonderwijs zal zoodanig moeten worden ingerigt, dat, onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld, de eerbied voor den Godsdienst versterkt, en zij zelve opgeleid worden tot alle maatschappelijke deugden'.

3 Vgl. het aangehaalde art. 22 van het 'Reglement van het Lager Schoolwezen'.

4 Art. VI van de 'Algemeene Schoolorde' (20.5.1821).

5 Art. 6 van de 'Algemeene Schoolorde' (23.5.1806).

6 Reeds in 1824 had Van Maanen aan Van Ewyck inlichtingen gevraagd over de situatie inzake het godsdienstonderwijs in de zuidelijke provinciën. Het revelerende antwoord van Van Ewyck, d.d. 16.12.1824, vindt men in: H.T. COLENBRANDER, *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*, VIII, 2de stuk, 's-Gravenhage 1915, R.G.P. 27, p. 641-642. Zie ook S. STOKMAN, *a.w.*, p. 135. - Het voorstel van Van Maanen, d.d. 6.4.1826, in: COLENBRANDER, *a.w.*, IX, 2de stuk, 's-Gravenhage 1917, R.G.P. 37, p. 141-145, en STOKMAN, *a.w.*, p. 378-384 (Bijlage 19).

7 Rapport van Van den Ende, d.d. 25.5.1826: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken, Geheim Archief, nr. 11 (13.6.1826, nr. 1, geheim). Rapport van Van Ewyck, d.d. 1.6.1826, in: S. STOKMAN, *a.w.*, p. 384-387 (Bijlage 20); door Van Gobbelschroy op 13.6.1826 aan de koning doorgezonden. - Men zie ook Van Ewycks rapport van 16.6.1827, *ibid.*, p. 387-389 (Bijlage 21).

stratie het beginsel gehandhaafd dat ‘het schoolwezen zich enkel en alleen moet bepalen tot de vakken van bloot tijdelijk onderwijs’[1], doch men wachtte er zich wel voor, dat naar buiten toe te proclameren[2]. Wat meer is, in de praktijk heeft het Departement de bestaande situatie onaangeroerd gelaten, aanvankelijk om de opgang van het openbaar lager onderwijs niet te schaden, later ook om de oppositie geen voedsel te geven. Die situatie nu was geen andere, dan dat in nagenoeg alle scholen het onderwijs in de katholieke godsdienst werd gegeven. Zonder het positief te autoriseren, liet de regering de facto de vrije hand.

Voor de Jury's, daarna de Commissies, bestond er geen probleem. Hield overigens de *Instructie* uit 1821 het godsdienst-

1 Van Gobbelschroy aan de gouverneur van Zuid-Brabant, 30.3.1827; geciteerd door STOKMAN, *a.w.*, p. 136.

2 Tekenend is de wijze waarop van Gobbelschroy reageerde op de circulaire waarbij pastoor Lauwers, inspecteur in het vierde schooldistrict van Zuid-Brabant, zijn onderwijzers tot twee uur godsdienstonderwijs per week had aangespoord. In zijn missive aan de gouverneur, waarbij hij een onderzoek gelastte, poneerde de minister dat beginsel. Nadat Lauwers zich had verdedigd, beperkte de minister zich evenwel tot een vage circulaire aan de gouverneurs, ter bestemming van de Commissies van Onderwijs, waarin het wel luidde dat de inspecteurs zich niet mochten inlaten met zaken ‘die uitsluitend tot het gebied van het kerkelijk gezag behooren’, doch waarin niet werd gezegd waar het eigenlijk om ging. Cfr. STOKMAN, *a.w.*, p. 135-137. - Buiten dat geval is er nog één ander te vermelden. Ook hier gaat het om een missive van Van Gobbelschroy aan een gouverneur, nl. die van Namen. Deze kantte zich in januari 1828 tegen het bestaan van catechismusscholen en verlangde een K.B. dat alleen de geestelijken en de wettige onderwijzers tot het geven van catechismusonderricht zou autoriseren, de laatsten dan nog met goedkeuring van de parochiegeestelijken. Het antwoord van de minister, d.d. 22.2.1828, was afwijzend. ‘Il est de principe d'après notre loi fondamentale que les enfans de toutes les communions religieuses doivent pouvoir entrer dans les écoles publiques sans y être astreints à apprendre ou à y entendre des choses contraires à leur croyance particulière. Il est également de principe, que les personnes de toutes les communions religieuses peuvent aspirer aux places d'instituteurs près les écoles publiques... Une suite nécessaire de ces principes est que l'enseignement des dogmes particuliers de l'une ou de l'autre des communions religieuses n'est pas dans les attributions des instituteurs préposés aux écoles publiques... Une autre suite de ces principes est que le gouvernement peut bien tolérer l'enseignement du catéchisme dans les écoles mais que jamais il ne peut l'autoriser expressément’. Daaruit leidde Van Gobbelschroy in concreto af, waarom hij op het verlangen van de gouverneur niet kon ingaan. Dat er catechismusscholen bleven bestaan, vond hij anderdeels niet zo erg, mits het onderricht aldaar niet werd gegeven tijdens de gewone lesuren van de wettig gevestigde scholen. Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 2086, A (22.2.1828).

onderwijs niet indirect voor? Hoe kon men de eerbied voor de godsdienst versterken, indien de grondwaarheden niet werden aangeleerd? En was godsdienstige en morele vorming niet de hoofdzaak in het lager onderwijs? Gedragen door de in het Zuiden algemeen gangbare opvatting, hebben zij aldus, en hebben inspecteurs individueel, het godsdienstonderwijs niet alleen toegelaten, maar ook aanbevolen en zelfs gereglementeerd[1].

Volgens Stokman werd het in het Zuiden dan ook op alle scholen gegeven, met uitzondering van de rijkslagere en de Lancasterse scholen[2]. Men kan dat alleen wat de eerste betreft onderschrijven.

De rijkslagere scholen, tot in 1826 ‘scholen voor kinderen van ingezetenen en militaire beambten’ genoemd, waren instellingen die geheel afhingen van het Departement. Ze werden in de jaren 1819-1823 geopend in vijftien steden van het Zuiden[3] en waren bedoeld als modellen van een degelijk en meer uitgebreid lager onderwijs, zoals het Noorden dat reeds kende. In feite zijn het de enige gemengde scholen geweest, ik bedoel scholen waar katholieke kinderen uit de welgestelde burgerij op dezelfde banken zaten als zoontjes van protestantse Hollandse officieren. Uiteraard was het onderwijs ‘geheel er ook op aangelegd om bij dezelve alle denkbeeld van verschillende geloofsbelijdenis en de gevolgen daarvan te onderdrukken’[4]. Men mag aannemen dat leerstellig godsdienstonderwijs er niet aan bod kwam. Toch wil ik laten opmerken dat ook hier de regering met de conjunctuur in het Zuiden rekening heeft gehouden. Alle hoofdonderwijzers en ook heel wat ondermeesters, door Van den Ende a.h.w. als missionarissen uitgezonden, waren Noordnederlanders, doch, op één of twee uitzonderingen na, tevens katholiek en... vrijgezel. Van een paar commissies,

1 STOKMAN, *a.w.*, p. 46 en 133-134, signaleert een dozijn bewijsplaatsen en merkt terecht op, dan men nog vele andere feiten zou kunnen aanwijzen.
2 *Ibid.*, p. 133.
3 Te Antwerpen, Bergen, Brugge, Brussel, Doornik, Gent, Ieper, Leuven, Luik, Maastricht, Mechelen, Namen, Oostende, Roermond en Venlo. In de drie Limburgse steden hebben die rijkslagere scholen een ander karakter gekregen: i.p.v. in aantal leerlingen beperkte modelscholen werden ze eerder ruim bevolkte burgerscholen.
4 Rapport van Van den Ende uit einde 1823: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Min. v. Publiek Onderwijs, Nat. Nijverheid en Koloniën, 2819 (24.12.1823).

door de minister tot beheer van die scholen benoemd, maakte een priester deel uit[1].

De Lancasterse scholen dankten hun oprichting niet aan regerings-, doch aan particulier of gemeentelijk initiatief. Eén onderwijzer, bijgestaan door een aantal jonge monitoren, was er belast met het onderwijs van enkele honderden arme kinderen. Uiteraard waren ze niet geschikt om veel tot de morele of godsdienstige vorming bij te dragen, maar dat wil niet zeggen dat het katholieke godsdienstonderwijs er werd geweerd. Te Hoei[2] en te Antwerpen b.v. was het tegendeel waar. In deze laatste stad plaatsten burgemeester en schepenen de gemeentelijke mutuele school volkomen onder controle van de geestelijkheid[3]. Te Maastricht was de onderwijzer een priester.

Wat de gemeentescholen in hun geheel betreft, heb ik, tussen 1817 en 1830 en binnen de grenzen van het huidige België, slechts twee onderwijzers kunnen ontdekken die het vertikten godsdienst te geven. Het gaat om ingeweken Fransen die zich in de provincie Namen hadden gevestigd[4]. Beide gevallen kenden een zelfde afloop: na klacht van de pastoor en op aandringen van de gouverneur heeft het Departement de betrokkenen hun post doen verlaten, hoewel één van hen zich daar ten sterkste heeft tegen verzet.

Waar men aldus constateert dat het onderwijs in de katholieke godsdienst algemeen was, zou men kunnen opmerken dat er nog een verschil bestaat tussen b.v. een werktuiglijk aanleren van catechismusvragen en een grondiger bijbrengen van de geloofsleer, of tussen een geheel door katholieke geest doordeesemd onderwijs en een onderricht dat catechismus op bepaalde uren of halfuurtjes omvatte, net zoals andere vakken.

1 Te Mechelen de president van het groot seminarie, te Doornik de secretaris van de Commissie v. Onderwijs, Colbrant.

2 Cfr. het 'Réglement Intérieur pour les écoles élémentaires d'enseignement mutuel dans l'arrondissement de Huy', in: *Institution de l'enseignement mutuel dans l'arrondissement de Huy*, Hoei 1819, p. 20-23.

3 Cfr. hun besluit d.d. 12.3.1819, in: H. VAN TICHELEN, *Vóór honderd jaar. Uit en om de geschiedenis van het eerste gemeenteonderwijs te Antwerpen*, Antwerpen 1934, p. 31-34.

4 Edme Prangey-Florestan, onderwijzer te Yves van juli 1818 tot mei 1821. Stukken in Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Min. v. Publiek Onderwijs, Nat. Nijverheid en Kol., 2713 (21.9.1818), 2721/2722, 2750, 2753 (3.11.1820), 2758 (6.2.1821). Eugène Le Bègue, onderwijzer te Philippeville van 1820 tot 1824. Stukken *ibid.*, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 1917, A (10.9.1824), 1925, A (14.12.1824), 1929, A (31.1.1825).

De houding van de onderwijzer zelf, die van gewicht was, komt zo dadelijk nader ter sprake. In Henegouwen hebben enkele gemeentebesturen en gezinshoofden er in 1820 over geklaagd dat sommige onderwijzers aan het aanleren van gebeden en catechismus onvoldoende zorg besteedden[1], terwijl in het vierde schooldistrict van Zuid-Brabant de inspecteur, die een geestelijke was, begin 1827 de mening uitte dat enkele schoolmeesters in dat onderwijs wat meer regelmaat behoorden te brengen[2]. Meer vernemen we niet in die zin, waarbij we niet vergeten dat op veel plaatsen het onderwijs in zijn geheel tot de oude sleur beperkt bleef, zodat het daar met godsdienst niet beter zal gesteld zijn geweest dan met lezen, schrijven of rekenen. Men verlieze echter niet uit het oog, dat de catechismus inzake schoolprogramma van oudsher in het Zuiden van primordiale betekenis was geweest. Veel kinderen gingen er alleen naar school tot ze op hun Communie voldoende waren voorbereid[3]. In het grootste deel van de op oude voet ingerichte plattelandsscholen werd buiten de catechismus niets anders geleerd dan spellen, lezen en een beetje schrijven. Eén van de voor sommigen verbazende aspecten van het nieuwe lagere-schoolwezen, bestond erin dat het onderwijs ernstig werd opgevat, èn qua inhoud èn qua methode! Waren vrij wat schoolmeesters te oud om zich nog aan te passen, dan wisten ze van de godsdienstleer toch het nodige af. Toen een onderwijzer zich bij een der Jury's van Onderwijs voor een examen aanbood, werd hem o.m. de vraag gesteld ‘aan hoeveel trappen van vergelijking de Bijvoegelijke Naamwoorden onderhevig waren’. Zijn antwoord luidde: ‘Aan drie, en wel de Hemel, de Hel en het Vagevuur’[4].

1 Circulaire aan de onderwijzers van de Jury in Henegouwen, d.d. 9.12.1820, in: *Bibliothèque des Instituteurs*, 1821, p. 39-40.

2 Circulaire van inspecteur Lauwers, pastoor te Brussel, aan de onderwijzers van het 4e district van Z.-Brabant, 10.3.1827, in vertaling in het *Journal de la Belgique*, 29.3.1827. Hij schreef dat enkele onderwijzers, ‘sans négliger tout-à-fait l'enseignement des principes de la doctrine chrétienne à leurs élèves, n'apportent cependant pas dans cet enseignement tout l'ordre et la régularité qui doivent contribuer le plus à l'avancement religieux de la jeunesse’.

3 Circulaire van de Commissie van onderwijs in Namen, 22.10.1824, in: *Bibliothèque des Instituteurs*, 1825, p. 19. F. Pierson, onderwijzer te Saint-Hubert, aan de Jury Luxemburg, 27.7.1821: Archives de l'Etat à Luxembourg, Pays-Bas, 69, I.

4 ‘Voorbeeld van taalkennis eens onderwijzers (Anekdote)’, in: *Algemeen Magazijn voor onderwijs en opvoeding*, III, 1821, p. 454.

Om de godsdienstigheid en de goede zeden van de onderwijzers hebben Jury's en Commissies zich ten zeerste bekommerd. Om wille van het bijzonder grote sociale belang dat het lager onderwijs werd toegeschreven, kreeg de onderwijzer een eminente rol toebedeeld, maar werden hem ook eisen gesteld zoals nooit tevoren[1]. Het begrip roeping dateert uit deze tijd. Niet een lesgever maar een opvoeder moest de schoolmeester in de eerste plaats zijn, en wat was dan van meer belang dan zijn voorbeeld? De kinderen goede beginselen voorhouden, volstond niet: de onderwijzer moest zelf godsdienstig en deugdzaam zijn[2]. Wat kon overigens de ouders meer afstoten dan zijn immoreel of ongodsdienstig gedrag? En zouden de geestelijken niet-voorbeeldige onderwijzers hebben gesteund?

In het groothertogdom Luxemburg schijnt een aantal jongeren in de jaren '20 de neiging te hebben vertoond zich van godsdienst en geestelijkheid enigszins te distanciëren[3], terwijl in het deel van Namen dat aan Luxemburg en Frankrijk grensde sommige schoolmeesters, volgens een inspecteursrapport uit 1825[4], van over de grens 'verkeerde' invloed ondergingen. Andere teksten die op het bestaan van enige irreligieuze deining zouden wijzen, kon ik niet vinden. Wel zijn me individuele gevallen bekend geworden.

In totaal zijn het er elf: één in de respectieve provincies Henegouwen[5], Oost-[6] en West-Vlaanderen[7], twee in Antwerpen[8],

1 Cfr. o.m. 'Over de vereischten der onderwijzers in de lagere scholen', in: *Nieuwe Bijdragen*, 1821, p. 387-400; 1822, p. 197-207. 'Considérations sur quelques-unes des notions indispensables à ceux qui se destinent à l'état d'Instituteur', in: *Bibliothèque des Instituteurs*, 1825, p. 91-96. 'Voorberigt' v.h. 'Algemeen School-Reglement v. West-Vlaanderen', in: *Nieuwe Bijdragen*, 1822, p. 1034-1035.

2 Cfr. o.m. 'Aux Instituteurs. Sur l'importance de leur état', in: *Bibliothèque des Instituteurs*, 1821, p. 1-6; rapport van Le Cocq in de Commissie Henegouwen, 18.4.1825, *ibid.*, 1825, p. 186-187; rede van Lemaire bij de opening van de tweede normaalcursus te Namen, *ibid.*, 1823, p. 206; rede van Bruno bij de stichtingsvergadering van onderwijzersgezelschappen in het 1e district Namen, *ibid.*, 1826, p. 274-275; rede van Schrant in het onderwijzersgezelschap Gent, in: *Nieuwe Bijdragen*, 1824, p. 1128.

3 Volgens de *Courrier de la Meuse*, 7.12.1822.

4 Rapport van inspecteur Ponlot, vermeld in Van den Ende's jaarverslag over 1825, d.d. 14.8.1826: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 2061, F (2.10.1827).

5 V.J. Van der Elst, onderwijzer te Cuesmes van 1819 tot 1824. Stukken *ibid.*, 1942, F (28.5.1825), 1952, A (7.9.1825), 1954, A (22.9.1825).

6 J. Van Wonterghem, onderwijzer te Bottelare van 1825 tot 1826. Stukken *ibid.*, 2006, A (2.10.1826).

7 L. Delobel, onderwijzer te Wijtschate van 1818 tot 1820. Stukken *ibid.*, Min. v. Publiek Onderwijs, Nat. Nijverheid en Koloniën, 2721 (2.2.1819), 2724 (26.3.1819), 2737 (30.11.1819), 2742 (24.3.1820).

8 P.J. Peeters, onderwijzer te Wuustwezel van 1814 tot 1816. Stukken in Provinciaal Archief Antwerpen, Lager Onderwijs, Personeel, Hollandse tijd. - G.F. Van der Kinderen, onderwijzer te Blaasveld van 1806 tot 1822. Stukken *ibid.*

Limburg[1], Luxemburg[2] en Namen[3]. Het gaat hier om onderwijzers die, in een al of niet gemengde vorm, van vrijzinnigheid blijk gaven, kritiek uitbrachten op godsdienst, Kerk of pastoor, godsdienstplichten niet of onvoldoende vervulden. De plaatselijke pastoors trokken tegen hen van leer, en wat is het resultaat geweest? Twee onderwijzers onderwierpen zich aan de geestelijke[4], drie dienden ontslag in[5], drie anderen werden door het gemeentebestuur geëlimineerd[6], één door Gedeputeerde Staten[7] en twee door de minister[8] uit hun ambt ontzet. Tussenkomst van Jury of Commissie noteren we achtmaal, zesmaal die van het Departement. Vijf onderwijzers deden op de minister een beroep[9], twee tevens op de koning[10], doch telkens tevergeefs. Het Departement, voorgelicht en geadviseerd door Van den Ende, heeft onveranderlijk het optreden van Jury's of Commissies goedgekeurd en die waren de geestelijkheid ter wille.

Wat de moraliteit van de onderwijzers betreft, bestond er wel reden tot bezorgdheid vanwege de overheid. De tijd was immers nog niet voorbij dat iemand een school opende wanneer hij twaalf stielen en dertien ongelukken achter de rug had. Een beambte van de rijksmiddelen te Ninove, die zich had laten omkopen, ontslagen en tot één uur tentoonstelling veroordeeld

1 J.L. Debor, onderwijzer te Halen van 1819 tot 1823. Stukken in Rijksarchief Maastricht, archief v.d. Commissie van onderwijs. - W.J. Van der Meulen, onderwijzer, te Eben-Emaal van 1825 tot 1830 (of later). Stukken *ibid*.
2 H.J. Maron, onderwijzer te Roy 1820-1822. Stukken in Rijksarchief Aarlen, arch. Nederl. tijd, G II, 1162. - M. Kuborn, ondermeester en onderwijzer te Aarlen 1819-1824. Stukken in Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Onderwijs, K. en W., 1937, A (14.4.1825).
3 De reeds vermelde Le Bègue, te Philippeville. - F. Tarte, onderwijzer te Beauraing 1818-1819. Stukken *ibid.*, Min. v. Publiek Onderwijs, N. Nijverheid en Koloniën, 2736 (15.11.1819).
4 Van der Meulen en Maron.
5 Van der Elst, Peeters en Tarte.
6 Debor, Kuborn en Le Bègue.
7 Van der Kinderen.
8 Van Wonterghem en Delobel.
9 Van der Elst, Delobel, Van der Kinderen, Le Bègue en Kuborn.
10 Van der Elst en Kuborn.

was, vond dat hij toch nog tot schoolhouden kon worden geautoriseerd[1]. Ook bepaalde gemeentebesturen toonden zich niet bijster kieskeurig. Zo zien we een onderwijzer in een Limburgse gemeente wegens dronkenschap ontslagen, in de aanpalende toegelaten[2]; en in Oost-Vlaanderen een andere aangesteld twee jaar nadat hij wegens misbruik van vertrouwen tot zes maand gevangenisstraf was veroordeeld[3]. Hij vond het zelf niet zo erg: zijn opsluiting had toch maar een half jaar geduurd, zo schreef hij aan de minister, en 'het was in den ouderdom van twintig jaren, wanneer eene jongheid onderworpen is aen diergelyke lotgevallen'[4]!

Zulke opvattingen kwamen bij het Departement en de provinciale onderwijsinstanties niet aan bod. Dat blijkt uit de disciplinaire maatregelen die het slecht gedrag van onderwijzers heeft uitgelokt.

In totaal heb ik, wat de openbare onderwijzers betreft in het huidige België tussen 1817 en 1830, dertig gevallen ontdekt. In negen daarvan kon de aard van het misdrijf of het wangedrag niet worden gespecifieerd[5]. In tien andere ging het om zedenfeiten, waarbij vrouwen of leerlingen waren betrokken[6]. Daar-

1 Afgewezen rekest van M.J. Helaert, aug. 1828: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 2121, F (23.8.1828).

2 N.M. Namot, te Eben-Emaal einde 1824 uit zijn ambt ontzet, begin 1825 in het naburige Wonk door de schout geaccepteerd. Stukken in het archief v.d. Commissie v. Onderwijs in Limburg, Rijksarchief Maastricht.

3 J.B. Martens, onderwijzer te Beveren (Oudenaarde), aldaar in 1821 benoemd, na veroordeling in 1819. Stukken in Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Min. v. Publiek Onderwijs, Nat. Nijverheid en Koloniën, 2818 (20.12.1823).

4 Martens aan Falck, 14.7.1823, *ibid*.

5 J. Verhoef, te Vorst, ontslagen in 1824; V. Miller, te Wodecq, tot ontslag verplicht in 1824; G.J. Balieus, te Bilzen, wiens rijkswedde einde 1829 werd geschorst; J.L. Delaporte, te Halen, diende einde 1828 ontslag in; J.T. Joosten, te Tongerlo (Limburg), bewijs van algemene toelating begin 1829 ingetrokken; N.J. Molitor, te Houffalize, 1819 uit de gemeente verwijderd; J. Van Beneden, te Kruishoutem, begin 1824 aldaar vertrokken; Somers, te Herentals, ontslagen in 1820; P.J. Daelmans, ondermeester te Wilrijk, einde 1826 of begin 1827 ontslagen.

6 J.T. Mertens, ondermeester te Aarschot (1825); J. Van Petegem, te Sint-Gillis (Brussel) (1828); J.L.F. Neuville, te Oteppe (1820); N. Vermeulen, te Luik (1821); L.V.A. Malbaux, te Habay-la-Neuve (1824); F. Meganck, te Nevele (1826); J. Cloetens, te Massenhoven (1829); J. Corbreun, te Kontich (1826); K.J. 't Servranckx, te Boechout (1828); J. Verlinden, te Schriek (1822).

naast vinden we er zes van dronkenschap[1], één van diefstal[2], twee van misbruik van vertrouwen[3], één poging tot zelfmoord wegens schulden[4] en één kindermoord[5].

Van die dertig onderwijzers bleef er één in dienst; alleen de betaling van zijn rijkswedde werd geschorst. Een andere, onderpastoor te Houffalize, werd door het bisdom verwijderd en door de gemeente als onderwijzer vervangen. Drie namen de vlucht. Zes dienden, gedwongen, ontslag in. Alle anderen, op één na wiens wedervaren ik niet kon volgen, werden door de lokale, provinciale of centrale overheid uit hun ambt ontzet.

De opvattingen die in dergelijke zaken het Departement tot leidraad strekten, weken niet af van die van de leden van de Jury's en Commissies. Van den Ende beschouwde het onderwijzersambt als ‘eene te teedere betrekking in de Maatschappij, dan dat daarin personen gedoogd kunnen worden, op welke zelfs maar eenigerhande blaam van onzedelijkheid rust’[6].

Het is niet onmogelijk en zelfs waarschijnlijk dat er nog andere gevallen zijn geweest dan die ik op het spoor kon komen, maar het Departement zijn er alleszins geen andere bekend gemaakt. Het blijven intussen uitzonderingen waarvan het relatief belang moeilijk is te meten. In het algemeen hadden leden van Jury's en inspecteurs over het gedrag van de schoolmeesters niet te klagen.

Een derde probleem dat we moeten behandelen, is dat van de schoolboekjes. De vraag luidt hier niet zozeer wat voor nieuwe literatuur er op de markt is gekomen, dan wel of de boekjes, in de lagere scholen ingevoerd, aan de katholiciteit van het onderwijs afbreuk hebben gedaan, langs welke wegen en in welke mate dat eventueel is gebeurd.

In de eerste plaats zij er met nadruk op gewezen, dat de re-

1 N.M. Namot, te Eben-Emaal (1824); A. Steegmans, te Steevoort (1825); K. De Pourcq, te Machelen, O.-Vlaanderen (1824): J. Luyten, te Houtvenne (1828); F. Reniers, te Antwerpen, 5e wijk (1826); F.J. Wynants, te Olmen (1822).
2 J.J. Lapaille, te Mormont (1826).
3 R. Bienkens, te As (1827); J.B. Martens, te Beveren (Oudenaarde) (1819, 1823).
4 L.F. Fortier, te Leuze (1829).
5 M.C. Koch, te Antwerpen, 5e wijk (1829).
6 Rapport van Van den Ende, 26.7.1823: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Min. v. Publiek Onderwijs, Nat. Nijverheid en Koloniën, 2808 (28.7.1823).

gering in het Zuiden nooit enigerhande leerboekjes heeft voorgeschreven noch aanbevolen[1]. Ze heeft principieel de onderwijzers de vrije keuze gelaten, zoals ze ook nimmer het gebruik van een bepaalde onderwijsmethode heeft opgelegd. Het Departement heeft dat beginsel zonder uitzondering[2] consequent toegepast[3]. Het heeft de provinciale Jury's en Commissies, of de inspecteurs individueel, evenmin gerechtigd een of ander leerboekje goed te keuren of voor te schrijven. Dat zij op het

1 In het Noorden dienden de onderwijzers de leerboekjes te kiezen uit de 'Algemeene Boekenlijst' die in 1810 door de zorgen van Van den Ende was opgesteld (2e uitgave, 1815). Die lijst werd in de zuidelijke provinciën nooit ingevoerd.

2 Wat hier uit de archieven van het Departement nog kan worden aangemerkt, is het volgende. In februari 1827 signaleerde de inspecteur van het 5e schooldistrict van West-Vlaanderen een *Kort begrip der vaderlandsche geschiedenis*, aanhangsel van de in 1821 te Gent heruitgegeven *Nieuwe Fransche Spraekkunst* van DES ROCHES. Dat werkje was in gebruik op haast alle scholen waar het Frans werd aangeleerd en zondigde door zijn antinationale strekking. De gouverneur stelde een stille tussenkomst voor, waartoe ook Van den Ende adviseerde. Van Ewyck suggereerde daarop de gouverneur, d.d. 11.5.1827, dat hij de schoolinspecteurs vertrouwelijk zou aanschrijven, opdat die de onderwijzers die het werkje gebruikten zouden aanmanen het tegen een ander te ruilen. Stukken in Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 2037, F (11.5.1827).

3 Waar sommige auteurs om goedkeuring of aanbeveling van een door hen uitgegeven boekje verzochten, heeft het Departement dat telkens afgewezen. Zo bijv. het verzoek van Van Peene, uit Gent, auteur van een *Hervormde Nederduytsche Spraekkonst*: ministeriële resolutie d.d. 15.12. 1818, Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Min. v. Publiek onderwijs, Nat. Nijverheid en Koloniën, 2718; verzoek van Behaegel, uit Torhout, om met het opstellen van enige schoolboekjes te worden belast: Falck aan Behaegel, 6.11.1819 (*ibid.*, 2736) en ministeriële resolutie d.d. 14.7.1820 (*ibid.*, 2748), waarin het o.m. luidde: 'En in aanmerking genomen zijnde dat het Gouvernement het zich steeds tot regel gesteld heeft, nimmer zijne bijzondere goedkeuring te verleenen aan, of bij uitsluiting aan te bevelen, en veel minder van zijnen wege uittegeven, eenigerhande werkjes, ten dienste van het Lager Onderwijs; als mede dat dit als nog in geenerlei geval behoort te geschieden daar zulks zoude strekken deels ten prejudicie van andere opstellen en geschriften, tot gelijk einde ingerigt, en waarvan de vermenigvuldiging van Gouvernementswege eer behoort te worden opengelaten en aangemoedigd, dan beperkt; deels ook ten prejudicie der Onderwijzers van Lagere Scholen, die belemmerd zouden worden in de keuze van werkjes, ten dienste hunner schooljeugd'. - Men zie ook de ministeriële resolutie d.d. 12.4.1820, *ibid.*, 2743. - Op dezelfde gronden werd in 1825 niet ingegaan op een verzoek van de gouverneur van Zuid-Brabant, die een geschiedenisboekje had laten opstellen en aanbeveling daarvan wenste: Van Ewyck aan de gouverneur, 4.6.1825, *ibid.*, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 1943, F (4.6.1825).

invoeren van nieuwe werkjes bij de onderwijzers meestal hebben aangedrongen, valt niet te betwisten. In de paar gevallen waar een uitdrukkelijk voorschrift werd gegeven, nl. door de Jury Antwerpen in 1820[1] en door de Commissie Oost-Vlaanderen in 1826-'27[2], greep Van den Ende evenwel in, opdat er aan de eenvormige gang van zaken geen afbreuk werd gedaan[3].

In de tweede plaats kan men niet betwijfelen dat het Departement het bekend geraken en de verspreiding van Hollandse schoolboekjes in het Zuiden zeer wenselijk achtte en in de hand heeft gewerkt. Van den Ende heeft die zaak ter harte genomen. De credieten die hem daartoe tussen 1816 en 1821 werden verleend[4], gebruikte hij hoofdzakelijk om de eerste rijkslagere scholen en enige stedelijke scholen, die eveneens tot model van de nieuwe organisatie zouden dienen, van het nodige te voorzien[5]. Anderdeels werden recente publikaties in de *Nieuwe Bijdragen* geregeld gerecenseerd. De rijkdom van het Noorden in het Zuiden bekend maken, was op zichzelf een uitstekend initiatief. Hier was immers zeer weinig voorhanden[6].

Het duurde echter niet lang, of onderwijzers, onderwijzersgezelschappen en inspecteurs togen er zelf aan het werk. Ze schreven eigen schoolboekjes, pasten Noordnederlandse aan, evenals Franse en Duitse, of vertaalden er in het Frans. Jury's

1 In oktober 1819 vaardigde die Jury op eigen houtje *Algemeene Schoolregels* uit (Antw. 1819), waarin ze de onderwijzers het gebruik van de spraakkunst van J.A. Terbruggen voorschreef en een rekenboekje van J.F. Van de Gaer aanbeval.

2 Die Commissie liet sedert 1825 zelf enige boekjes opstellen en gelastte hun invoering op alle scholen van de provincie, wat verzet uitlokte.

3 De maatregel van de Antwerpse Jury signaleerde Van den Ende in zijn rapport over 1820: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Min. v. Publiek Onderwijs, 2766 (28.6.1821). Hij verviel door het omschakelen van Jury tot Commissie, in 1821. - Na rapport van Van den Ende tikte de minister de Commissie Oost-Vlaanderen op de vingers, in zijn missive aan de gouverneur, d.d. 30.5.1828: *ibid.*, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 2105, A (30.5.1828).

4 Van 1816 tot en met 1821 telken jare 300 fl. tot aankoop en verspreiding van schoolboekjes in het Zuiden. Een K.B. van 12.11.1816 verleende anderdeels 1.000 fl. met het oog op het verspreiden van (nog te vertalen) Franstalige boekjes.

5 In 1822 meende Van den Ende dat Hollandse schoolboekjes aldus in het Zuiden voldoende verspreid waren en achtte hij een nieuw crediet onnodig: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Min. v. Publ. Onderwijs, Nat. Nijverheid en Koloniën, 2778 (8.2.1822).

6 De kinderen brachten naar school allerlei verouderd leesmateriaal mee, zoals kranten, rekeningen, volksboekjes en dergelijke, terwijl voor de rekenkunde en andere vakken nog vrijwel alles ontbrak.

en Commissies, daartoe door de regering aangemoedigd[1], werkten de afzet of de redactie van dergelijke werkjes in de hand, net zoals ze bekommerd waren om betere lokalen, meubelen en didactische leermiddelen. Klassikaal i.p.v. individueel onderwijs vereiste immers uniforme leerboekjes, maar veel ouders keken op tegen de uitgave die de aankoop daarvan vereiste, terwijl die voor de zo talrijke armen uitgesloten was.

Om de nood te lenigen werden eerst in Luxemburg (1819), later in Namen (1825) en uiteindelijk ook in Luik (1827) en Henegouwen (1828) private verenigingen opgericht die zich verspreiding van schoolboekjes tegen zeer lage prijs ten doel stelden[2]. De activiteit van die *Société(s) d'encouragement pour l'instruction élémentaire* is in Luxemburg en Namen belangrijk geweest. Zonder er diep op in te gaan, moet ik er even bij stilstaan, omdat men daarin niet alleen de invloed van *Tot Nut van 't Algemeen* heeft gezien maar ook de kanalen waarlangs de invoering van door het *Nut* uitgegeven boekjes werd in de hand gewerkt[3]. Die voorstelling is onjuist.

Zijn de bedoelde verenigingen in Luik en Henegouwen in het spoor van die uit Namen tot stand gekomen, dan werd deze

1 Een K.B. van 11.6.1821 stelde 1000 fl. ter beschikking voor de aankoop en het uitdelen van schoolboekjes onder de arme kinderen in Luxemburg. Een K.B. van 13.12.1823 verleende inspecteur Ch. Le Cocq 300 fl. tot vervaardiging en aankoop van leerboekjes voor het district Doornik. Aan dezelfde Le Cocq werden in 1819, 1820, 1822 en 1823 resp. 600, 600, 400 en 300 fl. toegewezen, met het oog op de verbetering van het onderwijs in hetzelfde district. Hij heeft die bedragen voor allerlei doeleinden aangewend. De Jury Namen ontving, door een K.B. van 4.7.1824, een toelage van 250 fl. voor de aankoop van leesmachines, leestafels en schoolboekjes. De Commissie West-Vlaanderen kreeg, met het oog op het uitgeven van leerboekjes, in 1823, 1824, 1826 en 1828 resp. 300, 500, 400 en 400 fl. toegewezen. Aan de Limburgse schoolinspecteur Page werd in 1826 en 1828 telkens 300 fl. verleend. Het Departement liet anderdeels toe dat de Jury's of Commissies, wanneer zij het wensten, een deel van het hun jaarlijks toegekende globale crediet gebruikten tot aankoop en verspreiding van schoolboekjes en didactische middelen.

2 Ze kochten er op veel exemplaren aan en verkochten ze lager dan de aankoopprijs, wat mogelijk werd gemaakt door de inschrijvingen van welwillende particulieren, die daartoe jaarlijks enige guldens bijdroegen.

3 Aan de hand van een niet-verantwoorde bewering in het onbetrouwbare werk van A. SLUYS, *Geschiedenis van het onderwijs in de drie graden in België tijdens de Fransche overheersching en onder de regeering van Willem I*, Gent 1912, Kon. VI. Acad. v. Taal- en Letterkunde, p. 241-244; D. GROSHEIDE, De Maatschappij 'Tot Nut van 't Algemeen' in de Zuidelijke Nederlanden, in: *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, III, 1949, p. 219.

laatste opgericht in navolging van de Luxemburgse[1]. De stichting van deze eerste *Société* was gedeeltelijk door het voorbeeld van het *Nut* geïnspireerd, doch tevens ook door analoge Franse en Engelse verenigingen en door de Duitse kweekscholen[2]. De Luxemburgse *Société*[3], waarvan ettelijke geestelijken lid waren[4], heeft haar inspanning vooral gericht op de organisatie van normaalcursussen te Luxemburg en zich daarnaast ook ingelaten met het verspreiden van schoolboekjes. Dat zijn echter geen Hollandse geweest, maar hoofdzakelijk door pastoor-pedagoog J.P. Maeysz[5] samengestelde lees- en rekenboekjes, waarvan de stof aan Duitse en kerkelijk goedgekeurde Franse werken was ontleend[6].

De *Société d'encouragement* uit Namen[7], waaraan ook verscheidene priesters hun steun hebben verleend[8], heeft er angstvallig over gewaakt dat de boekjes die zij in omloop bracht hoegenaamd niets bevatten waarover zelfs de meest kittelorige katholiek had kunnen struikelen[9]. Daaronder zijn er geen geweest die aan het *Nut* waren ontleend, maar kwam daarentegen

1 Blijkens schoolinspecteur Lemaire aan Van Gobbelschroy, 18.1.1826: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 1972, A (22.1.1826).

2 'Appel aux amis du bien public à l'effet de former une Société d' encouragement pour l'instruction élémentaire dans le Grand-Duché de Luxembourg' (1819), Archives de l'Etat à Luxembourg, Pays-Bas, 692 [12].

3 Haar activiteit kan men reconstrueren uit diverse bundels van de Archives de l'Etat te Luxemburg, Pays-Bas, vooral de nrs. 680 en 684, en uit mededelingen in het *Mémorial Administratif*.

4 Het hoogste aantal inschrijvers telde de *Société* tijdens het dienstjaar 1820-'21, nl. 258, waaronder 36 geestelijken, hetzij 14%.

5 De Luxemburgse Overberg genoemd; over hem een anonieme bijdrage in de *Luxemburger Schulfreund*, 53, 1924, p. 171-175.

6 Een Frans leesboekje (1820), een Duits leesboekje en een Duits rekenboekje (1821), een Duits en een Frans rekenboekje (1822-'23), een handboek voor onderwijzers (1824).

7 Een archief van deze *Société* heb ik niet teruggevonden. Over haar activiteit vindt men inlichtingen in de *Bibliothèque des Instituteurs*, 1826-1829.

8 Een paar geestelijken waren bij de oprichting betrokken. Heel wat traden bij de aanvang toe. Verschillenden trokken zich echter daarna terug, toen hun bekend werd dat de bisschop weigerde in te tekenen. Het door hem aangevoerde motief luidde dat de leiding en de controle van het onderwijs de geestelijkheid onttrokken was, wat in verband stond met de herrie rondom het Collegium Philosophicum. Cfr. de geciteerde brief van Lemaire aan Van Gobbelschroy, 18.1.1826.

9 Cfr. *ibid*.

ook de catechismus voor. Van een antikatholieke tendens viel in de Naamse *Société* niets te bespeuren[1].

Door toedoen van de genoemde verenigingen en van de Jury's en Commissies heeft het gebruik van nieuwe schoolboekjes zich met de jaren veralgemeend. De oude zijn wel, op verre na, niet geheel verdwenen[2] doch ze werden meer en meer vervangen, vooral door Zuidnederlandse, Frans- of Nederlandstalig. Daarnaast kwamen er ook heel wat Hollandse in voege. De lijsten die ik consulteerde tonen dat afdoende aan. Slechts in één geval vermelden ze ook een Nutspublikatie[3]. Ze zijn nochtans te weinig talrijk, zodat ik een voorbehoud moet maken. Het kan zijn dat in de rijksscholen boekjes van het *Nut* werden gebruikt[4], doch men weet dat de betekenis van het *Nut* voor het onderwijs in het Zuiden zeer klein is geweest[5]. Er zijn anderdeels enige moraliserende leesboekjes in omloop gebracht die de goedkeuring van de geestelijkheid niet hebben weggedragen, niet om wille van antikatholieke beginselen, want die kwamen er niet in voor, maar omdat ze de tolerantie heetten te bevorderen en dus niet katholiek genoeg werden bevonden[6]. In de massa gebruikte schoolboekjes hebben die echter, naar mijn gevoel, aan de katholieke geest van het onderwijs geen afbreuk gedaan. Ten andere, de z.g. stichtelijke lectuur en de catechismus bleven in gebruik.

Men herinnere zich bovendien wat inzake finaliteit van het lager onderwijs en godsdienstigheid van de onderwijzer werd

1 Een van haar doeleinden was overigens, de kinderen te laten zien ‘qu'on ne trouve le vrai bonheur que dans l'accomplissement de tous les devoirs prescrits par la religion et la morale’: gedrukte circulaire van de Raad van Beheer, d.d. 28.10.1825, Namen 1825, p. 2. In een rapport d.d. 18.7.27 anders omschreven: ‘de fournir à nos vénérables pasteurs le moyen de leur faire mieux comprendre leurs devoirs envers Dieu et le prochain’, in: *Bibliothèque des Instituteurs*, 1827, p. 340-341.

2 Bij Brepols, te Turnhout, werden er zelfs nog herdrukt: rapport van Van den Ende over 1826, d.d. 21.8.1827: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 2091, F (19.3.1828).

3 Ingevoerd in de gemeenteschool te Essen. Lijst van de aldaar gebruikte leerboeken in een rapport van de burgemeester, d.d. 5.7.1824: *ibid.*, 1928, F (12.1.1825).

4 Te Antwerpen was dat het geval volgens K.L. TORFS, *Nieuwe geschiedenis van Antwerpen*, II, Antwerpen 1866, p. 246.

5 Cfr. D. GROSHEIDE, *a.w.*, p. 213. Het *Nut* heeft alleen een paar bewaarscholen opgericht te Brussel en een zondagsschool voor volwassenen te Gent.

6 Cfr. S. STOKMAN, *a.w.*, p. 140-141.

gezegd. En men vergete vooral niet de invloed van de geestelijkheid.

Van ouds had de geestelijkheid in de steden en op het platteland toezicht uitgeoefend, toezicht dat in de 18e eeuw eerder slap schijnt te zijn geweest. Vond zij echter onder Willem I niet meer reden tot waakzaamheid dan vóór 1789[1]? Mgr. de Broglie betoogde in 1816, dat het alleen de bisschop toekwam de leerboekjes voor het onderwijs in godsdienst en zedenleer voor te schrijven[2]. Maar ook de elite van de Luxemburgse geestelijkheid, weleer jozefistisch en thans orangistisch, heeft vooropgesteld dat in de scholen zonder toestemming van de pastoors geen boek mocht worden gebruikt dat, zelfs indirect, over godsdienst of moraal handelde[3].

Dat de geestelijkheid controle heeft uitgeoefend, valt niet te betwijfelen. Tot bewijs zou ik veel individuele gevallen kunnen aanhalen, doch die laten vooralsnog niet toe uit te maken hoever dat over 't algemeen is gegaan, hoewel het me toch gebleken is dat in hele schooldistricten zonder toestemming van de pastoors niet één boekje werd ingevoerd. De betrokken inspecteurs of onderwijzers hebben er die tussenkomst zelf uitgelokt[4]. Heeft

1 In een brief aan baron de Keverberg, uit Brussel, 22.1.1824, schreef een zekere D. dat vroeger, ‘sous l'empire d'une religion dominante’ aan de schoolinspectie door scholasters en pastoors niet bijster veel zorg werd besteed, ‘mais l'esprit de secte ne manquerait pas de les rendre difficiles, tracassiers et hargneux sous un gouvernement tolérant’: Alg. Rijksarchief Den Haag, Keverberg, Brieven 1801-1841, nr. 34.

2 S. STOKMAN, *a.w.*, p. 138.

3 Met het oog op een bijeenkomst van de Commissie van Onderwijs die hij niet kon bijwonen, gaf vicaris-generaal de Neunheuser, in een nietgedateerde brief, waarschijnlijk uit begin augustus 1825, zijn mede-commissielid L'Hommel, pastoor te Florenville, de opdracht de Commissie o.m. het volgende als zijn wens bekend te maken: ‘Aucun livre ni brochure qui traite de la religion ou de la morale, même indirectement, ne doit être souffert dans les écoles, sans qu'il ait l'approbation de l'autorité ecclésiastique. Si les curés, dont le devoir est de visiter les écoles, sans se mêler cependant de contrarier l'enseignement adopté et voulu par le Gouvernement, remarquaient l'un ou l'autre livre contraire aux bons principes, ils devront en avertir Messsieurs les Inspecteurs respectifs, afin d'y porter remède. Si droit n'y était fait, ils adresseront leur plainte à la Commission avec leurs observations’. Archives de l'Etat à Luxembourg, Pays-Bas, 683/1.

4 Betreffende het 8e schooldistrict Antwerpen: oud-inspecteur W.J. Avontroodt aan de provinciegouverneur, 1.6.1832: Provinciaal Archief Antwerpen, Lager Onderwijs, Verenigingen van onderwijzers. - Betreffende het 7e schooldistrict Antwerpen: inspecteur Ch. Du Trieu aan de commissaris van het arrondissement Mechelen, 24.4.1830: *ibid.*, Inlichtingen, Rapporten. - Betreffende het district van het onderwijzersgezelschap Gembloux: adres van dat gezelschap aan de minister van Binnenl. Zaken, 28.8.1829: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 2184, A (29.8.1829).

de regering het recht op een direct kerkelijk toezicht niet erkend, dan is de invloed van de geestelijken op de school en de onderwijzer niettemin groot geweest.

Die invloed is het vierde en laatste element dat onze aandacht vraagt. Twee groepen factoren traden hier in het spel: aan de ene kant de mogelijkheden die de regering zelf geopend heeft; aan de andere kant enkele verschijnselen waarop diezelfde regering geen vat heeft gehad.

Het is bekend dat Willem I, als een verlichte vorst, door een krachtig staatsingrijpen de materiële en geestelijke welvaart van zijn onderdanen heeft willen vergroten. Die moderne politiek verlangde de steun van de kerken. Ook de katholieke geestelijkheid had een rol te vervullen[1]. Wat het lager onderwijs betreft, terrein bij uitstek van de volksverlichting, werd, onder burgerlijke leiding, haar medewerking wenselijk geacht. Daarbij voegde zich het praktische inzicht, dat in het Zuiden tegenwerking van die geestelijkheid zorgvuldig moest worden vermeden[2].

Aldus begrijpt men dat, door toedoen van commissarisgeneraal Repelaer van Driel, een priester werd benoemd in ieder van de in 1817 opgerichte Jury's[3], terwijl enige andere

1 A.E.M. RIBBERINK, De aartspriester Cramer en de strijd om de Kerk 1809-1814, in: *Archief voor geschiedenis van de Kath. Kerk in Nederland*, IV, 1962, p. 234, vergelijkt de rol van de geestelijkheid met die van het personeel van de Waterstaat.

2 Door Falck beklemtoond in een voordracht aan de koning d.d. 30.6.1822: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Min. v. Publiek Onderwijs, Nat. Nijverheid en Koloniën, 2786 (30.6.1822). In zijn *Gedenkschriften* (ed. H.T. Colenbrander, 's-Gravenhage 1913, R.G.P., Kl. Serie 13, p. 219) schreef hij het volgende: 'Of men echter niet aan den vermoedelijken tegenstand der geestelijkheid te veel gehecht en zich daarentegen te weinig voorgesteld hebbe van den bijval en ondersteuning der min of meer verlichten, is mij wel eens twijfelachtig voorgekomen'.

3 S. STOKMAN, *a.w.*, p. 42-43, betoogt dat die priesters - hij noemt er acht, de negende was Th. Bellefroid, ere-kanunnik van de kathedraal te Namen - 'bij het volk en zeker bij de hoogere geestelijkheid geen vertrouwen genoten'. Afgezien van het feit dat een drietal onder hen tot die hogere geestelijkheid behoorden, zijn Stokmans argumenten voor allen niet even sterk. Men geve daarbij toe dat koningsgezindheid of bereidheid om met de burgerlijke overheid in het lager onderwijs samen te werken, toch geen afbreuk hoeft te doen aan de katholieke overtuiging van de betrokkenen. Nemen we het geval Colbrant, lid van de Jury, daarna lid en secretaris van de Commissie Henegouwen. Stokman stelt hem voor als 'een ex-Norbertijn, die de bons voor aankoop van nationaal verklaarde goederen aannam en de eed van haat tegen het koningschap had afgelegd'. Hij was ook leraar geweest aan het college te Bergen en oefende op het ogenblik van zijn benoeming tot Jurylid geen kerkelijk ambt uit. Bij de provinciale overheid stond hij als 'nullement fanatique' aangeschreven. Doch hoe trad hij op tegenover een onderwijzer die van ongodsdienstigheid blijk gaf? Hij maakte hem het onderwijs onmogelijk, nadat hij in een rapport, d.d. 25.10.1824, o.m. het volgende had geschreven: 'Je pense donc qu'il ne suffit pas de le destituer, même ignominieusement, mais que pris égard surtout aux fonctions, je dirai sacrées qu'il exerce, il mérite d'être livré aux tribunaux, comme répandant dans le coeur des jeunes gens le poison de l'irreligion et sapant par là l'édifice social dans ses fondements'. Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 1942, F (28.5.1825).

geestelijken van de latere Commissies deel uitmaakten en dus als schoolinspecteur hebben gefungeerd[1]. Er is echter meer. De *Instructies*, door de minister aan die instanties gegeven, bevatten enige bepalingen die wel verwondering zullen wekken bij wie, in het spoor van Stokman, de regeringspolitiek vooral ziet als een streven tot invoering van de neutrale school.

Al wie in functie wilde treden, erkenning als wettig onderwijzer aanvroeg, om een rijkswedde verzocht of een hogere rang verlangde, diende voor Jury of Commissie een examen af te leggen. Niet alleen werden de kandidaten daar ook over hun 'zedelijke en godsdienstige denkwijze en beginselen' ondervraagd, doch alvorens tot het examen te worden toegelaten moesten ze drie recente getuigschriften voorleggen 'van goed burgerlijk, zedelijk en godsdienstig gedrag'. Voor dit laatste hadden ze zich tot hun parochiegeestelijke te wenden[2]. Het voorschrift was voor gelijk welk examen van kracht[3], dus ook voor de z.g. vergelijkende examina, d.w.z. de wedstrijden die, met het oog op een te begeven betrekking, t.o.v. de gemeentebesturen onder de postulanten werden gehouden. Een dergelijke bepaling kwam in de wet van 1806, die in het Noorden van kracht bleef, niet voor. Daar volstond het, dat men zijn burgerlijk en zedelijk goed gedrag door één of meer getuigschriften

1 Onder dezen vindt men verlichten, als Muller, Trausch en Maeysz in Luxemburg, Schrant in Oost-Vlaanderen, en misschien ook Lauwers in Brabant, maar ook conservatieven als Brancart, deken te Asse, Buron, desservant te Archennes, De Buck, De Vleesschouwer en L'Hommel, pastoor resp. te Kontich, Tielt en Florenville.

2 Art. 1-4 van de *Voorloopige Instructie* d.d. 15.9.1817, art. XI-XIII van de *Voorloopige Instructie* d.d. 20.5.1821, art. II van de hierbij gevoegde 'Nadere bepalingen wegens het afnemen en afleggen der examens'.

3 Art. XX van de laatstgenoemde *Instructie*.

kon bewijzen[1]. In het Zuiden is dat ook het geval geworden, doch pas in 1828, wat dus inhield dat een certificaat van de pastoor van toen af niet meer was vereist[2]. Het gebruik is er evenwel in voege gebleven.

Verreweg de meeste wettige schoolmeesters hebben tussen 1817 en 1830 ten minste één dergelijk examen afgelegd en zeer velen meer dan één, dikwijls zelfs heel wat meer. Dient de betekenis van het getuigschrift van godsdienstig gedrag te worden onderlijnd? Viel het te verwonderen dat in de meeste gemeenten het onderwijs onder controle bleef van de geestelijken[3]? Kon men niet beweren dat, zoals onder het Ancien Régime, de schoolmeester onder de leiding van de parochiepastoor was geplaatst[4]? Dat de geestelijken van het wapen gebruik maakten, bleek afdoende uit die gevallen waar ze, wegens ongodsdienstigheid van de verzoekers, het certificaat hebben geweigerd. Voor hen was het het meest essentiële van de drie[5].

Er zijn daarnaast andere kanalen waarlangs, zonder tussenkomst van de regering, de geestelijken hun invloed hebben laten gelden. In de eerste plaats bij de benoeming van de openbare onderwijzer. Dat geldt dan niet de vijftien rijksscholen, waarvan het Departement het personeel aanstelde, maar wel alle andere lagere scholen. De benoeming van een onderwijzer[6]

1 Wet van 1806, art. 13.

2 Ministeriële resolutie en circulaire d.d. 12.2.1828: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 2084, A (12.2.1828). Het daartoe strekkende voorstel van Van den Ende, d.d. 11.2.1828, vertoont geen spoor van antiklerikalisme en was hoofdzakelijk gegrond op de onkosten die het herhaald overleggen van certificaten voor de betrokkenen meebracht. Vermits ze recent moesten zijn, vereiste elk examen nieuwe stukken. De gouverneur van Zuid-Brabant had einde '26 reeds daarop gewezen. Niet alleen waren de examens veelvuldig, maar sommige Jury's of Commissies vroegen de drie getuigschriften bij nog andere gelegenheden als door hun *Instructies* waren voorzien.

3 Rapport van inspecteur-generaal Walter, 9.12.1826, betreffende de provincie Luik: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 2017, A (3.1.1827).

4 Marchal [aan de koning], 'Observations sur l'arrêté qui organise l'enseignement primaire et secondaire des maisons particulières d'Education', d.d. 10.9.1824: *ibid.*, Papieren Van Ewyck, 6.

5 Inspecteur-pastoor L'Hommel aan de Commissie Luxemburg, 18.6.1829: *ibid.*, Binnenl. Zaken na 1813, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 2207, A (29.12.1829).

6 Voor een gedetailleerde beschrijving van de gang van zaken, gevolgd bij het vervullen van een vacature, cfr. de Nota van Van den Ende, in: *Nieuwe Bijdragen*, 1824, p. 923-929.

geschiedde door het gemeentebestuur. Pas van het ogenblik dat de provinciale Jury's door Commissies waren vervangen, m.a.w. achtereenvolgens tussen 1821 en 1824, was een voorafgaande autorisatie van de minister vereist. Die werd gegeven nadat de districtsinspecteur, in aanwezigheid van het gemeentebestuur of zijn afgevaardigden, van de kandidaten een vergelijkend examen had afgenomen. Een afzonderlijk voorstel èn vanwege de inspecteur èn vanwege het gemeentebestuur ging daarop, via de gouverneur, naar de minister. Slechts wanneer beide voorstellen zich niet op éénzelfde persoon verenigden, koos de minister zelf. Waar dat slechts in kleine mate is voorgekomen[1], kwam de ministeriële autorisatie praktisch neer op een automatische bekrachtiging van een ter plaatse reeds gedane selectie[2]. Er zij aan toegevoegd dat in zeer talrijke gevallen niet eens een wedstrijd werd gehouden[3].

Wie was het nu die, in de gemeenten, bij de keuze van kandidaten de doorslag gaf? Het talrijkst waren de openbare onderwijzers niet in de enkele grote steden maar ten plattelande en was de dorpspastoor daar niet de centrale figuur? De inwoners stemden hun houding op de zijne af[4] en, zoals een schoolmeester kloeg, de pastoor overheerste ‘maar al te dikwijls met een onbepaald gezag niet alleen de inwoners maar zelfs de Burgerlijke overheid’[5]. Durfde die overheid ook in kleine steden zonder goedkeuring van de pastoors op schoolterrein iets ondernemen[6]?

De vergelijkende examens waren openbaar en pastoor of onderpastoor konden er dus tegenwoordig zijn. De processenverbaal vermelden in 14,75% van de gevallen hun aanwezig-

1 Bij 26 van de 366 vergelijkende examens (7,1%), van 1822 tot en met 1829 afgenomen in de zuidelijke provinciën, Luxemburg uitgezonderd. Hier heeft de Commissie van Onderwijs doorgaans een eigen werkwijze gevolgd.

2 De conclusie van S. STOKMAN, *a.w.*, p. 126, dat de keuze ten slotte van de minister afhing, omdat de autorisatie steeds *in individuo* de onderwijzer aanwees tot wiens benoeming ze werd verleend, houdt geen rekening met de werkelijkheid.

3 De minister verleende dan de autorisatie ‘voor ditmaal en zonder gevolgtrekking voor het toekomende’.

4 Inspecteur Lemaire aan Van Gobbelschroy, 18.1.1826: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 1972, A (22.1.1826).

5 Rekest van K.J. 't Servranckx, onderwijzer te Boechout, aan de koning, 4.5.1829: *ibid.*, 2197, F (5.11.1829).

6 Inspecteursrapport betreffende Poperinge, voorjaar 1826: *ibid.*, 1989, F (27.5.1826).

heid[1]. Maar ook daarbuiten constateren we hun tussenkomst, en wel in veel grotere mate. Zeer dikwijls moest de aan te stellen onderwijzer immers ook koster worden - ik kom daar dadelijk op terug - en de kandidaten dienden zich dus tot de pastoor te wenden[2]; hier en daar werden ze, tussen het examen door, op hun vaardigheid in het orgelspel en hun zangkunst beproefd[3]. Waar het gemeentebestuur er meestal weinig of niets voor voelde afzonderlijk èn een koster èn een onderwijzer te betalen, sloot het zich doorgaans uiteindelijk aan bij de keuze van de pastoor, 'en cédant à la prépondérance que Monsieur le Curé déploye en faveur de son clerc'[4]. Zolang en daar waar geen wedstrijden werden georganiseerd, kon dat overwicht zich des te gemakkelijker laten gelden. Vóór 1817 was het zelden voorgevallen dat van een kandidaat-onderwijzer een examen werd afgenomen en was de keuze van de pastoor nooit betwist[5]. De nieuwe, door de regering opgebouwde organisatie lijkt aan de feitelijke situatie weinig te hebben veranderd.

Dat in de verhouding tussen de pastoor en de koster-onderwijzer de eerstgenoemde de touwtjes in handen hield, hoeft geen betoog. De verbinding van beide ambten in één persoon kwam in de dorpen veelvuldig voor. In het arrondissement Soignies[6] was dat in 1820 het geval bij 43% van de onderwijzers[7]; in het arrondissement Antwerpen[8] bij 74,1% in 1816 en 74,2% in 1824; in het arrondissement Mechelen[9], in dezelfde jaren, bij respectievelijk 60,52% en 69%; in een schooldistrict van het arrondissement Turnhout bij 75% in 1824[10]. Dergelijke situatie

1 Nl. 54 maal op 366 vergelijkende examens, van 1822 tot en met 1829 in de zuidelijke provinciën gehouden, Luxemburg uitgezonderd.
2 Men leest dat meer dan eens in de aankondigingen van de examens, gepubliceerd in de *Nieuwe Bijdragen* en de *Bibliothèque des Instituteurs*.
3 In de provincie Antwerpen bijv. te Brecht op 29.4.1822, te Wijnegem op 16.1.1826, te Viersel op 30.5.1826 en te Stabroek op 28.9.1829.
4 De onderintendant van het arrondissement Turnhout aan de gouverneur van de provincie Antwerpen, 4.9.1817: Prov. Archief Antwerpen, Lager Onderwijs, Personeel.
5 Rapport van Van Genechten, schoolinspecteur en commissaris van het arrondissement Turnhout, 1.9.1824: *ibid.*, Inlichtingen, Rapporten.
6 De steden Soignies en Enghien niet inbegrepen.
7 Volgens een vergelijkende tabel van het personeel in het arrondissement Soignies, 31.12.1817: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Min. v. Publiek Onderwijs, Nat. Nijverheid en Koloniën, 2766 (28.6.1821)...
8 De stad Antwerpen niet inbegrepen.
9 De steden Mechelen en Lier niet inbegrepen.
10 Gegevens betreffende de provincie Antwerpen geput uit: 1° een vgl. tabel van het personeel 1.5.1816-1.9.1824, opgemaakt door de gouverneur aan de hand van door de arrondissementscommissarissen bezorgde tabellen; 2° inspecteursrapporten uit 1824; 3° tabellen van het personeel, d.d. 13.5.1816 en 10.7.1816, opgemaakt door de onderintendanten. Prov. Archief Antwerpen, Lager Onderwijs, Inlichtingen, Rapporten.

was vóór de 19e eeuw gegroeid. Voor het onderwijs was ze op zichzelf eerder nadelig, maar zo de Jury's en Commissies ze al wensten te veranderen, tegen de economische noodzaak waren ze niet opgewassen. In de meeste lokaliteiten waren de gemeentelijke wedden laag, zo er al werden betaald, bleef de opbrengst van het schoolgeld gering, gelet op het kortstondige en ver van algemene schoolgaan, en werden voor het onderwijs van de arme kinderen bespottelijke of hoegenaamd geen toelagen uitgekeerd. Van zijn school kon de meester aldus niet leven. Wat bijverdienste had kunnen zijn, was soms nog hoofdzaak en veelal ten minste onontbeerlijk. Primeerde ook voor de schoolmeester niet de zorg om den brode? En werden de diensten van de kosterij vaak niet hoger aangeslagen dan die van het onderwijs[1]? Veel pastoors beschouwden als een geschikt onderwijzer hij die in de kerk goed zingen kon en in de school behoorlijk de catechismus aanleerde[2]. De nieuwe organisatie, met haar verplichte examens en de schoolinspectie, heeft dan ten minste toch tot gevolg gehad dat de kwaliteit van het personeel langzamerhand verbeterde.

Ten slotte wezen nog andere symptomen van de invloed van de geestelijken vermeld. Een aantal onder hen, aantal dat evenwel in de jaren '20 verminderde, hield zelf nog de openbare school. Anderen, en dat lijkt meer het geval te zijn geweest, gaven er het godsdienstonderwijs. In de lokaliteiten waar een plaatselijke schoolcommissie werd opgericht[3] was de pastoor

1 Rapport van inspecteur van Hencxthoven, 2.9.1824: Prov. Archief Antwerpen, Lager Onderwijs, Inlichtingen, Rapporten. De onderintendant van het arrondissement Turnhout aan de gouverneur, 4.9.1817: *ibid.*, Personeel.

2 Rapport van het hoofd van de eerste afdeling van het provinciaal bestuur Luxemburg, 1.10.1817: Alg. Rijksarchief Den Haag, Commissariaat-generaal v. Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (1815-1818), 2662.

3 In het huidige Belgisch-Limburg werd, in de jaren 1820, een schoolcommissie opgericht in drieëntwintig gemeenten. In de provincie Antwerpen waren er slechts enkele. Uit de andere provincies zijn er me diverse bekend, doch mijn gegevens zijn nog onvolledig. Het verschijnsel is stellig lang niet algemeen geweest. Het Departement heeft, aan de hand van in het Noorden opgedane ervaring, de oprichting van dergelijke commissies, althans in de jaren '20, niet in de hand gewerkt. Cfr. rapport van Van Ewyck 16.6.1827, door Van Gobbelschroy 24.6.27 aan de koning doorgezonden: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 2044, A (24.6.1827).

of de onderpastoor vrijwel altijd lid, zoniet voorzitter. Het stond de priesters vrij de scholen te bezoeken. Tientallen voorbeelden kan men aanhalen van geestelijken die deelnamen aan openbare ondervragingen van de leerlingen en prijsuitdelingen, of die nieuwe lokalen hebben ingewijd[1]. Herhaaldelijk is het gebeurd, vrijwel in alle provincies, dat de bouw van zulke lokalen door een schenking vanwege de pastoors werd mogelijk gemaakt, vergemakkelijkt of uitgelokt. Sommigen zijn voorzitter geweest van een onderwijzersgezelschap, anderen woonden de vergaderingen bij[2]. De viering van Sint-Gregoriusdag, met kerkelijke plechtigheden, bleef een algemeen gebruik en ik geloof dat dat ook het geval was met het geregeld mishoren van de leerlingen, o.l.v. de schoolmeester.

Op al die verschijnselen had de regering geen vat en van de lokale overheden ging geen tegenwerking uit. Was er hier of daar een onderwijzer die met de suprematie van zijn pastoor niet gediend was, of die zich diens antipathie op de hals haalde, dan bleef hem over zich te onderwerpen[3] of zijn school prijs te

1 Cfr. o.m. de *Nieuwe Bijdragen*, 1822, p. 355-356, 353-354; 1823, p. 460-464, 1016-1026; 1824, p. 835, 1036-1038; 1825, p. 428-431, 722-727, 809-813, 995-999, 1018-1020, 1022-1023, 1100-1110; 1826, p. 271-275, 502-506, 740-742, 621-622, 843-845, 1275-1282, 1284-1287; 1827, p. 59-61, 164-165, 1057-1060, 1063-1064; 1828, p. 285-295, 729-730; 1829, p. 409, 429-432, 774-775.

2 Dat geldt niet alleen de geestelijken die inspecteur waren, maar ook verscheidene anderen. Betreffende het district Doornik bijv. zie men twee rapporten van Ch. Le Cocq; het eerste, d.d. 24.10.1820, in: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Min. v. Publiek Onderwijs, Nat. Nijverheid en Koloniën, 2753 (7.11.1820); het tweede, uitgebracht op 18.4.1825, in: *Bibliothèque des Instituteurs*, 1825, p. 183.

3 Zoals H.J. Maron, onderwijzer te Roy, die voor zijn pastoor moest buigen om een getuigschrift te verkrijgen: ‘la soumission et l'obéissance est mon partage’, schreef hij op 19.10.1822 aan de Jury Luxemburg: Rijksarchief Aarlen, Période hollandaise, G II, 1162. - Vrij talrijke schoolmeesters hebben zich, o.i.v. de lokale geestelijkheid, verplicht gezien, hun pogingen tot reorganisatie van het onderwijs te laten varen. Aan het einde van de jaren '20 gingen zij in West-Vlaanderen nog verder. In een vertoogschrift aan de koning, d.d. 20.1.1830, schreef Carton, burgemeester van Ieper en schoolinspecteur, o.m. het volgende: ‘de onderwijzer zich vooral een bestaan moetende verzekeren, hoeft daartoe de vooroordeelen der landslieden, welke door het geestelijk van meer tot meer tegen alle verbeteringen in het onderwijs worden aangekweekt, in te volgen; zelfs velen rigten hunne scholen met opgezetten wil op den allerslechtsten voet in, verzekerd zynde van aldus de bescherming van den Pastor te verwerven, en een veel grooter getal schoolgangers te bekomen’: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 2207/9, A (12.3.1830).

geven, wat meer dan eens is gebeurd[1]. Terecht schreef een Luxemburgse schoolinspecteur: ‘si un instituteur s'établit dans une commune rurale contre la volonté du Pasteur, qui a peut être des raisons particulières pour croire qu'il n'y convient pas, il est certain qu'il acquerra difficilement la confiance des parens, dont il a cependant le plus grand besoin’. De man was dan ook van mening dat de pastoor bij de keuze van een onderwijzer zijn zegje moest hebben, ‘parce que, bien que l'instruction puisse être considérée comme une matière purement civile, l'on ne peut, dans un pays catholique, la séparer entièrement de l'éducation religieuse, à tel point que le catéchisme est une branche de l'enseignement’[2].

Zeker is het dat Van Maanen, Van Ewyck en Van Gobbelschroy in de jaren '20 ongaarne hebben gezien dat de geestelijken op het openbaar lager onderwijs die verregaande invloed uitoefenden, die door Repelaer van Driel, Van den Ende en Falck gedeeltelijk was in de hand gewerkt[3], maar zij waren niet bij machte een feitelijke situatie te veranderen die reeds een paar eeuwen bestond. Onder invloed van de oppositie heeft de regering in 1830 verdere toegevingen gedaan, o.m. inzake het godsdienstonderwijs. Het K.B. van 27 mei 1830 (art. 6) gelastte de Provinciale Staten en de gemeentelijke besturen gepaste maatregelen te nemen opdat de leerlingen van de openbare scholen door de zorg van de geestelijken godsdienstonderwijs

1 Enkele vb.: R. Mercier, in 1822 uit Paliseul vertrokken (cfr. Archives de l'Etat à Luxembourg, Pays-Bas, 694, II); F. Huygens, uit Gavere vertrokken in 1825 (cfr. Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 1979, F, 7.3.1826); A. Papillon, uit Hérinnes vertrokken in 1829 (cfr. *ibid.*, 2045, F, 30.6.1827; 2071, A. 26.11.1827; 2186, F, 10.9.1829); F. Messiaen, uit Sint-Denijs-Boekel vertrokken in 1829 (cfr. *ibid.*, Kabinet, Portef. 24, nr. 877); K.W. Kronenberger, uit Egem vertrokken einde 1829 of begin 1830 (cfr. *ibid.*, 2187, F, 14.9.1829; 2188, F, 21.9.1829; 2207/17, A, 8.6.1830).

2 Inspecteur Petit aan de Commissie v. Onderwijs in Luxemburg, 19.7.1829: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813. Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 2207, A (29.12.1829).

3 In een rapport aan de koning, d.d. 12.4.1826, schreef Van Gobbelschroy o.m. dat de regering het volksonderwijs moest blijven behartigen ‘als het meest geschikte middel om volksverlichting op die hoogte te brengen, dat sommige geestelijken hunnen invloed op de gemoederen niet meer kunnen uitoefenen, gelijk in de laatste tijden heeft plaats gehad, ten nadeele van zaken, welke allezins redelijk en goed te keuren zijn’: *ibid.*, 1983, A (12.4.1826).

zouden ontvangen. De koning had in juni '29 zijn persoonlijke wensen in die richting te kennen gegeven[1]. De la Coste, de nieuwe minister van Binnenlandse Zaken, sloot zich daar bij aan. Naar zijn mening verdiende het de voorkeur dat in plaatsen waar slechts één godsdienst werd beleden - en dat was in het Zuiden toch overal - 'het godsdienstig en burgerlijk onderwijs in onderling verband gebragt' werden[2]. Wel heeft ook hij de primauteit van het burgerlijk gezag gehandhaafd; daarvan afwijken kon alleen tot gevolg hebben wat hij noemde 'het geheel verval van het lager onderwijs, als eene openbare instelling'. Het heette echter onvermijdelijk en zelfs voordelig 'het oog te luiken voor eene soort van zijdelingsche toezigt daarop' vanwege de geestelijkheid[3]. Onvermijdelijk was dat altijd geweest.

Blikt men nu, samenvattend, terug op wat hierboven werd belicht, zal men dan de openbare lagere school in België onder Willem I niet een katholieke school noemen? Ze kon moeilijk iets anders zijn. Om haar katholiek-morele vorming, haar dogmatisch godsdienstonderwijs, haar gelovig personeel en haar onderworpenheid aan de geestelijke macht verdiende zij, ondanks de burgerlijke leiding van het schoolwezen, naar mijn gevoel geen argwaan, laat staan veroordeling van katholieke zijde.

Maar hoe komt het dan, zal men vragen, dat er toch weerstand werd geboden? Waarom dan een verandering geëist van het vigerende regime?

Het zij opgemerkt dat de oppositie meer het oog had op de seminariën en de colleges dan op het lager onderwijs, dat in een meer algemene stroming werd meegesleurd. In januari '29 meende Van Gobbelschroy de koning nog te mogen verzekeren dat er inzake het lager onderwijs 'in het geheel geene klagten' waren opgestegen[4] en tien maanden later schreef hij

1 Cfr. De Mey van Streefkerk aan de min. van Binnenl. Zaken, 30.6.1829: *ibid*, 2178, A (24.7.1829). Het godsdienstonderwijs diende door de geestelijken te worden gegeven, ofwel binnen ofwel buiten de school en gelijktijdig voor de kinderen van de verschillende gezindten. Was het in de school, dan in aparte lokalen.

2 De la Coste aan de koning, 9.2.1830: *ibid.*, Binnenl. Zaken, Kabinet, 897.

3 Id. aan id., 13.7.1830: *ibid.*, 937.

4 Rapport aan de koning, d.d. 30. 1.1829, n.a.v. de petities: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 2149, A (30.1.1829).

dat dat onderwijs ‘de bijkans algemeene goedkeuring der natie had weggedragen[1]. Die voorstelling was evenwel te eufemistisch, want verzet is gerezen, vanwege geestelijken en leken en van lang vóór 1829. De omvang ervan beschrijven, ligt buiten mijn bestek. Laten we het evenwel, wat de motieven aangaat, tot besluit nader bekijken.

Het regime van de rijkslagere scholen kon, van een godsdienstig standpunt uit, katholieken moeilijk bevredigen en werd een motief in de propaganda van de oppositie[2]. Alleen al het feit dat de Hollandse schoolboeken in het Nederlands waren gesteld lokte kritiek uit. Bepaalde groepen beschouwden dat als een begunstiging van de ketterij[3]. Het *Kruisken-A*, het oude spelboekje dat in het vernieuwde onderwijs geen plaats meer vond, was voor de goedgelovige gemeente het eerste punt van het geloof[4]. De neutrale literatuur van het *Nut*, maatschappij die dan toch door de koning werd gesteund[5], kon zeker niet door de beugel[6]. Op de gemeentebesturen oefenden veel schoolinspecteurs een morele druk uit, met het oog op

1 Van Gobbelschroy aan de koning, 24.10.1829 (aanbieding van het wetsontwerp betreffende het onderwijs): *ibid.*, 2195, A (24.10.1829).

2 In het vlugschrift *Gevaer der Roomsch-Catholyke Religie in de Nederlanden en middel om de zelve te bewaeren*, z.p.n.j. (1825), luidde het p. 6: ‘Het Lager Onderwys is op veele plaetsen reeds met de slegste boeken vergiftigd, en zal ook eene jongheyd voortbrengen, die geene de minste godsdienstige pligten zal kennen, en die van nu af ider een met schrik overvalt, als hy overweegt, wat men van zulke jeugd te verwachten heeft; want uyt alle de schoolen van het Gouvernement word den Godsdienst verbannen’.

3 Cfr. S. STOKMAN, *a.w.*, p. 139.

4 B. Schreuder, directeur van de Rijkskweekschool te Lier en schoolinspecteur, aan de gouverneur van de provincie Antwerpen, 24.7.1830: Prov. Archief Antwerpen, Lager Onderwijs, Inlichtingen, Rapporten.

5 Cfr. D. GROSHEIDE, *a.w.*, p. 216-217 en 200-221. Die aanmoediging geldt hoofdzakelijk het belonen van daden van moed en zelfopoffering en de oprichting van bewaarscholen te Brussel. Vereenzelvigt men de koning met de regering, dan kan men Grosheide's bewering aanvaarden, dat de medewerking van de regering het tegendeel was van ‘een ongewild gevolg van haar optreden op het gebied van het onderwijs en elders’. Het zij echter opgemerkt dat de oprichting van de zondagsschool te Gent - buiten de bewaarscholen het enige van die aard dat het *Nut* in het Zuiden verwezenlijkte - door het Departement werd tegengewerkt. Van den Ende heeft het verzoek van de Gentse afdeling, een lokaal ter beschikking te krijgen, niet gesteund. Waar die afdeling later subsidies vroeg om de zondagsschool uit te breiden en bewaarscholen op te richten, stelde Van Ewyck een afwijzend rapport op, dat de minister ongewijzigd aan de koning overmaakte: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 2178, A (20.7.1829).

6 Cfr. S. STOKMAN, *a.w.*, p. 139-140; D. GROSHEIDE, *a.w.*, p. 222-224.

toekennen of verhogen van onderwijzerswedden, bouw, restauratie of meubilering van schoollokalen. Dat vele daarmede niet waren gediend, is ook direct na de omwenteling van 1830 gebleken[1]. Voor de gemeenten evenals voor de particulieren betekende de nieuwe organisatie van het schoolwezen beperking van vrijheid en willekeur. Sommige provinciebesturen zijn in dat opzicht nog verder gegaan dan de centrale administratie verlangde[2].

Meer in 't algemeen dient gezegd dat nog lang niet iedereen de betekenis van degelijk onderwijs erkende. De Luxemburgse burgemeester die verklaarde ‘que les pères avaient vécu sans école et que les enfants pouvaient faire comme eux; que d'ailleurs l'enseignement prescrit était contraire aux usages reçus’[3], stond zeker ver van alleen. Is het niet normaal te noemen dat het tijd vergde om de conservatieve gessten wakker te schudden? In het Noorden had de schoolverbetering enige jaren tevoren grote tegenstand ondervonden[4]. In het Zuiden kon de afwijking van de voorvaderlijke gebruiken niet minder verzet oproepen, integendeel: was het niet een vreemd, dikwijls weinig geliefd of verdacht hoger bestuur dat de vernieuwing opdrong? Blinde vooroordelen schilderden alle op zichzelf nochtans prijzenswaardige verbetering af ‘comme un principe irreligieux, enfant dénaturé de la philosophie et de l'athéisme’[5]. En dan moest men er zich nog financiële opofferingen toe getroosten?

Het staat buiten kijf dat heel wat geestelijken evenzeer van

1 In vrij talrijke gemeenten werden, aan het einde van 1830, de onderwijzerswedden verminderd of ingetrokken.

2 Het verst in die richting gingen de Gedeputeerde Staten in Luxemburg. Hun ordonnantie van 2 juni 1828, in: *Mémorial Administratif*, 2.8. 1828, legde gemeentebesturen en particulieren zware inspanningen op. Waar de oppositie in 1829-'30 in het groothertogdom vrijheid van onderwijs vroeg, bedoelde zij het afschaffen van die verplichtingen: L. SIMMER, Etude sur la formation du personnel de notre enseignement primaire depuis 1815, in: *Gymnase Grand-Ducal de Luxembourg. Programme publié à la clôture de l'année scolaire 1925-1926*, Luxemburg 1926, p. 28-29.

3 N. VAN WERVEKE, Esquisse de l'histoire de l'enseignement et de l'instruction dans le Luxembourg, in: *Histoire de l'Instruction Publique dans le Grand-Duché de Luxembourg. Recueil de Mémoires publiés à l' occasion du troisième centenaire de la fondation de l'Athénée grand-ducal de Luxembourg*, Luxemburg 1904, p. 173.

4 *Nieuwe Bijdragen*, 1815, p. 48.

5 W.J. Avontroodt, corresponderend lid, aan de Jury Antwerpen, 27.9.1818: Prov. Archief Antwerpen, Lager Onderwijs, Jury en Commissie.

vooringenomenheid blijk hebben gegeven, maar zij konden ook eigen grieven formuleren.

De tijd van Willem I kenmerkte zich in het Zuiden door een verder schrijdend laïciseringspoces. Het is niet dat pastoors of kapelaans verbod kregen lager onderwijs te geven[1], maar ze werden op de duur[2] evenmin vrijgesteld van het naleven der instructies die voor de leken van kracht waren. Wie zich aan examens of inspectie, m.a.w. aan het burgerlijk gezag, niet wilde onderwerpen, moest van schoolhouden afzien, liep uiteindelijk zelfs het gevaar zoals andere onwettigen te worden veroordeeld[3]. Dat hield in dat het vrije, katholiek onderwijs werd beknot, wat Stokman inzake de regulieren afdoende in het licht heeft gesteld, terwijl ook seculiere priesters in openbare scholen voor leken de plaats hebben geruimd.

En last but not least, de leiding van het onderwijs werd de Kerk ontnomen. Van ouds had de geestelijkheid de school in handen gehad. Zij had het Franse schrikbewind overleefd en onder het Keizerrijk, met goedvinden van de wereldlijke machthebbers, haar controle teruggewonnen. Thans plaatste de Staat zich niet alleen boven de Kerk, maar vond de geestelijkheid, die slechts in minderheid 'verlicht' was en de vorderingen van het rationalisme vreesde, een steen des aanstoots in het jozefisme en de tolerantie waarvan de regering blijk gaf. Meer dan om de openbare school is het uiteindelijk om de leiding van het onderwijs te doen geweest. De 'droits du Prince'[4] aan de ene kant, de belangen van de eredienst aan de andere. Monopolie was een vlag die de lading niet helemaal dekte, maar hoe het zij, erger-

1 De Luikse Commissie van Onderwijs heeft, in augustus 1826, op eigen hand een daartoe strekkend besluit getroffen. Toen Van Ewyck er lucht van kreeg, heeft hij, in een missive aan de secretaris, d.d. 13.3.29, van de Commissie geëist dat ze in de kranten een formele verklaring zou publiceren, luidend dat het Departement, rechtstreeks of onrechtstreeks, mondeling of schriftelijk, de Commissie nooit had verboden een geestelijke tot het geven van onderwijs te autoriseren: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 2156, F (13.3.1829).

2 Jury's en Commissies hebben inzake het examineren van geestelijken een verschillende houding aangenomen. Zo ging bijv. de Jury Luxemburg daar reeds in 1818 toe over, terwijl de Commissie Limburg, op advies van Van den Ende, de pastoors en kapelaans in 1823 nog ongemoeid liet.

3 Krachtens de koninklijke besluiten van 25.7.1822 en 1.2.1824.

4 O.m. verdedigd in de brochure *Droits du Prince sur l'enseignement blic*, te Gent in 1828 gepubliceerdmet voorkennis van de koning en voor rekening van het Ministerie van Binnenlandse Zaken.

lijk staatsmonopolie schreeuwden de enen, gevaar voor kerkelijk monopolie vreesden de anderen, die men de vrienden van het openbaar onderwijs kan noemen[1]. De vrijheidsdrang is het sterkst gebleken.

De Belgische revolutie heeft niet geleid tot een monopolie van de geestelijkheid. Ze veroorzaakte wel een tijdelijke terugslag in het openbaar onderwijs en maakte de opbloei mogelijk van de vrije, door geestelijken geleide, katholieke school. De wet van 1842 heeft aan de geestelijkheid een controle op de openbare school toegekend die haar onder Willem I in rechte ontzegd was gebleven. De Belgische regeringen en provinciale besturen hebben evenwel, ondanks de omwenteling, langs verschillende lijnen de Nederlandse schoolpolitiek voortgezet. Dat getuigt dat de degelijkheid van de vernieuwing werd erkend. Des te gemakkelijker zal men dat ook thans doen, welke stelling men ook kieze in de levensbeschouwelijke problemen die daarbij te pas kwamen.

De discussie wordt geopend door prof. *Schöffer*, die vraagt of de reacties op het (lager) onderwijsbeleid in Vlaanderen verschillend zijn geweest van die in Wallonië. - Spreker antwoordt, dat er van wezenlijke verschillen geen sprake is geweest. De situatie in het Luikse bijv. kwam in veel opzichten overeen met die in Oost-Vlaanderen. Wel zijn er regionale verschillen geweest.

Dr. *Sixma van Heemstra* vraagt naar de houding van de regering t.a.v. het Frans. - De inleider zegt, dat de regering er in het algemeen naar streefde de positie van het Nederlands te verstevigen. In Luxemburg en een gedeelte van Limburg werd het Nederlands echter bevorderd ten koste van het Duits.

Prof. *Van Winter* vraagt zich af, of het wantrouwen van het episcopaat tegenover de regering geen invloed heeft gehad op

1 Verschillende schoolinspecteurs hebben aan die vrees uiting gegeven. Zij wilden de geestelijkheid uit de openbare school niet weren, doch kantten zich tegen vrijheid van onderwijs omdat die, naar hun mening, het gehele onderwijs aan de geestelijkheid zou uitleveren. Zie o.m. het rapport van Rouveroy, Luik 28.2.1829: Alg. Rijksarchief Den Haag, Binnenl. Zaken na 1813, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 2156, F (13.3.1829); Collin aan de Commissie Luxemburg, Marche, 18.7.1829: *ibid.*, 2207, A (29.12.1829); Lemaire aan de minister v. Binnenlandse Zaken, Namen 20.2.1829: *ibid.* 2155, A (9.3.1829); Carton aan de koning, Ieper, 20.1.1830: *ibid.*, 2207/9, A (12.3.1830).

de houding van de parochie-geestelijken. - Spreker meent dat de directe invloed van het episcopaat in deze vooral niet moet worden overschat. Bij de samenstelling der Jury's werd het episcopaat bijv. niet geraadpleegd. T.a.v. de schoolboekjes heeft het episcopaat veel bezorgdheid aan de dag gelegd. Over het algemeen toonden de bisschoppen echter veel meer belangstelling voor de seminaries en het middelbaar onderwijs dan voor het lager onderwijs.

De heer *Van der Werff* vraagt of er van de zijde der ouders ook klachten zijn geuit over het onderwijs op de openbare scholen. Vervolgens wil hij nader worden ingelicht over het onderwijsprogram van de rijkskweekschool te Lier. - Van klachten van ouders over de geest van het onderwijs is spreker niets bekend. Men bedenke hierbij dat de liberalen zich pas na 1840 in antiklerikale zin gingen ontwikkelen en dat de laïcisering van de lagere school in deze tijd nog niet door hen werd nagestreefd. Kinderen uit bourgeois-milieu's gingen over het algemeen niet naar de openbare school, maar genoten huisonderwijs of bezochten particuliere scholen. De openbare school werd vooral bezocht door kinderen uit de kleine burgerij. Wat de kweekschool te Lier betreft, ook daar werd onderwijs gegeven in katholieke geest. De kwekelingen, op enkele uitzonderingen na afkomstig uit het Zuiden, waren allen katholiek.

De heer *Mijjer* vraagt of de kinderen van de protestantse ambtenaren en officieren uit het Noorden doorgaans huisonderwijs kregen. - Spreker merkt op, dat juist deze kinderen de rijkslagere scholen bezochten, die mede voor hen waren opgericht. In een enkel geval gingen ze ook wel naar een protestantse particuliere school.

Dr. *Noordam* informeert naar de waarde en betekenis van het godsdienstonderwijs. Ging het werkelijk om het aankweken van een religieuze gezindheid, of kwam het in de praktijk neer op het africhten van de kinderen (het instampen van de catechismus)? - Natuurlijk, aldus dr. De Vroede, beantwoordde de onderwijspraktijk heel vaak niet aan het verheven ideaal: de morele vorming der leerlingen. Een systeem van africhten en inpompen zal juist bij het godsdienstonderwijs gebruikelijk zijn geweest.

Op een vraag van mevrouw dr. *Brandt-van der Veen* merkt spreker op, dat de gedachte van aparte scholen voor meisjes in de kring van het openbare onderwijs pas na 1825 opkwam.

In de particuliere sector was de situatie heel anders: hier werd wel onderwijs gegeven voor meisjes apart (o.m. de zgn. zusterscholen).

Mevrouw dr. *Hartgerink-Koomans* informeert naar het percentage meisjes op de openbare school. - Spreker wijst allereerst op de regionale verschillen. Het kwam wel voor, op het platteland met name, dat er meer meisjes dan jongens naar school gingen. In de steden schijnen de aantallen jongens- en meisjesleerlingen doorgaans wel zo wat gelijk te zijn geweest.

De *voorzitter* dankt de spreker tenslotte zeer hartelijk voor zijn belangwekkende voordracht, waarin hij op zo deskundige wijze een duidelijk, en bovendien in veel opzichten nieuw beeld heeft weten te geven. De vergadering wordt daarna geschorst.

Na de heropening om omstreeks 2 uur geeft de voorzitter het woord aan prof. dr. I. Schöffer (Leiden) voor zijn voordracht over: Viel onze Gouden Eeuw in een tijdvak van crisis?

Viel onze Gouden Eeuw in een tijdvak van crisis?

Het lijkt soms wel alsof de 17e eeuw, ingeklemd tussen de 16e en 18e eeuw, geen eigen gezicht heeft. Renaissance en Reformatie aan de ene, Verlichting en Revolutie aan de andere kant, wat blijft er over voor de eeuw daartussen behalve vage termen als 'overgang' en 'verandering'? Het is een aardig spel om de titels van historische handboeken, die over de 17e eeuw handelen, eens na te gaan. Zij belichten vaak slechts één aspect, soms niet eens zo typerend voor die eeuw alleen. Hier zoekt men het in de internationale verschuivingen: 'Van het Spaanse naar het Franse overwicht', daar in de rijzende koningsmacht: 'De Eeuw van het Absolutisme'. In de economische geschiedenis heerst dezelfde onzekerheid: de 16e eeuw wordt gegroepeerd rond het internationale verschijnsel van de prijsrevolutie, de 18e eeuw is gericht naar de aanzetten tot de Industriële Revolutie, voor de 17e eeuw, echter, blijft slechts een broksgewijze behandeling per land over, terwijl alleen het mercantilisme als internationale economisch-politieke stroming naar voren kan worden gebracht.

Nu kan men tegenwerpen, dat dit alles er niet zo veel toe doet. Er zijn bezwaren tegen het typeren van enige eeuw überhaupt en het lijkt wel eens een voordeel wanneer zulk een eeuw nu eens niet een onuitwisbaar stempel draagt. Het is misschien ook niet verantwoord de historische ontwikkeling in aparte eeuwen te denken. We moeten tot het jaar 1000 teruggaan om een eeuwwende te vinden die voor het besef van de tijdgenoten een werkelijk keerpunt was en juist de teleurstelling of opluchting toen dat jaar geen wending bracht, zou er ons voor moeten waarschuwen al te vlug volle eeuwen als tijdvakken te hanteren. Tendenties en ontwikkelingen bekommeren zich nu eenmaal niet om 31 december of 1 januari en schuiven van het jaar 99 naar een jaar 00 door. Maar ondanks deze rationele tegenwerpingen schijnt de behoefte aan het typeren van een eeuw als tijdvak niet tot rust te komen. Wanneer een Duits handboek nu eens de Reformatie en Contrareformatie laat doorlopen tot 1660 en van daar af een tijdvak van het Absolutisme tot 1789 laat voortgaan, dan beginnen onze traditionele gevoelens, of we willen of niet, toch te steigeren[1]. Wat nu, is er eigenlijk geen 17e eeuw

1 Nl. de *Propyläen Weltgeschichte*, resp. V (1930) en VI (1931).

geweest? Hàd die eeuw niet zijn eigen typische trekken en eigenaardigheden, wàs er geen plaats voor dat tijdvak in de algemene ontwikkeling der Europese beschaving? Het moge traditionalisme zijn, tegen beter weten in, we kunnen het niet laten ook de 17e eeuw een eigen plaats te geven. Ons voorstellingsvermogen heeft daar behoefte aan.

Deze behoefte aan verbeelding en uitbeelding van een tijdvak voor een groter gebied dan staat, streek of stad is in de laatste tijd toegenomen. Nu de nationale begrenzingen als benauwend worden gevoeld en in ieder geval de wijdere internationale samenhangen der moderne naties en staten worden erkend, vindt dit ook zijn neerslag in de visies op het verleden. De pogingen om daarom nu maar meteen de gehele geschiedenis der mensheid als één geheel te omvatten, zijn in dat opzicht misschien hier en daar wat geforceerd, omdat de contacten tussen de werelddelen en grote culturen in het verleden vaak niet meer dan oppervlakkig waren en men er in dat geval wel toe gedwongen is een en ander toch weer op Europa-centrische wijze naar de fases van de Europese penetratie te behandelen. Maar voor bepaalde door cultuur en geografie elkaar nabije streken en landen heeft de poging tot samenhangend begrijpen van een bepaalde periode alle zin. Ook hier kan men in gevaarlijke mythevorming terecht komen - ik wijs slechts op het opvijzelen tot 'Europese' helden van historische figuren als Karel de Grote of Karel V - en wij zullen ons tegen dergelijke anachronismen moeten schrapzetten. Maar het is, dunkt mij, toe te juichen wanneer men inderdaad de geschiedschrijving uitheft boven de politiek-nationale grenzen en de nauwe samenhang tussen bijv. vele Europese landen in een bepaald tijdvak in hun verwante en onderling verschillende trekken onderzoekt. Wij hoeven ons nooit bij voorbaat gewonnen te geven, maar het is goed mee te leven, mee te denken en mee te werken, al was het alleen maar omdat ook onze eigen micro-historische kennis van land of streek hierdoor kan worden verdiept en verbreed. Daarom wil ik ook met ernst en waardering ingaan op de pogingen die na de laatste oorlog zijn ondernomen om aan de 17e eeuw een 'eigen gezicht' te geven.

Ik doe zeker niet tekort aan enige andere poging ten deze, wanneer ik hierbij de meeste aandacht schenk aan het indrukwekkende en pakkende boek van Roland Mousnier over 'Les XVIe et XVIIe siècles', dat in de serie 'Histoire Générale des

Civilisations' als vierde deel in 1954 verscheen[1]. Mousnier, bij uitstek deskundig op het terrein van de Franse geschiedenis in de 17e eeuw, heeft hierin o.a. een samenvattende beschouwing gewijd aan de ontwikkeling van het Europa in 'zijn' eeuw. Binnen het krappe bestek van tweehonderd bladzijden slaagt hij erin de schijnbaar zo disparate en onoverzichtelijke stof van politieke, economische, sociale en culturele aard van ruim één eeuw, nl. van 1590 tot 1715, samen te vatten en in nauw onderling verband te beschrijven. Dit gelukt hem door de 17e eeuw te typeren als een *eeuw van crisis*. Reeds in een kort voorwoord zegt hij het: 'La XVIIe siècle est l'époque d'une crise qui affecte tout l'homme... la crise est permanente, s'il est permis de s'exprimer ainsi, avec violentes variations d'intensité. Des tendances contradictoires 'ont longuement coexisté, enchevêtrées ensemble, s'amalagamant tour à tour et se combattant (les unes les autres) sans qu'il soit facile de discerner ni péripétie, ni date décisive dans leur mêlée'. Non seulement elles coexistent à la même époque dans l'Europe, mais encore dans le même groupe social, dans le même homme, contradictoires et déchirées. l'État, le corps, la classe sociale, l'individu luttent sans cesse pour rétablir dans leur milieu et en eux-mêmes l'ordre et l'unité'[2].

Economisch, zo betoogt Mousnier dan, bevindt Europa zich in een neergaande economische fase, nog verhevigd tot een constante crisis door heftige prijsschommelingen en felle oorlogen. Sociaal worden de tegenstellingen scherp toegespitst: adel en burgerij grijpen elkaar naar de keel om het behoud van hun bestaan, de rijzende vorstenmacht manoeuvreert door deze strijd heen en verwart en verlengt hem, de brede onderlaag van de bevolking tracht tevergeefs het droeve lot van honger en ellende af te schudden door revolte en verzet. Internationaal beleeft Europa de neergang van de boven-nationale machten van de Paus en van Habsburg, de opgang van een expansionistisch Frankrijk, met alle oorlogen van dien. Cultureel verkeren kerk en wetenschap in toenemende onzekerheid en verwarring. de kunst vlamt op in de onbeheerst-tragische vorm van de Barok. De strijd tegen deze algemene crisis loopt op niets uit: alle strakke vormen van regeringsorganisatie, van denksystemen als het Cartesianisme of van stijlverstrakking als het Classi-

1 R. MOUSNIER, *Les XVIe et XVIIe siècles. Les progrès de la civilisation européenne et le déclin de l'Orient (1492-1715)*, Histoire Générale des Civilisations, publ. sous la dir. de M. Grouzet, IV, Parijs 1954.

2 *Ibidem*, p. 143.

cisme, van internationale ideeën omtrent machtsevenwicht en internationaal recht konden de crisis niet bedwingen. Zo loopt dit tijdvak ook af in crisis: economische depressie, langgerekte kostbare oorlogen, nieuwe onzekerheid in denken en geloof.

Sedert Mousniers boek is deze crisis van de 17e eeuw een begrip geworden. Nog afgezien van Mousniers pakkende, geserreerde betoog, heeft het woord zelf als het ware een vonk doen overspringen die de matheid van de 17e eeuw in kleur en gloed zette. Allerlei schijnbaar losstaande gebeurtenissen en langs elkaar heen werkende tendenties vielen op hun plaats in een groter geheel. De diepe tragiek van de 17e eeuw werd plotseling duidelijk. Heel de voor ons zo vaak onbegrijpelijke en moeilijk te waarderen kunst van de Barok ontving er een nieuwe dimensie door, drama en spanning erin konden als wezenlijk worden begrepen. Zo kreeg de idee van de crisis dan ook veel aanhang. Historici, die reeds van de cultuurgeschiedenis uit met het Barok-begrip in algemenere termen dan de strikt stilistischaesthetische aanduiding vertrouwd waren, grepen haar aan. In Engeland haakte men gretig in, omdat de Engelse Revolutie van 1640-1660 door de crisis uit een insulair isolement scheen te worden bevrijd. Reeds vóór de oorlog, in 1938, had de Amerikaanse historicus Merriman er op gewezen, dat er 'Six contemporaneous revolutions' waren geweest, die onderling in hun verbindingen konden worden bestudeerd: naast de Engelse revolutie noemde hij de Fronde in Frankrijk, de opstanden in Catalonië, Napels en Portugal en de aanslag van stadhouder Willem II op Amsterdam. Maar Merrimans uitwerking van die geconstateerde gelijktijdigheid was niet uitgekomen boven een land-voor-land beschrijving van de onderlinge aanrakingspunten der verschillende partijen in telkens twee revoluties. Die aanrakingspunten hadden zich meest op het diplomatieke vlak bewogen of soms tot ideële beïnvloeding geleid[1].

Met de idee van de algemene Europese crisis echter kreeg die gelijktijdigheid een nieuwe diepte: de zes revoluties waren evenzovele uitingen van de algemeen-Europese spanningen en de gelijktijdigheid bewees eens te meer dat omstreeks 1650 de crisis naar buiten móest barsten. Zoekend vond men zelfs nog meer gelijktijdige woelingen: een opstand in Sicilië in 1647, in de Ukraine in 1648 om nog maar te zwijgen

1 J. MERRIMAN, *Six contemporaneous revolutions*, Oxford 1938, een uitwerking van een onder dezelfde titel gepubliceerde David Murray Lecture (Glasgow 1937).

van locale boerenopstanden in Oostenrijk, Polen, Zweden en Zwitserland en een paleisrevolutie in Turkije. De economischhistoricus Hobsbawm werkte de idee van een 17e-eeuwse economische crisis nog eens nader uit in een breed opgezet artikel waarbij hij de marxistische theorie van maatschappelijke evolutie als grondslag gebruikte[1]. Trevor Roper ging op alles in met een geheel eigen theorie, waarin hij poogde aan te tonen dat de crisis er een was geweest, die veroorzaakt was door de abnormaal stijgende kosten van staatsorganisatie - hof, kerk, leger en bureaucratie - die door verkwisting en corruptie ook zoveel verzet en tegenstand hadden opgeroepen dat hervormingen of revoluties onvermijdelijk werden[2]. Elders, in Spanje en Italië, en ik stel me zo voor ook in Duitsland, heeft men de crisis-theorie dankbaar verwelkomd, omdat zij een verklaring vormde voor het verval van juist die landen in die eeuw.

In het koor van verrukking hebben de Nederlandse stemmen vrijwel gezwegen[3]. Dat is begrijpelijk, want hoe laat zich deze algemene crisis rijmen met de Gouden Eeuw? Als we om ons heen kijken zullen er ook wel anderen zijn die niet al te dankbaar mee hebben geneuried: de Belgen, de Zweden, de Portugezen. Want ook hun landen hebben juist in deze periode minstens redelijke welvaart gekend, zelfs tijden van bloei. Neen, het blijft moeilijk Nederlands bloeitijd en de welvaart van enig ander land in te passen in de 17e-eeuwse crisis. Waren zij, en de Republiek vooral, slechts uitzonderingen op de regel? Of, diepgaander vraag, is de crisis wellicht als typering niet geheel bevredigend voor de algemene toestand in Europa? In ieder geval is het misschien goed om juist van Nederland uit een critische stem te laten horen. Dat stoort de samenzang

1 E.J. HOBSBAWM, The general crisis of the European economy in the 17th century, in: *Past and Present*, V (1954), p. 33-53, en VI (1954), p. 44-65. Met zeer uitvoerige bibliografische verwijzingen.

2 H.R. TREVOR ROPER, The general crisis of the 17th century, in: *Past and Present*, XVI (1959), p. 31-64 en Discussion (E.H. Kossmann, E.J. Hobsbawm, J.H. Hexter, R. Mousnier, J.H. Elliott, L. Stone + Reply van H.R. Trevor Roper) in *idem*, XVIII (1960), p. 8-42). Het grootste deel van deze beschouwingen zal worden herdrukt in een bundel (zie p. 50, noot 1).

3 Eén uitzondering: B.H. SLICHER VAN BATH, *De agrarische geschiedenis van West-Europa* (*500-1850*), Utrecht - Antwerpen 1960, besteedde volle aandacht aan de crisis (vooral p. 227-243). Juist in de landbouw, die voor de economische opbloei van de Republiek in de tweede of derde plaats kwam en het eerst onder depressie kwam te lijden, is een baisse eerder merkbaar geweest.

tijdelijk, maar kan op den duur tot een betere uitvoering leiden.

Zoals bij iedere term die door vele handen gaat: hij wordt beduimeld, daalt in waarde en slijt in het gebruik. Reeds bij Mousnier is de term 'crisis' tamelijk vaag. Hij moest de historische werkelijkheid recht doen door voor zijn crisis een tegenhanger te zoeken: 'La lutte contre la crise' en pas met behulp van dit begrippenpáár slaagde hij erin zijn eeuw toch nog te vangen. En is het woord 'crisis' niet wat te zeer uitgerekt ten einde een hele eeuw te dekken? Denken wij niet bij crisis aan een min of meer kortdurende toestand of zelfs een ogenblik waarop alles tot uiterste spanning komt en tot een keer moet leiden? Bij andere historici begon de 'crisis' dan ook in haar betekenis te veranderen en te verschuiven, omdat men er graag een eigen visie bij onder wilde brengen. Bij Mousnier betekende 'crisis' nog het meest, zoals Van Dale het omschrijft: 'een toestand waarin oude levensgewoonten ontoereikend blijken voor een harmonische oplossing van gerezen moeilijkheden'. Bij Spanjaarden en Italianen kreeg 'crisis' de betekenis veeleer van 'tijdelijke welvaartsdaling', bij vele Engelse historici die van 'wending, keerpunt', bij aanhangers van Barok als algemene beschavingscategorie: 'stoornis, spanning'. Ik geef dadelijk toe, dat al deze betekenissen dicht bij elkaar staan en met elkaar in onderling verband gebracht kunnen worden. Maar er is toch een verschil in betekenis en bij de toepassing kan dit tot onduidelijkheid en tot onderlinge afwijkingen aanleiding geven[1].

En is 'crisis' voor een tijdvak wel typerend genoeg? Gaat men bij Mousnier na wat hij al zo te berde brengt over de *16e eeuw*, dan springt ook daar in zijn algemene karakterisering van die eeuw als 'Renaissance' de term 'crisis' lustig rond. Er is bijv. in de 16e eeuw, volgens Mousnier, 'une crise de la scolastique' en 'une crise du capitalisme' en ernstiger nog: zelfs een 'crise de la Renaissance' zelf. Inderdaad, de mensheid gaat van crisis tot crisis. Mousnier heeft toch niet slechts deze algemeenmenselijke wijsheid willen verkondigen? Hobsbawm trouwens

1 Die afwijkingen kunnen leiden tot zeer sterke divergenties, zelfs in de datering van de crisis. De Franse historici zien 'hun' crisis pas een werkelijk dieptepunt bereiken nà 1650, de Engelsen daarentegen zien het einde van de crisis reeds in 1660. Daarom is ook aangekondigd een bloemlezing van de 'crisis'-artikelen uit *Past and Present* bij Routledge and Kegan Paul, London, voor 1964 onder de titel *The European crisis 1560-1660*, met een inleiding door C.H. Hill.

gaat nòg een stapje verder. Bij hem is de algemene crisis van de 17e eeuw onderdeel van een lange reeks crises die heel het tijdvak van overgang van feodalisme naar kapitalisme, dat liefst in de 13e eeuw begint en pas in de 19e eeuw tot een einde komt, zou beslaan[1]. De 17e-eeuwse crisis is dan een crisis binnen een crisis, een doosje in een doosje. Hobsbawm zoekt echter in de 17e eeuw *de* crisis bij uitstek, omdat volgens hem toen pas de maatschappij zich fundamenteel ging wijzigen: juist in die eeuw barstte het kapitalisme eindelijk door de naden van de oude feodale orde heen.

Ik geloof dat het onjuist zou zijn, ons lang critisch bezig te houden met de neiging om de 17e-eeuwse crisis als 'de' crisis te kenschetsen. Trevor Roper maakt het hierin wel zeer bont, wanneer hij de 16e-eeuwse veranderingen betuttelt en te verwaarlozen acht in vergelijking met wat er in de 17e eeuw geschiedde. 'Speaking generally, we can say that for all the violence of its religious convulsions, the sixteenth century succeeded in absorbing its strains, its thinkers in swallowing their doubts, and at the end of it, kings and philosophers felt satisfied with the best of possible worlds'[2]. Lang kon hij dit trouwens niet volhouden, want zelfs al in zijn eigen artikel vermeldt hij dat de Nederlandse opstand in de 16e eeuw reeds in Noord-Nederland datgene wegnam, wat elders pas in de 17e eeuw 'de' crisis bracht, nl. het topzware vorstelijke hof[3]. Het is beter, dunkt mij, hier maar gauw te relativeren en iedere eeuw zijn eigen crisis te gunnen. En, ook zijn eigen gelijktijdige revoluties, lijkt mij. Het is inderdaad verrassend dat wij tussen 1640 en 1660 niet minder dan acht vrijwel gelijktijdige opstanden en woe-

1 HOBSBAWM, in: *Past and Present*, V, p. 33.

2 TREVOR ROPER, in: *Past and Present*, XVI, p. 33. Vergelijk ook op dezelfde bladzijde de volgende zinsnede: '...the sixteenth century goes on, a continuous, unitary century, and society is much the same at the end of it as at the beginning. Philip II succeeds to Charles V, Granvelle to Granvelle, Queen Elizabeth to Henry VIII, Cecil to Cecil; even in France Henry IV takes up, after a period of disturbance, the mantle of Henri II. Aristocratic, monarchical society is unbroken: it is even confirmed'. Dit is pakkende, maar bedriegelijke retoriek, tussen Granvelle en Granvelle liggen werelden verschil, tussen Hendrik VIII en Elizabeth of Henri III en Henry IV evenzo. Zo kan men ook de 17e eeuw parafraseren: 'Philip IV succeeds to Philip III, Don Luis de Haro to Olivares, Louis XIV to Louis XIII; even in England Charles II takes up, after a period of disturbance, the mantle of Charles I'.

3 Vgl. de opmerkingen ten deze van E.H. KOSSMANN, in: *Past and Present*, XVIII, p. 10.

lingen kunnen aanwijzen, en de veronderstelling dat hier een zekere onderlinge samenhang bestaat ook in verband met de algemene ontwikkeling in de tijd is natuurlijk niet te ontkennen. Maar probeert U deze gelijktijdigheid eens rond andere belangrijke revoluties dan die van Engeland. Ik althans vond voor de jaren om 1566, het begin van onze Nederlandse opstand, niet minder dan zes troebelen en rond de opstand in Bohemen in 1618 zelfs wéér acht...

Maar wat voor mijn gevoel in deze discussie over de algemene crisis van Europa in de 17e eeuw wèl nuttig is en verder onderzoek en voortgaande discussie verdient, is de vraag of in die crisis geen permanente spanningen en problemen een rol hebben meegespeeld die niet typisch voor die eeuw alleen golden maar intrinsiek samenhingen met de structuur van de maatschappij. Die oude maatschappij had een kwetsbaarheid, een labiliteit aan de ene kant die wij thans in Europa niet meer kennen, maar aan de andere kant ook een constantie, een stabiliteit die wij thans evenzeer verloren hebben. Van deze permanente karaktertrekken kunnen we dan misschien nagaan welke specifieke invloeden in de 17e eeuw meespeelden en in hoeverre toen inderdaad van crisis of van iets anders sprake was. We zullen dan telkens terloops de Republiek en haar wellicht bijzondere karakter er bij moeten betrekken om zo een indruk te krijgen hoe de plaats van deze Republiek was in het algemene patroon der ontwikkelingen in Europa.

Er is intussen één aspect in de discussie rond de crisis van de 17e eeuw waar ik liefst met een wijde boog omheen loop, al gevoel ik me wel gedwongen dit te verklaren. Een van de aanhangers van de 17e-eeuwse crisis, nl. Robert Mandrou, heeft veel werk gemaakt van de culturele verschijningsvormen die z.i. de crisis op afdoende wijze aantonen[1]. Dat Mandrou zich daarbij vooral heeft gericht op de Spaanse uitingen, verzwakt zijn argumentatie aanzienlijk: in Spanje was een duidelijk verval dat niet direct een algemene Europese crisis hoeft te bewijzen. Maar goed, Mandrou wijst op het pathetisch-hartstochtelijke, barokke zo U wilt, in de Spaanse volksliteratuur van die eeuw, die in een soort 'romantic agony' het schokkende, scheurende, bittere leed van eigen beschaving uitschreeuwt. Maar zelfs als

1 R. MANDROU, Le baroque européen: mentalité pathétique et révolution sociale, in: *Annales, Economies Sociétés Civilisations*, XV (1960), p. 898-914.

we dit ook in andere literatuur en in de beeldende kunst zo terug zouden vinden, waag ik het te betwijfelen of dit een bewijs is voor een crisistoestand. In de kunst zijn allerlei elementen zo onontwarbaar dooreengemengeld dat wij telkens weer instemmend knikken bij iedere nieuwe verklaring, die één aspect er uitlicht. Vroeger zag men in de Barok het triomfantelijk-grootse, het uitdagend levensverheerlijkende, nu herkent men daarin de heftige ontroering en het pathetisch protesterende. 'Ja, ja' hebben we beide keren gemompeld. Maar, zo kunnen we ons afvragen, zijn dit niet eenvoudig de altijd in een of andere vorm weerkerende uitingen van de eeuwige spanningen in leven en maatschappij, die een groot kunstenaar altijd scherper heeft aangevoeld dan de gewone man? Is de kunstenaar niet soms eerder de trillende naald in de seismograaf van 'het' leven dan van een bijzondere tijd? En hoe individueel en verscheiden reageert niet elke kunstenaar op de problemen van zijn leven en tijd! We behoeven slechts het serene en harmonische in de kunst van Vermeer of De Hoogh te stellen tegenover de gespannenernstige kunst van Rembrandt of Ruysdael om dit aan te voelen. Natuurlijk kunnen - en moeten - we telkens pogen in het kunstwerk terug te vinden wat er leefde in een bepaalde periode in bepaalde kringen; de stijl, de voorstelling, de traditionele uitdrukkingsvormen en technische mogelijkheden moeten we bestuderen om te weten op welke wijze de kunstenaar tegelijk werd geïnspireerd en gericht. En ik verwerp het ook geenszins wanneer de kunstgeschiedenis bij het algemene historische onderzoek wordt betrokken - integendeel, wij 'gewone' historici doen dat nog veel te weinig -, maar ik waarschuw slechts voor de vele voetangels en klemmen die hier liggen. Hoezeer wordt de werkelijkheid niet gefilterd door stijlnormen en tradities, door de persoonlijkheid en de bijzondere positie van de kunstenaar! Zo zou ik de culturele uitingen in de 17e eeuw in dit stadium hoogstens durven gebruiken als illustratief of interpretatief materiaal, niet als bewijsstukken.

Op schijnbaar vaster bodem komen wij wanneer wij ons bezighouden met de economische, sociale en politieke ontwikkelingen in de 17e eeuw. Maar ook dit is een moeras van details en onzekerheden. Laat ik proberen er met de polsstok van de generalisatie doorheen te springen. Willen wij de economisch-sociale werkelijkheid van de 17e eeuw begrijpen, dan dienen wij de permanente, soms latente structurele verschijnselen in het oog te houden. Kwetsbaar was de oude maatschap-

pij vóór alles door de durende spanning tussen voedselproductie en voedseldistributie aan de ene en de voedingsbehoeften van de bevolking aan de andere kant. Ondervoeding was endemisch, honger vaak epidemisch. Vanaf de tijd dat de bevolking na de rampen van de 14e eeuw zich herstelde, tot ver in de 18e eeuw bleef deze spanning. Ondervoeding was zelfs zó algemeen, dat ook de rijksten, in hun geval door onkunde en onachtzaamheid, hieraan leden. Honger was waarschijnlijk slechts permanent bij een betrekkelijk klein deel van de armste bevolking, misschien toch nog 10% op het totaal: stedelijk stadsproletariaat en zwervend bedelvolk vooral. Maar de honger kon wild om zich heen slaan in ongunstige tijden van misoogst, hoge prijzen of vervoersbelemmeringen. Misschien wel 40% van de bevolking in Europa leefde, door de eenzijdige welvaartsverdeling en de plaatselijk te krappe voedselproductie, op de rand van een bestaansminimum, waarvan het bij een schijnbaar kleine aanleiding in de afgrond van een hongersnood gestoten kon worden[1]. Er was nu eenmaal - zeggen wij van de hoogte van onze verworvenheden uit - een gebrek aan organisatie, aan kunde en verbeelding, aan economische en technische mogelijkheden ook, om deze permanente spanning, die zich altijd plotseling kon ontladen, te minderen of op te heffen. Als sterk afremmende en smorende factor in deze latente spanning bleef intussen het feit bestaan dat de oude maatschappij nog altijd overwegend agrarisch was. In de meeste streken was meer dan 70 à 80% bij de landbouw betrokken. Hongersnoden troffen juist in de eerste plaats de stedelijke bevolking en pas in tweede instantie die van het platteland, al kon bij misoogst ook daar de nood hoog stijgen. Deze overwegend agrarische structuur had ook op zichzelf een sociaal stabiliserende invloed: de boeren woonden meestal verspreid en hadden hun eigen traditionele bindingen met hun grondbezittende heren, terwijl onrust in een opeengepakt-wonende stadsbevolking veel sneller om zich heen kon grijpen, ook al omdat daar de gevoelsmatig-traditionele verhoudingen ten opzichte van de heersende klasse veel zwakker waren. In de stad was er veelvuldiger opstand, op het platteland was rebellie zeldzamer, maar wannéér zij losbrak minstens even heftig en gruwelijk.

1 Alle hier gegeven percentages zijn zeer ruwe schattingen vooral gebaseerd op stedelijke gegevens, maar dan verlaagd omdat een en ander op het platteland gunstiger is geweest. De schattingen zijn bovendien zo ruw, omdat regionaal de verschillen groot waren.

Zo waren ook in de 17e eeuw relletjes, boerenopstanden en burgeroorlogen, mede als gevolg van de permanente latente spanningen, niet van de lucht. We behoeven slechts te denken aan de boerenopstanden in Frankijk die tussen 1623 en 1648 nu hier dan daar in al hun gruwelijkheid losbraken, ware jacquerieën soms, die de hele maatschappij ontwrichtten en op zichzelf alle elementen van crisis vertoonden[1]. Er waren hevige epidemieën, alles verlammende misoogsten, schrikkelijke oorlogen. Voor dit laatste behoeven we slechts Simplizissimus Deutsch op te slaan of Callots etsen 'Les misères de la guerre' te bekijken om de teistering van de soldateska vooral in de dertigjarige oorlog weer na te voelen.

Maar waren deze verschijnselen veelvuldiger en ernstiger dan in vorige eeuwen? Of waren ze alleen de haast onvermijdelijke begeleidingsverschijnselen van de oude maatschappij-structuur? Nu is het uiterst moeilijk in het algemeen alle factoren behoorlijk in kaart te brengen en dan te vergelijken. Van de ontwikkeling van het weer bijv. weten wij te weinig - en zullen we wel nooit genoeg te weten komen[2] - om te kunnen zeggen dat de misoogsten toen uitzonderlijk veelvuldig of hevig moeten zijn geweest. Ook wil ik er bij voorbaat voor waarschuwen dat wij nu eenmaal méér weten van de 17e eeuw dan van vele daaraan voorafgegane eeuwen, omdat er meer archiefmateriaal is overgebleven uit een tijd die dichter bij ons ligt en omdat de bureaucratische regeringen intensiever dan tevoren administratief en statistisch het lot van de bevolking gingen vastleggen. Over de pestepidemieën van de 17e eeuw zijn we goed ingelicht. maar er is terecht opgemerkt dat juist de builenpest-epidemie te Londen van 1665 zo lang in het historisch geheugen is blijven hangen, omdat zij, achteraf bezien, de laatste heftige uitbarsting van zulk een epidemie in Engeland is geweest. Telt men het totaal aantal epidemieën van die eeuw op en vergelijkt men deze met

1 Vgl. B.F. PORSCHNEW, *Die Volksaufstände in Frankreich vor den Fronde*, Leipzig 1954. Van dit in 1948 in het Russisch verschenen werk is onlangs ook een Franse vertaling verschenen (École pratique des Hautes Études, Collection Oeuvres Étrangères, VI, Parijs 1963).

2 Terwijl hete zomers of lange winters, heftige stormen of andere uitzonderlijke weersomstandigheden wel zijn vastgelegd en in statistiek kunnen worden gebracht, is er te veel regionaal verschil, vooral beïnvloed door neerslag, om daaruit een historische statistiek van oogsten en misoogsten in verband met weersomstandigheden te halen. Ook de opbrengst-over-zichten (vgl. B.H. SLICHER VAN BATH, *Yield Ratios 810-1820*. Wageningen 1963) bevestigen dit.

die van de 16e eeuw dan treft toch al dadelijk de grote veelvuldigheid ook in de 16e eeuw en worden wij daarom meer en meer naar het raadsel toegedrongen, waarom juist in de 18e eeuw deze epidemieën in veelvuldigheid en heftigheid gaan afnemen. De 17e eeuw was geen extra ongunstige uitzondering, de 18e eeuw daarentegen pas een gunstige wending[1]. Als men dan wijst op de ernstige gevolgen van de dertigjarige oorlog voor grote delen van Duitsland, dan is het goed zich te herinneren dat bijv. de Franse godsdienstoorlogen van de 16e eeuw zó verwoestend waren, dat een deel van de onrust en ellende daarna als gevolgen en uitlopers juist van die teisteringen moeten worden gezien.

Eigenaardig is dat onze Republiek in de 17e eeuw een relatief grote interne rust heeft gekend. Misschien is dit in de vorige eeuw wat àl te rooskleurig voorgesteld en wat dat betreft zijn we nu gevoeliger ook voor de spanningen in de Republiek. Het zou nu dwaasheid zijn de ogen te sluiten voor de herhaaldelijk voorkomende stedelijke accijnsrellen of voor de scherpe arbeidsconflicten in onze industriesteden. Maar zelfs als we dit toegeven, blijft het eigenaardig, dat de Republiek in vergelijking met andere landen zo rustig was. Pas aan het einde van de 17e eeuw is er van echt volksoproer sprake: in 1672 en bij het aansprekersoproer te Amsterdam in 1696. En dit is des te merkwaardiger omdat juist het gewest Holland niet overwegend agrarisch was in structuur: meer dan 50% van de bevolking woonde hier in steden. Bovendien, we weten het allemaal, was Holland uitermate dicht bevolkt en dus bijzonder gevoelig voor elke stoornis in voedselproductie en -distributie. De relatief gunstige uitzondering van de Republiek kunnen we gedeeltelijk verklaren uit de economische welvaart van de statenbond, die zich zó heeft kunnen spreiden dat ook de armste bevolking geen echte hongersnood heeft gekend, ondanks zeer lage lonen en een waarschijnlijk permanente ondervoeding, die bijv. dadelijk aan de dag trad bij de scheurbuik op scheepsreizen langer dan twee weken. Gedeeltelijk ook was het te danken aan de

1 Voor de opmerking over de Londense epidemie van 1665, zie J. SALTMARSH, Plague and economic decline in England in the later Middle Ages, in: *Cambridge Historical Journal*, VII (1941-1943), p. 32 ('... is remembered not because it was the greatest but because it was the last London plague'). Een overzicht van alle epidemieën voor Groot-Brittannië geeft M. CREIGHTON, *History of epidemics in Great Britain*, 2 dln, Cambridge 1891-1894.

gelukkige omstandigheid dat in het land het dieet gunstig was: door veeteelt en visserij kreeg men meer eiwitten in de voeding. De voedseldistributie tenslotte was bepaald beter dan elders: dankzij geregelde graanaanvoer uit de Oostzee en de goed georganiseerde binnenscheepvaart[1].

Als wij heel het onrust-patroon van het 17e-eeuwse Europa dus bezien, dan is er nog niet voldoende reden te zeggen, dat deze eeuw zich in dit opzicht in een uitzonderlijke crisissituatie bevond. Afgewogen tegen de gebrekkige gegevens van andere tijden geven die van de 17e eeuw geen aanleiding te spreken van een ernstiger toestand dan vroeger. Bekijkt men de situatie regionaal, dan valt het op dat bijv. de Republiek, maar misschien dan ook vooral de Republiek, een lichte plek vertoont op het zwarte canvas van permanente spanning en ellende.

Een andere permanente kwetsbaarheid van de oude maatschappij vormde de onevenwichtige economische uitgroei die er plaats kon vinden en de in die onevenwichtigheid blijvende stroefheid in de economische samenhang der activiteiten. Economische vereenzijdiging vond men vaak, snelle omschakeling was vaak niet mogelijk. Eén bedrijfstak of één speciaal product kon een streek of land economisch omhoogstuwen, topzwaar maken en even onverwachts doen tuimelen. Concurrentie elders, handels- of verkeersstoornis, interne moeilijkheden konden de bedrijfstak plotseling doen verdorren. Daarbij kwam dan nog dat in het algemeen de koopkracht van de grote meerderheid van de bevolking zo laag was, dat de bloei van een tak van handel of nijverheid, landbouw of visserij geheel afhing van de behoefte van een slechts kleine élite en ook dat verhoogde de kwetsbaarheid van zulk een bloei. Bij tuimeling werd de gehele economische samenhang tijdelijk verstoord, omdat vaak de snelle ontplooiing van één activiteit de gehele interne economie had meegetrokken en vervormd. De eenzijdige handelsoriëntering van Catalonië bracht voor dit land een ontstellende terugslag, toen aan het einde van de 14e eeuw de handel in de Middellandse Zee ineenschrompelde: het land is er, zelfs in de 16e eeuw, niet meer bovenop gekomen[2]. De zilvermijnen in

1 De gunstige factoren hier opgenoemd, worden slechts als werkhypothese gegeven, o.a. dankzij opmerkingen ten deze van E. Jonxis en B.H. Slicher van Bath in lezingen die (nog) niet werden gepubliceerd. Dit verdient nog veel nadere uitwerking en nader onderzoek.

2 P. VILAR, *La Catalogne dans l'Espagne moderne*, I, Parijs 1962.

Bohemen moesten na 1540 hun productie stopzetten, toen het Spaanse zilver Europa begon binnen te stromen; slechts moeizaam kon het land deze slag verwerken[1]. Castilië verloor aan het einde van de 16e eeuw de voordelige afzet van landbouwproducten in Amerika en daarmee werd het Spaanse wereldrijk toch al wankelend onder andere lasten, in het hart getroffen[2].

Zo heeft ook de 17e eeuw onverwachtse economische ineenstortingen maar evenzeer plotselinge ontplooiïngen gehad. Wat er in deze eeuw gebeurde kan men waarschijnlijk nog het best omschrijven als enerzijds omgrenzing, anderzijds binnen die omgrenzing: verschuiving. De grenzen van de mogelijkheden tot voortgaande expansie werden voelbaar gemaakt en aangetoond door de ineenstorting, anders kan men het niet noemen, van de Spaanse economische exploitatie van Amerika. De horizont van dat vreemde verre paradijs scheen in de 16e eeuw wel eeuwig te wijken, nieuwe landerijen, nieuwe mijnen, nieuwe willige massa's Indianen hadden telkens verplaatsing van exploratie en exploitatie mogelijk gemaakt. Maar nu, in de 17e eeuw, was dat gebied althans voor Europa schijnbaar aan zijn grenzen gekomen: de Spaanse troepen waren in Chili met bebloede koppen afgedeinsd; de inheemse bevolking, door ziekte en lichaamszwakte haast letterlijk gedecimeerd (vooral in het Caraïbische gebied en in Mexico, minder in Peru), kon niet meer ten volle worden uitgebuit; de mijnen schenen uitgeput te raken; en de Creolen gingen voor zichzelf zorgen, werden echte Amerikanen, zich weinig bekommerend om de inkrimpende toevoer uit Spanje van olijven en wijn[3]. Pas moeizaam door de aanvoer van het zwarte ivoor uit Afrika en de aanplant van suiker en tabak, konden tenslotte in Amerika nieuwe rijkdommen verworven worden: Engelsen en Portugezen, Denen, Fransen en Nederlanders zouden aan het einde van de 17e eeuw op deze wijze nieuwe welvaart vinden. En hetzelfde geschiedde, op minder opvallende wijze weliswaar, in Azië. Hier verdrong

1 J.U. NEF, Mining and metallurgy in medieval civilisation, in: *Cambridge Economic History*, II, Cambridge 1952, p. 469, 470.

2 J.H. ELLIOTT, The decline of Spain, in: *Past and Present*, XX (1961), p. 52-75. Nu ook zijn *Imperial Spain 1469-1716*, Londen 1963, vooral p. 286-295.

3 P. CHAUNU, *Séville et l'Atlantique* (*1504-1650*), vooral VIII, 2 (2 bdn.), Parijs 1959. Omdat dit gigantische werk moeilijk te hanteren is, zij hier ook verwezen naar een korte samenvatting P. et H. CHAUNU, Économie atlantique. Économie mondiale (*1504-1640*), in: *Journal of World History*, I (1953-1954), p. 91-104 en hiervoor vooral p. 97.

Holland de Portugezen, maar de Compagnie had handen vol werk om in feite over te nemen wat de Portugezen zich daar lieten ontwringen en de behoefte aan goud en zilver voor een behoorlijk functionerende Aziatische handel maakte ook de grenzen voelbaar van elk nieuw Engels, Frans of Hollands initiatief. Veel later zou bijv. de Verenigde Oostindische Compagnie zelf in Java en Ceylon de aanplant van cultuurproducten beginnen, die economisch nieuwe mogelijkheden voor de Aziatische handel openden. Zo werd op de verwachting die men had gekoesterd van durende uitbreiding en uitwaaiering een domper gezet: de overzeese expansie stootte in de eerste helft van de 17e eeuw op de grenzen van haar mogelijkheden.

Zulk een begrenzing of afbakening valt ook af te lezen uit de gegevens omtrent prijzen, geldvoorraad en bevolking. Mousnier en de zijnen lezen hierin veeleer neergang en crisis. Vooral dankzij de grote vorderingen die er zijn gemaakt op het terrein van de prijsgeschiedenis, hebben wij juist voor de 17e eeuw vele prijsstatistieken. Mousnier heeft ze dan ook uitdrukkelijk in zijn beschouwingen betrokken en heel de studie en discussie ervan staat thans in het centrum van de belangstelling bij Franse historici. Mousnier leest nu uit deze prijsstatistieken een ernstige economische neergang voor geheel Europa met prijsschommelingen bovendien die veel heftiger zijn dan die van de 16e eeuw. Of het juist is, zoals bijv. Mousnier doet, de waarde van het edel metaal in de grafiek te verrekenen, zodat het beeld wel een zeer ongunstig depressie laat zien, waag ik te betwijfelen[1]. Maar zelfs als we daarvan afzien, lijkt het onmiskenbaar dat de algemene trend der nominale prijzen, althans in de tweede helft van de 17e eeuw, naar een baisse neigt.

Mousnier en vele historici na hem zoeken daarom aansluiting bij de Franse econoom Simiand die spreekt van de fase A voor de 16e eeuw, welke ernstig wordt vertraagd in de 17e eeuw om tenslotte omstreeks 1650 om te slaan in de fase B, waarin een regelmatige baisse zichtbaar wordt. En ik geloof inderdaad, dat er van zulk een fase B, van een zekere economische, en dan vooral agrarische, teruggang of inkrimping, na 1650 dus, sprake is[2]. Maar ik zeg dit heel voorzichtig en op grond van

1 Vgl. R. BAEHREL, *Une croissance*: *la Basse-Provence rurale* (*fin du XVIe siècle - 1789*). *Essai d'économie historique statistique*, Parijs 1961, vooral p. 12-20. Vgl. ook mijn boekbespreking in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 77 (1964) p. 17 e.v.

2 Slicher van Bath noemt deze depressie 'van veel goedmoediger aard dan de ernstige teruggang in de late middeleeuwen' (*Agrarische geschiedenis*, p. 227). De depressie was vooral ernstig voor zgn. achterblijvende gebieden (vgl. mijn opmerkingen ten deze in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 77 (1964), p. 14 e.v.), terwijl zij anderzijds rationaliserend en intensiverend kon werken: spreiding huisindustrie, specialisering in veeteelt, wijnbouw, groenteteelt etc.

de uit de prijsstatistieken geconstateerde fase B spreek ik niet graag van een algemene 17e-eeuwse economische crisis, ook al zou deze pas omstreeks 1650 begonnen zijn. Ik zou hier nl. verschillende waarschuwingsseinen willen plaatsen. Ten eerste beoordeelt men te veel de baisses van de 17e eeuw op grond van de werkelijk spectaculaire hausse in het einde van de 16e eeuw. Dat was geen normale hausse of expansie, maar een uitzonderlijke, ook voor die tijd van heftige schommeling. In de tweede plaats weet ik nog niet zo zeker of wij wel met zoveel vastheid en vertrouwen op vooral de prijsstatistieken af mogen gaan: zij weerspiegelen slechts een beperkte kant van economische activiteit en men neigt er wel eens toe onevenredig veel waarde eraan te hechten, omdat zij eigenlijk onze énige statistieke gegevens zijn die we van vroeger eeuwen over vele landen in een uitgestrekt tijdverloop bezitten. Hoezeer de prijsstatistieken in hun isolement zelfs kunnen misleiden is onlangs aangetoond door het onderzoek van Baehrel omtrent de economische ontwikkeling van de Basse Provence in de 17e en 18e eeuw. Voor zijn streek vindt hij in de 17e eeuw, niettegenstaande een baisse op de prijsstatistiek, een verrassende economische groei. Hij heeft nl. de opbrengst en waarde van het land in statistiek kunnen brengen en in beide bleek zelfs een gunstige stijging te liggen in de loop van de 17e eeuw, die wees op expansie, ontginning en grondverbetering, kortom voordelige productievergroting[1]. Ten derde dienen wij er op te letten dat landelijke en regionale variëteiten, ook in de prijsstatistieken, veel groter zijn dan sommige historici wel willen onderkennen. Niet alleen begint de zgn. neergaande lijn in elk land op verschillende tijdstippen: voor Zuid-Europa omstreeks 1620, voor West-Europa omstreeks 1650, voor de Republiek omstreeks 1660. Maar bovendien zijn er intercyclische golven die onderling sterk afwijken en het algemene trendbeeld verwarren. In tijden van algemene baisse kunnen jaren van opleving en verbetering nog steeds zeer belangrijk zijn. Omdat wij er toe neigen de tijd in het algemeen in onze verbeelding te verkorten, lijken de interne schommelin-

1 BAEHREL, *a.w.*, passim.

gen binnen een grote trend van gering belang. Maar voor de tijdgenoot die leefde in een periode waarin hij bijv. drie keer in zijn leven een opleving meemaken kon, waren die tussentijdse schommelingen juist van zeer grote betekenis, terwijl hij de algemene trend niet kon overzien, hij wist er zelfs niets van.

Mousnier legt ook grote nadruk op de heftige prijsschommelingen van jaar tot jaar, die scherpere stijgingen en dalingen laten zien dan in de 16e eeuw. Met die vergelijking moeten we alweer voorzichtig zijn: de waarde van de munt was aanzienlijk gedaald en schommelingen geven daardoor op de grafiek ook heftiger uitslagen naar boven en naar beneden te zien. Maar goed, in ieder geval wáren er veel schommelingen en hadden zij, wij hebben daarover al gesproken, ernstige gevolgen of weerspiegelden zij ernstige inzinkingen in maatschappelijke welvaart en orde. Maar tegenover deze felle fluctuaties staat toch ook dat in het algemeen de prijzen *gemiddeld* op gelijk niveau bleven. Tegenover de ontstellende prijsrevolutie van de 16e eeuw die nog tot in de twee eerste decennia van de 17e eeuw haar uitlopers had, slaat de tijd die daarop volgde bepaald een gunstig figuur. Er is een zekere globale stabilisering van prijzen, die ook de loontoestanden gunstig moet hebben beïnvloed. Zo zou ik ook, anders dan Mousnier doet, het teruglopen van de aanvoer van zilver uit Spaans-Amerika eerder gunstig dan ongunstig willen noemen, omdat dit stabiliserend heeft gewerkt op de, door de al te wilde inflatie geteisterde, economie. Wellicht - ik geef dat dadelijk toe - werd de geldcirculatie hier en daar vertraagd en werd hierdoor economische groei belemmerd, maar het lijkt mij onjuist hieruit meteen te concluderen dat de totale muntvoorraad volkomen zou zijn teruggelopen. Oppotting en export van edel metaal, de laatste vooral naar Azië, onttrokken inderdaad munt aan de circulatie, maar er was, vooral later in de 17e eeuw, toch altijd aanvulling van edel metaal, bijv. het zilver uit Brazilië, en in de tussentijd heeft koper mee de nood opgevangen. Bezien wij dan ook bijv. de toestand in Frankrijk in de 17e eeuw en rekenen we dan de goud- en zilver*voorraad* (in aangemunte vorm) bij de invoer van die eeuw, dan is er waarschijnlijk, in Frankrijk althans, iets meer geld in omloop in de 17e dan in de 16e eeuw[1]. Tenslotte meen ik eenzelfde beeld aan te treffen in de algemene bevolkingssituatie. Ik geef toe: we weten weinig juist over de be-

1 BAEHREL, *a.w.*, p. 33-41 en Planche VI.

volkingsloop in de 17e eeuw, maar ik heb toch de indruk van de bestaande gegevens dat er eerder een lichte bevolkingsaanwas dan een spectaculaire teruggang is geweest. De hevige bevolkingsrampen - de pestepidemieën en de crisis in Frankrijk van 1694/95 vooral - mogen dit algemene beeld niet verwarren. Zulke, veelal plaatselijke, rampen hielden wellicht de bevolking beneden een maximum van overbevolking maar zijn waarschijnlijk minder ingrijpend geweest voor het algemene niveau dan men wel eens heeft gedacht[1].

Teruggeduwd van de weg van schijnbaar eeuwig voortgaande overzeese expansie, zich stabiliserend wat betreft prijzen, geldomloop en bevolking, zag het Europa van de 17e eeuw er wel anders uit voor de tijdgenoten dan dat van de turbulente, expansieve 16e eeuw. Hoezeer men zich dat bewust werd, kan men terugvinden in de vele economische beschouwingen over handel en scheepvaart die in de 17e eeuw werden gepubliceerd, en die men vaak gezamenlijk samenvat als uitingen van de economische theorie van het mercantilisme. Want hier vindt men de neerslag van de omgrenzing en stabilisering van Europa. Men zag de begrenzingen van de economische mogelijkheden zó goed, dat men de overtuiging had en deze verkondigde, dat er alleen welvaart mogelijk zou zijn *ten koste* van andere landen[2]. Zag men het niet zo rondom zich gebeuren? Ten koste van de mediterrane wereld, ten koste van Midden-Europa, rezen de Atlantische mogendheden omhoog, ten koste van de Spaans-Amerikaanse koloniën begonnen de Engelsen hun exploitatie van Jamaica, de Portugezen de hunne in Brazilië. Was er niet ook een bittere strijd tussen de zeemogendheden onderling? De Republiek tegen Portugal eerst, tegen Engeland en Frankrijk later. In plaats van economische groei zag men economische begrenzing: een vaste trog van economische welvaart waar alle Europese varkens uit moesten slobberen.

Inderdaad voltrok zich in Europa in de 17e eeuw binnen de begrenzingen een geweldige verschuiving. Heel het commercieelindustriële gewicht verplaatste zich van de landen rond de

1 Over de bevolkingsloop in het algemeen, ook in de 17e eeuw, vgl. mijn De demografie van het oude Europa, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 74 (1961), p. 1-31, o.a. p. 5. Over de mogelijk geringere gevolgen van bevolkingsrampen dan vermoed, zie BAEHREL, *a.w.*, p. 231-306, vooral p. 267-269.

2 Dit wordt scherp getekend bij D.C. COLEMAN, Eli Heckscher and the idea of mercantilism, in: *Scandinavian Economic History Review*, V (1957), p. 3-25, vooral p. 18-20.

Middellandse Zee, Italië en Spanje vooral, naar de Atlantische kust, West-Frankrijk, Engeland en de Lage Landen in het bijzonder. Tegelijkertijd sloeg, mede geholpen door de verwoestende dertigjarige oorlog, de balans van Zuid- en Midden-Duitsland om naar de Noordzeehavens Hamburg en Bremen en van Polen en de Baltische kust naar Scandinavië[1]. Het meest spectaculaire bij deze verschuiving was natuurlijk de volkomen ineenstorting van Italië als belangrijk industrieel en commercieel leidend land en het eigenlijk nog maar een eeuw tevoren tot grote bloei en macht gestegen Spaanse wereldrijk. Het is een tragisch-boeiend verhaal te vertellen hoe die aloude trotse steden van Genua en Venetië, Livorno of Pisa in verval geraakten, en heel de Spaanse vergane glorie krijgt pathetische gloed wanneer men na 1620 de dikbuikige vrachtschepen van de Spaanse handelsvloot van weleer ziet wegrotten op de rede van Cadiz.

Maar er staan andere verhalen tegenover. Wij kennen ze maar al te goed: het Spaanse zilver dat, ook zonder Piet Heyn, op de Amsterdamse wisselbank terecht kwam; het trotse paleis dat in Amsterdam verrees en, mirabile dictu, juist geen paleis was maar een burger-stadhuis; de indrukwekkende uitzetting van Hollandse handelsstations om heel de wereldkloot. Hoe vaag de term 'crisis' in deze is, blijkt juist de interpretatie die Hobsbawm er in dit verband aan geeft. Voor hem is crisis ook nieuwe geboorte, en hij beschrijft die vooral voor Engeland. Nef, de Amerikaanse historicus, had al gesproken van een eerste industriële revolutie in Engeland vóór 1640[2]. Hobsbawm weidt nu uit over de toenemende concentratie van kapitaal, de verfijning van de geldhuishouding, de sterke uitbreiding van de huisindustrie, de agrarische veranderingen, die allen tezamen de grondslag legden voor de latere, dus niet meer 'enige echte',

1 Na het hier gestelde trof ik een beschouwing over deze verschuiving aan bij H.R. TREVOR ROPER, Religion, the Reformation and social change, in: *Historical Studies*, IV (Papers read before the 5th Irish conference of historians), Londen 1963, p. 18-45. Schr. poogt ook een verklaring voor de verschuiving te geven (ik liet zulk een in dit bestek buiten beschouwing) en hij sluit daarbij aan bij enige vroegere beschouwingen van zijn hand. Deze is van alle de interessantste en meest stimulerende.

2 J.U. NEF, The progress of technology and the growth of large-scale industry in Great Britain, 1540-1640, in: E.M. CARUS-WILSON (ed.), *Essays in Economic History*, [I], Londen 1954, p. 88-107. Ook uitgewerkt in vele andere publicaties van zijn hand.

Industriële Revolutie[1]. Portugal, dat scheen te worden meegesleept in de val van de Spaanse grootheid, ging een nieuwe bloei tegemoet, die van het Braziliaans suiker eerst, van het zilver later[2]. Zweden, oplevend door de koper- en ijzerproductie, transformeerde zich binnen één generatie in een voor die tijd 'moderne' industriestaat[3]. De Zuidelijke Nederlanden tenslotte - we weten het allen - was waarlijk niet in zulk een economische ellende gedompeld als men wel eens heeft gedacht: handel en nijverheid ontplooiden zich er op redelijk-gunstige wijze[4]. Wil men deze verschuiving 'crisis' noemen, ik heb er geen bezwaar tegen, maar het is zeker niet een zwart op zwart. Binnen een proces van algemene stabilisering was er een verlegging van het gewicht waarbij nieuwe landen nieuwe profijten trokken.

Het is duidelijk dat de Republiek van al deze landen misschien nog wel een van de meest verrassende uitschieters is geweest. Steunend op de oude staf van handel en scheepvaart was Holland (en Zeeland en Friesland) naar voren getreden. Ongetwijfeld profiteerde daarbij de Republiek van het verval van anderen. Ik wees reeds even op de felle aanvallen op de Portugezen in het Aziatische handelsgebied. We kunnen ook denken aan de beroemde vaart van Hollandse schippers naar Italië met graan uit de Oostzee, toen het overbevolkte Italië door hongersnood gekweld werd, en vanaf dat jaar 1592 begint de Republiek zich te nestelen in de Middellandse Zeehandel, de Straat- en Levantvaart, waaruit de Italiaanse en Catalaanse concurrenten schenen weg te vallen[5]. In het Oostzeegebied werden voor de Hollandse schippers de Duitse en Poolse adellijke grootgrond-

1 HOBSBAWM, in: *Past and Present*, VI, p. 44-53.
2 F. MAURO, *Le Portugal et l'Atlantique au XVIIe siècle*, *1570-1670. Étude économique*, Parijs 1960. Vgl. de pogingen van P. Chaunu om de Portugese opbloei na 1650 toch nog te incorporeren in zijn crisis-theorie: P. CHAUNU, Brésil et Atlantique au XVIIe siècle, in: *Annales*, *Economies Sociétés Civilisations*, XVI (1961), p. 1176-1207, vooral p. 1192-1196.
3 E.F. HECKSCHER, *An economic history of Sweden*, Cambridge-Mass. 1954, p. 79-130.
4 J.A. VAN HOUTTE, *Onze zeventiende eeuw 'ongelukseeuw'*? (Meded. Kon. Vl. Acad. v. Wetensch., Lett. en Sch. Kunsten, Kl. der Lett., XV, 8), Brussel 1953.
5 Vgl. o.a.Z.W. SNELLER, Het begin van den Noord-Nederlandschen handel op het Middellandsche-Zeegebied, in: *Verslag Prov. Utr. Gen. v. Kunsten en Wetensch.*, 1935, p. 70-93; J.H. KERNKAMP, Scheepvaart- en handelsbetrekkingen met Italië tijdens de opkomst der Republiek, in: *Meded. Ned. Hist. Instit. te Rome*, 2e reeks, VI (1936), p. 53-85 (sinds het uitspreken van deze rede in bijgewerkte vorm verschenen in: *Economisch-historische herdrukken*, 's-Gravenhage 1964, p. 199-234), en F. BRAUDEL, *La Mediterranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Parijs 1949, p. 494-503.

bezitters belangrijke relaties, die, om de havensteden heen, lage prijzen konden vragen voor het graan, dat zij met behulp van de nieuw doorgevoerde horigheid ook goedkoop konden produceren[1]. Overal waar gaten vielen, daar werden zij door Hollanders en Zeeuwen gevuld. Tot op zekere hoogte kan men de economische bloei van de Republiek parasitair noemen, maar het was toch ook een profijt trekken van de algemene economische verschuiving, die nu eenmaal het gewicht verlegde juist naar onze hoek van Europa.

Met alle vezelen was de Republiek inderdaad met Europa verbonden. Juist het eenzijdige accent op handel en scheepvaart bracht dit mee. Algemene conjunctuur en economische ontwikkeling van Europa moesten op de Republiek inwerken. Zo kan ik de grote bloei van Holland en Zeeland slechts verklaren uit het feit, dat de eigenlijke grondslagen van die bloei gelegd werden - in de initiële fase, zeggen de sociologen - in de tijd van de algemene Europese hoogconjunctuur. Het waren die fascinerende Tien Jaren, die Fruin met zulk een inzicht en intuïtie als de crux van de Republiek heeft aangewezen. Het is niet zonder ironie dat juist toen de omvangrijkste zilvervloten in heel de indrukwekkende geschiedenis van de Spaanse scheepvaart van Havanna naar Sevilla voeren[2]. En we behoeven slechts de Sonttoltabellen op te slaan om getroffen te worden door de ongewoon hoge doorvaartgetallen door de Sont in diezelfde tijd[3]. Ongetwijfeld hebben ook algemene depressiejaren hun uitwerking op de Republiek niet gemist. Hierover zijn we nog te weinig ingelicht. Zo lijkt het mij nuttig, wanneer we eens nader de gevolgen voor de Republiek van bijv. de Engelse depressie van 1621, die waarschijnlijk samenhing met een Spaans dieptepunt, zouden onderzoeken. In ieder geval heeft de B-

1 Vgl. o.a.F. VOLLBEHR, *Die Holländer and die deutsche Hanse*, Lübeck 1930, p. 20-29.

2 CHAUNU, *Séville et l'Atlantique*, VII, Parijs 1957, p. 44-45. De aanzet begint omstreeks 1580, de toppen liggen omstreeks 1608. Deze hoge tonnages per jaar zeggen overigens niet alles omtrent de wezenlijke bloei van de Spaanse Amerika-handel, vgl. *ibidem*, VIII, 2, p. 667-1070.

3 NINA ELLINGER BANG (ed.), *Tabellen over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund, XXX 1497-1660*, I (Skibsfarten), Kopenhagen-Leipzig 1906, p. 86-171. Hoge getallen beginnen omstreeks 1580 en blijven tot na 1620 hoog.

fase ook de Republiek niet gespaard. Na 1660 geraakte Hollands bloei over zijn hoogtepunt heen. Het zou goed zijn wanneer we bij het onderzoek naar het verval van de Republiek in de 18e eeuw reeds uitgingen van de langzame inkrimping na 1650, die overigens in het laatste decennium van die eeuw een vooral Amsterdamse handelsopleving laat zien. Juist Amsterdams blijvende welvaart heeft de langzame neergang van de Republiek enigszins verhuld, elders traden in Holland reeds stagnatie en soms verval op, terwijl Amsterdam nog groeide en in welstand wies. De economische zuigkracht van de grote stad heeft als het ware de krachten van het gewest naar zich toe getrokken. Het platteland ging achteruit en de kleinere steden kwijnden. Wij moeten voor die tijd meer letten op de kleine dwergen als Enkhuizen of Hoorn in West-Friesland, als Gouda of Dordrecht in Zuid-Holland naast de kolos Amsterdam. De B-fase is voor de Republiek, heel anders dan voor Engeland of Portugal bijv., op den duur zelfs zulk een beknelling geworden, dat zij zich daaraan niet meer kon ontwringen. Na Catalonië, Bohemen en Castilië hebben wij in onze Republiek opnieuw een voorbeeld van een even opvallende als toch raadselachtige neergang.

Terwijl wij dus in de economische verhoudingen van een zekere stabilisering kunnen spreken, binnen welke inderdaad opvallende en soms dramatische economische verschuivingen plaatsvonden, is er wellicht in de sociale verhoudingen een spanning en conflictstof te vinden die tot een wezenlijke crisis in de 17e eeuw voerde. Trevor Roper althans zoekt juist hierin de gehele crisis, maar ook Mousnier heeft dit aspect zeer nadrukkelijk onderstreept. De omhoogstrevende bourgeoisie, zo zegt Mousnier, verdrong de in verval gerakende adel, de adel stelde zich te weer en de bittere honger verdeelde het volk in zijn steun voor de ene of de andere klasse[1]. Een Amerikaanse historicus heeft er zich al over beklaagd: 'The trouble with the middle class is that it is always rising'[2]. Inderdaad, het lijkt wel alsof elke eeuw niet alleen zijn sociale crisis maar ook zijn 'rising middle class' heeft gehad.

Wat echter gewoonlijk over het hoofd wordt gezien is de zeer vaste positie die de adel, ondanks alles, bleef bekleden, bovenaan

1 MOUSNIER, *a.w.*, p. 152-160.
2 Geciteerd bij D. GERHARD in *American Historical Review*, 61 (1955-1956), p. 912. De zegsman was vermoedelijk J.H. Hexter (zie volgende noot).

de maatschappelijke ladder op de hoogste sport, door vele eeuwen heen. En de moeilijkheden om zich daar te handhaven lagen voor de adel misschien niet zozeer in de veronderstelde druk die een voortdurende omhoogstrevende burgerij op hem uitoefende als wel in het feit dat interne spanningen van de adel zelf tot verzwakking en afbrokkeling leidden. Bij de onaantastbare positie van de adel, werkten de onwrikbare opvattingen omtrent de wijze waarop deze stand zich moest handhaven ondermijnend. De adel moest leven op een wijze die onevenredig veel bloed en geld kostte. En geld vooral was de Achillespees van iedere edelman. Zijn inkomsten gingen altijd achteruit, wanneer hij zich daar niet mee kon bemoeien; en hij kòn zich er niet mee bemoeien omdat andere prestaties dan economische activiteit en verstandig boekhouden van hem werden verwacht. Het grondbezit van de adel werd steeds opgesplitst, de verhouding van de edelman tot zijn boeren wijzigde zich op meestal voor hem nadelige wijze, prijsschommelingen werkten meestal in zijn nadeel en het landgoed diende vaak als jachtterrein en werd als inkomstenobject verwaarloosd. Zo moesten er telkens weer verarmde edellieden die economisch hun stand niet konden ophouden, afvallen, terwijl de overgeblevenen, als ze niet evenzeer op den duur wilden interen, òf hun levenswijze moesten veranderen òf moesten dulden dat nieuwelingen de stand binnendrongen, door huwelijk of adelsverheffing. De nieuwelingen waren natuurlijk alleen aanvaardbaar als ze behalve nieuw bloed ook nieuw geld aanbrachten, en degenen die dat konden, waren de rijke burgers en patriciërs.

Voor de burgerij betekende deze durende afvloeiïng een lelijk bloedverlies van eigen stand: steeds werden de rijksten en machtigsten getransfuseerd ter versterking van de adelstand en alleen aanvulling-van-onderop hield ook de burgerij in stand. Heel deze werking van, laat ik zeggen, communicerende vaten der standen hielp enerzijds de sociale hiërarchie als zodanig in stand te houden maar ging anderzijds nooit zonder pijn of moeite. Zij was een slepend zeer van de oude maatschappij[1]. De afbrokkelende verarmde adel bleef een steeds strijdlustig en roofzuchtig element; de door het overlopen van de rijksten altijd verzwakte burgerij kon niet altijd berusten in deze rol

1 Veel dank ik hier aan J.H. HEXTER, *Reappraisals in history*, Londen 1961, w.o. vooral Factors in modern history (p. 26-45) en The myth of the middle class in Tudor England (p. 71-117). De uitwerking komt uiteraard voor eigen rekening.

van duldzaam reservoir voor anderer belangen. In de verschillende godsdienstoorlogen van de 16e eeuw speelden de adellijke desperado's een soms leidende rol. En het is een verdienste van Trevor Roper dat hij gewezen heeft op het fenomeen van de 'falling gentry', die mede de Engelse Revolutie in de 17e eeuw heeft veroorzaakt[1]. De wrok en ontevredenheid van de stedelijke burgerij heeft eveneens een lange geschiedenis van beleg en opstand.

Maar vooral in de 16e eeuw begon hierin een nieuwe verwarrende factor mee te spelen: de groei van de staten, de centralisatie. De intensivering van verkeer en handel, de nieuwe technische mogelijkheden van administratie en ordening, de nationale verbrokkeling van de Kerk, de economische dooreenweving van steden en streken binnen de grenzen van de staat, dat alles leidde tot de groei van grotere eenheden. In zulk een groeiende staatseenheid was het één der hoogste edelen, vorst of koning meestal, die symbolisch en daadwerkelijk de macht aan zich trok. Maar het kon niet van den beginne af aan een allen-meezuigende draaikolk zijn, oude sociale spanningen bleven lang voortduren en regionaal of locaal verzet sleepte zich nog lang voort. De vorst werd daarbij dikwijls partij, soms aan de zijde van wrokkende burgers of verarmde adel, maar vaker aan de kant van de gehoorzame en ordelievende adel en burgerij. Die ordelievendheid en gehoorzaamheid van adel en burgerij was niet pure liefde voor de vorst of voor de centralisatie als zodanig, maar meestal een verstandige en welbewuste berekening van bestaande machtsverhoudingen en economische mogelijkheden. In de nieuwe en oude instellingen van de centraliserende macht konden burgers en edellieden hun eigen heil zoeken en vinden. Zij zagen in hof, leger, kantoor en kerk hun kans om eigen macht en rijkdom te behouden en liefst te vergroten. De adel had het, wanneer hij de kansen werkelijk zag, gemakkelijker het regeerkasteel te bezetten; vooral aan het hof en in het leger waren zij voor de vorst uit standsgevoel gemakkelijk aanvaardbaar, titel en traditie konden extra-glans geven aan de hoge positie van de centrale vorst. De burgers daarentegen werden vaak eerder gekozen voor hoge posten juist wanneer zij machteloos en niet al te aanzienlijk waren. Zo bleven in deze nieuwe bureaucratische aristocratie, samengevloeid uit delen van de oude standen, van zich schikkende burgers en

1 H.R. TREVOR ROPER, *The gentry 1540-1640*, Londen 1953.

edellieden, de oude feodale tradities en adellijke stijl toch de toon aangeven.

Voor andere delen van de burgerij en adel, arm of rijk, machteloos of machtig, was dit zich schikken in de groeiende staat niet aantrekkelijk. Zij hielden vast aan de regionale en locale autonomie, gevoelden zich in tradities en gewoontes door de centraliserende machten bedreigd en bleven zich lang schrapzetten. Zo speelden, vooral in de 16e eeuw, de oude motieven van onrust en opstandigheid, die samenhingen met oude sociale hiërarchie, dwars door de nieuwe melodie van verzet tegen de centralisatiepolitiek heen. In de 17e eeuw echter begon de cacofonie van traditionele onrust en nieuw verzet weg te sterven. De aristocratisering van de maatschappij voltrok zich nu ten volle. De adel, nu economisch eindelijk veilig verschanst in dienst van de centrale macht, kreeg voor het laatst de pijn van aanvulling-van-onderop te verduren met de opneming van de 'noblesse de robe' en ging zich afsluiten. De oude communicatie geraakte verstopt omdat de adel niet meer afbrokkelde en zich economisch wist te handhaven. De afsluiting zou overigens op den duur nieuwe, nu andere spanningen gaan oproepen. Want terwijl het ene vat gelijk bleef van inhoud, begon het andere vat over te lopen. Voor het eerst was er daarom in de 18e eeuw sprake van een werkelijk gevaarlijke 'rising middle class'.

Zo vielen de aloude onrust en het lang volgehouden verweer tegen de centralisatie van hoge edellieden en steden in de loop van de 17e eeuw stil. De zich verzettende burgerij, altijd al zwak, capituleerde eerder dan de opstandige fracties van de adel. Standstrots en traditie waren sterker bij de edelen. In de loop van de 16e eeuw waren de meeste burgerlijke bolwerken van stedelijk verzet reeds ten onder gegaan. Het vergeefs verzet van de Comuneros in Castilië, de moedige laatste weerstand van Gent tegen Karel V, het definitieve einde van de zelfstandige macht van de meeste Hanzesteden in diezelfde eeuw zijn hiervan evenzovele voorbeelden. Het beleg van La Rochelle in 1629 kan als symbolisch einde van de middeleeuwse stedenmacht gelden. In plaats van de oude zelfstandige steden ontstonden de nieuwe metropolen, open steden vaak, centra van handel en nijverheid, van politieke macht en politiek bestuur, met een ontzaglijke bevolkingsconcentratie, die spoedig vaak als vanzelf over de muren heen ging puilen. Sevilla en Lissabon eerst, Madrid, Parijs en Londen later en natuurlijk ook Amster-

dam[1]. Het laatste verzet van de adel duurde langer en heeft nog in de 17e eeuw veel strijd en bloed gekost. Pas in de Fronde schijnt de strijd te verschuiven van het oudere, traditionele adelsverzet tegen de vorst naar een strijd om de beste posten binnen de centrale macht, en het is ongeveer in dezelfde tijd dat men in Engeland en de meeste Duitse landen het adelsverzet ziet aflopen.

Opnieuw vormt de Republiek een eigenaardige variant. Door de Nederlandse opstand was hier, anders dan elders, de beslissing gevallen dat er geen centraliserende vorstenmacht meer zou zijn. Er zijn in Europa méér heel- of half-republikeinse staten te vinden geweest, maar eigenaardiger nog was het, dat, anders dan bijv. in de Oosteuropese landen waar de edellieden juist de staatsmacht onder elkaar hadden verdeeld, hier in de Republiek der Verenigde Nederlanden de stedelijke burgerij van Holland de meeste macht aan zich kon trekken. Natuurlijk was er nog een zeker adellijk verzet hiertegen: een rudiment hiervan is terug te vinden in de partijstrijd, waarin de adel van de landgewesten zich inderdaad tegen de Hollandse burgerij soms roerde en er was in Holland zelf één ambtsdrager die half en half erfelijk vorst en machtig edelman bleef, - dat wilde hij, ook in zijn ondergeschikt ambt als stadhouder, niet altijd vergeten. Maar desalniettemin waren de interne sociale spanningen waaronder andere landen nog lang gebukt gingen en die nog overal wat het ouderwets adelsverzet betreft in de 17e eeuw uitwoedden, in de Republiek van relatief geringe betekenis. Merkwaardig bleef daarbij ook de gehandhaafde stedelijke zelfstandigheid, die als het ware tegen de stroom van de tijd in, juist haar stempel op de Republiek drukte.

En toch dreef de blijkbaar onbedwingbare behoefte aan staatssamengroei ook de Republiek op een weg, die nu niet bepaald voor haar scheen open te liggen. De losse statenbond werd, dankzij Hollands leiding, in een bepaalde staatsvorm samengedwongen. De eigenlijk onhandige en vaak voor andere doeleinden geschapen instellingen werden zodanig omgebogen dat een gemeenschappelijk optreden van gewesten en steden naar buiten toe en een aanvankelijk zeer redelijke samenwerking naar binnen mogelijk werd - een samenwerking, die lange

1 Verwante denkbeelden ten deze bij J.P. COOPER, Differences between England and continental governments in the early seventeenth century, in: J.S. BROMLEY AND E.H. KOSSMANN (ed.), *Britain and the Netherlands*, [I], Londen 1960, p. 62-91, vooral p. 62-64.

tijd daarom zo kon bevredigen omdat juist aan handels- en scheepvaartbelangen de meeste armslag werd gegeven. Dat op den duur iets van de reële stedelijke zelfstandigheid verdween en in economisch en politiek opzicht Amsterdam als metropool veel naar zich toe zoog wat andere steden aanvankelijk aan welvaart en daardoor macht hadden bezeten, wees eveneens op de onbedwingbare noodzaak tot staatsvorming en organisatie. En wanneer ik in verband met de algemene aristocratisering hier nog maar terloops wijs op een verwant, zij het in tijd wat later, proces in de Republiek, dan doe ik dat omdat ik hierover vroeger al het een en ander heb gezegd en ik nu al meer dan genoeg heb gesproken[1]. Op den duur werd het Hollandse patriciaat zelf een aristocratie, met eigen rechten en minder plichten. Met hun levenswijze en levensopvattingen konden deze patriciërs zich in twee of drie generaties gemakkelijk aanpassen. Juist de bureaucratische administratie van de statenbond werd leerschool en verschansing voor de aristocratisering.

Herhaaldelijk heb ik in plaats van crisis gesproken van ‘stabilisering’, soms van ‘verschuiving’ en nu juist viel de term ‘aristocratisering’. Tot op zeker hoogte was de 17e eeuw derhalve naar mijn inzicht een periode van stolling en ordening. Intern komen in Europa de prijzen, de geldcirculatie en de bevolkingsgroei op een vaster niveau te liggen. De economische expansie schampt af tegen de eigentijdse beperkingen en terwijl zich intern opzienbarende economische verschuivingen voltrekken, is er economisch van een zekere vertraging, inkrimping misschien, sprake. De staatsgroei voltrekt zich en de door oorlogen en opstanden geschokte en nog schokkende maatschappij schijnt langzaam en moeizaam tot rust te komen. Intern vindt het sociale proces van aristocratisering plaats, waarbij voor het eerst de adel een stuk eigen onrust gaat verliezen. Dat er bij al deze verschuivingen en strijd, veel leed geleden werd, ik ontken het niet en ik heb er vrede mee wanneer men dat ‘crisis’ noemt, maar dan is het toch meer de permanente crisis van de oude maatschappij, die men juist in de 17e eeuw enigszins ziet minderen.

Vele bewoners van Europa zagen plotseling dat zij als muizen in een glazen hok waren opgesloten. Zij waren dat overigens niet meer dan vroeger en spoedig zou blijken dat er toch weer

1 Vgl. mijn *Ons Tweede Tijdvak*, Arnhem 1962.

genoeg mogelijkheden tot ontsnapping waren. Maar terwijl muizen in zulk een opsluiting niet anders kunnen dan vergeefs tegen de wanden opkrabbelen, elkander opvreten of met elkander copuleren, gedroegen de mensen zich anders. Natuurlijk, ook onder hen waren er die met zwaaiende armen langs de wanden afgleden, velen vraten elkaar op en de meesten vormden gewoon gezinnen en leefden zoals mensen altijd leven in geluk en kwelling. Maar er waren er ook die hun hok-zèlf gingen bezien, hun grenzen van willen en kunnen zagen, wetten en regels van eigen gevangenschap opstelden of rust en orde in eigen samenleving trachtten te brengen. Er waren er ook die tot innerlijke verdieping en zelfinkeer kwamen. In dit proces van bezinning waag ik het ook de Wetenschappelijke Revolutie van de 17e eeuw te plaatsen, de toenemende behoefte om met behulp van de Rede de kleinste en de wijdste wereld te begrijpen, de nieuwe theorieën ook omtrent staatsmacht en gedeelde souvereiniteit, vorstenmacht en vorstenabsolutisme. Misschien ligt hier ook een verklaringsgrond voor de innerlijke verdieping van het geloofsleven zoals de Jansenisten haar vonden of de Hugenootse vluchtelingen. En wellicht glanst hier ook doorheen de ernst en innigheid van de Barok, zoals die zich in de Hollandse schilderkunst openbaarde. Want ook al lijkt onze Gouden Eeuw in dat tijdperk van consolidatie niet geheel te passen, zij hing er toch mee samen en leefde daarin mee. Hier en daar uitschietend tot onverwachte hoogten, werd toch de Republiek telkens weer teruggetrokken naar haar eigen plaats, op een kruispunt van waterwegen, tussen de grote mogendheden, tussen de beschavingen van het Westen, mee-ademend met de op- en neergang van het lot der Westeuropese volken.

Prof. *Immink*, die de discussie opent, vraagt zich af of het door spreker geschetste aristocratiseringsproces wel zo typerend moet worden geacht voor de 17e eeuw. Is het niet een nog kenmerkender trek van de middeleeuwse samenleving geweest? Als rechtshistoricus constateert hij in het ancien régime vooral institutionalisering, stolling, verstarring: middeleeuwse instituties hadden hun functie verloren, maar bleven niettemin a.h.w. verstard voortleven tot het eind van het ancien régime. - T.a.v. het aristocratiseringsproces heeft spreker vooral gedacht aan het streven van veel burgers om opgenomen te worden in de

aristocratie. Deze mensen imiteerden ook de adellijke levensstijl. Het streven naar stabilisering en consolidering acht hij kenmerkend voor de 17e eeuw. We hebben hier met een heel ander fenomeen te doen dan met de door prof. Immink gesignaleerde verstarring op institutioneel gebied.

Prof. *Van Dillen* is het geheel met spreker eens dat de 17e eeuw in economisch opzicht niet zonder meer gekarakteriseerd kan worden als een periode van depressie. Wel meent hij dat spreker, die toch zoveel namen heeft genoemd, ook aandacht had dienen te schenken aan de opvattingen van Braudel en Labrousse en aan die van Spooner (overeenstemmend met en tevens voortbouwend op Braudels voorstelling). De these van de 'grande dépression' in de periode 1620-'80, veroorzaakt vooral door monetaire factoren, acht ook prof. Van Dillen overigens niet acceptabel. - Spreker zegt dat hij niet te veel namen heeft willen noemen. De Franse theorie is niet te handhaven. Men denke slechts aan de ontwikkeling in Portugal. De vraag wanneer de depressie begonnen is, wordt zeer verschillend beantwoord. In de noordelijke landen zette de baisse-periode zeker niet in 1620 in, maar in 1650-'60. Spooner beschouwt spreker beslist niet als de autoriteit bij uitstek.

Dr. *Veenendaal* heeft in sprekers betoog de naam gemist van Hazard, de auteur van 'La crise de la conscience européenne'. Prof. Schöffer merkt op, dat Hazards crisis plaats vond op het eind van de 17e eeuw; ze leidde een nieuwe periode in. Sprekers vraagstelling was: moet de 17e eeuw zelf als een crisis-periode worden beschouwd?

Prof. *Van Winter* vindt dat spreker in zijn 'glazen hok' wel wat al te veel verschijnselen, uit verschillende tijd ook (een eeuw is een lange periode), bijeen heeft gebracht. Heeft hij niet te veel uiteenlopende verschijnselen onder één noemer willen brengen, waardoor hij misschien niet steeds ontkomen is aan het gevaar van niet geheel verantwoorde constructies en generaliseringen? - Spreker zegt, zich van het gesignaleerde gevaar zeker wel bewust geweest te zijn. Het was niet zijn bedoeling een finaal beeld te geven. Hij heeft zijn gehoor slechts een werktekening willen tonen. Voor werktekeningen van anderen houdt hij zich aanbevolen. Die zullen hem mogelijk nopen zijn eigen visie op bepaalde punten te herzien. Hij acht dit de beste methode om de complete historische realiteit wezenlijk nader te komen.

Dr. *Van de Kieft* betwijfelt of men met de contrasterende par-

tijen van sprekers werktekening - stabilisatie en consolidatie enerzijds tegenover dramatische verschuivingen anderzijds - verder komt dan met de tegenstelling crisis en strijd tegen de crisis. Kan het begrip consolidatie wel in overeenstemming worden gebracht met de onmiskenbare expansie die t.a.v. de Engelsen en de Nederlanders valt op te merken? Die expansie heeft meer betekend dan enkel maar 'gaatjes opvullen'. - Spreker heeft de 'lutte contre la crise' juist willen accentueren. Ook de betekenis van de verschuivingen heeft hij beklemtoond. Wel meent hij dat die zich in het algemeen hebben voltrokken binnen het ruimere kader van een consolidatieproces.

Op enkele vragen van dr. *Van Hoboken* zet spreker nog eens uiteen wat hij verstaat onder 'open steden'. Ook Amsterdam kan in de 17e eeuw als zo'n open stad worden beschouwd.

N.a.v. een opmerking van prof. *Boogman*, die wijst op de strategische betekenis van Amsterdam in 1650 en 1672, zegt spreker, wel van mening te zijn dat steden als Londen, Parijs en Madrid het open stad-type zuiverder hebben gerepresenteerd dan Amsterdam.

Mr. *Den Tex* had de betekenis van de Barok als uiting van een verheviging van het levensgevoel wat meer beklemtoond willen zien. Met het oog daarop maakt hij bezwaar tegen termen als verstarring en stolling. Het begrip consolidatie lijkt hem bruikbaarder.

Prof. *Boogman* is het geheel met spreker eens t.a.v. het wetenschappelijk nut dat 'werktekeningen' kunnen hebben voor de historicus. Bij alle waardering die hij voor sprekers schets heeft, meent hij wel dat het eigen karakter van de 17e eeuw misschien nog wat meer reliëf had kunnen krijgen, wanneer de culturele, de politicologische en met name de intellectuele aspecten (de ontwikkeling van de wiskunde en de natuurwetenschappen en in verband daarmee het rationalisme) wat meer centraal waren gesteld. - Spreker repliceert dat er vele wijzen van benadering mogelijk zijn. Hijzelf heeft op grond van zijn eigen belangstelling en voorkeur de 17e eeuw vooral willen bezien vanuit de economisch-sociale gezichtshoek.

Na deze discussie bedankt de *voorzitter* prof. Schöffer voor zijn bijzonder interessante voordracht. Dat die grote belangstelling heeft gewekt, blijkt wel uit de uitvoerige discussie. Om 16.15 uur sluit de voorzitter de vergadering.

Bijdragen en Mededelingen

Het financiële beheer van de stad Zutphen in 1445/46 op grondslag van de oudste overrentmeestersrekening en de bijbehorende onderrentmeestersrekening medegedeeld door Dr. W. Jappe Alberts

Van de Overrentmeestersrekeningen van stad Zutphen is de hier gepubliceerde, die de inkomsten en uitgaven van Zutphen in het van 22 februari 1445 tot 22 februari 1446 lopende rekeningsjaar omvat, de oudst bewaard gebleven. Anders dan de vroeger gepubliceerde Overrentmeestersrekening over het jaar 1472/73[1] geeft deze rekening ons het beeld van een betrekkelijk rustig en normaal jaar. Het jaar 1472/73 immers ging vooraf aan de eerste Bourgondische bezetting van Gelre en Zutphen door Karel de Stoute[2], en weerspiegelde de onrust in het territorium en de pogingen om het dreigende Bourgondische gevaar voor de Gelderse zelfstandigheid af te wenden.

Ten einde het beeld van het betrekkelijk rustige en normale jaar 1445/46 zo duidelijk en volledig mogelijk te doen zijn is de bij de Overrentmeestersrekening van dit jaar behorende Onderrentmeestersrekening als bijlage toegevoegd. Een tweede reden voor deze combinatie is, dat wij hier voor het eerst gelegenheid krijgen om een Onderrentmeestersrekening tesamen met een Overrentmeestersrekening van hetzelfde jaar in beschouwing te nemen.

Beide rekeningen bevinden zich in het Gemeente-Archief van Zutphen, inventaris-nummers onderscheidenlijk 1033 en 876. De rekeningen zijn op papier geschreven. De Overrentmeestersrekening is in een nieuwe band gebonden en omvat 29 quarto-bladen, aan beide zijden beschreven; de afmetingen zijn 29 × 20 cm.; bladzijde 7^{v} is blanco. De Onderrentmeestersrekening is vervat in een katern van 20 half-folio bladen, aan beide zijden beschreven, afmetingen 29 × 10 cm.; bl. 1^{r} en 1^{v} zijn blanco.

1 Bijdragen en Mededelingen van het Hist. Genootschap, Dl. 71, Groningen, 1957, blz. 1-159.

2 Vergel. W. Jappe Alberts, De Staten van Gelre en Zutphen, Deel II; Bijdr. van het Inst. v.M.E. Gesch., Dl. XXIX, Groningen, 1956, blz. 89 e.v. en voorts Dez., De eerste Bourgondische bezetting van Gelre, 1473-1477; Bijdr. v.h. Inst v.M.E. Gesch., Dl. XXVII, 1954, blz. 49 e v.

Voor de betekenis van stedelijke rekeningen uit de Middeleeuwen moge verwezen worden naar hetgeen daaromtrent vermeld is in de inleidingen van de edities van de Overrentmeesters-rekeningen van Zutphen over de jaren 1472/73 en 1457/58, die in vorige delen van deze 'Bijdragen en Mededelingen' zijn opgenomen[1], alsmede naar de aldaar geciteerde litteratuur[2].

De hier gepubliceerde rekeningen bevestigen in elk opzicht de mening, dat de stedelijke rekeningen kostelijk en belangrijk materiaal bevatten voor de bestudering van de betekenis der Middeleeuwse stad, voor bestuur en positie in het territorium, voor leven en bedrijf der inwoners, alsmede voor de topografie en demografie. Het is met belangrijke delen van dergelijke rekeningen bepaald niet zó, dat zij in hoofdzaak slechts kunnen beschouwd worden als het jachtterrein van locale historici, die aardige en interessante bijzonderheden verzamelen.

De in de aanvang van de vorige alinea weergegeven opvatting over de betekenis der stedelijke rekeningen geldt in zoverre in sterkere mate voor de Noord-Nederlandse steden dan voor verscheidene steden in de ons omringende landen, als eerstbedoelde steden over een naar verhouding groter aantal bewaard gebleven rekeningen uit de tweede helft van de 14de eeuw en uit de vijftiende eeuw beschikken dan de laatstbedoelde steden. Vroegere rekeningen zijn hier te lande even zeldzaam als elders[3]. De betekenis der Noord-Nederlandse stadsrekeningen wordt nog vergroot door de omstandigheid, dat in ons vaderland Middeleeuwse stadskronieken en stadsbeschrijvingen vrijwel ontbreken. De oudste stadsbeschrijvingen en stadskronieken van Noord-Nederlandse steden dateren uit de 16de eeuw en eerst in de 17de en 18de eeuw worden zij talrijk. Een der oudste stadsbeschrijvingen is die van Maastricht; kort na 1500 publiceerde de Maastrichtse humanist Mattheus Herbenus zijn 'De Traiecto instaurato', waarin hij een beeld geeft van het toenmalige Trajectum ad Mosam[4]. Een van de weinige stadsbeschrijvingen uit de Middeleeuwen danken wij aan Arnoldus Heymerick, kanunnik van

1 Zie blz. 77, noot 1 en voorts Bijdragen en Mededelingen van het Hist. Genootschap, Dl. 77, Groningen, 1963, blz. 51-189.
2 Zie de inleidingen tot de beide vorige edities, bedoeld in noot 1 en blz. 77, noot 1.
3 Vergel. W. Jappe Alberts, Mittelalterliche Stadtrechnungen als Geschichtsquellen, Rheinische Vierteljahrsblätter, 23, 1958, S. 75-96.
4 Vergel. H.H.E. Wouters, Mattheus Herbenus Traiectensis, een humanist van het eerste uur; in 'Miscellanea Traiectensia', Maastricht, 1962, blz. 263 e.v., met name blz. 283-287.

St. Victor te Xanten, die ons in zijn 'Vita Davidis episcopi Traiectini'[1] een beschouwing over Deventer omstreeks 1450 heeft nagelaten.

Wij moeten derhalve veel met stadsrekeningen doen, al is het dan ook niet zó, dat zij onze enige bron zijn om inzicht te verkrijgen in het leven en in de toestanden in onze Middeleeuwse steden. Naast de rekeningen zijn er de stadsrechten, de verordeningen en beschikkingen van de stedelijke raad, rechterlijke uitspraken, burgerboeken, brieven, en gildekeuren, bronnen waarvan sommige steden bijzonder uitvoerige verzamelingen bezitten. De stad Zutphen bezit naast haar verzameling keurboeken[2] o.a. een respectabele serie Overrentmeestersrekeningen en Onderrentmeestersrekeningen[3], onderscheidenlijk aanvangende met het jaar 1445/46 en 1381/82. De series zijn helaas niet volledig[4], maar door de uitvoerigheid der afzonderlijke rekeningen wordt dit gemis ten dele vergoed. Die uitvoerigheid stelt ons in staat om de vele facetten van het stedelijk leven te onderscheiden en verscheidene ervan te benaderen.

Allereerst geven de rekeningen een beeld van de stedelijke financiën en van het beheer daarvan. Dit beheer was toevertrouwd aan een tweetal rentmeesters, de overrentmeester en de onderrentmeester. Laatstgenoemde functionaris stond niet in een ondergeschikte verhouding tot de overrentmeester, gelijk de benaming der functies zou kunnen doen vermoeden: integendeel zij stonden naast elkaar en waren doorgaans beiden, hetzij als schepen, hetzij als raad, lid van het stedelijk bestuurscollege. De relatie tussen de beide rentmeesters bestaat hierin, dat de onderrentmeester eventueel batige saldi van zijn rekening bij de over-

1 Deze Vita is opgenomen in een door Heymerick aan de Utrechtse domdeken Ludolphus de Veno opgedragen geschrift. Vergel. Dumbar, Analecta (1719), Deel I, blz. 349 e.v. en ook de door F.W. Oediger uitgegeven 'Schriften des Arnold Heymerick', Publ. der Gesellschaft für Rhein. Geschichtskunde, XCIX, Bonn, 1939, blz. 33/34 en blz. 108 e.v. Dumbar geeft de tekst van het ms. van de Athenaeum-bibliotheek te Deventer, Oediger volgt de tekst van Hs. H.I. van het Archief van het Stift te Xanten.

2 Vergel. C. Pijnacker Hordijk, Rechtsbronnen der stad Zutphen (begin 14de - 2de helft 16de eeuw); Werken O.V.R., 1e Reeks, no. 2, 's Gravenhage, 1881.

3 Vergel. W.E. Smelt, Het Oud-Archief der gemeente Zutphen, Utrecht, 1951, Deel I, no. 865 e.v. Een goed overzicht over de bewaard gebleven rekeningen geeft J. Gimberg, in zijn artikel over 'Het Kapitaal en het beheer der geldmiddelen van Zutphen in de Middeleeuwen', Bijdragen en Mededelingen 'Gelre', Dl. 32, 1929, blz. 171/73 (Bijlage X).

4 Zie vorige noot.

rentmeester stort, terwijl eventuele nadelige saldi hem door deze functionaris uitgekeerd worden ten laste van de Overrentmeestersrekening. De beide rekeningen zijn gesplitst in een verantwoording der inkomsten en der uitgaven. Zij lopen over een vol rekeningsjaar, dat op Petri ad Cathedram (22 februari) aanvangt en op 21 februari d.a.v. eindigt.

De rekening van de onderrentmeester verantwoordt eerst de uitgaven en daarna de inkomsten. Dit heeft een goede reden en wel deze, dat de taak van de onderrentmeester in de eerste en voornaamste plaats bestond uit de betaling van de halfjaarlijkse uitkeringen van rentebedragen, die de stad Zutphen aan de daartoe gerechtigden schuldig was krachtens met haar gesloten lijf- en erfrenteovereenkomsten, waarmede betrekkelijk grote bedragen gemoeid waren. Ter dekking daarvan - en van enkele bijna te verwaarlozen onkosten - waren bepaalde inkomsten aangewezen, die eveneens door de onderrentmeester werden beheerd. Daartoe behoorden in hoofdzaak de opbrengst der accijnzen, de pachtsommen van de stadslanderijen, visserijen en enkele andere stedelijke eigendommen en geldswaardige rechten (b.v. het veer over de Yssel), alsmede de opbrengst van retributies (b.v. de waag, de maat, de kraan, het telambt). Over deze opbrengsten en over het beheer daarvan zal hieronder nog nader worden gesproken. Reeds thans echter zij vermeld, dat niet alle opbrengsten van de stadslanderijen door de onderrentmeester ontvangen werden; een deel er van beheerde, gelijk wij zullen zien, de overrentmeester.

In de Overrentmeestersrekening worden - anders dan in de Onderrentmeestersrekening - eerst de inkomsten en daarna de uitgaven vermeld. Deze volgorde is in overeenstemming met het algemeen karakter der rekening en met de taak van de overrentmeester, die niet - zoals de onderrentmeester - in hoofdzaak belast was met het betalen van speciale uitgaven en met het beheer van fondsen of inkomsten, die voor de betaling van dergelijke uitgaven (en dat zijn dan vrijwel uitsluitend de door de stad verschuldigde rente-uitkeringen) waren aangewezen.

De inkomsten, die de overrentmeester moet verantwoorden, bestaan in hoofdzaak uit de opbrengst van de molens, de betalingen voor het laten weiden van vee in de stedelijke weilanden, de weggelden, die bij de drie belangrijkste stadspoorten[1] geheven werden, de grondrenten en huren van huizen en kleine

1 Te weten: de Laerpoort, de Nieuwstadspoort en de Spittaalspoort.

percelen land, betalingen van geldboeten, betalingen wegens verlening van burgerrecht, alsmede enige inkomsten van diverse aard en toevallige baten, die van geringe grootte waren. Bovendien ontving de overrentmeester de bedragen waarvoor de stad lijf- en erfrenten verkocht, en de opbrengst van stadslanderijen, voorzover deze niet door de onderrentmeester ontvangen werden. Over verschillende van deze inkomsten, alsmede over enkele van de hierna te noemen uitgaven zal in het tweede deel van deze inleiding nader worden gesproken.

De uitgaven van de overrentmeester betreffen allereerst het onderhoud, de verbetering en eventuele aanleg van wegen, waterkeringen, bruggen, grachten en straten, alsmede van omheiningen, begrenzingen, beplantingen, hekken en afsluitingen van landerijen. De Zutphense Overrentmeestersrekeningen kenmerken zich door een betrekkelijk grote uitvoerigheid inzake de verantwoording van de bedragen, die voor de hiervóór omschreven onderhoudswerkzaamheden werden uitgegeven. De in den regel over één week lopende posten geven uiteraard een omschrijving van de werkzaamheden waarvoor het in de betrekkelijke post vermelde bedrag is betaald. Bovendien vermelden zij de namen der arbeiders, behoudens in de enkele gevallen, waarin er mede volstaan wordt de leider der werkzaamheden bij name te noemen onder mededeling van het aantal arbeiders, dat daaraan deelnam. Voorts worden voor elke arbeider vermeld het aantal dagen, dat hij in de week waarover de post loopt, gewerkt heeft, alsmede zijn dagloon. Aan deze posten zijn herhaaldelijk toegevoegd de gespecificeerde transportkosten van het verwerkte materiaal; de bedragen voor de aankoop daarvan voorzover het bestond uit zand, aarde, teenhout, e.d. zijn in de rekening niet verantwoord omdat de stad zelf over dat materiaal beschikte. Anders was dit met het materiaal, dat nodig was voor onderhoud en verbetering, eventueel nieuwbouw, van stedelijke gebouwen en verdedigingswerken. Hieromtrent vindt men in een afzonderlijke afdeling der rekening met het opschrift ‘Van tymmeringhen’ een nauwkeurige verantwoording. Daar treft men tevens de namen der arbeiders en de opgaven omtrent hun arbeidsdagen en lonen aan op een wijze, die ongeveer overeenkomt met die voor de werkzaamheden aan de landelijke bezittingen der stad.

Een tweede reeks van posten in de Overrentmeestersrekening betreft de reizen van schepenen en raden in dienst der stad; deze posten lichten ons in over de politieke en economische

geschiedenis der stad en over de relaties met andere steden en met de landsheer. De uit deze posten blijkende activiteit van het stedelijk bestuur houdt verband met één der specifieke kenmerken van een Middeleeuwse stad, namelijk dat haar burgers op grondslag van de privileges en van de daaruit voortvloeiende bestuursinstellingen een rechtsgemeenschap vormden, die tevens een economische belangengemeenschap was. Daarop berustten ook de verschillende vormen van het stedelijk leven en de noodzaak voor het stedelijk bestuur om - gelijk telkens weer blijkt - naast algemeen stedelijke belangen ook particuliere belangen van de burgers tegenover derden buiten de stad te vertegenwoordigen en daadwerkelijk te behartigen. Let men op de data en de frequentie dezer reizen, dan ziet men, dat het ambt van stedelijk bestuurder geen sinecure was; men kan dan ook constateren, dat er ten deze een soort taakverdeling bestond in die zin, dat bepaalde zaken, waarvan de behandeling zich over een langere periode uitstrekte en waarvoor dus verscheidene reizen gemaakt moesten worden, zoveel mogelijk door dezelfde personen behandeld werden. Een verder gevolg van deze uitvoerigheid is, dat men op grond van de vermeldingen der namen vrijwel complete lijsten van schepenen en raden kan opstellen, die eveneens afgeleid kunnen worden uit de posten omtrent de afrekening der boeten door schepenen opgelegd, en soms ook in extenso in de hierna te bespreken posten betreffende toelagen en salarissen vermeld worden. De betekenis van de posten betreffende reiskosten van schepenen en raden verkrijgt nog meer reliëf, indien men ter aanvulling en ter interpretatie daarvan gebruik maakt van de overeenkomstige posten uit ongeveer gelijktijdige rekeningen van andere steden, in de eerste plaats van de in de Zutphense posten genoemde steden. Zo ligt voor Zutphen vergelijking met de rekeningen van Deventer, Doesburg en Arnhem en van enkele nog aanwezige rekeningen van andere naburige steden voor de hand.

Bij de posten betreffende reiskosten van schepenen en raden sluiten zich nauw aan de posten, die de bodelonen verantwoorden. Deze posten zijn niet alleen van belang omdat zij voor een deel verband houden met posten uit de vorige groep, maar ook omdat niet weinige van de bodeloon-posten korte omschrijvingen van of aanduidingen omtrent de inhoud van de overgebrachte boodschap inhouden, b.v. ‘Des maendags na Ascensio Domini Willem van Veenhusen toe Aernhem an her Henric onsen secretario toe huys toe comen...’ of ‘Des maendages

daer na Gerit ten Winckel toe Deventer an den raet myt een brieve omme der antwurden wille van Nijmegen en van Aernhem alse omme dat vervolch van Munster van der hanse...'. Juist door hun enigszins breedvoerige omschrijvingen stellen deze posten omtrent bodeloon ons in staat om op grondslag van de bestemming der brieven en boodschappen en de frequentie der bodereizen enig inzicht te verkrijgen omtrent de relaties der stad. Brengt men de aan deze posten ontleende gegevens in verband met de gelijksoortige gegevens uit de groep posten betreffende de reizen van schepenen en raden alsmede met die uit de posten, welke betrekking hebben op ontvangst van gasten door het stedelijk bestuur, dan verkrijgt men het volgende beeld.

Arnhem	33	vermeldingen
Nijmegen	10	vermeldingen
Deventer	28	vermeldingen
Lochem	15	vermeldingen
Doetinchem	2	vermeldingen
Doesburg	7	vermeldingen
Groenlo	2	vermeldingen
Roermond	5	vermeldingen
Goch	3	vermeldingen
Erckelens	2	vermeldingen
Elburg	1	vermeldingen
Harderwijk	1	vermeldingen
Kampen	2	vermeldingen
Ruurlo	1	vermeldingen
Borculo	1	vermeldingen
Ulft	2	vermeldingen
Terborg	5	vermeldingen
Brummen	3	vermeldingen
Dieren	1	vermeldingen
Zevenaar	1	vermeldingen
Olst	1	vermeldingen
Keppel	2	vermeldingen
Elten	2	vermeldingen

Voorts worden genoemd:

Utrecht (stad)	1	vermelding

Amsterdam	1	vermelding
Dordrecht	1	vermelding

alsmede

Munster	4	vermeldingen
Bremen	2	vermeldingen
Emmerik	1	vermeldingen
Keulen	1	vermeldingen

terwijl er uiteraard ook relaties zijn met de landsheer en verschillende wereldlijke heren en geestelijke instellingen buiten Zutphen en wel de volgende:

Hertog van Gelre	18	vermeldingen
Hertog van Kleef	8	vermeldingen
Willem van Egmond	8	vermeldingen
Catharina van Gelre	1	vermeldingen
Walraven van Meurs	4	vermeldingen
Vincentius van Meurs	2	vermeldingen
Jonker van Bronckhorst	6	vermeldingen
Drost van het kwartier van Zutphen	12	vermeldingen
Bytter van Raesvelt	2	vermeldingen
Abdis van Vreden	4	vermeldingen
Proost van Bethlehem	1	vermeldingen

en ten slotte

ridderschap en kleine steden van het kwartier Zutphen
13 vermeldingen

Deze vermeldingen, die slechts op één rekeningsjaar betrekking hebben, laten uiteraard geen algemene conclusies toe voor de relaties van Zutphen gedurende een langer tijdvak. Daartoe zou men een overeenkomstige opstelling over een reeks van jaren moeten maken. Toch laten de cijfers van één jaar wel een voorlopige conclusie toe. Telt men namelijk bij de 8 vermeldingen van Bremen, Munster, Emmerik en Keulen de 20 vermeldingen van de hertog van Kleef, van Walraven en Vincentius van Meurs, van Bytter van Raesvelt en de abdis van Vreden, dan staan tegenover deze 28 vermeldingen, die op de oostelijk aangrenzende gebieden van Gelre en Zutphen wijzen, slechts drie vermeldingen van west-Nederlandse steden. Een gelijke tendentie vertonen de Zutphense rekeningen van 1457/58 en 1472/73, terwijl de kameraarsrekeningen van Deventer over de jaren 1447 en 1448 voor deze stad in dezelfde richting wij-

zen[1]. De hier gesignaleerde situatie is dus geen specifiek Zutphens verschijnsel; de rekeningen van Arnhem uit het midden der 15de eeuw bevestigen dit.

De stad Zutphen had drie rijdende boden in dienst, en daarnaast nog boden, die incidenteel dienst deden, soms te paard, soms te voet, met name voor kleinere afstanden. De boden ontvingen een vergoeding per reis, terwijl aan de vaste boden nog een jaargeld, vermeerderd met toelage voor kleding en schoeisel uitbetaald werd, afgezien van extra-beloningen, die b.v. gegeven werden bij reizen, die in spoedgevallen 's nachts gemaakt werden, of onder bijzondere slechte omstandigheden als ijsgang op de rivieren en overstromingen. Ook de hier uitgegeven rekeningen vermelden herhaaldelijk overstromingen in de Achterhoek en de Lijmers, een situatie, die de herinnering oproept aan de uit die tijden stammende zegswijze:

Wenn to Bislich[2] dör geht die dicke
Do schreien die kinder to Herderwicke.

Het is ook niet te verwonderen, dat de waterstaatsvoorzieningen in de Zutphense rekeningen een rol spelen; zij betreffen in de eerste plaats de bescherming van de stad en haar onmiddellijke omgeving, maar zij hebben daarnaast ook, b.v. door stroomregulering, een wijdere strekking.

Een volgende groep van uitgaven betreft de aan schepenen en raden te betalen vergoedingen en toelagen, alsmede de salarissen, jaarlonen en toelagen aan de stedelijke ambtenaren. Reeds dadelijk blijkt uit vergelijking van de bedragen voor ‘der scepenen presencium’ met de bedragen, die vermeld worden voor de jaarlonen van een aantal beambten, dat wij met betrekking tot schepenen en raden niet met salarissen, doch met jaarlijkse toelagen te doen hebben, 24 lb. voor elk der 12 schepenen en 18 lb. voor elk der 6 raden. Daarbij komen voor de beide oudste schepenen, die het stadszegel bewaren en de rentmeester extra-toelagen. Hiermede zijn de emolumenten van de leden van de stedelijke raad nog niet alle opgesomd. Bij de voornoemde bedragen komen nog de onder het opschrift ‘Hoechtijtswijn’ verantwoorde, elk jaar gelijke bedragen aan wijnpenningen, die op kerkelijke hoogtijdagen aan schepenen

1 Vergel. W. Jappe Alberts. Beiträge zur Geschichte der ostniederländischen Stadt im Spätmittelalter, Westfälische Forschungen, Bd. 13, 1950, S. 50/51.
2 Bij Emmerik, aan de Rijn.

en raden, en ook aan enkele ambtenaren, werden uitgekeerd[1], alsmede de vergoedingen voor reis- en verblijfkosten en de emolumenten in de vorm van maaltijden met inbegrip van de vaak niet onbelangrijke hoeveelheid bier en wijn.

In de meeste overige Oost-Nederlandse steden, b.v. in Deventer en Arnhem bestonden ongeveer overeenkomstige regelingen. In Arnhem was - gelijk de 15de-eeuwse rekeningen aantonen - de betaling zó geregeld, dat schepenen en raden jaarlijks 4 lb., de burgemeesters 8 lb. ontvingen, maar daarboven werd hen voor elke zitting of vergadering presentiegeld uitbetaald. In Doesburg ontvingen schepenen en raden in hoofdzaak emolumenten in de vorm van maaltijden en wijnpenningen[2], en zó zal het ook wel in enkele andere kleine steden van het Zutphense kwartier geweest zijn. Dit systeem bestond ook in verschillende Westfaalse steden (b.v. in Munster, Osnabrück en Soest), waar betalingen in geld in veel mindere mate worden aangetroffen dan uitkeringen in de vorm van spijs en drank[3].

De posten betreffende de salarissen, lonen en toelagen aan stedelijke ambtenaren zijn om verschillende redenen belangwekkend. Vooreerst omdat daaruit - althans voor een belangrijk deel - de samenstelling van het ambtelijk apparaat blijkt. Zo treden ons als ambtenaren o.m. tegemoet een stadssecretaris, een tevens met de verzorging van de uurklok belaste onderschrijver, rijdende boden, gerechtsdienaren, marktmeesters, weide- en wegemeesters, poortwachters en stadswakers en voorts een medicus, een apotheker en speellieden, die bij feestelijke gelegenheden in en ook buiten de stad vertier brachten en daarbij menigmaal geassisteerd werden door muzikanten, die incidenteel van elders kwamen. Voor allerlei werkzaamheden ten behoeve van de stad had men lieden aangesteld, die meestal ter verkrijging van bijverdiensten bepaalde functies waarnamen; b.v. het innen van bepaalde retributies, het schoonhouden van straten en pleinen, of van gebouwen, het houden van toezicht op de stedelijke zwanen in de stadsgrachten en op het vee in de stadsweiden, en dergelijke bezigheden, die geen volle dagtaak

1 Zie de volgende alinea. Vergel. ook de edities van de Overrentmeestersrekeningen 1457/58 en 1472/73, onderscheidenlijk blz. 140 en blz. 82.

2 Vergel. R.A.D. Renting, De stadsrekeningen van Doesburg betreffende de jaren 1400/1401 en 1402/1403; Fontes Minores Medii Aevi, XV, Groningen, 1964; en voorts ook A.J. van de Ven en L.S. Meihuizen, De oudste stadsrekening van Doesburg, Bijdragen en Mededelingen van 'Gelre', Dl. 46, 1943, blz. 103 e.v.

3 Zie blz. 85, noot 1.

uitmaakten. In het algemeen was er cumulatie van dergelijke bezigheden, ook al omdat de kosten van het beheer daardoor verminderd werden. Zo was één der rijdende boden belast met het openen en sluiten van de Spittaalsbinnenpoort, en een in de buurt van de Marschpoort wonende schoenmaker had op zich genomen die aan de rivierzijde van de stad gelegen poort te bewaken. Voorts blijkt uit deze posten-reeks, dat een deel van de tot deze groep behorende personen boven hun eigenlijke beloning in geld nog een kledingtoelage kreeg. Zo ontving b.v. de stadssecretaris een stuk zwart laken en met betrekking tot verschillende andere beambten is vermeld, dat voor hun 'rocke' een bedrag is uitgetrokken, bestemd voor aankoop van laken, zij het - naarmate het om een hogere of een lagere beambte gaat - van stukken van verschillende lengte en kwaliteit. Beschouwt men deze posten betreffende lakentoedelingen nader, dan doet zich de vraag voor op welke wijze b.v. de mededeling, luidende: 'den selven (het gaat hier om Henric Krede, één der rijdende boden) voer sijn rocke van 6 ellen 10 lb. 16 s.', een mededeling, die elk jaar terugkeert, geinterpreteerd moet worden. Kreeg de betrekkelijke beambte inderdaad elk jaar laken voor nieuwe kleding of kreeg hij het vermelde bedrag in geld uitgekeerd, en was het aldus te beschouwen als onderdeel van het in contant geld uitgekeerde salaris? Tegen de eerste veronderstelling spreekt de degelijke kwaliteit van het toenmaals vervaardigde laken, dat zeker niet na één jaar gebruik versleten was, en wat deed de beambte dan met een hele reeks jassen? Tegen de tweede en vóór de eerste veronderstelling spreekt echter, dat niet alleen lengtesoort en kleur, maar soms ook de plaats van vervaardiging van het laken precies omschreven is. Zo b.v. de vermelding, dat Leids, Amsterdams, Roermonds of Bommels laken verstrekt werd. Zo b.v. in de Kämmereirechnungen van Münster over de jaren 1447, 1448 en 1458[1], waar niet alleen Amsterdams, Roermonds, Wesels en Leids laken van diverse kleuren vermeld is, maar ook, dat er laken 'naghehalt' werd[2], d.w.z., dat de stad laken moest bijkopen, omdat de aanvankelijk gekochte hoeveelheid ontoereikend voor de uitdeling was. Bovendien blijkt uit genoemde rekeningen, dat er

1 Vergel. W. Jappe Alberts, Die Kämmereirechnungen der Stadt Münster über die Jahre 1447, 1448, und 1458, Fontes Minores Medii Aevi, XI, Groningen, 1960, blz. 20, 43, 52 en 78.

2 B.v.: 'Item ½ ellen groen ramundesch 7 ellen myn 1 quartes zwartes ramundesche 2 ellen zwartes Amsterdamsche nagehalt'.

kosten voor de uit dit laken te vervaardigen kleding verantwoord werden. De stadsrekeningen van Arnhem wijzen in dezelfde richting; aldaar wordt o.m. een lakenuitdeling aan de burgemeesters vermeld met de toevoeging: 'Ende van der burgermeisters covelen te maken 6 vleems,...'[1]. Het ziet er derhalve naar uit, dat er inderdaad laken uitgedeeld werd[2], doch de mogelijkheid blijft, dat het verkregen laken door de beambte werd verkocht, voor zoverre hij het zelf niet nodig had.

Overziet men het geheel van de hier behandelde groep van posten, dan komt men tot de conclusie, dat het aantal stedelijke beambten niet zeer groot was. Zij vormden een kleine kern, die voor bepaalde werkzaamheden werd uitgebreid met personen, die naast andere, particuliere bezigheden, loondiensten verrichtten voor de stad. Tot laatstbedoelde groep behoorden ook de meeste arbeiders, die onder leiding en toezicht van de weidemeesters werkzaamheden van agrarische aard verrichtten, alsmede de timmerlieden, metselaars, smeden, molenmakers, leidekkers en andere handwerkslieden, die aan het onderhoud en herstel van stedelijke gebouwen werkten. De Middeleeuwse stadsbestuurders behoorden - gelijk ook hier blijkt - tot de belangrijkste opdrachtgevers van het stedelijk handwerk.

***

In het bovenstaande overzicht van de inhoud der beide, hier uitgegeven rekeningen werd er reeds de aandacht op gevestigd, dat die inhoud hier en daar gelegenheid geeft nader in te gaan op enkele vraagstukken, die niet alleen voor de geschiedenis van de stad Zutphen, maar ook voor de historie van andere steden, zowel in als buiten Gelderland, belangrijk zijn of kunnen zijn. Het is uiteraard niet de bedoeling van deze inleiding om deze problemen uitvoerig te behandelen, maar wèl om enkele daarvan nader te omschrijven en daarbij na te gaan in hoeverre de hier uitgegeven rekeningen aan de verdere bestudering daarvan kunnen bijdragen. Met I.H. Gosses moet men toch steeds weer aannemen, dat de studie van locale en gewestelijke historie belangrijk is voor het historisch onderzoek[3] met betrek-

1 Arnh. Stadsrek. 1461/62; G.A., Inventaris nr. 1246. Ook omtrent de uitmonstering der ambtskleding met 'engels roets' en 'engels blaeuws', en zilver, verschaffen de Arnh. rekeningen nadere gegevens.

2 Te meer omdat b.v. de Arnh. Stadsrek. van 1461/62 o.a. vermeldt dat bij het uitmeten van het laken bij de uitdeling 1½ vierdel laken verloren werd.

3 Vergelijk de recensie van S.J. Fockema Andreae van het proefschrift van W.J. Wieringa, Het Aduarder zijlvest in het Ommelander waterschapswezen, in 'Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden', II, 1948, blz. 152: 'Bij het neerleggen van dit boek stelt men met voldoening vast, dat de invloed van wijlen den hoogleraar Gosses in het opwekken van gewestelijke geschiedvorsching in academisch verband nawerkt en aan de Groninger hoogeschool nieuwe vertegenwoordigers heeft gevonden'.

king tot een groter geheel, ja, niet zelden daartoe onmisbaar is.

Vestigen wij eerst onze aandacht op de inkomsten der stad Zutphen, dan blijkt, dat de belangrijkste inkomstenbronnen waren: de inkomsten uit agrarisch bezit, de accijnzen, de poortgelden en de retributies, en de inkomsten uit de verkoop van lijf- en erfrenten, die als buitengewone, niet elk jaar ontvangen inkomsten te beschouwen zijn. Het zijn deze inkomstenbronnen, die in vele andere steden ook op de voorgrond treden, en het verdient derhalve aanbeveling om te onderzoeken in hoeverre hier verschillen in omvang en betekenis optreden, verschillen, die samenhangen met het uiteenlopend karakter der steden, met haar verschillende ontwikkeling, met haar ligging en economische betekenis. Allereerst iets over de inkomsten uit agrarisch bezit. Met een beschouwing hieromtrent betreedt men niet alleen het terrein der stedelijke vermogensvorming, maar ook dat van de vorming van particuliere vermogens.

De stad Zutphen was in de loop der eeuwen, met name na 1300, ten dele door overeenkomsten van diverse aard (schenkingen, koop- en pandovereenkomsten) met de landsheer in het bezit gekomen van een omvangrijk complex landerijen, dat in de onmiddellijke nabijheid van de stad lag[1]. Deze landerijen, waarvan een deel geschikt was voor akkerbouw, een ander deel meer voor veeteelt (wei- en hooilanden), waren grotendeels verpacht aan Zutphense burgers, die er òf zelf het agrarische bedrijf uitoefenden, òf dat door derden lieten doen. Een klein

1 Een bijzonder fraaie verzameling kaarten van dit landerijenbezit bevindt zich in het Gemeente-archief te Zutphen. Het behoort tot het Archief van de Rekenkamer te Arnhem (inv. nr. 7200[a]). Dit 'Caertenboek' is vervaardigd door de landmeter Thomas Witteroos in 1573 nadat de stad Zutphen door de Spaanse troepen bezet was. Op de kaarten is de ligging der percelen en soms ook van de boerderijen en landhuizen aangegeven, terwijl in de toelichtingen op de kaart zijn vermeld de grootte, de naam van de pachter of gebruiker alsmede - in vele gevallen - de aard van de bebouwing of gebruik, (b.v. bouwland met rogge of een ander product, weiland etc.); ook is aangegeven of men met 'onland' (niet in cultuur gebracht land) te doen heeft. Een blad van dit 'Caertenboek' is afgebeeld in de editie van de Overrentmeestersrekening 1457/58 (zie aldaar blz. 64). Een facsimile-editie van dit interessante boek zou bijzonder nuttig zijn, te meer, omdat dergelijke verzamelingen uit de 16de eeuw betrekkelijk zeldzaam zijn.

deel van de weidegronden was opengesteld voor het laten weiden van vee, veelal slachtvee, tegen een jaarlijkse vergoeding per os, stier, of paard. Melkvee kwam op laatstbedoelde percelen, die in hoofdzaak voor vetweiderij[1] gebruikt werden, niet voor. De opbrengsten van deze landerijen vindt men ten dele verantwoord in de Overrentmeestersrekening, ten dele in de Onderrentmeestersrekening. Telt men deze opbrengsten in het hier in beschouwing genomen jaar bijeen, dan blijkt - indien men de huren van kleine stukjes land, die veelal als moestuinen in gebruik geweest zullen zijn, buiten beschouwing laat - het totale bedrag aan pacht en weidegeld bedragen te hebben 2500 lb. Daarbij komen de opbrengst van de verpachting van viswater en de opbrengst van de molens, respectievelijk 447 lb. en 1500 lb., zodat het totaal van de agrarische inkomsten heeft bedragen 4447 lb. Het bedrag aan totale ontvangsten van de overrentmeester bedroeg 4256 lb., dat van de onderrentmeester 6752 lb., tesamen ruim 11000 lb. De ontvangsten van agrarische aard bedroegen derhalve 40% van de totale ontvangsten. Uit deze min of meer globale opstelling blijkt duidelijk, dat de stad Zutphen voor een zeer belangrijk deel aangewezen was op agrarische inkomsten en dat de agrarische bindingen zeer sterk waren. Nog meer blijkt dit, als men bedenkt, dat de pachters burgers waren, die voor een deel het agrarische bedrijf zelf uitoefenden. Voor een ander deel waren de pachters aanzienlijke burgers, niet zelden schepenen of raden der stad, die het bedrijf lieten uitoefenen door andere burgers. De hier gegeven opstelling, die slechts op de cijfers van één rekeningsjaar berust, is uiteraard niet zonder meer maatgevend voor een conclusie, die voor de gehele 15de eeuw geldt. Maar indien men de overeenkomstige cijfers van een later jaar, b.v. 1457/58 opstelt, dan ziet men, dat de tendentie gelijk gebleven is. Er is, gezien het constante karakter van het grondbezit en de daarop berustende agrarische samenleving niet veel aanleiding om aan te nemen, dat in de tussenliggende jaren veel veranderd is. Toch zou een nauw-

1 De vetweiderij was een bedrijf, dat in de Ysselweiden op vrij grote schaal werd uitgeoefend. Op de veemarkt te Arnhem (St. Lucasmarkt) en de veemarkten te Kampen, die twee maal per jaar gehouden werden, voerde men, behalve Fries en Gronings vee, Ysselvee aan, dat in wijde omtrek verhandeld werd, met name naar het Rijnland en Brabant. Te Kampen werd bovendien nog driemaal per jaar een ossenmarkt gehouden. Vergel. W. Jappe Alberts en H.P.H. Jansen, Welvaart in Wording, 's Gravenhage, 1964, blz. 157 e.v. De vetweiderij is in de Ysselvallei tot op onze dagen in stand gebleven.

keurig onderzoek over een reeks van jaren en vergelijking daarvan met andere steden de moeite waard zijn. Vooruitlopend op een onderzoek mag men voor een stad als Zutphen wel aannemen, dat binnen de stad, en zeker in de Spittaalsvoorstad en in de Nieuwstad een aantal boerenbedrijven gevestigd waren. Een niet onbelangrijk deel van de agrarische inkomsten bestond uit de opbrengst der molens. Deze opbrengst werd soms ongunstig beinvloed door de weersomstandigheden. Gebrek aan wind bracht de windmolens tot stilstand[1], overstromingen stelden blijkens de Overrentmeestersrekening de watermolens buiten werking[2].

Een tweede groep van inkomsten vormen de indirecte belastingen, vrijwel de enige belasting, die de Middeleeuwse steden in ons vaderland kenden. Zij werden geheven in de vorm van accijnzen, wier aantal van stad tot stad sterk verschilde. In Deventer - om slechts enkele voorbeelden te noemen - beperkte zich de accijnsheffing hoofdzakelijk tot bier- en wijnaccijns en zo was het ook in Kampen. In Utrecht kende men een tiental accijnzen. In Arnhem[3] begint de accijnsheffing reeds vrij vroeg, reeds omstreeks 1350 wordt daar van 'novae accisae' gesproken. In de loop der tijd breidt zich het Arnhemse accijnssysteem verder uit, zodat men in het midden der 15de eeuw in Arnhem ongeveer 12 verschillende accijnzen kent. Behalve bieren wijnaccijns treft men daar aan accijnzen op vlees, boter, brood, varkens, hop, laken, leder, benevens enkele kleinere accijnzen. In dit opzicht sloot de Arnhemse situatie zich aan bij die in enkele steden aan de Nederrijn, waar men in Keulen ongeveer 20 verschillende accijnzen kende, terwijl ook Duisburg en Wesel een vrij groot aantal accijnzen hieven. In Munster kende men in hoofdzaak een tweetal accijnzen, n.l. de bier- en wijnaccijns. In Zutphen werd volgens de Onderrentmeestersrekeningen van 1403/04 en volgende jaren tot 1446/47 een viertal accijnzen geheven, namelijk de broodaccijns, de wijnaccijns, de hopaccijns (brouwaccijns) en de bieraccijns (tapaccijns); daarna komen slechts drie verschillende accijnzen voor, omdat

1 Een voorbeeld hiervan in de Overrentmeestersrekening van 1457/58, blz. 68.
2 Zie b.v. hierna, blz. 112: Des Sondages op Paelmendach nyet want die molen verdroncken waren.
3 Vergel. W. Jappe Alberts, Bijdrage tot de geschiedenis van de accijnzen te Arnhem in de Middeleeuwen, Tijdschrift voor Geschiedenis, 64, 1951, blz. 333 e.v. Vergel. ook Id. Beiträge zur Geschichte der ostniederländischen Stadt im Spätmittelalter, Westf. Forschungen, 13, 1960, blz. 46 e.v.

de broodaccijns na 1446/47 niet meer vermeld wordt. In 1445/46 brengen de vier genoemde heffingen tesamen rond 3900 lb. op, derhalve ongeveer 35½% van de totale inkomsten van 11000 lb. Berekent men het overeenkomstige percentage voor Arnhem, dan blijkt, dat dit aldaar in 1460/61 ongeveer 88% bedroeg. Er is derhalve voldoende aanleiding om de accijnsopbrengsten der verschillende steden aan een nadere beschouwing te onderwerpen en die opbrengsten o.m. in verband te brengen met de omvang van het agrarisch bezit der steden en daarbij na te gaan in hoeverre er een relatie bestond tussen de grootte van het agrarisch bezit en de omvang der accijnsheffing. Ten einde met betrekking tot Zutphen een beeld te geven van deze omvang in de 15de eeuw zijn de opbrengsten van de accijnzen - voorzover deze uit de bewaard gebleven Onderrentmeestersrekeningen kunnen blijken - opgenomen in Bijlage II. Deze cijfers geven enkele opvallende bijzonderheden. Vooreerst ziet men in de jaren na 1430 de hopaccijns (brouwaccijns) steeds de wijnaccijns overtreffen, hetwelk in de jaren vóór 1430 - met uitzondering van het jaar 1403/04 - niet het geval was. Telt men de bieraccijns (biertapaccijns) en de hopaccijns (brouwaccijns) tesamen, dan wordt dit verschil nog geaccentueerd en naar een vroeger tijdstip verschoven. De opbrengst van de broodaccijns is zó gering, dat zij nauwelijks een rol speelt; zij verdwijnt dan ook na 1446/47. Voorts blijkt uit de tekst der rekening[1], dat de laatstgenoemde accijns niet verpacht was, in tegenstelling tot de andere accijnzen, die vrijwel steeds verpacht waren. Alleen de brouwaccijns is soms in beheer bij de stad gebleven, gelijk blijkt uit een afzonderlijke vermelding aan het slot van de Onderrentmeestersrekening van het betrekkelijke jaar, waar een uitvoerige afrekening is toegevoegd, waarin het bruto- en het nettosaldo wordt vermeld. Als pachters der accijnzen treden niet zelden leden van het stedelijk bestuur op, schepenen of raden. In het jaar waarover de hier uitgegeven Onderrentmeestersrekening loopt, waren de wijnaccijns en de brouwaccijns door twee schepenen gepacht, n.l. door Andries Yseren Geritssoen, en door Gerit Ulrix[2]. Ook in andere jaren ziet men ‘de heren van den Raad’ regelmatig als pachters en als borgen optreden, en men mag aannemen, dat deze activiteit hen geen windeieren heeft gelegd. Een aanwijzing daartoe levert o.m. de

1 Er worden namelijk geen pachters en borgen vermeld, gelijk dit bij de andere accijnzen vrijwel steeds het geval is.
2 Vergel. hierna, blz. 198.

vergelijking van de bruto-opbrengst van de brouwaccijns uit een jaar, waarin de stad de accijnsheffing niet verpacht heeft, met de opbrengst uit een jaar, waarin verpachting plaatsvindt en dus alléén de pachtsom vermeld wordt. Ook bij de verpachtingen der stadslanderijen kunnen wij vaststellen, dat schepenen en raden zich van een niet onbelangrijk deel van deze landerijen verzekerden; bij de verpachtingen van de visserijen was het niet veel anders[1]. Op te merken valt nog, dat in Zutphen bij vrijwel alle verpachtingen borgen met hoofdelijke aansprakelijkheid voor het geheel optreden, terwijl voorts nog te constateren valt, dat wijnkooppenningen niet vermeld worden, wat elders - b.v. te Arnhem - gewoonte was[2]. De mogelijkheid bestaat, dat dit ontbreken van wijnkooppenningen mag worden gezien in verband met het stellen van borgen.

Het lijdt geen twijfel, of deze transacties, die bevorderd werden door de omstandigheid, dat de heren dichtbij het vuur zaten, hebben in sterke mate bijgedragen tot de vermogensvorming van een aantal stedelijke geslachten, die mede daardoor tot een zeker aanzien kwamen. Dit is b.v. duidelijk het geval met de families Kreyng, Schimmelpenninck en Yseren. Een der leden van laatstgenoemde familie, de schepen Andries Yseren Thonissoen was gehuwd met een bastaarddochter van Willem van Egmont, de broeder van hertog Arnold. Geheel zonder financiële achtergrond zal dit huwelijk niet geweest zijn, want de hertog was aan Andries Yseren grote sommen schuldig en zelfs de huwelijksgift van de hertog voor zijn nicht moest Andries Yseren zelf voorschieten, waarvoor - en tevens voor andere vorderingen, die hij op de hertog had - hem de tol te Zutphen in pand gegeven werd, die hij eerst uit het pandbezit van de stad Zutphen moest lossen. Dat dit pandbezit voor de pandhouder bijzonder voordelig was, blijkt reeds uit de nadrukkelijke pogingen, die Andries Yseren - gebruik makende van zijn relaties aan het hertogelijke hof - aanwendt om de termijn van 5 jaar, waarvoor het pand hem in handen gesteld was, verlengd te krijgen[3]. Ook de stad Zutphen leende den hertog herhaaldelijk

1 Vergel. hierna, blz. 199.

2 Vergel. W. Jappe Alberts, De oudste stadsrekeningen van Arnhem, Fontes Minores Medii Aevi, III, Groningen, 1955, blz. 2 en blz. 34, en voorts Dez., De oudste stadsrekeningen van Arnhem, Bijdr. v.d. Gesch. der Nederl., IX, 1955, blz. 49 e.v.

3 Vergel. Inventaris Oud-Archief van Zutphen, II, (1951), regist. nrs. 635, 636, 637, 638, 643, 644, 666.

niet onbelangrijke geldsommen. Deze en dergelijke transacties geven enig inzicht in de landsheerlijke financiën in de 15de eeuw, een inzicht, dat aangevuld kan worden met gegevens uit de rekeningen en andere stedelijke bronnen. In andere Gelderse steden, b.v. in Arnhem, was de situatie in dit opzicht niet veel anders. Het zou belangwekkend zijn, indien omtrent deze en dergelijke financiële transacties en omtrent de achtergronden daarvan een nader onderzoek werd ingesteld, het bestek van deze inleiding zou daarmede ver worden overschreden.

Van de overige, hiervóórgenoemde inkomsten der stad, de poortgelden (weggelden), de retributies en de lijf- en erfrenteverkoop, verdient in het bijzonder de laatstgenoemde inkomstenbron nog een nadere beschouwing; over de weggelden en retributies (waag, munt, telambt, etc.) zijn in de annotatie bij de betrekkelijke posten toelichtingen gegeven. Deze inkomsten waren - voorzover te zien is - ten dele wèl, ten dele niet verpacht.

Overziet men de lijst van de rentebetalingen in de Onderrentmeestersrekeningen, dan valt allereerst de omvang van deze betalingen op, zowel wat de bedragen, als wat de kring der gerechtigden tot de rente betreft. Wat de bedragen aangaat, kan vastgesteld worden, dat in het eerste halfjaar van het rekeningsjaar 1445/46 een bedrag van rond 2300 lb. aan lijfrente werd uitbetaald. In de tweede helft van dit rekeningsjaar werd rond 2400 lb. aan lijfrente uitbetaald. Laatstgenoemd bedrag is iets groter dan het eerstgenoemde, omdat er enkele nieuwe betalingen zijn bijgekomen. In totaal bedroeg de uitbetaling van lijfrenten dus rond 4700 lb. Daarbij kwam nog een bedrag van ongeveer 500 lb. aan betalingen van erf-renten. De stad betaalde dus in 1445/46 5200 lb. aan renten. Indien men aanneemt, dat de rentevoet gemiddeld 12½% bedroeg[1] (d.w.z. de veelal gebruikelijke ‘penning 8’), dan betekent dit, dat de stad Zutphen alléén uit hoofde van de renten-verkoop, waarvan de verschuldigde jaarrente in het onderhavige rekeningsjaar uitbetaald werd, een kapitaal van bijna 42.000 lb. had ontvangen. Dit bedrag kan groter geweest zijn, omdat de rentevoet lager geweest kan zijn. Het bedrag van 42.000 lb. (of het grotere bedrag) is te beschouwen als een schuld, die door rentebetaling gedelgd werd;

1 Er wordt echter herhaaldelijk een lagere rentevoet vermeld, in het bijzonder bij de erfrenten, waar men de ‘penning 16’ aantreft. (Zie b.v. editie Overrentm. rek. 1457/58, blz. 66). Ook de rentevoet van 10% komt voor, b.v. in 1472 (zie de editie van de Overrentm. rek. 1472/73, blz. 12/13). Bij de erfrenten is de rentevoet altijd lager, soms zelfs bedraagt hij 5%.

het als hoofdsom te beschouwen gestorte kapitaal behoefde niet teruggegeven te worden, terwijl bij het overlijden van de gerechtigden tot de rente ook de rentebetaling eindigde. Niettemin kon de rentelast zó drukkend worden, dat financiële moeilijkheden ontstonden. Daarvan blijkt in Zutphen ook, met name uit de briefwisseling der stad. De opbrengst der rente-verkopen paraisseert in de rekeningen der Overrentmeesters. Alleen door deze opbrengsten kon de stad zich bijzondere uitgaven veroorloven, als b.v. stedelijke gebouwen, verdedigingswerken, krijgsverrichtingen en pondschattingen aan de landsheer. Een nader onderzoek van de stedelijke financiën, en het beheer daarvan zal met deze inkomsten uit rente-verkoop in het bijzonder rekening moeten houden.

Wat de kring der rente-gerechtigden betreft, het volgende. In de eerste plaats is het opvallend, dat een groot deel der lijfrente-verkopen plaatsvindt aan leden van de stedelijke raad, hun familieleden en hun personeel. Voorts komen als kopers voor: geestelijken, burgers van Zutphen uit, wat wij zouden noemen, de middenstand, en enkele stedelijke ambtenaren. Kopers, waarvan met zekerheid vast te stellen is, dat zij buiten Zutphen wonen, zijn geringer in aantal[1]; dit is een belangrijk verschil met de situatie in vele andere steden, b.v. in Deventer en in Arnhem, waar de rentebrieven voor een niet onbelangrijk deel naar elders verkocht werden. Ook in de Hollandse steden was dit veelal het geval. Uit de verkoop naar buiten kwamen niet zelden moeilijkheden voort, wanneer de rentebetaling stokte; in Zutphen bemerkt men daarvan weinig. De erfrenten waren vaak verkocht aan te Zutphen gevestigde geestelijke instellingen.

De betrekkelijk grote spreiding van de rentekopers over de bevolking van Zutphen, de geringe verkoop van rentebrieven ten laste van de stad naar elders en de nogal omvangrijke deelname van lieden, die tot de kring van de stedelijke raad behoorden, zouden er niet alleen op kunnen wijzen, dat de Zutphense burgers de rentekoop een goede geldbelegging achtten, maar ook dat zij geld hadden om te beleggen. Daarom geeft de belangstelling voor deze wijze van kapitaalbelegging aanleiding tot de vraag in hoeverre die belangstelling verband hield met een zekere welvaart in de stad. Dit geldt ook met betrekking tot de

1 B.v. ‘Gerit ende Aelbert de Rycke van Nymagen’ of ‘Aerent aen gen Ende van Zancten’ (Xanten).

verpachtingen der stedelijke accijnzen en stadslanderijen. Zeer duidelijk komt dit verschijnsel naar voren bij de verhuur der stedelijke weilanden voor de uitoefening van de vetweiderij en de daarmede samengaande paardenfokkerij. Gaat men de daaromtrent in de Overrentmeestersrekening in de afdeling 'Van perden ende van beesten toe weyden in den Ossenwert' verantwoorde inkomsten na, dan kan men al spoedig vaststellen, dat aan deze agrarische bedrijven werd deelgenomen door een zeer gemengd gezelschap, namelijk zowel door leden van het stedelijk bestuur, als door een aantal gewone burgers, waarvan verscheidene ons bekend zijn uit andere posten van deze Overrentmeestersrekening, waar zij voorkomen als arbeiders, handwerkslieden, of vervoerders van materiaal. Andere deelnemers zullen in de stad gevestigde boeren geweest zijn, terwijl er bovendien enkele leden van de ridderschap voorkomen, alsmede enkele stedelijke beambten en geestelijke zusters. Het geheel overziende verkrijgt men de indruk, dat deze agrarische inkomsten in den regel beschouwd werden als supplementair inkomen of bijverdiensten. Een groep lieden, die uit anderen hoofde reeds een zeker inkomen genoten, kon van de gelegenheid deze extra-inkomsten te verwerven, gebruik maken, omdat zij over geld beschikten. Dit geldt niet slechts voor de leden van de stedelijke raad, maar ook voor de arbeiders en handwerkslieden. Vergelijkt men de namen van hen, die in de hierbedoelde afdeling der rekening voorkomen (zie hierna, blz. 114 e.v.) met de namen, die voorkomen in een groot aantal posten waarin diverse uitgaven voor onder leiding van de weidemeesters verrichte werkzaamheden verantwoord worden (zie hierna, blz. 120 e.v.), dan ziet men verscheidene namen, die in beide afdelingen genoemd worden, zo b.v. Gerit Saelken, Conrat Borchgart, Gerit van Eme, Engelbert Dageraet, en Johan Hake. Voorts wordt een aantal handwerkers en kleine beambten als veehouders vermeld.

Men mag aannemen, dat deze groep van arbeiders, handwerkers en kleine beambten met hun eigenlijke werkzaamheden zóveel verdienden, dat zij aan deze weinig arbeidsintensieve, doch enig kapitaal vereisende vetweiderij en paardenfokkerij konden deelnemen.

Hiermede komen wij aan een probleem, dat enige nadere beschouwing verdient. Daartoe moeten wij uitgaan van de in de Overrentmeestersrekening vermelde uitgaven voor onderhoudswerkzaamheden aan de landelijke eigendommen van de stad Zutphen (zie blz. 120 e.v.). Daaraan zijn gegevens te ont-

lenen omtrent aantal werkdagen en daglonen voor arbeiders, die in hoofdzaak als ongeschoolde arbeidskrachten kunnen gelden. De rekening vermeldt voor de aldaar genoemde personen een nogal uiteenlopend aantal werkdagen. Voor sommige is een aantal van meer dan 100 werkdagen (zelden meer dan 150 dagen) vermeld. Voor de meesten echter belangrijk minder. Gerit van Eme, de weidemeester, werkt 157 dagen, Conraet Boggync 85 dagen, Conraet Brochgart 28 dagen. Het dagloon is steeds voor allen gelijk, namelijk 4½ s. (1 leuwe = 1 s.; 20 leuwen = 1 lb.) Gerit van Eme komt dus op een loon van ruim 35 lb. voor het gehele rekeningsjaar, waarbij nog komt een toelage van 12 lb., zodat hij van stadswege ruim 47 lb. ontvangt. Conraet Boggync ontvangt ongeveer 20 lb., en Conraet Brochgart ruim 6 lb.[1] De eerste vraag is nu, wat deze lieden, voor wie slechts gedurende een kleiner of groter deel van het jaar daglonen verantwoord zijn, de overige dagen van het jaar deden. Hoewel hieromtrent vrijwel elk exact gegeven ontbreekt, mag men aannemen, dat de meeste van deze lieden gedurende het grootste deel van de overblijvende dagen gewerkt hebben. Of er gesproken mag worden van een arbeidersreserve, waaruit de stad naar behoefte kon beschikken, blijkt niet. Het is ook mogelijk, dat lieden van buiten de stad tijdelijk aangetrokken werden. Wèl is het opvallend, dat in 1457, als de Bourgonjetoren gebouwd wordt, veel extra-arbeidskrachten beschikbaar zijn[2]. Stelt men het aantal arbeidsdagen van de in den aanvang van deze alinea bedoelde groep op rond 300, dan moet b.v. Conraet Bogging nog ruim 200 dagen elders gewerkt hebben, mogelijk ten dele voor eigen rekening, maar vermoedelijk grotendeels in loondienst. De gelegenheid daartoe was zonder twijfel aanwezig, want op de verpachte stadslanderijen - het gaat hier in hoofdzaak om agrarische arbeiders - was uiteraard ook, en wel gelijksoortig, werk te verrichten. De spreiding van de werkdagen wijst in dezelfde richting. Genoemde Conraet Boggync zou op een jaarloon van stadswege van 20 lb. komen, vermeerderd met het loon van ongeveer 200 dagen in dienst van derden. Neemt men aan, dat daar het dagloon ook 4½ s. bedroeg, dan zou zijn totale jaarloon ongeveer 67 lb. geweest zijn, en zo zal het wel ongeveer ook met de meeste andere in de

1 Deze bedragen van 20 lb. en 6 lb. kunnen iets hoger zijn omdat er enkele posten zijn, waarin wel het aantal der arbeiders vermeld is, maar niet hun namen; b.v. ‘Gerit van Eme self achtenden’.

2 Zie de editie van de Overrentmeestersrekening van dat jaar, blz. 96 e.v.

rekening genoemde arbeiders geweest zijn. Men zou aldus voor deze groep van arbeiders komen op een jaarloon van 60 à 70 lb., bij een dagloon van 4½ s.

De volgende vraag is uiteraard: wat betekent dat bedrag voor de welstand van deze groep van arbeiders? Wat konden ze ermede doen? Het meest voor de hand liggende antwoord kan verkregen worden door na te gaan, wat zij er voor konden kopen. Doet men dit - om een globaal en voorlopig inzicht te verkrijgen - aan de hand van enkele prijzen van levensmiddelen, die in de rekening genoemd worden, dan blijkt b.v., dat het dagloon van 4½ s. voldoende was om 4 pond vlees te kopen, of 1 spynt[1] erwten, of 1 quart wijn, of 2 pond kaarsen, of 1 spynt zout, of 1 vette kapoen, terwijl men voor aankoop van een lam ongeveer 6 daglonen nodig had; voor laken van de soort en kwaliteit, die aan lagere stadsbeambten werd uitgedeeld (cort laken), moest men per el 4 daglonen betalen. Voor betere kwaliteiten ongeveer het dubbele. De uitgaven voor huishuur zullen - blijkens enkele in de aanvang der rekening vermelde huurbedragen - wel minimaal geweest zijn. Uiteraard zou men - om tot verder inzicht te komen, nog een aantal andere prijzen van levensbenodigdheden in de uiteenzetting moeten betrekken, doch voor een inleiding, die geen ander doel heeft dan het probleem aan te geven, zou dit te ver gaan[2].

Met betrekking tot de lonen van handwerkslieden en van hun gezellen zijn aan de onderhavige rekening ook enkele gegevens te ontlenen. Johan Hellenbreker, die blijkbaar als stadstimmerman fungeert, ontvangt - als hij voor de stad werkt - een dagloon van 8 s. (4 vl. = 8 leuwen = 8 s.), bovendien krijgt hij nog 10 lb. 16 s. als kledingtoelage. Zijn gezellen ontvangen soms hetzelfde dagloon, soms iets minder, n.l. 6 s. Daarnaast komen echter posten voor, waaruit slechts blijkt, dat aan timmerlieden, smeden of andere ambachtslieden voor bepaalde werkzaamheden een bedrag in eens is uitbetaald, b.v. ‘Johan Hellenbreker voer syn loen dat hy die molen over jaer werwaert ende betert wes daer an gebrect, 36 lb.’, of ‘gegeven van enen molenassen... den holtsnyders daer af toe snyden, 1 lb. 16 s.’.

1 1 spynt = ¼ schepel.

2 Vergelijkt men de hiergenoemde cijfers met de daglonen van hedendaagse ongeschoolde arbeiders, dan zijn de verschillen op het eerste gezicht niet hemelsbreed. Voor een nadere vergelijking zou men echter - met name wegens de geheel gewijzigde levensomstandigheden - uiteraard over veel meer gegevens moeten beschikken.

In deze gevallen worden de afzonderlijke arbeidslonen niet zichtbaar en kan de totale jaarlijkse loonsom of het jaarinkomen uit arbeid niet berekend worden. Het is echter waarschijnlijk, dat de inkomens van dergelijke ambachtslieden ten minste het dubbele bedragen van de arbeidsinkomens der voornoemde agrarische arbeiders, die men als ongeschoolde arbeiders zou kunnen beschouwen, terwijl de ambachtslieden als geschoolde arbeiders kunnen gelden. Bij beide groepen blijft uiteraard de mogelijkheid bestaan, dat zij nog boven het aldus globaal berekende jaarloon of jaarinkomen uit komen, n.l. door het verrichten van nevenarbeid, seizoenarbeid, of door leveranties van materiaal of beschikbaar stellen van transportmiddelen. Al met al ziet het er voor de tot voormelde groepen stedelijke bewoners niet somber uit; bij deze groepen zou men inderdaad een aantal lieden kunnen aantreffen, die in staat waren te sparen en aan een bescheiden kapitaal-vorming te denken, te meer omdat men onder hen ook kopers van stedelijke rentebrieven aantreft. Toch zou een dergelijke voorlopige uitspraak slechts als werkhypothese kunnen dienen voor een niet alléén tot Zutphen beperkt onderzoek, dat zich over een reeks van jaren zou moeten uitstrekken. Vermoedelijk zal dan ook blijken, dat er in de loop van de 15de eeuw verschil gaat ontstaan tussen steden, waar zich een tot industrie uitgroeiende nijverheid vestigt enerzijds, en steden waar dit niet of nauwelijks het geval is (b.v. in Zutphen), anderzijds.

De voor de beambten vermelde jaarlonen zijn lager dan de voor de beide vorige groepen berekende jaarinkomens. Maar ook hier geldt, dat dit jaarloon werd aangevuld met bijverdiensten en emolumenten, zowel van stadswege als door arbeidsverrichtingen ten behoeve van derden, gelijk b.v. waarschijnlijk is bij ‘der stat medicus’, die van de stad slechts 48 lb. per jaar ontving, of bij de stedelijke boden[1].

Een tweetal groepen van burgers, die in deze en andere Zutphense rekeningen duidelijk naar voren komen zijn die van de slagers en van de vervoerders van materiaal, transportondernemers. De slagers zijn vermoedelijk tevens veehandelaren geweest. Hun aantal en hun namen worden nauwkeurig vermeld[2]. In het onderhavige rekeningsjaar waren er in Zutphen

1 Zo b.v. de stadssecretaris Hinric van Zedem (Zeddam), die tevens vicaris van de St. Walburgkerk was; zie hierna, blz. 100, noot 1.

2 Zie hierna, blz. 110. Zie ook de edities der Overrentmeestersrekeningen van 1457/58, blz. 67, en 1472/73, blz. 11.

13 slagers. Zij behoorden - reeds naar de enkele gegevens in deze rekening te oordelen - tot de burgers, die enig vermogen hadden en enig aanzien genoten. De vleeshouwer Gerit Muser was voor 69 lb. per jaar pachter van stadslanderijen; andere percelen zijn door enkele vakgenoten gepacht. De slager Gerrit Knolle verkocht in 1436 een huis in de Beukerstraat aan Henric van Zedem, vicaris in de St. Walburgkerk, en tevens secretaris van de stad[1]. De slager Poppync blijkt eigenaar te zijn van een perceel land in Zelhem, dat hij in 1447 verkoopt[2]. De slagers Gerit Taste en Dirc Mennich komen voor onder de aanvoerders van de stedelijke krijgsmacht, die in dit jaar in Gulik ageert. Vervoerders van voornamelijk voor bouw- en onderhoudswerkzaamheden bestemd materiaal worden herhaaldelijk in de hier uitgegeven rekening bij name genoemd. Zij verrichtten deze diensten met schepen, wagens en karren, en werden daarvoor per werkdag betaald. Bij deze betaling is de vergoeding voor het gebruik van het transportmiddel inbegrepen. De betalingen per arbeidsdag lopen nogal uiteen; zij liggen tussen 5 s. en 12 s., vermoedelijk al naar gelang de capaciteit van het gebruikte transportmiddel. Een der op de voorgrond tredende vervoerders is Thijs die Bere, die niet maar als een gewone karrevoerder te beschouwen is, want hij is ook pachter van het veer over de Yssel, waarvoor hij per jaar 230 lb. betaalt. Daarbij treden enkele leden van Zutphense raadsfamilies als hoofdelijk en voor de gehele pachtsom aansprakelijke borgen op. Een en ander toont wel aan, dat Thijs de Beer, van wie ook nog andere financiële transacties bekend zijn, enig aanzien had en tot de welgestelde lieden behoorde. Te vermelden is nog, dat als medeborg optreedt Gerit Saelken, eveneens een transportondernemer, die herhaaldelijk als zodanig in de rekening voorkomt.

Uit hetgeen omtrent de inkomsten van de hier besproken bevolkingsgroepen is medegedeeld, mag worden vastgesteld, dat er in Zutphen naast het aanzienlijke en vermogende, in hoofdzaak door regeringskringen gevormde patriciaat een niet onbelangrijke middelklasse bestond. Men krijgt, vooral wanneer men tracht om de financiële positie van die middelklasse nader te leren kennen, de indruk, dat de grens naar boven vrij scherp geweest is, die naar beneden weinig scherp. Toch was de regeringsklasse niet geheel afgesloten; er zijn verschillende per-

1 Gem. Arch. Zutphen, Inventaris, Deel II, regest, no. 625, 5 januari 1436.
2 Gem. Arch. Zutphen, Inv., deel II, regest. no. 710.

sonen in de loop der jaren uit de middenklasse opgestegen in de regeringskringen. Met betrekking tot de bevolking van de stad Zutphen kan derhalve van een zekere sociale mobiliteit gesproken worden, die zich het sterkste geldend maakte op de grens tussen de middenklasse en hen, die tot de armen of de minvermogenden behoorden. Een groep van armen en minvermogenden was uiteraard aanwezig, gelijk reeds blijkt uit de stichting van armenhuizen en giften voor bedelaars en misdeelden[1]. Tot een nader onderzoek omtrent de mate van sociale mobiliteit zullen de gegevens uit de stedelijke rekeningen over een reeks van jaren in belangrijke mate kunnen bijdragen, o.a. omdat zij ons kunnen inlichten over de welstand en de vermogenspositie van belangrijke groepen der stedelijke bevolking.

De inleiding tot de publikatie van de Over- en Onderrentmeestersrekeningen van Zutphen over het jaar 1445/46 is omvangrijker geworden dan een normale inleiding geweest zou zijn. De reden hiervan is niet slechts dat in gemeld jaar voor het eerst gelegenheid is om de beide rekeningen tesamen in beschouwing te nemen, en aldus een zo breed mogelijk overzicht over de stedelijke financiën te verkrijgen, maar ook de wens om van een goede gelegenheid als de hier gebodene gebruik te maken om te trachten zo duidelijk mogelijk te laten zien waartoe en hoe de in stedelijke rekeningen vervatte gegevens gebruikt kunnen worden. Uiteraard kon hier slechts een deel van die gegevens worden verwerkt. Verdere publikatie der teksten en voortgezette bewerking daarvan zullen zonder twijfel het beeld, dat men zich van de Middeleeuwse stad en van het leven in die stad kan vormen, verlevendigen en duidelijker maken.

Bijzondere dank ben ik de archivaris van Zutphen, Mevrouw M.M. Doornink-Hoogenraad, verschuldigd voor haar bereidheid, ook deze keer mij behulpzaam te zijn.

1 B.v. Gem. Arch. Zutphen, Inv. deel II, regest. 679.

Overrentmeestersrekening van Zutphen over 1445/46

Rekeninge Wermbolt Stuvenberchs Rentmeyster der stat Zutphen van alle sinen opboren ende uytgeven van sunte Peters dage ad Cathedram in den jaer ons Heren M^{o}CCCC^{o} ende vyfenveertich totten selven sente Peter toe in den jaer ons Heren M^{o}CCCC^{o} sessenveertich, vor een pont gerekent 20 leuen

Ierst van opbueren

Truden Baex huys wilneer 10 s.[1]

Jutten huys wilneer Andries Plonys wyff was 16 s.

Scollen thoren niet[2]

Clossen thoren niet[3]

Been Coppers huys wilneer op sente Iacob 15 s.

Goyken Kremers erfgenamen gademe by der Laerpoerten[4] 2 lb. 14 s.

Wendel Sprong ende oer kinder van horen cleinen huysken jaerlix 1 lb.

Die selve van oren anderen huysken daer naest gelegen op sente Marten 16 s.

Lodewychs kinder huysken jaerlix op sente Maerten 16 s. die selve van enen boegen[5] jaerlix 8 s.

Tydeman van Ense van den twien boegen die Johan van Vieracker toe hebben plach jaerlix op sente Marten 1 lb.

Des buedels thoren heft Geryd Colkinc van gracien[6]

Buten der Laerporten

Melys erfgenamen ter Buten van enen garden gelegen an die Beke jaerlix vor 10 s[7].

1 Zie voor de hier voorkomende namen de annotatie van de overrentmeestersrekeningen 1457/58 en 1472/73. Bijdr. en Med. van het Hist. Gen. Dl. 77, 1963 en Dl. 71, 1957, blz. 51-189 en blz. 1-159.

2 Scollentoren was een muurtoren in de Nieuwstad.

3 De ligging van deze toren is niet bekend. De naam is vermoedelijk ontleend aan de bewoner van de toren.

4 De Laerpoort lag aan de oostzijde van de stad. Vergl. J. Gimberg, Zutphense poorten, Bijdr. en Med. van ‘Gelre’, X, 1907, blz. 185 e.v.

5 Een boog in de stadsmuur; hier staat ‘boegen’, zodat de veronderstelling waartoe het woord ‘bage’ of ‘vage’ in de overrentmeestersrekening van 1457/8 aanleiding gaf, vervalt. Vergl. Bijdr. en Med. Hist. Gen., 77, blz. 58, noot 5.

6 De ‘Buedelstoren’ komt hier, gelijk in de annotatie van de overrentmeestersrekening 1457/8 - noot 6, blz. 58 - aangegeven, gewoon voor onder de rubriek ‘Upboeren’.

7 ‘Beek’ is een andere naam voor de Berkel.

Dat cleine huysken an der Vyscheporten[1] heft Villem[a] Johans zoen van der porte toe vervaren

Garden op Wessen[2]

Henric Thonys erfgenamen van wilneer Gosen Wenemars garden ten erftiense jaerlix voor 1 lb.

Johan Daems zoen die porte heft den garden die wilneer Johan Slipmeyers vas van der porten toe vorwaren.

Grieten erfgenamen van Ansem geven van enen garden jarlyx 2 lb.

Lambert Luykens zoen die smit van enen halven garden die wilneer Johans ten Mersche vas voer 2 lb. 4 s.

Die tiecheler heft den garden die Heyne Ryeme hadde ende mede den Moelenberch die Kunne van Helbergen hadde van gracien.

Huge erfgenamen van Grole geven jarlix van Johan Cloevers huese 2 lb. 5 s.

Conrat Bogginc von enen cleinen stucke landes dat wilneer Egbert ten Broeke hadde jarlix vor 12 s.

Gerit Reyners zoen uyt synen huysken ende steden gelegen tusschen Hugen huys van Groele ende onss stat porthuys ten erftinse jaerlix op sente Maerten voer 1 lb.

Marten Sweynen erfgenamen van enen garden die wilneer Geertrut Knollen vas jaerlix voer 10 s.

Harman Dreyer uyt wylneer Aleyten garden van Baeke vas jaerlix voer 29 s.

1 De Vischpoort lag aan de Ysselzijde van de stad, bij 's Gravenhof. Zie Gimberg, o.c., blz. 186 en 196. Zie ook de post hierna op blz. 168, waar uitdrukkelijk gesproken wordt van de ‘Vysschepoerten aen des hertigen hoef’. Daar lag ook de Vischmarkt.

a In het Hs. zijn de *v* en de *w* door elkaar gebruikt; b.v. vater i.p.v. water, vagen i.p.v. wagen, etc. In deze editie is het Hs. ten deze nauwkeurig gevolgd.

2 De hier volgende 12 posten komen ongeveer met dezelfde namen en bedragen in de overrentmeestersrekening van 1457/8 voor (blz. 59), maar niet onder het hoofd: Garden op Wessen. Wesse was een landerijencomplex aan de Zuidoostzijde van de stad, dus buiten de Spittaalspoort gelegen. Daarom is met ‘onsser stat porthuys’ in de 8ste post de Spittaalsbuitenpoort bedoeld. Ook de ‘Molenberch’ (de 5de post) was een perceel buiten de Spittaalspoort.

(folio 1^{v}).

Wermbolt Stuvenberch van Hunynx dijck langes sinen garden gelegen noch 11 jaer lanc iarlix voer 1 lb. 10 s.[1]

Engelbert Dagerat van den garden gelegen by Hunynx dijck noch 10 iaer lanc iaerlix op sente Peter ad Cathedram voer 2 lb.[2]

Huere buten Hospitales porte[3]

Jacobs erfgenamen van Zantten uyt oren huse dat sy in wonen ten erftinse jaerlix op Paeschen 2 lb. 5 s.

Elsen Exsen uyt oren huse daer sij in voent half op Paeschen ende half Victoris 2 lb. 1 s.

Henric Reyners zoen die hoeffsleger uyt synen huse iaerlix haelf op Paeschen en half Victoris 2 lb. 2 s.

Henric Bunync uyt synen huse ende steden gelegen an onser stat grave daer hy die more langes der stede altos op synen coste af stoppen ende oendervaren[4] alse des noet is ten erftinse iaerlix op sente Peter ad Cathedram 2 lb. 10 s.

Van garden op ten Mersche[5]

Johan Slipmeyers erfgenamen iaerlix 5 s. Fenne Gerits Ludensuster iaerlix 12 s.

Metten erfgenamen van Rosbeke iaerlix 24 s.

Dye Elshorst[6] ende dese nabescreven erfenisse is noch verpach dit iaer lanc van sente Martens dage in den vynter voerleden vor datum des boex an to rekenen

Den iersten ende den anderen slach hebben Henric Tympe ende Derick ter Marsche vor 31 lb., or borge Deric Ebbync Den derden slach heft Cele Keppelman vor 22 lb. syn borge Andries Iseren Alphartszoen

1 Dit perceel was blijkbaar verpacht voor een bepaalde termijn, die in 1456 afliep. Daarna is de pacht vermoedelijk gecontinueerd (vergel. Rekening 1457/58, blz. 59).
2 Ook dit perceel was voor een bepaalde termijn verpacht, die in 1455 afliep. In 1456 is de pacht gecontinueerd, gelijk blijkt uit de Rekening 1457/58, blz. 59.
3 Hier is bedoeld de Spittaalsbinnenpoort.
4 Ondervaren heeft waarschijnlijk de betekenis van: onderhouden.
5 Vergel. de editie van de overrentmeestersrekening van 1457/58, blz. 60, noot 2. De Marsch lag aan de oostzijde van de Yssel, aan de noordzijde van de stad. Toegang tot de Marsch gaf de Marschpoort.
6 De ‘Elshorst’ lag ten N. van de stad.

Den vierden heft Andris Yseren Alpharts zoen vor 26 lb. syn boerge Sele Keppelman

Der stat lant an Helbergen[1] heft Gelys Iseren to gebruken tot alre slachter not[2] vor 24 lb. syn burge Andris syn brueder

Dat lant by der Luescoppenlen[3] hebben Goykens erfgenamen van Ratingen vor 5 lb., or borge Deric van Ratingen; die Bobbelbiesen[4] heft Gerit Ulrix to gebruken tot alre slachter not vor 40 lb. syn borge Henric Hegelinc

Sveder ten Zieve geeft jaerlix uyt Wessermat[5] toe tense 1 olt butken maket 1 s. 5 d.

Dat geerken landes gelegen by sente Valborgemaet heft Johan Kreinc iarlix vor 1 lb. 10 s.

Her Asse Buelken gevet jaerlix toe erftinse van der stede dar syn acter huys op steet dat Engelbert Poetgieters vas op sente Marten 1 lb.

Jacob Terbruggen gevet van enen cleynen stucke laendes gelegen by den Oelden dyepen[6] and der stat grave ten erftinse jaerlix op sente Peter 10 s.

(folio 2[r]).

Onser stat weert gelegen an Holthuser vert[7] noch 2 iaer lanc op sente Merten voerleden an to rekenen ende des toe gebrueken to alre slachter not Arns erfgenamen ten Vaelle iaerlix op sente Marten vor 32 lb.

Steven toe Averenck toe Wychmonde[8] heft een cleine stucke laendes gelegen an Blotencamps laende ter scepen vederseggen jaerlix voer 2 lb.

Wermbolt Stuvenberch geeft van enen cleynen stucke laendes gelegen aen den dijcke by Jacobs huys ten Marsche ter scepen vederseggen iaerlix 4 lb.

1 Helbergen, grond-complex aan de Zuidzijde van de stad; zie ook Overrentmeestersrekening 1457/58, blz. 60, noot 2.
2 D.w.z. tot allerlei doeleinden.
3 Vergel. de editie van de Overrentmeestersrekening 1457/58, blz. 60, noot 5 en noot 2.
4 Landerij-naam; ligging onbekend.
5 Wessermaat was een deel van het complex land, dat met de naam Wesse werd aangeduid. Zie pag. 103, noot 2.
6 Oude arm van de Berkel, ook Polbeek genaamd; dit water liep aan de Noordzijde van de stad en stroomde daar in de Yssel uit.
7 Holthuser Weert lag aan de linkeroever van de Yssel, tussen Zutphen en Brummen.
8 Wichmond, ten Zuiden van de stad.

Evert Hunyc heft uter gruythuys enen staetsketel toe hueren die woech 25 lb. copers dat hij der stat jaerlix af gevet op sente Peter ad Cathedram 1 lb.

Dagvoerts veyde heeft die ticheler om niet

Onser stat oly molen ekemoelen ende walkemoelen metter nyer wrieve molen heft Henric Kaelsac noch dit iaer lanc van sente Walburgen dage vorleden an toe rekenen ende dier toe gebrueken na uytwisen der cedelen van sente Katrinen dage toe toe sente Walburgendage toe iaerlix vor C ende XXX lb. syn burge Johan Blochof ende hy elc vor al.[1]

Thys die Bere[2] geft van den cleynen ryseweertken by sijn huys iaerlix 2 lb.

Den graeve acter Gers huys ter [Voerst] metten molencollic heft Deric van Drienen toe samen vor 12 lb.

Den graeve in der scuttebane metten myddiel walle hebben die schuetten van gracien om nyet[3]

Van pensen uyt husen

Ierst uyt Gerijt Krucmans husynge gelegen an die Engeportstrate[4] 4½ olden scilt ende 2 s. maket 13 lb. 12 s.

Item uyt Deric Weggenbeckers huys in der Nyerstat[5] iaerlix 2 lb.

Item uyt Jacobs huys ter Bruggen in der Nyerstat iaerlix 10 s.

Item uyt Johan Spans huys buten der Laerporten[6] iaerlix 1 lb. 10 s.

Item uyt Gosen Pelsers huys iaerlix 15 s.

Item uyt Lambert Ekers huys iaerlix 5 s.

Item uyt Henric Buedinx huse buten der Laerporten iaerlix 10 s.

Summa prima 387 lb. 17 s. 5 d.

1 Vergel. de editie van de Overrentmeestersrekening 1457/58, blz. 61, noot 5, 6 en 7. De term 'hy elc vor al' betekent, dat de borg met betrekking tot *elk* van de molens geheel aansprakelijk was. De term is ontleend aan het instituut van de hoofdelijke aansprakelijkheid. Zie ook Bijlage I, blz. 204, waar twee borgen, die hoofdelijk en voor het geheel aansprakelijk zijn, optreden met de aanduiding: 'elc vor al'

2 Thijs de Beer is vervoerder van bouwmateriaal; hij komt in deze rekening als zodanig herhaaldelijk voor; zie hierna, blz. 121 e.v.

3 Vergel. J. Gimberg, Een Geldersche stad in de M.E.; Bijdr. en Med. v. 'Gelre', III, 1900, blz. 25.

4 Deze straat heet thans Turfstraat.

5 De 'Nyerstat' is het aanvankelijk buiten de stad gelegen stadsdeel, dat in 1312 met de stad onder een bestuur verenigd werd; het lag aan de N.O.zijde van de stad.

6 Zie pag. 102, noot 4.

(folio 2^{v}).

Van mennigerhande opcomingen

Ierst Johan Meyerinc van onser stat wissel[1] iaerlix noch drie iaer lanc op sente Peter ad Cathedram 6 olde scilde maken 18 lb.

Item Johans Kemerlinc van onser stat tinse 6 lb. 5 s.

Op sente Mathias avent do die scepen op Vreden[2] eten bruecken uter buyssen verterden dat liep doe over 7 s.

Ontfangen van die van Lochem voer enen moelenstien die op ten Mersche onder der wyndemolen stont 24 rienssche gulden maken 57 lb. 12 s.

Ontfangen van Gosen Pelser uyt synen huyse van verseten vorleden pensien 2 lb. 4 s.

Ontfangen van baernegelde der koen vor der smyetten[3] ende mede van eenre varen op ten Overmarssche[4] verhuert 26 lb. Ontfangen van perdegelde dat in die kieste[5] gescreven vaert. Ierst Evert Asse van enen halven perde 10 rinssche gulden, Esse Zottinges van enen halven perde 10 rinssche gulden, item Henric van Dorsten die hoefsleger halven perde 10 rinssche gulden, Griet van Vesel van enen dardel van enen perde 7 rinssche gulden Stiene Naggen van enen vierdel van enen perde 5 rinssche gulden, Aernt Kievit van enen vierdel van enen perde 5 rinssche gulden Deric Wullinc van enen vierdel vaen enen perde 5 rinssche gulden, dit beloept toe samen op 52 rinssche gulden vor elken gulden 68 leuwen maken 124 lb. 16 s.

1 Ten onrechte is op pag. 62, noot 4, van de editie der overrentmeestersrekening 1457/58 vermeld, dat Johan Meyerinc sedert 1447 de wissel pachtte; uit deze post blijkt, dat hij reeds vòòr dat jaar de wissel in pacht had. De verpachting vond telkens plaats voor 6 jaren (zie inv. G.A. Zutphen, reg. nr. 709). In 1445 was er nog 3 jaar van de pachttermijn over.

2 'Vreden' is het stadswijnhuis, aan de tegenwoordige Groenmarkt.

3 Geld, dat ontvangen werd voor het recht om vee te laten weiden in de stadslanderijen. Ten blijke van de betaling werd een merk in de horens van dit vee gebrand. Zie ook de editie van de Overrentm.rek. 1457/58 en 1472/73, resp. blz. 63, noot 4 en blz. 123, noot 7.

4 De Overmarsch lag aan de linker-Ysseloever tegenover de stad, tussen Zutphen en Voorst. Zij werd aan de Oost- en Noordzijde begrensd door een Ysselarm, waarin bij Emperbrug de Emperbeek uitstroomde. Het meest westelijke deel van de Overmarsch is afgebeeld op een blad uit het 'Caertenboeck' van Thomas Witteroos; zie de editie van de Overrentm.rek. 1457/58 tegenover blz. 64.

5 Omtrent de bestemming en de administratie van dit 'peerdegeld' blijkt niets anders. De vermelding van een 'kieste' (kist, geldkist) geeft aanleiding tot het vermoeden, dat het hier gaat om fondsvorming voor de aankoop van paarden voor de dienst van de stad.

Des Sondages na sente Johansdage Baptiste ontfangen van den veydemeesters van holte uten woerde 14 lb. 10 s.

Des Sondages na Margarieten ontfangen van veydemeysters van riese uten verde 10 lb. 3 s.

Des Sondages op onser Vrouwen dach Assumpcio ontfangen van veydemeysters van risen uten werde 10 lb. 4 s.

Ontfangen van Gelys Iseren perde dat uten lande van Gulic quam 8 rinssche gulden vor den gulden 69 leuen maket 19 lb. 12 s.

Des Sondages na sente Katerinen ontfangen van den veydemeisters uten verde 8 lb.

Ontfangen van Gosen den clumpper[1] van 14 schoetvilgen uten verde 12½ arnemsche gulden maket 14 lb. 7 s. 6 d.

Ontfangen van Henric ter Sormen den clumpper van 14 schoetvilgen 12½ aernemsche gulden maken 14 lb. 7 s. 6 d.

Ontfangen van Andries Yseren den tolner toe den reyseners behof 15 rinssche gulden aen postulaets gulden maken 36 lb. 15 s.

(folio 3[r]).

Ontfangen van Evert van der Voerst van synen pensieampt alse Evert dar af rekenscap gedaen hevet daer over liep na uytwisen syns boex 785 lb. 12 s. 2 d. vor ellic lb. 20 leuen maket deser ponde 765 lb. 19 s. 2 d.[2]

Ontfangen van den vake gelde[3] dat die vake over iaer geovert heft 6 lb. 8 s. 6d.

Ontfangen van Claeues trympmaker van 26 scoetvilgen uten verde 18 aernemsche gulden maken 20 lb. 14 s.

Ontfangen van Henric Loeman van 13 scoetvilgen uten verde 9½ aernemsche gulden. Ende van Venemar Jacobs zoen van 13

1 Clumper = klomper, klompenmaker. Behalve klompen werden ook schoenen of pantoffels met houten zolen gemaakt. De makers van laatstbedoeld schoeisel heetten trip- of trimpmakers. In deze rekening komen twee clumpers en één tripmaker voor en bovendien nog twee andere kopers van wilgenhout, die vermoedelijk ook clumpers of tripmakers zijn. Zij kopen wilgenhout, omdat dit speciaal geschikt is voor schoeisel.

2 Deze post geeft weer het overschot van het voorafgaande rekeningsjaar, dat door de onderrentmeester wordt verantwoord en afgedragen. Zie hierboven, Inleiding, blz. 79, 80. Een specificatie van de renteverkopen komt in deze Overrentmeestersrekening niet voor. In latere rekeningen (bijv. in 1457/58) wèl.

3 Voor waakgeld werd een zeker bedrag beschikbaar gesteld. Werd dit bedrag niet geheel besteed, dan bleef een overschot als ontvangst te boeken. Vergel. de editie van de Overrentmeestersrekening 1457/58, blz. 161.

scoetvilgen 9½ aernemsche gulden dit maket tosamen 20 lb 14 s. Ontfangen van den veydemeisters uten verde op sente Petersavent ad Cathedram van risenen 15 lb.

Ontfangen van Andries Yseren van pensionyere van sinen pensiampt toe drien terminen 600 lb.[1]

Van burgerscap[2]

Ierst Evert Abellen zoen burger van gracien ende dede syn recht dar toe

Renken Vesselinc burger van gracien ende dede dar syn recht toe

Johan van Vermoder burger van gracien

Gerit Yseren Gerit natuerlicke zoen burger van gracien ende dede dar syn recht toe

Van vegelde[3]

Ierst ontfangen van Aelbert Toeben in der Nyerstat over iaer[a] toe samen 13 lb. 10 s.

Item ontfangen van Vyllem Lubberts zoen bueten der Laerpoerten over iaer toe samen 75 lb. 12 s. 3 d.

Item ontfangen van Henric Reyners zoen bueten dye Hospitaels porte over jaer toe samen 19 lb. 14 s. 6 d.

1 Hier is bedoeld, dat de onderrentmeester van dit jaar, Andries Yseren, 600 lb. gestort heeft bij de overrentmeester. Deze post is te vergelijken met die van de Overrentmeestersrek. 1457/58, waar de onderrentmeester Andries Yseren Thoniss. een bedrag van 600 lb. stort (editie Overrentm.rek. 1457/58, blz. 63). In het onderhavige jaar verantwoordt de onderrentmeester deze betaling als volgt: ‘Gegeven Wermbolt Stuvenberch in sinen groten rentmeyster ampt toe drien termynen 600 lb.’ (zie Bijlage I, blz. 197, en voorts de Inleiding, blz. 79 en 80).

2 In dit jaar worden geen inkomsten uit de verlening van burgerschap verantwoord; de verleningen vonden blijkbaar plaats zonder tegenprestatie.

3 Poortgeld van het binnenkomende asverkeer. Ook hier blijkt dit bedrag het grootst te zijn voor het door de Laerpoort, uit het Oosten, komende verkeer. Maar het bedrag is aanzienlijk lager dan in 1457/58, toen het 164 lb. 15 s. 3 d. bedroeg. Zie ook de editie van de Overrentm.rek. 1472/73, blz. 15, n. 2.

a In Hs. ontbreekt: *iaer*.

Van den 6 gericten[1]

Item aen den iersten gericte doe Iacob Scimmelpenninck ende Andries Yseren Gelis zoen dat aefrekenden ontbrac[a] aen der presencien als in den uytgeven gescreven steet

Aen den anderen gericte doe Wermbolt Stuvenberch ende Deric van Drienen dar af rekende dar liep over die presencie 5 s.

Aen den daerden gericht doe Johan Kreing ende Rense Kreyng dar af rekende ontbrac[b] an der presencie als in den uytgeven[c] gescreven steet

An den vierde gericte doe Gerit Ulrix ende Andries Yseren dar af rekende ontbrac an der precensien als in den uytgeven gescreven steet

In den vyften gericte doe Wermbolt Sturman ende Alfert Yseren dar af gerekende ontbrac an der presencien als in den uytgeven gescreven stiet

An den sesten gericte doe Johan Huernyc ende Andries Yseren Anthonijs zoen dar af rekende ontbrac an der presencien als in den uytgeven gescreven stiet[2]

(folio 3^{v}).

Van den vleyschouwers[3]

Ierst Herman Taste 32 s.
Johan Taste
Reyner Mennyg

1 Er zijn in deze rekening, evenals in de Overrentmeestersrek. 1457/58 twee reeksen posten, die de rechtspraak betreffen en die met elkaar verband houden. De eerste reeks is voorzien van het opschrift 'Van den sess gerichten', de tweede van het opschrift 'Van kueren ende vor brueken'. De eerste reeks posten betreft vermoedelijk de bedragen van de gerechtskosten, die veelal ontoereikend waren om de presentiegelden te betalen. Het tekort werd dan onder de uitgaven geboekt. In de hier uitgegeven rekening geschiedde dit op fol. 25^{r}, 25^{v} en 26^{r} (blz. 164 e.v.). Uit deze reeksen van posten blijken ook de namen van de twaalf schepenen. De tweede reeks van posten vermeldt de opgelegde boeten. Opvallend is het geringe aantal van deze boeten.

a Hs.: *ontbarc*.

b Hs.: *ontbarc*.

c Hs.: *uyt*.

2 Zie hierna, blz. 169.

3 De namen van de 'vleyschouwers', die ook in de rekeningen van 1472/73 en 1457/58 voorkomen (zie aldaar blz. 11 en blz. 67) zijn ten dele dezelfde in de periode 1445/46 - 1472/73. Duidelijk blijkt dat dit beroep van vader op zoon over gaat. Het aantal slagers heeft in Zutphen dus 13 bedragen; in 1472/73 was het 10. Deze en dergelijke cijfers kunnen een bijdrage leveren tot de kennis van de bevolkingscijfers en bevolkingsgeschiedenis van de stad. Zie ook de editie van de Overrentm.rek. 1457/58, blz. 67 n. 2.

Mennyg syn zoen
Henric Poppinc
Poppinc syn zoen
Deric Ewync
Evert Sele
Jacob Vedinc
Johan Veessel
Gerit Muser
Gerit Muser zoen
Gerit Knolle
Dyt synt 13 personen ende ellic persone 32 s. maket toesamen 20 lb. 16 s.
Summa secunda 1931 lb. 16 s. 5 d.

Van onser stat vatermolen[1]

Ierst des sondages op Oculi vant doe die molen verdroenken varen van twe dagen 7 lb. 15 s.

1 Zie editie Overrentm. rek. 1457/58, blz. 67 n. 3, en editie Overrentm. rek. 1472/73, blz. 17 n. 1. In de hier uitgegeven rekening gaat het - blijkens de uitdrukkelijke vermelding - om water- en windmolens, die - blijkens de ontvangen bedragen - dezelfde zijn als in de rekening 1457/58. In laatstgenoemde rekening worden de posten echter niet gesplitst in die over windmolens, enerzijds, en over watermolens, anderzijds. Naast deze molens zijn er nog de molens, vermeld op fol. 2^{r}, die aan Henrick Kaelsac verpacht waren (zie blz. 106). Het bedrag, dat in 1445/46 in totaal voor de molens door de stad ontvangen werd, nl. 130 lb. en 1352 lb. 13 s. 10 d. = 1482 lb. 13 s. 10 d., is in dat jaar ruim 30% van de totale stedelijke ontvangsten. In 1457/58 maakte het pachtbedrag van de molens slechts ongeveer 11½% van de stedelijke inkomsten uit. Dit verschil is te verklaren door de sterk uiteenlopende omvang van de bedragen der verkochte lijfen erfrenten (in 1457/58: 7325 lb). Trekt men dit bedrag af van de totale inkomsten over 1457/58 ad 11659 lb., dan blijft 4334 lb. over, een bedrag dat ongeveer overeenkomt met het totaal bedrag van 1445/46, een jaar waarin door de onderrentmeester slechts betrekkelijk geringe bedragen uit rentenverkoop aan de overrentmeester afgedragen werden. Dan zouden ook in 1457/58 de inkomsten uit de stadsmolens ongeveer 30% van de totale - met de opbrengst van de rentenverkoop verminderde - inkomsten bedragen hebben. Het molenbezit was dus voor de stedelijke financiën uiterst belangrijk. Blijkens de post van zondag na Dertienden waren er twee watermolens, men zou geneigd zijn te besluiten tot één windmolen. In 1472/73 is de situatie anders; dan vindt men naast de posten betreffende de molens, ook een reeks posten met het opschrift: Van den molleners. Zie Overrentm. rek. 1472/73, blz. 17 n. 1.

Des sondages op Letare 39 lb. 16 s.
Des sondages op Judica van vier dagen vant die molen verdroncken varen 26 lb. 2 s.
Des sondages op Paelmendach nyet want die molen verdroncken varen
Des sondages op Paeschavent nyet want die molen verdroncken varen
Des sondages op belaeken Paeschen nyet vant dye molen verdroncken waren
Des sondages op Misericordia Domini nyet want dye molen verdroncken varen
Des sondages op Jubilate nyet vant dye molen verdroncken varen
Des sondages op Cantate 40 lb.
Des sondages op Vocem Jocunditatis 27 lb. 13 s. 6 d.
Des sondages na Assencio Domini 20 lb.
Des sondages op Pynxsteren avent 31 lb. 6 s.
Des sondages na Pynxsteren van drien dagen vant die ander hilge dage varen 16 lb. 2 s.
Des sondages na Sacramenti 26 lb.

(folio 4[r]).

Des sondages na Bonifacii 27 lb. 7 s.
Des sondages na Odulphii 33 lb. 5 s.
Des sondages na sante Vite 41 lb.
Des sondages na sente Johan Baptiste 34 lb.
Des sondages op Translatio Martini 24 lb. 19 s.
Des sondages na Translatio Martini 26 lb. 3 s.
Des sondages na Margarete virginis 25 lb. 3 s.
Des sondages op sente Jacob dach 31 lb. 3 s.
Des sondages op Vincula Petri 34 lb.
Des sondages na Vincula Petri want men dat vater lope liete want die Berkel so groet was van vier dagen 23 lb. 2 s.
Des sondages op onser Vrouwen dach Assumpcio want dat water groet vas 19 lb. 2 s.
Des saterdages op onsen aflaetes avont want dat vater alle die veke groet vas 13 lb. 15 s.
Des sondages op Decollatio Johannis 27 lb. 1 s.
Des sondages na Egidii 26 lb. 17 s. 9 d.
Des sondages na Nativitas Marie 26 lb. 7 s.
Des sondages na Lamberti 38 lb. 8 s. 6 d.

Des sondages na Mathii 32 lb. 2 s.
Des sondages na Remigii 33 lb. 5 s. 3 d.
Des sondages op sente Victoersdach 33 lb. 14 s.
Des sondages na sente Gallendage 33 lb.
Des sondages na der XI M Megedendage vant men an die molen tymmerde 27 lb. 5 s.
Des sondages op alle Heiligen avont 31 lb. 17 s.
Des sondages op Wilbrordusdach 34 lb. 15 s. 7 d.
Des sondages na Mertini 34 lb. 3 s.
Des sondages na octavo Mertini 32 lb. 8 s.
Des sondages na Katrine nyet want die molen alle die weke verdroncken waren
Des sondages op sente Claes avont nyet want dye molen verdroncken waren
Des sondages op sente Lucien avont nyet want die molen verdroncken waren

(folio 4^{v}).

Des sondages na Lucie 19 lb. 15 s.
Des sondages na Kersdage nyet want die molen verdroncken waren
Des sondages na nye jaers dage nyet vant die molen verdroncken varen
Des sondages na dertienden dage van beyden molen van den oversten raden want die nedersten verdroncken waren 17 lb. 3 s. 9 d.
Des sondages na Ponciani van den nyen raeden vant dye ander molen verdroncken waren 12 lb. 3 s.
Des sondages na Agnetis 27 lb. 17 s.
Des sondages na Conversio Pauli 25 lb. 18 s.
Des sondages na Purificatio Marie 23 lb. 1 s.
Des sondages na octavo Purificationis Marie 31 lb. 3 s.
Des sondages na Valentini martiris 41 lb. 6 s.

Van onser stat wyndemolen

Des sondages op Judica wan twie dagen want dye molen verdroncken varen 4 lb. 3 s.
Des sondages op Palmen 25 lb. 15 s.
Des saterdages op Paeschavont 16 lb. 7 s.
Des sondages op Misericordia Domini 21 lb. 12 s.

Des sondages op Jubilate 16 lb. 3 s.
Des saterdages op onsen aflates avont 11 lb. 6 s.
Des sondages na Katrine 4 lb. 3 s.
Des sondages op senter Claes avont 12 lb.
Des sondages op Lucien avont 25 lb. 3 s.
Des sondages na Kersdage vant dat nye raet mede genc 2 dage 25 lb. 14 s.
Des sondages na nyenjaersdage 6 lb. 3 s. 6 d.
Ontfangen van eke toe maken toe twen tieden 7 lb.

Summa tercia 1352 lb. 13 s. 10 d.

(folio 5[r]).

Van perden ende van beesten toe weyden in den Ossenweert[1]

Ierst Willem van Kraenleider van drie stieren ende vier calver 6 lb. 10 s.
Wermbolt Stuvenberch[2] van twee ossen ende vier stierken 11 lb.
Tydeman Hyncke van achte stieren 16 lb.
Johan Uterdinc twe stier ende twe calver 4 lb. 10 s.
Berent van Boerle[3] vier stier ende vier calver 11 lb.
Johan Sturman Gerlochs zoen[4] van twe stieren 5 lb.

1 De 'Ossenweert' lag aan de westzijde van de Yssel, ten Noorden van de 'Overmarsch'. Deze werd aan de zuidzijde begrensd door de oude Ysseltak, die om de 'Overmarsch' heen stroomde en die de Emperbeek opnam. De 'Ossenweert' strekte zich uit van de Emperbrug tot aan de Yssel. Het oostelijke deel heette ook 'Sluzeweide'. Evenals in de rekening 1457/58 is hier een uitvoerige lijst opgenomen van burgers en van instellingen, die vee lieten weiden in de 'Ossenweert'. Deze lijst bevat interessante gegevens, o.m. voor de behandeling van vragen van demografische aard, b.v. de samenstelling der bevolking, omvang der agrarische elementen in de stad, etc. De grote aantallen ossen en stieren wijzen op uitoefening van het in de Ysselvallei zeer verbreide vetweiderijbedrijf. Zie ook editie Overrentm.rek. 1457/58, blz. 69 e.v. Van verscheidene in deze lijst vermelde personen kan hun sociale status worden aangegeven. Zie de noten bij de hieronder volgende posten.
2 Schepen der stad Zutphen.
3 Berent van Boerle was raad van Zutphen in het onderhavige rekeningsjaar; een lid van de familie van Boerlo was in het begin der 15de eeuw secretaris van de stad Zutphen.
4 De hier genoemde Johan Sturman was in het onderhavige rekeningsaar raad van Zutphen. Hij komt in deze rekening ook voor als houthandelaar (fol. 21[r]). Een ander lid van de familie Sturman, nl. Wermbolt Sturman was in hetzelfde jaar schepen van de stad Zutphen.

Henric Kaelsac[1] van vier stieren 9 lb.
Gerit Saelken[2] twe stier ende 1 callef 5 lb.
Johan Kreyng[3] 21 stiere 31 lb.
Johan Hurnync[4] twe stiere 4 lb.
Werner Heyenric twe stier ende twe calver 5 lb. 10 s.
Andries Kreyng[5] twe ossen seven stier 18 lb.
Deric ter Cappellen[6] twe swarte ossen 5 lb.
Herman ter Luere enen osse 3 lb.
Johan op den Candeler vyf stierken 6 lb.
Herman Rodebaert 1 stier 2 lb.
Willem van Halfvasten enen stier 2 lb. 10 s.
Wynolt Paede een twejaerich voel 4 lb.
Dye suesteren in den hospytael[7] vier stiere ende vyf zomer calver 9 lb. 10 s.
Johan dye Coninck een twejaerich vol voer 4 lb.
Andries Yseren[8] dye tolner drie voelen 10 lb. 10 s.
Engelbert Dagerat[9] twe ewintercalver 1 lb. 10 s.
Henric Leuwe dye stienhouwer enen stier 2 lb. 10 s.
Henric van Essen twe stier 4 lb. 10 s.
Deric dye tiecheler[10] vyer stierken vor 5 lb.

1 De familie Kaelsac behoorde tot de gezeten burgers. Henric Kaelsac was in het onderhavige jaar raad van Zutphen. Ook later komen leden van deze familie als schepenen en raden voor. (Bijv. in 1457/58).
2 Gerrit Saelken komt in deze rekening voor als vervoerder van bouwmateriaal.
3 De familie Kreyng was een aanzienlijke familie, waarvan verscheidene leden in de 15de eeuw en later deel uitmaakten van het stedelijk bestuur van Zutphen. Johan Kreyng was in dit jaar schepen, evenals Rense Kreyng.
4 Schepen van Zutphen.
5 Zie noot 3. Andries Kreyng was in dit jaar geen lid van de stedelijke raad; hij komt wèl voor als aanvoerder van een afdeling der stedelijke krijgsmacht, die naar het Land van Gulik trekt. Hij woonde aan de Zoutmarkt, bij de Drogenapstoren.
6 Leden van de familie van der Cappellen komen in de 15de eeuw als schepenen van Zutphen voor (b.v. in 1457/58).
7 Het z.g. 'Spittael', gelegen aan de Zaadmarkt. Zie over het 'Spittael' J. Gimberg, Bijdrage tot de geschiedenis van het geestelijk leven te Zutphen in de Middeleeuwen; B. en M. 'Gelre', XXX, 1927, blz. 71 e.v. en blz. 74. De zusters van het 'Spittael' traden omstreeks 1400 tot de derde regel van St. Franciscus toe. Zie Monasticon Batavum, I, Suppl., Amsterdam, 1942, blz. 175.
8 Van de familie Yseren komen verscheidene leden in dit jaar en ook later als schepenen voor.
9 Engelbert Dageraet was o.m. vervoerder van bouwmateriaal.
10 Eén der stedelijke steenbakkers.

Lambert Sturman[1] twe ewinter stierken 2 lb.
Tonijs Iseren[2] drie ewinter stierken 3 lb.
Henric Baedinc twe wollen 10 lb.
Evert Badinc een driejarich vol 6 lb.
Meyster Henric van Meer die stienhouwer een ewinter voel 3 lb.
Harman van Diepenbroch twe driejarich voel 12 lb.
Her Derik Schouwer van Boecholt en grot driejarich voel voer 7 lb.
Eevert ter Voerst[3] een tweejaerich voel ende twe stier voer 8 lb.
Haerman Spieker drie ossen ende twe stier vor 9 lb. 10 s.

(folio 5^{v}).

Rolof van Vyeracker een twejaerich voele 4 lb.
Her Johan Assinc een driejarich voel 6 lb.
Willen Broechuys een groet twejaerich voel enen stier ende een calf vor 6 lb. 10 s.
Claeus Bernoldync een twejaerich voel voer 4 lb.
Her Evert van Wielpe[4] een twejaerich voel voer 4 lb.
Wyllem clumpper[5] een cleine voelken 2 lb.
Henric Sykinc een ewinter vol voer 3 lb.
Berends knecht van Boerle vyer stier 8 lb.
Voelter ten Oldenberge een roene vijf ewinter stierken twe somer kalver voer 12 lb.
Jonker Henric van Wyssche[6] vyer driejaerige vollen 24 lb.
Stiene des Beren[7] een ewinter stierken 1 lb.
Andries Glaesemaker twe stier 4 lb.
Henric Gerwerdync twe vollen 7 lb.
Claeus Trympemaker[8] een stierken ende drie somer calver voer 2 lb. 10 s.

1 Zie blz. 114, noot 4.
2 Zie blz. 115, noot 8.
3 Raad van Zutphen in dit rekeningsjaar.
4 Evert van Wilp, lid van de Gelderse ridderschap van het Veluwse kwartier; zie W. Jappe Alberts, De Staten van Gelre en Zutphen, I, Groningen, 1950, blz. 246. Zie ook J.M. van Winter, Ministerialiteit en Ridderschap in Gelre en Zutphen, Groningen, 1962, blz. 309.
5 Klompenmaker, zie blz. 108, noot 1.
6 Hendrik van Wisch, drost van het land van Zutphen.
7 Thijs de Bere komt in deze rekening veelvuldig voor als vervoerder van bouwmateriaal. Stiene kan zijn vrouw geweest zijn. Zijn zoon Dirck de Beer komt in de rekening 1457/58 als vervoerder voor.
8 Claeus Trympemaker komt in deze rekening voor als koper van wilgenhout voor het maken van schoeisel, zie hiervóór, pag. 108, noot 1.

Willem Lubbers zoen een cleyne voelken ende twe somer calver 3 lb. 10 s.
Conrat Brochgart[1] twe somer calver[a] 1 lb. 4 s.
Henric Sturman[2] enen stier 2 lb. 10 s.
Gerit Ylmerinc een twejaerich voel 3 lb.
Her Gerit Mychelinc een cleyne rone dye op sente Johan in quam 3 lb. 12 s.
Duwe Bernolts een stierken 1 lb. 10 s.
Gerit Stravinc een cleyne ewynter voel 2 lb. 10 s.
Volter Dempinc drie twejaerige volle 12 lb.
Deric Vige[3] van Nymegen 2 drie driejarige vollen ende een twiejarich vol vor 22 lb.
Johan Clinge twe calver 1 lb. 17 s.
Gertruet Stuvenbarchs[4] twe zoemercalver ende een stierken 2 lb. 10 s.
Ernst die Keutenbrouwer[5] een ewinter voel 3 lb.
Berent Yckync een driejarich vol 6 lb.
Marten Cannemaker een somers calf 10 s.
Gerit van Eme[6] een stierken 1 lb.

(folio 6[r]).
Henric Nyeenhuys[7] twe somercalver 1 lb.
Wermbolt Sturman[8] twe ewinter stierken 2 lb.
Conraet ten Hoen twe somer calver 1 lb.
Rolof Scadevelt een twejaerich voel 3 lb. 14 s.
Meyncken Bitters amptman van Raesvelt een driejarich voel 6 lb.
Lambert ten Velde een cleyne driejarich voel 5 lb.
Gerit en Jacob van Hacforden[9] gebrueder twe vollen 9 lb.

1 Conrat Borghgart wordt in deze rekening herhaaldelijk vermeld als arbeider bij dijk- en wegenaanleg.
a Hs.: *clalver*.
2 Zie hiervóór, pag. 114, noot 4.
3 Deze Dirc Vige moet een lid zijn van het geslacht Vige, dat te Nijmegen gevestigd was en aldaar verschillende ambten bekleedde.
4 Zie hiervóór, blz. 114, noot 2.
5 Ernst die Keutenbrouwer kan naar zijn naam te oordelen bierbrouwer zijn, maar hij komt in deze rekening herhaaldelijk voor als houtleverancier, b.v. van houten ribben voor weeframen (blz. 155.).
6 Gerit van Eme is in deze rekening vermeld als weidemeester en wegemeester; vergel. hierna blz. 120 e.v.
7 Henric Nyenhuys is raad van Zutphen.
8 Zie hiervóór, pag. 114, noot 4.
9 Leden van het geslacht van Hacfort (bij Vorden). Zie J.M. van Winter, Ministerialiteit en ridderschap, blz. 285.

Henric Vyllickendey twie stier 4 lb.
Aelbert Bisscop een cleine twejarich voel 3 lb. 14 s.
Henric Bruyns zoen Brune een driejarich voel 6 lb.
Gerit toe Hoenerdync een driejaerich voel 6 lb.
Gerit Lewinc van Vyeracker[1] een cleine twejarix vol 3 lb. 15 s.
Henric Snavekinc een cleyne twejarich voel 3 lb. 15 s.
Hugo van Cammic een stier ende drie calver 3 lb.
Jacob Schimmelpenninck[2] een twejarich voel ende twe stier 7 lb. 10 s.
Evert ten Valle een cleyne rone 5 lb.
Johan Hake[3] een stierken 1 lb. 10 s.
Henric Thonijs Yseren[4] knech vier ewinter stier 5 lb. 10 s.

Van vercochten[a] varen

Ierst Johan Taste[5] vant syn oelders Helbergen mede gecoeft hebben 8 lb.
Summa quarta 487 lb. 1 s.

(folio 6^{v}).

Van kueren ende vor brucken[6]

Rekeninge Iacob Scimmelpenninck Andries Yseren Gerit zoen van den yerster gerichte
Ierst Goyken ter Regden van den derden termine 10 lb.
Gerit Muser van den iersten termyne van den nederslage 10 lb.
Henric Clepel 1 lb.
Johan ter Luere 1 lb.

1 Vierakker, buurtschap ten Zuiden van Zutphen.
2 Schepen van Zutphen. Zie J.M. van Winter, Ministerialiteit en ridderschap, blz. 336.
3 Johan Hake is o.a. weidemeester en wegemeester en bovendien bewaarder van de Ossenweerd.
4 Zie hiervóór, blz. 115, noot 8.
a Hs.: *vercochen*.
5 Johan Taste was vleeshouwer in Zutphen; zie blz. 110, noot 3.
6 Zie hiervóór, blz. 110, noot 1. Deze reeks van posten correspondeert met de reeks posten onder het opschrift: 'Van den sess gerichten'. Uit deze posten blijkt o.m. dat de opgelegde boeten in termijnen konden worden voldaan. Het geringe aantal der boeten zou er op kunnen wijzen, dat de omvang van de criminele rechtspraak niet groot was. Er werd wel recht gedaan zonder aanziens des persoons, gelijk blijkt uit de vermelding van verscheidene namen van leden van de stedelijke raad, die blijkbaar strafbare feiten gepleegd hebben.

Deric tychelers zoen Brune 10 s.
Rense Kreyng[a] 1 lb.
Rabe Terynde 1 lb.
Rekenynge Wermbolt Stuvenberch ende Deric van Drienen van den anderen gericte
Ierst Johan van Holthusen 5 s.
Gerit Assac 5 s.
Deric Mennich 1 lb.
Bertolt Vorkync 5 s.
Johan Nusync 5 s.
Gerit ter Borch 5 s.
Johan Nusync noch 5 s.
Gelys Yseren 1 lb.
Volter ten Oldenberge 10 s.
Volter ten Oldenberge noch 2 lb.
Stiene dye dreyer 5 s.
Gelijs Yseren noch 6 lb.
Rekeninge Johan Kreyngs[a] ende Rense Kreynges van den derden gericte
Ierst Henric Sturman 1 lb.
Jacob van Selst 1 lb.
Dye jonge Henric Poppync 10 lb.
Rekeninge Gerit Ulrix ende Andries Yserens van den vierden gericte
Ierst Henric Tympe 10 s.
Henric Picke 10 s.
Johan Sturman 1 lb.
Reynolt ter Brake Arns zoen 5 s.
Rekeninge Wermbolt Sturmans ende Alpharts Yserens van den vieften gericte
Ierst Henric Ronneboem 5 lb.

(folio 7[r]).

Hermen Willemes zoen dye vatscuere 5 s.
Gerberich syn wyf 5 s.
Deric Mennich 5 s.
Guedert Derix zoen 1 lb.
Verner Oden 5 lb.
Berent Schere 5 lb.
Andries Yseren Alpharts zoen 10 s.

a Hs.: *Keyngs*.
a Hs.: *Keyngs*.

Gyiesken Corten 5 s.
Rekeninge Johans Huerninx ende Andries Yserens Anthonijs zoen van den sesten gericte
Ierst Arnt Wolters knechte ten Oldenberge vas 2 lb.
Geertruet Tyesinx 1 lb.
Villem van Baeke Goykens zoen 5 lb.
Johan van Giestern 10 lb.
Villem Lieferinc 10 lb.
Jacob Scimmelpenninck 5 s.
Jutte Scimmelpenninck 5 s.

Summa quinta 96 lb. 5 s.
Summa summarum van allen opbueren 4255 lb. 13 s. 8 d.

(folio 7^{v} blanco).

(folio 8^{r}).

Van veder uytgeven

Ierst den weydemeysters ende wegemeisters alse Gerit van Eme ende Johan Hake in oren ampt buten die Merscheporte[1]
Des sondages op Letare verloent van knoeten ende tunen an den Ossenweert Gerit van Eme 5 dage Conrat Boggync 5 dage Gerit Kun 5 dage Deric Hute 5 dage Johan van Haere 5 dage Renken ter Hoffstede[2] 5 dage Gerit Pyppinc 2½ dach ende elken des dages 4½ leue maket 7 lb. 6 s. 3 d.

1 Zie editie Overrentm.rek. 1457/58, blz. 74, noot 1 en noot 2. De indeling der werkzaamheden is gelijk aan die in 1457/58, n.l. 'buten die Merscheporte', 'buten der Nyestat', 'buten die Laerporte' en 'buten dye Hospitaelspoerte'. De namen der arbeiders zijn in de originele rekening niet steeds op dezelfde wijze gespeld. In de hier gegeven editie is steeds de schrijfwijze van het handschrift gevolgd. De afwijkende spellingen zijn mogelijk ontstaan door dat de rekening uit de kladrekening of uit kladaantekeningen gedicteerd werd. Opvallend is het, dat de weidemeester Gerit van Eme, die toch blijkbaar de leider van het werk is en ook steeds het eerst genoemd wordt, hetzelfde dagloon heeft als de andere arbeiders. In de vier groepen vinden de werkzaamheden het gehele jaar door plaats. De gegevens omtrent de namen der arbeiders openen o.m. de mogelijkheid om enig inzicht te verkrijgen omtrent het aantal van hen die bij het onderhoud van de landelijke eigendommen van de stad betrokken waren. Zie voorts de Inleiding, blz. 81.
2 Renken ter Hoffstede is in 1457/58 weidemeester (zie editie Overrentm. rek. 1457/58, blz. 74). De in deze en de volgende posten vermelde werkzaamheden van 'knoten ende tunen' betreffen het maken en herstellen van omheiningen; voorts betreffen zij het onderhoud - eventueel aanleg - van waterkeringen ('dycken'). Omtrent de sociale status van Renken ter Hoffstede blijkt uit de Onderrentmeestersrekening van dit jaar, dat zijn dochter Armgart dienstbode was bij Thonys Yseren, één der schepenen: 'Armgart ter Hoffstede, Thonys Yseren maget 2 olden scilt, maket 6 lb.'

Des sondages op Beloken Paschen verloent van knoten ende van tuenen an den Ossenvert Gerit van Eme 4 dage Renken ter Hofstede 3 dage Gerit Kuen 3 dage Johan Hungerinc 3 dage Gerit Pyppinc drie dage Gerit Gruenvelt 3 dage Johan van Haere 3 dage Deric Huete 3 dage Conrat Brochgart 3 dage Conrat Boggync 3 dage Johan van Lymbergen 3 dage Lambert ten Marsche 3 dage. Ende elken des dages 4½ leue. Item Thijs die Bere met synen vagen 3 dage holt toe voeren des dages 11 leuen maket toe samen 10 lb.

Des sondages op Yubilate verloent van knoeten ende van tunen an den Ossenveret Gerit van Eme 6 dage Renken ter Hofstede 4 dage Gerit Kuen 6 dage Johan Hungerinc 6 dage Gerit Pippync 6 dage Gerit Grunevelt 6 dage Johan van Haere 6 dage Conraet Brochgrat 6 dage Conrat Boggync 6 dage Johan Lymbergen 6 dage Laembert ten Marsche 6 dage. Ende elken des dages 4½ leuwe. Item des Beren scip 6 dage dat holt mede an thoe voeren an den tuen des dages 5 leuwen, dyt maket toe samen 15 lb. 18 s.

Des sondages op Cantate verloent van knoten ende van tunen an den Ossenveret Gerit van Eme 6 dage Renken ter Hofstede 6 dage Gerit Kuen 6 dage Johan Hungerinc 6 dage Gerit Pippync 6 dage Gerit Gruenevelt 6 dage Johan van Haere 6 dage Conraet Borchgart 6 dage Conraet Buggync 6 dage Johan van Lymbergen 6 dage Lambert ten Marsche 6 dage Deric Hute 5 dage ende elken des dages 4½ leue. Item Thijs dye Bere met synen vagen 5 dage des dages 11 leuen. Maket toe samen 18 lb. 14 s. 6 d.

Des sondages na Assencio Domini verloent van dycken ende van tunen an den Riesevert[1] Garit Kuen 4 dage Garit Pippync 4 dage Gerit Gruenevelt 4 dage Johan van Haere 4 dage Conraet Borchgart 3 dage ende elken des dages 4½ leue. Item Thijs vagen enen dach dye riese an den tun toe woeren des dages 11 leuen. Maket toe samen 4 lb. 16 s. 6 d.

Des saterdages opten Hilgen Pynxster avent verloent van tunen an den Ossenveert ende van holte toe bynden Gerit Kuen 4

1 De Rijsweert lag aan de linkeroever van de Yssel, ten Oosten van de Overmarsch.

dage Gerit Gruenevelt 4 dage Johan van Haere 4 dage Conraet Boggync 4 dage ende elken des dages 4½ leue maket 3 lb. 12 s. Des sondages na Pynxsteren verloent van tunen ende van holte toe bynden Gerit Kuen drie dage Gerit Gruenevelt 3 dage Johan van Haere 3 dage Conraet Bogginc 3 dage Gerit Pippinc 3 dage ende elken des dages 4½ leue. Item Thijs wagen dye riese an den tuen toe voeren 2 dage des dages 11 leuen. Maket toe samen 4 lb. 9 s. 6 d.

(folio 8^{v}).

Des sondages na Sacramenti verloent van tunen an den Ossenvert Gerit van Eme 5 dage Renken ter Hofstede 5 dage Gerit Kuen 5 dage Gerit Gruenevelt 5 dage Johan van Haere 5 dage Deric Huete 5 dage Conraet Boggync 5 dage ende elken des dages 4½ lewe. Maket 7 lb. 17 s. 6 d.

Des sondages na Octava Sacramenti verlont van doren toe hoeuwen opten Marsche ende voert opten tuen toe vlechten om dye vyndemolen Lambert Smedync ende Berent Smedync elken 7 dage ende elken des dages 4 leuen ende Berent Esselinc mit synen vagen 2 dage dye doer toe vueren des dages 10 leuen maket toe samen 3 lb. 16 s.

Des sondages na Odulphi verloent van den dijke an den Ossenvert toe verbetere ende toe hoegen Gerit van Eme self sevenden elken 5 dage des dages 4½ lewen maket 7 lb. 17 s. 6 d.

Des sondages na sente Vitis dage verloent van diken toe hoegen an den Ossenvert Gerit van Eme 5 dage Renken ter Hofstede 4 dage Gerit Kuen 5 dage Gerit Gruenevelt 5 dage Johan van Haer 5 dage Deric Huete 3 dage Conraet Boeggync 5 dage ende elken des dages 4½ lewe. Ende Berent Esselinc myt syere kerren erde an den dic toe voeren 5 dage Berent Salikens kerre 5 dage Aelbert Hungerinc met syenre kerren 5 dage ende elker kerren des dages 6 leuen maket toe samen 11 lb. 15 s.

Des sondages na sente Johans dage Baptiste verloent van dyken ende van hogen voer den Ossenvert Gerit van Eme 4 dage Gerit Kuen 4 dage Renken ter Hofstede 4 dage Gerit Grunevelt 4 dage Johan van Haere 4 dage Conraet Boeggync 4 dage Deric Hute 3 dage ende elken des dages 4½ lewe. Ende Berent Esselync myt synre kerren 4 dage erde op den dyec toe voeren Aelbert Hungerinc meyt syenre kaerren 4 dage Berent Saelken myt synre kerren 4 dage ende elker kerren des dages 6 leuwen maket toe samen 9 lb. 13 s.

Des sondages op Translatio Martini verloent van dijcken an den Ossenveert Gerit van Eme self achtenden elken 4 dage ende elken des dages 4½ leuwe. Ende Bernt Esselync myt synre kerren erde op den dyec to voere myt Aelbert Hungeringe ende Bernt Saelkens kerren elker kerren 4 dage ende des dages 6 leuwen maket toe samen 10 lb. 15 s.

Des sondages na Translacio Martini verloent van dyecke toe maken dye van den veerstaet[1] gaet an den Tuege Gerit van Eme self achtenden elken 6 dage ende elken des dages 4½ leuwe ende Bernt Esselync myt synre kerren erde opten dyec toe voeren 6 dage Aelbert Hungerinc myt synre kerren 6 dage Gerit Saelken myt synre kerren 5½ dage elker kerren des dages 6 leuwen. Item Thijs dye Bere myt synen wagen ½ dach die ris an toe vueren 5½ leuwe dyt maket toe samen 16 lb. 9 s. 6 d.

(folio 9r)

Des sondages na Margariete verloent van dijke toe maken toe Tonden[2] toe beyden syeden Gerit van Eme 5 dage Gerit Kuen 5 dage Reenken ter Hofstede 5 dage Gerit Gruenevelt 5 dage Johan van Haere 5 dage Deric Huete 5 dage Gerit Pippync 7½ dach. Conraet Boggync 4 dage ende elken des dages 4½ leuwe. Ende Bernt Esselync myt synre kerren erde an toe voeren 5 dage Aelbert Hungerinc myt sinre kerren 5 dage Gerit Saelken myt synre kerren 4 dage. Ende elker kerren des dages 6 leuwen. Maket toe samen 12 lb. 17 s. 3 d.

Des sondages op sente Jacobdach verloent van dyke toe maken voer der bruggen vurscreven[3] Gerit van Eme 5 dage Gerit Kuen 5 dage Gerit Pyppync 5 dage Johan van Haere 5 dage Deric Huete 5 dage Gerit Gruenevelt 5 dage Conraet Boggync 3 dage Renken ter Hofstede 4 dage ende elken des dages 4½

1 Het veer naar de overzijde van de Yssel lag bij de plaats waar in 1457 de Bourgonjetoren gebouwd werd, in de nabijheid van 's Gravenhof. Blijkens de in deze post vermelde dijk die van de ‘veerstat’ naar de aan de linkeroever gelegen ‘Tuege’ gaat, is hier sprake van de veerplaats aan de overkant van de stad. De ‘Tuege’ was een landerijen-complex, dat op op korte afstand stroomopwaarts van Zutphen aan de linkeroever van de Yssel lag; het behoorde ten dele toe aan de stad, ten dele aan het convent ‘Isendoorn’; vergl. het op blz. 115, noot 7, geciteerde artikel van Gimberg.

2 Een buurtschap aan de linkeroever van de Yssel, ten Zuiden van Voorst. Het gaat hier waarschijnlijk om een dijk of verhoogde weg, die het water van de Ysseltak, die langs Tonden en het huis Empe liep (zie hiervóór, blz. 107, noot 4) moest keren.

3 Er wordt in het voorgaande niet over een brug gesproken; mogelijk is bedoeld een brug, die bij Tonden over de Tondense beek lag.

leuwe. Ende Bernt Esselync myt synre kerren erde opten dyec toe voeren 5 dage Aelbert Hunggerync myt synre kerren 5 dage Gerit Saelken myt synre kerren 5 dage ende elker kerren des dages 6 leuwen, maket toe samen 12 lb. 16 s. 6 d.

Des saterdages op onsen Aflaets avont verloent van dyke toe hogen voer den Ossenvert voer dat groete vater Gerit van Eme self achtenden elken 6 dage ende elken des dages 4½ leuwe ende Bernt Esselync myt synre kerren erde op den dyc toe voeren 6 dage Aelbert Hungerinc myt synre kerren 6 dage ende elker kerren des dages 6 leuwen, maket toe samen 14 lb. 8 s.

Des sondages na der XI M Megedendage verloent van ryse toe meyen langes den hanck[1] bij den Toege daer dye schepen ende die erfgenoten op comen sollen Gerit Pyppinc ende Deric Huete elken 6 dage ende elken des dages 4½ leuwe maket 2 lb. 14 s.

Des sondages op alle Hyeligen avent verloent van rysen toe meyen bi den Thoge langes den hanck Gerit Pyppinc ende Deric Huete elken 5 dage ende elken des dages 4½ leuwe maket toe samen 2 lb. 5 s.

Des sondages op Vylbordusdach verloent van ryse toe meyen by den Toege Gerit Pyppync 4½ dach Johan van Haere 4½ dach Conraet Boggync 4½ dach Gerit Gruenevelt 4½ dach ende elken des dages 4½ leuwe maket toe samen 4 lb. 1 s.

Des sonnendages na Martini verloent van rysen toe meyen by den Toge Gerit Pyppinc self vierden elken 4 dage ende elken des dages 4½ leuwe maket 3 lb. 12 s.

Des sondages na octava Martini verlont van rise toe meyen by den Toege Gerit Pyppinc 5½ dach Johan van Haere 5½ dach Conraet Boggync 5½ dach Gerit Grunevelt 5½ dach ende elken des dages 4½ lewe maket toe samen 4 lb. 19 s.

(folio 9^{v}).

Van hoefde[2]

Des sondages op sente Thomas avont verlont van maken an dat veerste hoeft dar dat vater doer breken volde Gerit van Eme 4 dage Gerit Pyppinc 4 dage Johan van Haere 4 dage Johan

1 Een ‘hanck’ is een door natuurlijke of kunstmatige afdamming ontstane waterkolk, soms eertijds deel uitmakende van een rivierbed. Veelal is de oever begroeid met riet en wilgenhout.
2 Stroomhoofden in de Yssel. Deze hoofden dienden o.m. om de bevaarbaarheid van de rivier in stand te houden.

Haeke 3 dage Henric Blotecamp 3 dage Henric van Stralen 3 dage Deric Huete 3 dage Conraet Boggync 3 dage Wyllem die Porter 3 dage Johan Stien 3 dage Renken ter Hofstede 3 dage Gerit Kuen 3 dage ende elken des dages 4½ leuwe. Ende Albert Hungerinc myt synre kerre erde op dat hoeft toe voren 3 dage Bernt Esselinc myt sinre kerre 3 dage. Ende Aerent Berens zoen met 1 kerre 3 dage Berent Salken meyt synre kerren 3 dage Werner Eker myt synre kerren 1½ dach ende elker kerren des dages 6 leuwen. Ende Thijs die Bere meyt synen vagen holt op dat vater toe voeren 2 dage des dages 6 leuwen maket toe samen 13 lb. 18 s. 6 d.

Den selven veydemeysters in oren ampt buten der Nyestat

Ierst des sondages na sente Gallen dage gegeven Ernst dy Keutebrouwer voer twe grote balken dar men plancken af sneet toe der slusen voer der hameyden 4 rinssche gulden ende 1 oret voer den gulden 49 leuwen. Ende Johan Boesman ende Herman synen gesellen van den balken toe schiden elken 2½ dach ende elken des dages 8 leuwen, maket toe samen 12 lb. 8 s. 3 d.

Des sondages op Alle Hilgen avont verlont van tymmeren an dye oly moelen, ende an dat cleine sluysken Deric Engelbertszoen 2 dage Johan Hellenbreker 1 dach ende Mathijs sijn knech 1 dach elken des dages 4 vleems ende Gerit Salken myt synen vagen holt an toe voeren ende vort metten schepe over in dat Olde Dyepe[1] toe trecken toe samen 11 vlems. Gegeven voer een voeder plancken dar men dye olij molen mede dych makede an dye vatersyde 3½ arnemse gulden. Ende vor een voeder kantholts des een del vor dye olymole quam to onderlagen dar men dye brugge voer den stuetten af makede 20 vlems ende voer 2 stiele daer dye sluese op liggen solde ende daer dye stuetten in staen solden 2 arnemse gulden, dyt maket toe samen 11 lb. 6 d. Des sondages op senter Claeus avont verlont Aelbert Hongerinc erde myt synre kerren toe voeren daer mede dycke in den groten vater[2] ½ dach 3 s.

(folio 10^{r}).

Des sondages op Judica verlont van den sluysken toe leggen vor

1 De Berkel.

der hameyden by der olymolen vant Wermbolt Stuvenberch dar voer bynnen synen rentmeesterampt becostiget haedde dar dat toe hoerde soe heft hij die sluse na maken laten. Gegeven Johan Hellenbreker van tymmeren 4½ dach Engelbert syn knecht 5 dage Johan den Hoege 4 dage ende elken des dages 4 vlems. Ende 2 holtscieders van holte toe schiden toe samen 6 vlems. Ende Gerit Kuen toe graven an dye sluse 3 dage Albert Bensync 3 dage Gerit Splinter drie dage Villem Sebart 3 dage Aelbert Toebe 3 dage Henric Toeben knape 2 dage Herman Schomaker 2 dage Sweder ten Oerden 3 dage Bernt Hoen 1½ dach Herman Voncke 2 dage ende elken des dages 4½ leuwe. Ende Gerit Saelken van 3 voer hoelts toe voeren 9 leuwen. Item voer drie dicke plancken ende 2 stiele ende daer die toe voeren toe hoep 51 leuven. Gegeven Johan ter Brugen voer schalen 18 leuwen, dyt maket toe samen 15 lb. 13 s.

Den veydemeisters in oren ampt buten dye Laerporte

Ierst des sondages op Oculi verloent van tunen langes den diecke dye van der porten gaet an dye hameyde Gerit van Eme self vyften elken 2 dage ende elken des dages 4½ leuwen maket 2 lb. 5 s.

Des sondages op Vyncula Petri verloent van den dijcke toe maken tuesschen der Laerporten ende der hameyden ende van rise toe meyen daer toe. Ende erde myt schepen daer toe vuren. Ende Gerit van Eme self achtenden den dick toe maken ellyc 6 dage ende elken des dages 4½ leuwe. Ende van den scepe over den dijcke toe halen ende in dye Berkel toe brengen myt achte perden 8 vlems, maket toe samen 11 lb. 12 s.

Des sondages na Vyncula Petri verlont van dijcke toe maken tusschen der porten ende hameyden ende van rise toe meyen ende dar toe brengen Gerit van Eme self achtenden elken 6 dage ende elken des dages 4½ leuwe ende Thijs die Bere myt synen vagen 2 dage dye ryse toe voeren des dages 11 lewen ende metten schepe dye rise over toe voeren 3 dage des dages 5 leuwen. Ende Bernt Esselync myt synen vagen dye ryse van den verstaet toe voeren bueten dye Laerporte 2 dage des dages 11 leuwen maket toe samen 13 lb. 16 s.

(folio 10^{v}).

Des sondages na Assumpcio Marie verlont van vurscreven dyke

toe maken Gerit van Eme 5 dage Gerit Kuen 5 dage Gerit Gruenevelt 5 dage Gerit Pyppync 4½ dach. Johan van Haere 4½ dach Conraet Boggync 4½ dach Deric Huete 4½ dach Renken ter Hofstede 3 dage ende elken des dages 4½ leuwe, maket toe samen 7 lb. 17 s. 6 d.

Des sondages na Decollatio Johannis verlont van dycken ende van rise toe meyen ende daer toe voeren Gerit van Eme self achtenden elken 4 dage ende elken des dages 4½ leuwe. Ende des Beren wagen 2 dage dye rise uyt den verde toe voeren op dat vater des dages 11 leuwen. Ende des Beren scip twe dage die rise mede aver toe voeren des dages 5 leuwen. Item Bernt Esselync myt synen vagen die riese van den vater toe voeren bueten die Laerporte 2 dage des dages 11 leuwen, dyt maket toe samen 9 lb. 18 s.

Des sondages na Egidii verlont van vurscreven dyke toe maken Gerit van Eme self achtenden ende elken 4 dage ende elken des dages 4½ leuwe ende des Beren vagen 1 dach dat holt op dat vater toe voeren des dages 11 lewe. Ende des Beren scip 1 dach dat berneholt over toe voeren 5 leuwen. Item Bernt Esselync myt sinen vagen van 9 voeren berneholts vor der schepen hof toe voeren, ende van ryse toe voeren bueten dye Laerporte van elker voer 2 leuwen maket 8 lb. 18 s.

Des sondages na Nativitas Marie verloent van den dicke toe maken Gerit van Eme 5 dage Gerit Pyppync 5 dage Renken ter Hofstede 5 dage Gerit Kuen 5 dage, Gerit Gruenevelt 5 dage Deric Huete 5 dage Johan von Haere 5 dage, Conraet Boggync 5 dage, ende elken des dages 4½ leuwe ende Aelbert Hongerync myt synre kerren 2 dage des dages 6 leuwen maket toe samen 10 lb. 12 s.

Gegeven Gerit Saelken van eenre plancken toe voeren op Wernsvelder bruggen[1] 3 s.

(folio 11^{r}).

Den selven in oren ampt bueten dye Hospitaelspoerte

Ierst des sondages na Lamberti verlont van den dijcke toe maken an geen syde van der cleynen slusen Gerit van Eme self achtenden elken 4 dage ende elken des dages 4½ leuwen.

1 De brug in de weg, die door de Laerpoort naar Warnsveld liep; deze brug lag even vóór het dorp Warnsveld.

Ende Albert Hongerinc myt synre kerre eerde toe vueren opten dyck 4 dage Bernt Salken myt synre kerren 4 dage Bernt Esselinc myt synre kerren 4 dage. Ende eelker kerren des dages 6 leuwen, maket toe samen 10 lb. 16 s.

Des sondages na Mathii verloent van dijke ende van vege toe maken an gene syde der cleynen slusen Gerit van Eme self achtenden elken 4 dage ende elken des dages 4½ leuwe. Ende Aelbert Hungerinc myt synre kerren 4 dage erde toe vueren Bernt Esselync zoen Conraet myt synre kerren 4 dage Bernt Salken myt synre kerren 4 dage, elker kerren des dages 6 leuwen. Ende Bernt Esselync selve myt synen vagen 2 dach dye rise an toe vueren 11 leuwen dyt maket toe samen 11 lb. 7 s.

Des sondages na Remigii verloent van den vurscreven dycke ende wege toe maken Gerit van Eme self achtenden elken 4 dage. Ende elken des dages 4½ leuwe. Item Aelbert Hungerinc myt synre kerren 4 dage eerde mede opten dick toe vueren Bernt Esselinx kerre 4 dage Bernt Salken myt synre kerren 4 dage ende elker kerren des dages 6 leuwen, maket toe samen 10 lb. 16 s.

Des sondages op sente Victoers dach verloent van vurscreven dijke ende wege toe maken Gerit van Eme self vyrden elken 6 dage ende elken des dages 4½ leuwe. Item Aelbert Hungerync myt synre kerren erde toe woeren opten dijcke 6 dage Bernt Esselync myt synre kerren 6 dage Bernt Salken myt synre kerren 6 dage ende elken des dages 6 leuwen, maket toe samen 10 lb. 16 s.

Des sondages na sente Gaellendage verloent van vurscreven dijcke toe maken Gerit van Eme self vyerden elken 5 dage ende elken des dages 4½ leuwe. Ende Aelbert Hungerinc myt synre kerren erde toe vueren 5 dage opten dijcke Bernt Esselync myt synre kerren 5 dage Bernt Saelken myt synre kerren 5 dage. Ende elker kerren des dages 6 leuwen maket toe samen 9 lb.

Des sondages na Katherine verloent van den dijke dye toe der vyndemolen genc buten dye Hospytaelsporte toe huegen in den groten vater dat men toe der vyndemolen comen mocht Gerit van Eme ende Johan Hake elc ½ dach des dages 4½ leuwe. Ende Gerit Salken myt twen kerren ellic ½ dach 6 leuwen maket toe samen 10 s. 6 d.

Des sondages op sente Claeus avont verloent van ryse toe verleggen dye en wech driven volden Gerit van Eme self vyrden ellyc 1 dach. Ende elken des dages 4½ leuwe maket 18 s.

(folio 11^{v}).

Des sondages na Purificatio Marie verloent van tunen langes des dijck an des tichelers weyde Gerit van Eme self sesten elken 3 dage ende elken des dages 4½ leuwe. Ende Bernt Esselync myt synen vagen ryse van den Marsche toe halen ende dar toe brengen 1½ dach des dages 11½ leuwe. Ende hem gegeven toe liefnisse 4 leuwen, maket toe samen 5 lb. 2 s. 3 d.

Des sondages na octava Purificacionis Marie verloent van tunen langes den tychelaven Gerit van Eme self achtenden elken 6 dage ende elken des dages 4½ leuwe. Ende Bernt Esselync myt synen wagen ryse van den Marsche toe halen 2 dage des dages 12 leuwen maket toe samen 12 lb.

Des sondages na Valentini verloent van vurscreven dyke aen des tichellers veyde toe hogen ende besyden toe tunen Gerit van Eme selfs negenden elken 6 dage ende elken des dages 4½ leuwe. Ende Deric dye ticheler myt twen kerren ellic kerre 6 dage zant opten dijck toe vueren Bernt Salken myt synre kerren 6 dage Bernt Esselync myt synre kerren 6 dage Aelbert Hungerync myt synre kerren 6 dage. Ende elker kerren des dages 6 leuwen, maket toe samen 21 lb. 19 s.

Van den.....[a] an Helbergen[1].

Ierst des sondages op Vocem Jocunditatis verloent van knoten ende tuenen op Helbergen Gerit van Eme self twelften elken 5 dage ende elken des dages 4½ leuwe. Ende des Beren vagen dat holt by den tuen toe woeren 2 dage ende des dages 11 leuwen, dijt maket toe samen 14 lb. 12 s.

Van dijken toe Hellevoerde[2]

Ierst des sondages op Oculi verloent van den dijck toe maken ende toe hogen voer dat groete vater Gerit van Eme self viften elken 1 dach. Ende elken des dages 4½ leuwe. Ende Gerit Salken myt synre kerren 1 dach erde opten dijck toe wueren, dye ticheller myt synre kerren 1 dach ende elker kerren des dages 5½ leuwe maket 1 lb. 13 s. 6 d.

a In Hs. één woord onleesbaar.
1 Helbergen, een landerijen-complex ten Zuiden en ten Zuid-Oosten van de stad.
2 Hellevoort, een goed in het kerspel Wichmond, ten Zuiden van Zutphen.

Des sondages op Paelmen dach verloent van twe weken wan dijken toe Hillevoerde voer dat grote water Gerit van Eme 11 dage Gerit Pyppync 11 dage Deric Huete 11 dage Gerit Kuen 11 dage Renken ter Hofstede 10 dage Conraet Boggync 10 dage Gerit Gruenevelt 10 dage Johan van Haere 10 dage Johan Hungerync 10 dage Conrat Borchgart 10 dage Johan van Lymbergen 10 dage Lambert ten Marsche 4 dage Johan Hake 8 dage Villem Poerter 5½ dach ende elken des dages 4½ leuwe. Ende Gerit Salken myt twe kerren ende ellyc kerre 7½ dach erde opten dijck toe woren Bernt Salken myt twen kerren ellyc kerre 8 dage Deryc Weggenbecker myt enre kerren 7 dage Willem Ylsinc myt synre kerren 7 dage Bernt Esselync myt synre kerren 5 dage end elker

(folio 12[r]).

kerren des dages 1 oert. Ende Gerit Salken myt synen wagen 7 voeren ryse ende pale to vueren voer 6 leuwen, dit maket toe samen 43 lb. 18 s. 3 d.

Den Weydemeysters Gerit van Eme voer sijn loen 12 lb.

Johan Hake den Weydemeyster voer sijn loen ende dat hij den veert vorvaert ende mede toe den beesten syet 13 lb.

Summa prima 486 lb. 6 s. 3 d.

Van riden over jaer[1]

Ierst des dynsdages op sente Mathijs avont Gerit Ulrix ende Deric van Drinen tot Aernhem soe onse here van Gelre ons hadde doen scriven tegen dye van Nymegen ende dye van Arnhem om der antvarden wille van Ruermunde ende varen uyt enen nacht myt wyer perden, hem mede gedaen 4 rinssche gulden ende daer toe doe sij weder quamen 30 leuwen, maket toe samen metter presencien 11 lb. 4 s.[2]

1 Zie Inleiding, pag. 81. Zie voor de namen der schepenen en raden, hiervóór, pag. 110. Het gaat in een deel van deze posten om overleg met de landsheer en over het regelen van bestuursaangelegenheden, over moeilijkheden, die omtrent het bestuur van hertog Arnold gerezen waren, over het toestaan en betalen van een bede, over geschillen tussen Gelre en Gulik, alsmede over de behartiging van de individuele belangen van burgers.

2 Zie voor deze post en voor enkele volgende, daarmede samenhangende posten W. Jappe Alberts, De Staten van Gelre en Zutphen I, Groningen, 1950, blz. 195 e.v. Met deze posten corresponderen diverse posten uit de stadsrek. van Arnhem 1445/46.

Des sondages op Oculi Henric Nyenhuys toe Deventer op dach Wyllems van Dorsten to presencien 5 s.

Des Vredages daer na Henric Nyenhuys ende Deric van Drynen tot Aernhem daer ons heren genaden van Gelre ons hadden doen scriven ende varen uyt 1 nacht myt drien perden, verteert metter presencien 5 lb. 6 s. 6 d.

Des sondages na Letare Henric Nyenhuys ende Deric van Drinen toe Deventer an dye Ryen[1] op dach Andris Yserens Alphart zoens toe presencien 10 s.

Des Voensdages daer na Johan Kreyng ende Deric van Drinen toe Aernhem daer ons onse here van Gelre hadde doen scriven omme dye drie hoeftstede op toe ryden toe Ruermunde ende varen uyt enen nacht myt drien perden, verteert mytter presencien 2 rinssche gulden 32 leuwen maket 6 lb. 8 s.

Des dynsdages na Iudica Henric Nyenhuys ende Deric van Drinen toe Ruermunde daer onse here van Gelre enen dach gegaet hadde den vyer hoeftsteden omme der schattinge wille ende varen uyt 10 dage myt 4 perden, vertert mytter presencien 52 lb. 7 s.

(folio 12^{v}).

Des dynsedages na Beloken Paeschen Henric Nyenhuys ende Deric van Drinen toe Lochem op dach Johan Leyendeckers toe presencien myt Henric Crede[2] 12 s. 6 d.

Des saterdages daer na Henric Nyenhuys ende Johan Huerninc toe Deventer aen den raet om der saken wille van Wonderinge toe vercallen[a], alse hem dat bevolen was, verteert mytter presencien 3 lb. 16 s.

Des maenedages na Misericordia Domini Deric van Drinen ende Johan Hurninc toe Aernhem daer onse here van Gelre ons hadde doen scriven ende waren 1 nacht uyt myt vier perden, vertert mytter presencien 7 lb. 10 s. 6 d.

1 Grens van de Deventer Teuge, bij het Koerhuis, ten Zuiden van de stad Deventer. Zie de editie van de Overrentmeestersrekening 1457/58, blz. 57.

2 Henric Crede was rijdende bode van Zutphen. Hij had een jaarloon van 33 lb. benevens een toelage voor laken en laarzen. Hij moet een iets hogere positie gehad hebben, dan andere rijdende boden als b.v. Willem van Veenhusen en Gerit toe Wynckel (zie hierna, op bladzijde 173), want hij vergezelt herhaaldelijk schepenen en raden op hun reizen, wat de evengenoemde boden, die ook bereden waren, niet deden. Hun jaarloon was ook veel lager (zie hierna, blz. 173), het werd echter aangevuld met kledingtoelagen en met bodeloon voor iedere reis. Zie voorts Inleiding, blz. 85 en 86.

a Hs.: *vercalen*.

Des maendages na Jubilate Johan Hurninc toe Aernhem omme toe vervaren ofte dye yerste reyse voert ginge toe trecken int lant van Gullic dye vederboet waert, vertert mytter presencien 3 lb. 4 s.

Des sondages na Cantate Henric Nyenhuys ende Johan Hurninc toe Lochem op Johan Leyendeckers anderwerf toe presencien myt Henric Crede 12 s. 6 d.

Des sondages op Vocem Yocunditatis Henric Nyenhuys ende Rense Kreyng toe Aernhem omme der antwarden wille dye men den hertoge van Cleve weder schryven solde ende varen uyt 1 nacht myt vier perden, verteert mytter presencien 7 lb. 6 s.

Den woendages daer na Jacob Scimmelpenninck ende Johan Sturman toe Brummen op dach Willems van Dorsten toe presencien 10 s.

Des donredages daer na Henric Nyenhuys myt onsen burgeren een dele op geen syde van Lochem an dat Vytte Sant[1] daer sy dye waerde hielden op onse vyande, verdroncken ende mytter presencien 1 lb.

Des voensdages na Assencio Domini Jacob Scimmelpenninck ende Rense Kreyng toe Nymegen daer dye vier hoeftstede vergadert solden hebben omme der antwarden ville dyie men den hertoge van Cleve geven solde van den bystande ende varen uyt 1 nacht verteert mitter presencien 6 lb. 11 s. 6 d.[2]

Des donredages daer na Henric Nyenhuys ende Johan Huerninc veder toe Deventer om Wonderinx zoenen wille ende golden daer 1 gelach van 10 quarten ellic quarte 4 Deventer penningen. Ende daer voert toe verteert metter presencien to samen 4 lb. 16 s.

Des dinsdages na Pynsterdage Gerit Ulrix Henric Nyenhuys ende Henric Kaelsach tot Aernhem ende Gerit quam des anderen dages weder toe huys ende dye ander twie reden woert toe Goch daer dye ander hoeftstede vergadert varen. Ende reden vort metten raetsvrienden der ander hoftsteden an den hertoge van Cleve om syns vervolges dat hij an den steden gedaen hadde omme des verbondes wille[3]. Ende varen uyt 5 dage so voer ende na myt 7 perden verterden metter presencien 26 lb. 3 s. 6 d.

1 Veen- en moerascomplex ten N. van Lochem, langs de grens met het Oversticht.

2 Deze post en de tweede post hierna houden verband met de voorbereiding van een verbond tussen Gelre en Kleef, waarvan ook sprake is in de z.g. 'Nye Ordinancie' van 1448. Vergel. W. Jappe Alberts, De Staten van Gelre en Zutphen, I, blz. 212. Ook hier vergelijke men de posten der Arnh. Stadsrek. 1445/46 en 1448/49.

3 Zie noot 2.

Des Woensdages daer na Cele Keppelman ende Andries Yseren dye tolner toe Zeven[1] daer her Valraven van Morse[2] hadde doen scriven tegen hem toe comen toe dage. Ende varen daer met 5 perden ende verterden 52 leuwen ende hadden mede 4 quarten vijns ende 1 pynt maket toe samen metter presencien 3 lb. 14 s. 3d.

(folio 13[r]).

Des sondages na Beloken Pinxsteren Cele Keppelman ende Evert ter Voerst tot Vildenborch[3] op dach Wolter Dempinges daer oer perde verterden 9 leuwen ende metter presencien toe samen 1 lb. 1 s. 6 d.

Des sondages na Sacramenti Henric Kaelsac ende Rense Kreyng toe Loebede[4] daer dye hoftstede vergadert varen daer men enen dach geholden solde hebben metter hertoge van Cleve dye ghevarst waert. Ende varen uyt twe nacht myt 4 perden verteert metter presencien 6 lb.

Des maendages daer na Henric Nyenhuys toe Deventer myt Wonderinx zoene brieve vertert metter presencien 11 s.

Des sondages na Odulphi Henric Kalsac toe Deventer daer ene van den rade van Munster tegen vas toe presencien 6 s.

Des dinsdages daer na Henric Kaelsac ende Rense Kreing toe Cleve an den hertoge van Cleve daer die vier hoftstede oer raetsvriende hadden ende reden voertt van daer toe Gelre daer onsse here van Gelre was.[5] Ende varen uyt 5 dage ende 4 nacht myt vyer perden, verteert metter presencien 19 lb. 17 s.

Op ten selven dach Henric Nyenhuys ende Andris Yseren Geris zoen toe Duetinchen op dach Andris Yserens Alpharts zoens toe presencien 10 s.

Des donredages daer na Henric Nyenhuys ende Johan Hurninc toe Deventer metten zoenbrieve van Wonderinc ende mede op dach Gelys Yserens, vertert metter presencien 3 lb.

Des saterdages daer[a] na Johan Huerninc[b] ende Andris Yseren

1 Zevenaar.
2 Zie W. Jappe Alberts, De Staten van Gelre en Zutphen, I, blz. 208.
3 De Wildenborch, versterkt huis ongeveer halverwegen tussen Vorden en Lochem.
4 Lobith.
5 Zie blz. 132, noot 3.
a In Hs. ontbreekt dit woord.
b Hs.: *Henric*.

dye tolner op dach Gelys Yserens toe Deventer toe presencien 10 s.

Des maendages na Viti Johan Hurninc toe Bronchorst op dach Johans wives van Doren toe presencien myt Henric Crede 7 s. 6 d.

Opten selven dach[a] Johan Kreing toe Aernhem an onsen here van Gelre ome een zonebrief toe verwerven dye hij mede bracht ende die Wonderinc voert hebben solde metten oncost van segellen ende verteret metter presencien 3 lb.

Des saterdages na sente Johansdage Baptiste Henric Kalsac toe Deventer myt Wonderinx zoenbrieve vervaren ende verteert metter presencien myt Henric Crede 9 s.

Des mandages op sente Peter ende Pauwels avont Bernt van Borle ende Johan Hurninc toe Deventer veder metten zoenbrieve van Wonderinge dat doe daer gededinget vaert, verteert metter presencien 4 lb. 3 s. 6 d.

Des vonsdages daer na Johan Hurninc ende Rense Kreing toe Campen op dach Vulberts van Harven toe presencien myt Henric Crede 12 s. 6 d.

Des saterdages na Visitatio Marie Gerit Ulrix ende Johan Sturman toe Loebede daer dye wier hoeftsteden vergadert varen mytten raede van Cleve dage toe holden omme des verbondes wille.[1] Ende varen uyt myt vyer perden 3 nacht vertert metter presencien 12 lb.

(folio 13^{v}).

Des dinsedages daer na Rense Kreyng toe Tonden om toe vervaren daer van des mans saken dye hyer in den stocke sat in des scolten hof toe presencien 5 s.

Des manendages op sente Merten avont Translacio Bernt van Boerle tot Wildenborch an den drost[2] om des knechten wille dye hier in des scolten hoef sat dat men dyen versuecken wolde ende hadde mede 4 quarten wyns ende 1 pynt die quarte 6 leuwen ende vort vertert toe samen metter presencien 2 lb. 11 s. 6 d.

Des maendages na Margariete Gerit Ulrix ende Andris Yseren toe Diederen op dach Alphars Yserens toe presencien 10 s.

Des donredages op sente Marie Magdalene dach Bernt van Borle veder toe Vildenborch an den drost om des knechtes

a In Hs. ontbreekt dit woord.

1 Zie blz. 132, bij noot 3.

2 Hendrik van Wisch.

wille van Lochem dye hier in des scolten hof saet, mede genomen 4 quarten roedes wyns ende 1 pynt dye quart 3½ leuwe ende vertert metter presencien toe samen 1 lb. 13 s.

Des mandages na Jacobi Bernt van Borle ende Johan Huerninc toe Campen op dach Henric Kaelsax toe presencien 10 s.

Des donredages daer na Gerit Ulrix ende Sele Keppelman toe Aernhem daer onse here van Gelre ons hadde doen scriven by den anderen hoftsteden ende varen uyt 2 nacht myt 5 perden verteert metter presencien 9 lb. 10 s.

Des saterdages daer na Johan Huerninc ende Henric Kaelsac toe Deventer op dach Gelys Yseren toe presencien 10 s.

Des dinsdages na Vincula Petri Gerit Ulrix ende Bernt van Boerle toe Aernhem daer onse herre van Gelre ons hadde doen scriven om der gulicker reysen[1] wille ende daer mede voer onsen heren op toe doen onser stat saken dye hem bevalen waren ende waren uyt twe nacht myt 4 perden, verterden mytter presencien 9 lb. 4 s. 6 d.

Des donredages daer nae Gerit Ulrix ende Andris Yseren[a], Geris zoen tot ter Borch[2] an den drost ende op dach Andris Yserens Alphars zoens toe presencien metten twe ride boeden[3] 15 s.

Des dynsdages na Assumpcio Marie Gerit Ulrix, Deric van Drinen ende Johan Hurninc toe Lochem myt oren rade toe spreken omme Boevynges wille dye hier brieve gesant hadde an onse burgers, oer perde verteert myt twen knechten toe presencien 1 lb. 19 s.

Des donredages na Bertholomei Gerit Ulrix, Bernt[4], Andris Yseren Gerits zoen dye uyt gereden varen toe Aernhem[b] daer twe van hen voert gereden solden hebben toe Goch daer onse vrouwe van Gelre[5] ons hadde doen scriven ende quamen alle drie van Aernhem veder toe huys ende hadden 1 nacht uyt geweest ende 2 dage myt 7 perden vertert mytter presencien 15 lb. 17 s. 6 d.

1 Vergel. de posten over ‘heervart’ op blz. 161 e.v.
a Hs.: *Geris*.
2 Terborg.
3 Deze beide rijdende boden zijn vermoedelijk geweest: Henric Crede en Herman Gijse.
4 Bernt van Boerle.
b In Hs. ontbreekt dit woord.
5 Hertogin Catharina van Gelre.

(folio 14[r]).

Op den selven dach Sele Keppelman ende Johan Hurninc by Keppel aen Brake Hecke[1] daer onse scepen den drost gescreven hadden tegen toe coemen om gebreke der abdyssen van Vreden[2] ende van anderen gebreken ende hadden 1 vlessche mede van 2 quarten ende ½ pynt romayen de quart 11 leuwen met orre presencien toe samen 1 lb. 16 s. 6 d.

Des saterdages op Decollacio[a] Johannis Johan Hurninc ende Andris Yseren Gerits zoen toe Goch daer onse here van Gelre hadde doen schriven by dye ridderscap ende dye ander hoftstede toe comen ende varen uyt 2 nacht myt 4 perden vertert metter presencien 12 lb. 10 s.

Des sondages daer nae Sele Keppelman ende Evert ter Voerst Bernt van Boerle toe Deventer om saken wille dye Wolter Dempync daer voer den raet toe doen hadde dar hem dye scepen hem toe lyefnisse deden verteert metter presencien 5 lb. 15 s. 6 d.

Des vonsdages daer nae waren een dele van onsen scepen gegaen toe Wernsvelt tegen dye van Lochem myt Bovync toe.....[b] doe sy weder quamen vertert metten scepen van Lochem 10 quarten wyns dye quarte 6 leuwen maket 3 lb.

Des maendages op sente Mathijs avont Wermbolt Sturman ende Deric van Drinen toe Lochem op dach Johan Bernyers toe presencien myt Henric Crede 12 s. 6 d.

Des vriedages daer na Jacob Scimmelpenninck ende Johan Hurninc toe Voerst op dach Conraets ten Hoeve toe presencien 10 s.

Des dinsdages op sente Michielis avont Jacob Scimmelpenninck ende Henric Nyenhuys toe Lochem op dach Gyseberts van Olde toe presencien myt Harman Gise 12 s. 6 d.

Des donredages daer na Jacob Scimmelpenninck ende Deric van Drinen toe Lochem op dach Johan Bernyers toe presencien myt Harman Gise 12 s. 6 d.

Des maendages na Remigii Jacob Scimmelpenninck ende Johan Sturman toe Aernhem daer die raetsvriende van Nymegen

1 Brake Hecke is vermoedelijk de tussen Laag Keppel en Hummelo gelegen plaats waar terechtstellingen plaats vonden. ‘Brake’ betekent: misdaad.
2 Vreden, in Westfalen; ten N.O. van Winterswijk.
a Hs.: decolacie.
b In Hs. één woord onleesbaar.

tegen varen ende daer op deden van Vinsencius saken van Morse[1] ende waren uuyt 1 nacht myt 4 perden verteert mytter presencien 6 lb. 10 s.

Des voensdages daer na Jacob Scimmelpenninck ende Johan Sturman toe Brummen op dach Villems van Dorsten toe presencien 10 s.

Des vonsdages na Victoris Jacob Scimmelpenninck ende Evert ter Voerst ende Johan Hurninc aen Brake Hecke by Keppel daer dye joncker van Wyssche een dach geraemt hadde tusschen Frederic van Ulleft omme onsse vurgenoemde boulude wille dye deselve Frederic oer koen genomen hadde[2] ende hadden mede 4 quarten wyns ende 1 pynt dye quart 5 leuwen ende toe brode 1 leuwe ende an dye vleschen 2 nye ryeme voer 4 leuwen ende 17½ leuwe toe presencien, maket 2 lb. 3 s.

Des sondages na sente Gallen dage Jacob Scimmelpenninck ende Wermbolt Sturman toe Voerstonden[3] op dach der susteren in den hospitael om hoer lant toe palen, toe presencien 10 s.

(folio 14^{v}).

Des dinsdages daer na Jacob Scimmelpenninck ende Johan Hurninc toe Deventer op dach bruder Gerits des grauwen monix toe presencien 10 s.

Des vridages daer na Jacob Scimmelpenninck ende Johan Sturman toe Aernhem daer ons die raet van Nymegen ende van

1 Vincentius van Meurs was een zwager van Willem van Egmont, de broeder van hertog Arnold. Hij mengde zich, evenals Walraven van Meurs in de Gelderse aangelegenheden en doet zich in deze jarèn kennen als een aanhanger van de hertogin van Gelre en haar zoon Adolf, die naar een ruwaardschap van Gelre en Zutpen streeft met steun van Nijmegen en van Bourgondië. Hertog Arnold beklaagde zich dan ook over het gedrag van Vincentius bij de steden, o.a. bij Arnhem; deze stad schrijft op 21 dec. 1447 aan Vincentius een brief, 'inholdende wye onsse genedige here des avents daer te voir sich op der camer van hem had geclaghet'. Juist in de jaren 1445-1448 worden de partij-verhoudingen in Gelre iets duidelijker, gelijk o.m. uit de stadsrekeningen van Arnhem en Zutphen blijkt. Op te merken is hierbij nog, dat uit het voorgaande volgt dat Vincentius van Meurs, de leider van de antibourgondische politiek in latere jaren, geenszins van den beginne af anti-bourgondisch is geweest. Zie voorts W. Jappe Alberts, De Staten van Gelre en Zutphen, I blz. 199/200.

2 Uit deze post blijkt o.m. van de door de Zutphenaren gedreven veehandel op het westelijke Munsterland (Bocholt) en eventueel verder naar Keulen.

3 Voerstonden was een versterkt huis, gelegen in de nabijheid van de Yssel, tussen Voorst en Brummen.

Aernhem hadden doen scriven om Vinsencius saken wille dye men daer op doen solde ende[a] meyr anderen gebreken ende varen 1 nacht uyt, verteert mytter presencien 9 lb. 14 s.

Des maendages op Alle Hilgen dach Bernt van Borle toe Aernhem ende des vondages dar na reet hem Andris Yseren Gerits zoen na toe Aernhem dae dye ridder ende dye knecht ende dye hoeftstede vergadert varen omme der beden wille dye her Willem van Egmont ons heren brueder van Gelre[1] ende her Evert van Wilpe[2] gedaen hadden omme der halve schattinge wille dye men sculdich vas ende daer een halve schattinge toe omme dat sy metten gewangen toe bet in bestant quemen. Ende varen uyt myt wyer perden 6 nacht verteert metter presencien 20 lb.

Des sondages dar na Jacob Scimmelpenninck ende Andris Yseren Anthonijs zoen an dye Ryen toe Deventer daer dye raet van Deventer tegen quam daer sie op deden Wolter Dempinx ende Andris Yseren Alphars zoens saken, toe presencien myt Henric Creden 12 s. 6 d.

Des anderen dages daer na Jacob Scimmelpenninck ende Johan Hurninc toe Doesborch op dach Gerit Broexkens toe presencien myt Henric Crede 12 s. 6 d.

Op sente Mertens dage Gerit Ulrix tot Aernhem daer onse here van Gelre ons hadde doen scriven oem der schattingen wille toe becallen ende vas uyt 1 nacht ende 2 dage, verteret metter presencien 4 lb. 12 s.

Des saterdages daer na Jacob Scimmelpenninck ende Henric Nyenhuys toe Lochem op dach der abdyssen van Vreden om des mans wille die hoer Evert van Olde afgevangen hadde in dye meye merct dye hij doe quijt scolt, verteert metter presencien 2 lb. 4 s.

Des vonsdages na Martini Sele Keppelman, Bernt van Boerle ende Andris Yseren Gerits zoen toe Deventer an den raet om Andris Yseren Alpharts zoens saken wille toe presencien myt Henric Crede 17 s. 6 d.

a Dit woord ontbreekt in Hs.

1 Willem van Egmond was een jongere broeder van hertog Arnold. Hij was in deze jaren geneigd de wensen van Nijmegen en Adolf inzake de bestuursoverdracht aan laatstgenoemde te steunen. Zijn houding is echter niet steeds duidelijk. In deze post gaat het om de betaling van een door de steden toegezegde bede aan de hertog, waarbij echter moeilijkheden gerezen zijn, omdat de steden eerst herstel van grieven wensen, de hertog min of meer terecht stelt, dat voor verbetering in het bestuur en herstel van grieven geld nodig is.

2 Zie hiervóór, blz. 116, noot 4.

Des vonsdages na Lucie Andris Yseren Gerits zoen toe Deventer om Guedert onses ondersaten wille dye hyer in den Apenstart[1] sat, to presencien 5 s.

Op sente Thomasdach Johan Hurninc ende Andris Yseren Thonys zoen toe Aernhem daer her Willem van Eggemont ons hadde doen scriven om dat bestant besegelen van den hertoge van Berge[2] daer dye anderen hoeftsteden mede gescreven waren. Ende waren uyt 2 nacht myt 4 perden, verteert mytter presencien 13 lb. 7 s.

Des sondages na Conversio Paulij Jacob Scimmelpenninck ende Andris Yseren Thonijs zoen toe Aernhem daer onse here van Gelre ons hadde doen scriven omme dye ridderscap toe hoeren van der vorschattingen ende waren uyt 5 nacht myt vyer

(folio 15[r]).

perden, verteert metter presencien daer Harman Gyse mede vas 18 lb. 10 s.

Des wonsdages na Purificacio Marie Jacob Scimmelpenninck ende Andris Yseren in den bos an Deric van der Bulen, toe presencien 10 s.

Des wonsdages na Valentini Jacob Scimmelpenninck ende Andris Yseren Thonijs zoen toe Brummen op onser burger dach dye daer toe doen hadden toe presencien 10 s.

Des donredages daer na Sele Keppelman ende Henric Nyenhuys tot Aernhem daer onse here van Gelre dye veir hoftsteden hadde doen schriven om der schattingen wille ende ander gebreke dye uyt toe setten. Ende waren uyt 4 nacht meyt vier perden verteert metter presencien 17 lb. 1 s. 6 d.

Summa secunda 361 lb. 17 s. 3 d.

Van gesanden wyne

Ierst des saterdages na Oculi den scepenen van Deventer Henric Bruens myt synen geselle dye hier waren 4 quarten die quart 5 leuwen

1 Het gebouw, dat in Zutphen dienst deed als gevangenis. Zie J. Gimberg, Een Gelderse Stad in de Middeleeuwen, B en M. 'Gelre', III, 1900, blz. 20.
De 'Apenstert' was een toren in de stadsmuur ter hoogte van het Dominicanenklooster (thans Museum en Archief, aan de Rozengracht).

2 Deze post betreft de beeindiging van de oorlog met de hertog van Berg over het bezit van het hertogdom Gulik.

Des dynsdages na Judica her Hubert dye onse here van Gelre hyer gesant hadde ende dye baetscap in der scepencameren dede, hem geschenct een gelach toe Ververs huys van Kraneborch van 19 quarten wyns dye quart 5 leuwen

Op Paeschedach den deken 2 quarten dye quaert 5½ leuwe

Des dynsdages na Beloken Paeschen Bytter van Raesvelt[1] 4 quarten dye quarte 5½ leuwe

Des donredages daer na her Walravens gesynde van Muerse dye hyer een credencie brief brachten 4 quarten dye quarte 5½ leuwe Des sondages op Misericordia Domini den monicken[2] op oer kermysse 8 quarten dye quarte 6 leuwen

Des vonsdages na Cantate der ridderscap ende der cleinen steden in den lande van Zutphen[3] dye hyer gescreven waren 10 quarten dye quarte 6 leuwen

Des dynsdages na Vocem Jocunditatis der ridderscap ende cleynen steden[a] dye hyer doe weder gescreven waren 8 quarten dye quart 6 leuwen

Op Pinxster dach den deken 2 quarten, dye quart 5 leuwen

Des dynsdages na Pynxsteren den scepenen van Deventer dye hyer waren hen geschenct ende wor hen gegolden 7 quarten dye quarte 6 leuwen

Op Sacramentsdage den deken[4] 2 quarten dye quart 6 leuwen

(folio 15^{v}).

Des saterdages na Sacramenti den scepenen van Aernhem dye hyer waren om oer ordele[5] 4 quarten dye quarte 6 leuwen

1 Het geslacht van Raesfelt was een met verscheidene Gelderse adellijke geslachten (Wisch, Hacfort, Middachten) verwant geslacht uit Westfalen. Het - nog bestaande - slot Raesfelt ligt ten Zuiden van Bocholt.

2 Hiermede zijn bedoeld de Dominicanen, wier klooster ook 'To Monnicken' genoemd werd. Vergel. J.H. Hofman, Het Broerenklooster te Zutphen, Arch. Aartsb. Utr., II, 1875, blz. 126 e.v. en Arch. Aartsb. Utr., XXXI, 1956, blz. 427. Zie ook de editie van de Overrentmeestersrekening 1472/73, blz. 70. 'Der Kermysse' betekent: Kerkwijdingsdag (11 april).

3 Doesburg, Lochem, Doetinchem, Groenlo.

a Dit woord ontbreekt in Hs.

4 Deken van St. Walburg. De deken van St. Lebuinus was belast met het houden van de bisschoppelijke seend. Vergel. De ordinarii van Kampen uit de 15de en 16de eeuw, ed. W. Jappe Alberts, Fontes Minores Medii Aevi, XII, 1961, blz. 15/16.

5 Arnhem had hoofdvaart op Zutphen, d.w.z. in twijfelachtige of moeilijke gevallen vroegen de Arnhemse schepenen rechtsadvies aan schepenen van Zutphen.

Des sondages na Sacramenti den proest van Bilheme[1] 4 quarten ende dye quarte 6 leuwen

Des sondages na Odulphi den jongen schutten van der Nyerstat dye oer papegaye schoeten 4 quarten

Ende den olden schutten van der Buedicker straten[2] dy doe oer papegaye mede schoeten 4 quarten

Item den schutten van der Laerpoerten 4 quarten

Ende den schutten van der Hospytaels porten 4 quarten alle dese schutten quarten sijn ellic quarte 6 leuwen

Den sciplueden doe sy oer papegaye schoeten 4 quarten dye quarte 5 leuwen

Des saterdages na Visitatio Marie den scepenen van Aernhem dye hijr oer ordel haelden 4 quarten dye quarte 6 leuwen

Op sente Mathijs avont Translacio den officiael ende den scholaster van Deventer[3] des avonts ende des anderen dages op sente

Matuys dach toe samen 8 quarten dye quarte 6 leuwen

Op onse Vrouwe Assumpcio den deken 2 quarten dye quarte 5½ leuwe

Des dynsdages na Assumpcio Marie Herman van Boetbergen 4 quarten dye quarte 5½ leuwe

Des saterdages daer na den officiale van der predicker orden 4 quarten dye quarte 5½ leuwe

Op onse aflaetsdach den deken[4] 2 quarten dye quarte 5½ leuwe

Des vriedages na Nativitas Marie den duchteren van Hacforden[5] dye hijer comen waren 4 quarten dye quarte 6 leuwen

Des saterdages daer na den cleynen steden dye doe hyer waren op dach der scepen van Duetinchem 4 quarten dye quarte 6 leuwen

Des sondages na Nativitas Marie ons heren rentmeyster van Gelre dye doe hier vas omme der brake wille 8 quarten die quarte 6 leuwen

Des sondages daer na Henric ten Vater van Swolle 4 quarten dye quarte 6 leuwen

1 Klooster Bethlehem, van de Regulieren van St. Augustinus, bij Doetinchem. Vergl. Monasticon Batavum, II, 1941, blz. 56. Zie over Bethlehem: W.L. Bouwmeester, Het Klooster Bethlehem bij Doetinchem, diss. Amsterdam, 1903, en F. Ketner, De oudste oorkonden van het klooster Bethlehem bij Doetinchem, Utr. diss., 1932.

2 Tegenwoordig Beukerstraat.

3 Van St. Lebuinus te Deventer. Over de naam van de deken bestaat geen zekerheid. Zie Dumbar, Kerkelijk en Wereltlijk Deventer, I, 1732, blz. 338, kolom 2. De naam van de scholaster is niet bekend.

4 Deken van St. Walburg.

5 Zie hiervóór, blz. 117, noot 9.

Des maendages na der XI M Megeden dage der ridderscap ende den cleynen steden ons vierdels dye hijer ghescreven waren 8 quarten dye quarte 6½ leuwe

Des selven avonts her Willem van Egmont ende her Evert van Wilpe 8 quarten dye quarte 6½ leuwe

Des dinsdages daer na her Willem van Egmont ende her Evert van Wilpe des myddages 1 gelach van 67 quarten dye quarte 6½ leuwe

Des saterdages daer na der ridderscap ende cleynen steden dye hyer veder ghescreven waren ons vyerdels 8 quarten dye quart 6½ leuwe

Des woensdages na Allehilgen den scepenen van Herderwyc 4 quaerten romanyen want hyer doe gien wijn vas dye quarte 8 leuwen

Op Kersdage den deken 2 quarten dye quarte 6½ leuwe

(folio 16[r]).

Op sente Stevens dach enen brueder dye toe Monicken syn ierste mysse sanck[1] 4 quarten dye quarte 6½ leuwe

Op ten selven dach des avonttys den jonker van Homoet[2] 16 quarten dye quarte 6½ leuwe

Op Alre Kynder dach des avonts her Willem van Egmont 12 quarten dye quarte 6½ leuwe

Des wonsdages na Alre Kynder dach her Willem van Egmont des myddages ende des avonts 16 quarten dye quarte 6½ leuwe

Des donredages daer na her Willem van Egmont ende den joncker van Homoet des myddages 8 quarten dye quarte 6½ leuwe

Des dinsdages na Dertinen Bytter van Raesvelt 4 quarten die quarte 6 leuwen

Des maendages na Ponciani Willem van den Collic ende Aelbert syn geselle burgermeysters van Deventer myt oren burgeren dye hyer toe bruloft 5 quarten vyns. Ende van Gerit ter Voerst 3½ quarten ellic quarte 6 leuwen

Des vonsdages na Conversio Pauly doe dye scepenen in der

1 De eerste mis, die de pas gewijde priester opdraagt. Vergel. R. Post, Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie, Utrecht, 1954, blz. 68/69. Zie ook De Ordinarii van Kampen in de 15de en 16de eeuw, Fontes Minores Medii Aevi, blz. 1 en 18.

2 Over het geslacht Homoet, vergel. J.M. van Winter, Ministerialiteit en Ridderschap, blz. 315/16.

gerwecameren privilegien oversagen verdroncken sy daer 2 quarten dye quarte 6 leuwen

Des vriedages daer na den scepenen van Doesborch dye hyer doe waren omme Gerit Zerbolts saken[1] wille hen geschenct 4 quarten Ende voer hem gegolden 3 quarten dye quarte 6 leuwen

Des saterdages na Purificatio[a] Marie den scolten van Holten dye hyer vas 4 quarten dye quarte 6 leuwen

Des wonsdages na Valentini der ridderscap ende den cleynen steden dye hier gescreven waren 8 quarten die quarte 6 leuwen

Des wonsdages na octava Purificationis den richter van Aernhem 4 quarten dye quarte 6 leuwen

Dit beloept over al op 316½ quarten soe vurscreven steet, maket toe samen 96 lb. 15 s. 6 d.

(folio 16[v]).

Oncost van wijne

Ierst op sente Mathys avont doe dye scepenen op Vreden eten ende oer brueken uter buyssen verteerden doe ontbrach daer an dat dye rentmeyster daer in lede van der stat wegen 19 quarten dye quarte 5 leuwen, maket 4 lb. 15 s.

Des dynsdages na Judica doe her Hubert hyer vas gesant ons heren wegen van Gelre ende syn boescap dede in der scepenen cameren verteert an wine ende an brode 6 s.

Des dynsdages na ons Heren Hemelvaerts dage den rade van Ruermunde alse Johan van der Kraeken self 13 geschenct 8 quarten vyns dye quarte 6 leuwen ende voer ellyc toe gelage gegolden 4 leuwen, maket toe samen 5 lb.

Des sondages na Odulphi enen ridder uyt Sofoyen[2] dye hier vas omme dye lande toe besyen ende dye stede hoen geschenct des

1 Gerard Zerbolt van Zutphen, de beroemde schrijver van theologische en mystieke geschriften was in 1398 overleden. De hier bedoelde Gerit Zerbolt behoort mogelijk tot zijn familie. Een ander lid van de familie Zerbolt was getrouwd met Jacob Schimmelpenninck, gelijk blijkt uit de Onderrentmeestersrek, van dit jaar, zie Bijlage I, blz. 179: Jacob Schimmelpenninck ende Gertrut Zerbolt 2½ olde schilt, alse oerre ein sterft so sijn se halff quyt, 7 lb. 10 s.

a Hs.: *Purificatione*.

2 Savoye. Dergelijke reizigers komen meer voor. Een goed voorbeeld is de reis van de Tsjechische edelman Hugo von Rožmital, die omstreeks 1465 een reis maakte door Europa, waarbij hij o.m. het overkwartier van Gelre bezocht. Vergel. C.A. Rutgers, in B. en M. 'Gelre', Deel 58, 1959, blz. 227. De stadsrekeningen bevatten ook herhaaldelijk posten, waaruit blijkt van de ontvangst van lieden, die het Heilige Land bezocht hebben. De zin van deze ontvangsten is o.m., dat de heren wel eens iets willen horen over vreemde landen.

sondages avonts een glach van 37 quarten wyns ende des anderen myddages 1 glach van 32 quarten ende dye quarte 6 leuwen. Ende Gysebert apteker gegeven voer scukerkoeken 20 leuwen. Ende Thijs dye Bere van synen veerstede[1] gegeven 14 leuwen, maket toe samen 22 lb. 8 s.

Des wonsdages na Odulphi den scepenen van der Elborch dye hyer waren toe vragen omme treflicke saken et cetera 4 quarten ende voer hen gegolden toe gelage 10 leuwen dye quarte 6 leuwen maket toe samen 1 lb. 14 s.

Op Alre Kynder dage gegolden voer her Willem van Egmonde syn gesynde der 6 vas voer elken 6 leuwen. Ende des donredages daer na toe myddage gegolden voer her Willem van Egmont. Ende den joncker van Homoet[a] ende oerre beyder gesynde dier 10 vas voer elken 5 leuwen toe gelage, maket toe samen 4 lb.[b]

38 lb. 3 s.

(folio 17[r]).

Van hoecthijts wyne[2]

Ierst op onser Vrouwendach Annunciationis 20½ quarten ellic quarte 5 leuwen over al

Op Paeschen 21 quarten
Op sente Walburgen 20½ quarten
Op ons Heren Hemelwaerts dage 20½ quarten
Op Pinxsteren 21 quarten
Op Sacramenti 20½ quarten
Op Assumpcio Marie 21 quarten
Op onsen aflaet 20½ quarten

1 Thijs de Bere, die in deze rekening gewoonlijk als vervoerder van bouwmateriaal optreedt, is blijkbaar ook pachter van het veer over de Yssel geweest. Zie hierna, blz. 203.

a Hs.: *Homot*.

b Hierna wordt in Hs. abusievelijk de totalisering herhaald, die onderaan folio 16[r] (blz. 143, r. 13 en 14) voorkomt ('Dit beloept over al op 316½ quarten soe vurscreven steet, maket toe samen 96 lb. 15 s. 6 d.').

2 In dit hoofdstuk worden de wijnpenningen verantwoord, die op kerkelijke hoogtijdagen aan schepenen en raden en aan enkele hogere ambtenaren werden uitgekeerd. Het bedrag van die uitkeringen en de aequivalente hoeveelheid wijn zijn in dit rekeningsjaar onderscheidenlijk 82 lb. 10 s. en 330 quarten. Deze cijfers ondergaan blijkbaar geen enkele wijziging, want in 1457/58 en 1472/73 zijn zij precies dezelfde. Vergel. de editie van de Overrentmeestersrekening 1472/73, blz. 82/83. Ook hier doet zich de vraag voor - evenals bij de toedeling van laken (zie hierna, blz. 172, noot 4) - in hoeverre deze uitkeringen in geld of in natura plaats vonden.

Op onse Vrouwe Nativitas 20½ quarten
Op Alle Heylgen 20½ quarten
Op sente Merten 20½ quarten
Op onse Vrouwe Concepcio 20½ quarten
Op Kersavont 21 quarten
Op Nyenjaersdage 20½ quarten
Op Derthienden dage 20½ quarten
Op Purificacio Marie 20½ quarten
Dyt belopet op 300 ende 30 quarten ellic quarte 5 leuwen, maket 82 lb. 10 s.
Summa tertia 217 lb. 8 s. 6 d.

Van der maeltyt op sente Petersdage ad Cathedram ende des anderen dages[1]

Ierst gegeven voer schoen broet ende voer pasteyden coppe to samen 5 lb.

Gegeven voer 90 quarten wyns toe den galentijn ende toe den twen maeltijden opter tafelen gedroncken dye quarte 5 leuwen, maket 27 lb.

Item voer 5 quarten dranckes dye de olde apteker gemaket hadde ellic quarte 5 leuwen ende voer daet cruyt toe elker quarten 3 leuwen, maket toe samen 2 lb.

Item voer drie vierdel ponts sofferaens toe den galentijn ende toe der spisen 4 rinssche guldens

Ende voer 2 pont genwerss 1 rinssche gulden. Item voer en pont pepers 13 leuwen. Ende voer ½ pont negel 20 leuwen. Item voer 7 loet greyns 10½ leuwe. Ende 8 loet caneels voer 10 leuwen ende 7 loet galigaens 9 leuwen. Ende 3 loet musschaten 2 leuwen, dyt maket toe samen 15 lb. 14 s. 6 d.

Seger voer sucker koeken 40 leuwen ende voer 25 poent rosinen to den posteyden 25 leuwen ende voer 40 pont rosinen vleysches van Evert Sele dat pont 18 groet belopet op 45 leuwen, dyt maket toe samen 5 lb. 10 s.

Item voer 8 paer vetter capone dat paer 10 leuwen, maket 4 lb.

1 Kosten van de jaarlijkse raadsmaaltijd, ter gelegenheid van het begin van het nieuwe bestuursjaar. Vergel. J. Gimberg, Feesten en maaltijden te Zutphen in de Middeleeuwen, B. en M. 'Gelre', XII, 1909, blz. 247. Zie ook G. van Hasselt, Bijdragen voor d'Oude Geldersche Maaltijden, 1805, en W.S. Unger, De levensmiddelenvoorziening der Hollandsche steden in de M.E., 1916.

Item voer 1½ lamme 36 leuwen, maket 1 lb. 16 s.

Item voer snoeke ende carper ende zeelt 13 lb. 8 s.

(folio 17^{v}).

Item voer 4 rakelvische[1] 20 leuwen ende voer herinc 15 leuwen.

Item voer 3 spynt erweyten 12 leuwen ende voer botter 20 leuwen.

Item voer hoppenbyer 20 leuwen maket toe samen 4 lb. 7 s.

Item voer twe beerschencken ende enen beerscop ende 3 ryme beerswilles[2] toe samen voer 40 leuwen. Ende 2 waltkesen voer 20 leuwen. Item den gesynde toe bellensier 10 leuwen, maket toe samen 3 lb. 10 s.

Item voer 24 pont vleisches der staet dyenres ellic pont 18 groet belopet op 27 leuwen ende voer broet 14 leuwen. Item voer ½ vaet keuten 20 leuwen, maket toe samen 3 lb. 1 s.

Van boede loen[3]

Ierst des wonsdages na Cathedra Petri Gerit ten Wynckel toe Lochem an den raet myt brieve omme Bovynges wille ende vas daer gereden want groet water was hem gegeven mytter perdeshuere 10 s.

Des donredages daer na gegeven Luyken den boede van Aernhem dye hier enen brief bracht 5 s.

Des vridages na Judica Willem van Wenhusen myt enen brive toe Aernhem an den raet, 6 s.

Des vriedages na Paeschen Gerit toe Winckel myt enen brieve toe ter Borch an den drost van Johans saken wegen van Buloe in den groten water 8 s.

Des wonsdages na Beloken Paeschen Henric Sticker Terborch myt enen zoenbrieve an Johan van Buloe ende vas 2 nacht uyt 9 s.

Des vonsdages na Misericordia Domini Willem van Veenhusen Terborch an den drost myt enen brieve omme der ridderscap ende cleyne steden hier toe scriven 6 s.

1 Rakelvisch = gedroogde en gezouten vis.
2 Varkenszwoerd.
3 Zie Inleiding, blz. 85. Zie ook de hoofdstukken ‘Van riden over jaer’ en ‘Van gesanden wyne’. De bodereizen - evenals de reizen van schepenen en raden - wijzen in hoofdzaak op territoriale relaties binnen Gelre en Zutphen. Daarnaast op relaties met het Oversticht (vnl. Deventer), Westfalen, Rijnland en de Hanze. Met de Westelijke territoria zijn er nauwelijks betrekkingen.

Des saterdages daer na Henric Sticker toe Aernhem aen den raet van Nymegen om des dyenstes wille daer hen dye hertoge van Cleve af gescreven hadde 8 s.

Des wonsdages na Jubilate Willem van Veenhusen myt[a] een brieve aen Luyken Ter Ryt toe Olst om syns perdes wille dat hij der stat holden solde 6 s.

Des maendages na Cantate Seyne dye dreyer an dye ridderscap ende cleyne stede in onsen vierdel myt briven hyer toe comen omme der saken wille van Lochem 12 s.

(folio 18[r]).

Des anderen dages daer na Wolter Momme toe Aernhem myt[a] een brieve omme des verwolges wille van den hertoge van Cleve 6 s.

Des wonsdages daer na Claeus Otten zoen toe Deventer myt een brieve an den raet 4 s.

Des donredages daer na Seyne dye dreyer toe Borckel[1] an den jonker van Bronchorst myt[a] een brieve dye de ridderscap metten cleynen steden ons vierdels van hyer sanden 6 s.

Des mandages na Vocem Jocunditatis Wouter Mumme toe Doeseborch ende toe Duetinchen myt brieven hyer toe comen om des overdrages wille van den holde 6 s.

Op den selven dach Willem van Veenhusen toe Lochem ende ter Wildenborch an den drost myt brieven hier toe comen omme des holdes wille op onse vyande 6 s.

Des maendages na Assencio Domini Willem van Veenhusen toe Aernhem an her Henric onsen secretario[2] toe huys toe comen 6 s.

Des anderen dages daer na Willem van Veenhusen toe Deventer omme den scarpen richter[3] ende bracht dyen weder om an dat koerhuys[4] weder ende woert 8 s.

Des wonsdages na Pinxsteren gegeven den bade van Aerhem dye

a Hs.: *my*.
a Hs.: *my*.
1 Borculo.
a Hs.: *my*.
2 Henric van Zedem (Zeddam). Er wordt hier van *Heer* Henric gesproken, omdat hij - merkwaardig genoeg voor een stadssecretaris - geestelijke is (zie blz. 165, waar vermeld is, dat 'Heer Henric onser stat secretarius sijn ierste misse sanck')
3 Zutphen had in dit jaar blijkbaar geen eigen scherprechter, en leende die elders.
4 Het Koerhuis lag vlak bij Deventer even buiten de stad aan de grens van Gelre en het Oversticht.

onse scepenen hier by nacht sanden dye daer waren om der gevangen wille dye toe Doesborch saten, dubbelt gelt alse 12 s. Des vridages daer na Willem Beticker toe Aernhem an onse scepenen dye daer waren myt een brieve by nacht om der van Doesborch wille ende om ander saken 8 s.

Des maendages na beloken Pinxsteren Willem van Veenhusen toe Deventer an den raet myt een breve 4 s.

Des anderen dages daer na Willem Beticker myt een brieve toe Aernhem an Henrico den Roede ons heren scriver van Gelre ende lach daer 1 nacht na der antwarden, vertert myt synen loen 10 s.

Des vridages na octava Sacramenti Wolter Momme toe Bare an her Walraven van Muerse ende van daer voert ter Wildenborch an den drost myt brieven 14 s.

Des donredages op sente Odulfs avont Willem van Veenhusen toe Baere an her Walraven van Murse myt een brieve 7 s.

Des anderen dages daer na Wolter Momme toe Grole aen den pape van Besten myt een brieve 7 s.

Item Gerit toe Wynckel toe Bremen daer aen den raet myt brieven ende mede an her Herman Graepinc om der saken wille van Henric van Vorsten ende lach daer 8 dage lanc eer dye saken daer geeyndet worden tusschen Henric van Vorsten ende Willem Byscops erfgenamen, hem gegeven voer syn teringe ende woer syn loen 8 lb.

Des sondages daer na Gerit toe Winckel toe Deventer an Henric Kaelsac om des sendeboeden ville dye van Munster daer vas, 4 s.

Des anderen dages daer na Gerit toe Winckel toe Aernhem myt een brieve an den raet om oers ordel wille toe versten 6 s.

(folio 18^{v}).

Des wonsdages na Odulphi Villem van Veenhusen toe Deventer metten zoenbrieve van Wonderinge 4 s.

Des vridages daer na Willem van Veenhusen to Deventer an den raet myt een brieve omme Wonderinges wille 4 s.

Des maendages op sente Martens avont Translacio Gerit toe Wynckel toe Nymegen aen den raet myt een brieve omme der stat wille van Munster dye vervolch dede van der hanse 10 s.

Des anderen dages daer na Henric Sticker myt een brieve tot Wilderborch an den drost om des knechts wille dye hyer in des scolten hoef sat 4 s.

Des sondages daer na Johan Maerken toe Erclens[1] na onse burgers omme tydinge toe vernemen 1 lb. 12 s.

Des maendages daer na Gerit ten Winckel toe Deventer an den raet myt een brieve omme der antwarden wille van Nymegen ende van Aernhem alse omme dat vervolch van Munster van der hanse 4 s.

Des anderen dages daer na Gerit ten Wynckel gesant onse burgeren na toe Arclant[2] hem mede gegeven 1 lb.

Item Wouter Mumme toe twen tiden gesant toe Aernhem om tidinge toe vernemen van onsen vrenden dye in den lande van Gulic waren, toe samen 12 s.

Des manendages na sente Margarieten dage Henric Sticker toe Aernhem om den scarpen richter hyer toe halen ende weder toe Aernhem toe brengen[3], toe samen myt synre terrynge 15 s.

Des maendages na Jacobi Gerit toe Wynckel tot Ruermunde an onser burger weert daer myt alsoedanen alse Jacob Scimmelpenninck ende onse burger daer werteert hadden ende mede om des harnasches wille dat onse burger daer gelaten hadde 2 lb.[4]

Des sondages daer na Gerit toe Winckel toe Eertbeke aen den joncker van Bronchorst om meyster Henric onses nyen schrivers wille myt een brieve 4 s.

Des wonsdages na Vyncula Petri Wolter Momme toe Aernhem myt een brieve an den drost dye doe daer vas omme der ebdissen gebreke wille van Vreden. Ende seynde den boeden wort myt den brieve an Evert van Olde toe Roederloe[5] dat hij daer antwarde op geven solde 10 s.

Des saterdages op onsen Vrouwen avont Assumpcio Gerit to Vinckel toe Embric aen den raet myt[a] een brieve om Derix gebreke wille van den Steenhuys van der maget dye hem ontgaen vas metten synen ende dye bode wachte na der antwarden 1 nacht, verteert myt synen loen 10 s.

Item soe Gerit toe Wynckel toe Bremen gewest hadde omme der saken wille gaende tusschen Werner Tolners wyf ende Henric van Voersten daer hij na der antwarden soe lange wachten moest,

1 Erckelenz, Gelderse enclave in Gulik, ten Oosten van Roermond. Deze post hangt samen met de elders in deze rekening vermelde expeditie naar het Land van Gulik (zie blz. 162).
2 Erckelenz, zie vorige noot en ook de volgende post.
3 Zie blz. 147, noot 3.
4 Ook deze post betreft de expeditie naar het Land van Gulik. Zie ook blz. 162.
5 Ruurlo.
a Hs.: *my*.

dat hij werterde 2 rinssche guldens dye hem Werner Tolner gegeven heft ende dye stat hem gaf voer syn loen 1 lb. 16 s.

(folio 19[r]).

Des dinsdages na Assumpcio Marie Johan Maerken toe Lochem aen den raet myt een brieve hen toe condigen dat onse vrienden des anderen dages by hem comen solden 4 s.

Opten selven dach Henric Sticker toe Deventer an den scholten myt een brieve om heymeliker saken wille 4 s.

Des woensdages na Bartholomei Willem van Veenhusen ter Borch aen den drost myt een brieve tegen onsen scepen toe comen aen Brake Hecke by Keppel 6 s.

Item Herman Gyse onsen ridenden boede gesant toe Borckel ende daer omlant omme des perdes wille dat daer den Heydenschen heren[1] genomen vas verteert myt synen loen 14 s.

Des saterdages daer na Willem van Veenhusen toe Lochem myt een brieve dye scepen om Bovinges wille dat sy dage myt hem holden wolden 4 s.

Des maendages na Decollacio Johannis Henric Stycker toe Deventer an den raet myt een brieve hen toe condigen dat onse scepen des anderen dages daer comen wolde om Wolter Dempinx saken wille 4 s.

Des sondages daer na Gerit toe Wynckel to Utrech myt brieven an des regents brueder van Hollant[2] om Johan Heynen zoens geldes wille dat hij sculdich was[a] der stat van Zutphen van synre gevencnisse 1 lb.

Opten selven dach Wolter Momme tot Aernhem an den olden Gelys Yseren dye hij daer nyet en vant ende ginc thent hij en vant om Johan Heynen zoens saken wylle 18 s.

Des wonsdages na Nativitas Marie Herman Gise myt een brieve toe Wychmonden[3] aen Wolter Dempinc 3 s.

Des saterdages na Mathei Herman Gise toe Aernhem myt een brieve an onsen here van Gelre daer hij dien brief af over leverde in die canselire[4] 6 s.

Des saterdages na Michaelis Henric Sticker toe Nymegen aen den raet myt een brieve onsen burgeren mede boven geleyde toe werven 11 s.

1 Heiden, in Westfalen; zetel van een veemgericht.
2 Met ‘regent’ zal bedoeld zijn de stadhouder van Holland.
a Hs.: *as*.
3 Wichmond, buurtschap ten Zuiden van Zutphen.
4 Kanselarij van de hertog van Gelre.

Des dinsdages na Remigii Willem van Veenhusen toe Dordrecht aen den raet omme den zoenebrief den hij daer haelde[1] ende lach daer 2 dage verteert myt synen loen 2 lb. 6 s.

Des saterdages daer na Willem vurscreven toe Lochem myt een brieve aen Evert van Olde omme der vrouwen wille van Vreden 4 s.

Des saterdages op sente Victoers avont Henric Sticker myt een brieve toe Amstelredam aen Henric Keppel 1 lb. 16 s.

Opten selven dach Henric ter Bruggen toe Grolle aen den raet myt een brieve omme Gerits saken wille van Bernsvelt 9 s.

Des vriedages op sente Gallen avont Gerit toe Wynckel dye Ysel sijde op an dye rydderscap ende cleyne stede myt brieve hijr toe comen ende voert toe Uuelft ende ten Berge 14 s.[2]

(folio 19^{v}).

Opten selven dach Wolter Momme dye Berkelsyde langes an dye ridderscap ende cleyne stede myt brieve hijr toe comen[2] 10 s. Henric Sticker toe Eertbeke an den joncker van Bronchorst myt een brieve 4 s.

Des donredages na sente Lucasdage Herman Gise myt een brieve toe Aernhem an den raet van Nymegen ende van Aernhem om toe wederboeden dat onse scepen daer op die tijt niet ende quemen ende vas 1 nacht uyt, verteert myt sinen loen 8 s.

Op sente Symon Juden avont Gerit toe Winckel dye Yselsyde op an dye ridderscap ende cleyne stede[2] myt brieven hijr toe comen ende vort ten Berge, 14 s.

Opten selven dach Villem van Veenhusen dye Berkelsyde langes an dye ridderscap ende cleyne stede myt brieven hijr toe comen 10 s.

Opten selven dach Henric Sticker myt een brieve toe Eertbeke na den joncker van Bronchorst ende van daer toe Bronchorst 4 s.

Des sondages op Alle Heiligen avont Gerit toe Wynckel toe

1 Deze post houdt verband met de beeindiging van het conflict tussen Dordrecht en de Gelderse en Nederrijnse steden. Vergel. J.F. Niermeyer, Een handelsoorlog tussen Dordrecht en de bovenlandse steden, B. en M. Hist. Genootschap, deel 66, 1948, blz. 13 e.v.

2 De boden, die de brieven rondbrachten om ridderschap en kleine steden tot de Zutphense kwartierdag te convoceren, hadden een vaste route. De ene bode ging van Zutphen naar Doesburg en vervolgens stroomopwaarts langs de Oude Yssel. De andere bode ging van Zutphen uit stroomopwaarts de Berkel langs.

2 De boden, die de brieven rondbrachten om ridderschap en kleine steden tot de Zutphense kwartierdag te convoceren, hadden een vaste route. De ene bode ging van Zutphen naar Doesburg en vervolgens stroomopwaarts langs de Oude Yssel. De andere bode ging van Zutphen uit stroomopwaarts de Berkel langs.

2 De boden, die de brieven rondbrachten om ridderschap en kleine steden tot de Zutphense kwartierdag te convoceren, hadden een vaste route. De ene bode ging van Zutphen naar Doesburg en vervolgens stroomopwaarts langs de Oude Yssel. De andere bode ging van Zutphen uit stroomopwaarts de Berkel langs.

Ulleft an Vrederic van Richteren myt een brieve om des beloefs wille tegen Willem van Bake ende hem ende van daer voert toe Elten myt een brieve om der onbehoerlicker tolle wille dy sy daer van onsen burgerren genomen hadden 12 s.

Des vridages na Alle Hilgen Willem van Veenhusen toe Deventer myt een brieve ende lach daer na der antwarden 1 nacht voer syn loen ende teringe 6 s.

Des woensdages op sente Mateus avont Momme toe Aernhem myt een brieve na her Willem van Egmont 8 s.

Item Wolter Momme toe Doeseborch myt een brieve om Gerit Serbolts saken wille.[1] Ende van daer woert ter Borch aen den drost myt een brieve om der van Elten wille 8 s.

Des dinsdages daerna Willem van Veenhusen ter Borch an den drost myt 1 brieve om der tolle wille toe Nederelten ende voert toe Ulleft om der schelingen wille tusschen Vrederic ende Willem van Bake 9 s.

Des wonsdages daer na Wolter Momme ter Borch an den drost myt een brieve 6 s.

Op Alre Kinder dach Gerit toe Winckel toe Aernhem ende toe Nymegen myt brieve om des jonckeren wille van Homot. Ende vas 4 nacht uyt want water groet vas ende dye dijken in Betouwen ingegaen waren vervaren ende verteert 9 vlems ende voer syn[a] loen 5 vlems, maket 1 lb. 8 s.

Des anderen dages daer na Willem van Veenhusen toe Doesborch ende toe Duetinchem myt Haex bode van den Wollefsberge dye daer ende hier was om dye pense, in den groten water 8 s.

Dye selve Willem toe Lochem daer en Johan Kreing gesant hadde om des gelts wille dat hij hen verlecht had an Haeke van den Wollefsberge 4 s.

(folio 20[r]).

Des sondages na Dertinden Willem van Veenhusen tot Aernhem myt een brieve om des gebrekes wille dat onse burgeren in Brabant hebben dij over leverde in ons heren canselire van Gelre, want in den groten water was 8 s.

Des sondages na Agnetis Wyllem van Veenhusen toe Aernhem an den rentmeyster om onser burgeren tijnsguede wille daer hij

1 Zie hiervóór, blz. 143, noot 1.

a Hs.: *sy*.

aen gepeint hadde[1] omme den verseten tijns ende lach daer l nacht na der antwarden, werteert myt synen boedenloen 10 s. 6 d.

Des sondages daer na Willem van Veenhusen toe Coelen ende solde voert op getogen hebben aen Andris Yseren Gerits zoen hem enen wete toe doen tegen sente Peter toe huys toe comen verteert myt synen loen 5 lb.

Item Seyne die Dreyer to Bronchorst an den joncker myt enen brieve hem dye reyse toe weder boeden dye ter Borch gewest solde hebben 3 s.

Des maendages op sente Valentijns dach Willem van Veenhusen dye Yselsyde op aen dye ridderscap ende cleyne stede myt brieven hier toe comen 15 s.

Opten selven dach Herman Gyse dy Berkelsyde langes aen dye ridderscap ende cleyne steden myt brieven hyer toe comen 15 s.

Opten selven dach Wolter Momme toe Bronchorst myt een brieve an den joncker hier toe comen 3 s.

Liefnysse van boedeloen

Ierst op sente Mathijs avont der stat drie speelluden van Munster 1 postulaets gulden, maket 1 lb. 16 s.

Des dynsdages na Palmen sande Johan van Eerde hyr enen boede om Gysken Scrueders saken wille 4 s.

Des saterdages na Paeschen den boede van den Bossche dye Heyne Spicker hyer sande van den ossen dye onssen burgeren genomen waren 10 s.[2]

Des dinsdages na Vocem Jocunditatis doe dye ridderscap ende dye cleine stede hyr varen ende een brief sanden an Gerit van Bernsvelt[3] gegeven des drosten segeler van dien brieve toe besegellen 12 s.

Des vridages na sente Servaes dage enen boede van Bremen dye hier Herman Graepync hier sande alse van den saken gaende tusschen Henric Vorsten ende[a] Gosen Tolners daer Herman den boeden af geloeft hadde 2 rinssche guldens ende hij lach hier en

1 Zie over deze moeilijkheden W. Jappe Alberts, De Staten van Gelre en Zutphen, I, 1950, blz. 195.
2 Deze post wijst wederom op de veehandel van Zutphense burgers.
3 Gerit van Bernsfelt maakte met een groep vrijbuiters de Achterhoek onveilig. Zie ook de post na de volgende post. Dergelijke vrijbuiterij is geen uitzondering. Een voorbeeld vermeldt nog de Overrentmeestersrek. 1472/73, blz. 121.
a In Hs. ontbreekt: ende.

wachte na der antwarden langer dan 8 dage. Ende hem voer synen cost gegeven ende geschenct 1½ rinssche guldens ende 1 oert, maket toe samen 9 lb. 3 s.

Gegeven Henric Crede dat hij myt onsen burgeren gereden vas toe Lochem daer sy hielden op Gerit van Bernsvelt to presencien 2 s. 6 d.

Des vriedages na Sacramenti des jonckeren boede van Wische dye hyer den zonebrief bracte dye Bernt Wonderinc weer hebben solde 6 s.

Des maendages na der Elfdusent Megedendage des bysscops drie speelluden van Utrecht dye hyer waren 1 postulaetsgulden 1 lb. 17 s.

(folio 20^{v}).

Des wonsdages op Katherinen avont enen bode van Deventer dye hier enen brief van den dage toe ramen van Andris Iseren Alphers zoen saken 4 s.

Gegeven den boede toe liefnisse die hier vas om Haekes gelt van den Wollelfsberge 4 s.

Des dinsdages na Dertiendendage des bysscops speelluden van Munster 1 postulaets gulden maket 1 lb. 17 s.

Van tymmeryngen

Ierst gegeven Deric Bredebile van vensteren toe maken aen des poerters huysken buten dye Laerpoerte 1 dach 8 leuwen. Ende vor 2 corte plancken daer men dye venster af makede 12 leuwen, dit maket 1 lb.

Gegeven Jacob Scimmelpenninc toe vollest den cantholt dat hij van Splinter Loef gecoft hadde daer men dye wollenwevers ramen[1] af maken solde 18 arnemse guldens voer den gulden 23 leuwen, maket 20 lb. 14 s.

Item daer op gegolden 2 quarten vijns toe vijncop[2] dye quarte 6½ leuwe ende 1½ leuwe toe onrade, maket 14 s. 6 d.

1 Deze post en de volgende posten geven concrete inlichtingen over de Zutphense lakennijverheid, die echter geen grote omvang gehad heeft. Zie W. Jappe Alberts en H.P.H. Jansen, Welvaart in Wording, 's Gravenhage, 1964, blz. 131.

2 Wijnkoop, zie De oudste stadsrekeningen van Arnhem, ed. W. Jappe Alberts, Fontes Minores Medii Aevi, III, blz. 2, en voorts de editie der Overrentmeestersrek. 1457/58, blz. 90, noot 2.

Item dit heft Johan Hellenbreker na in gebracht[a] van den wollenwevers ramen.

Ierst van Ernst Keutenbrouwer van ribben 56 leuwen, Deric den smyt van den clauwyeren ende yservarch toe den rame van der stat yser gemaket waert 60 leuwen ende Gerit Saelken van dien holte van den Marsche in dat gruythuys[1] toe woeren ende weder buten dye Nyestatporte daer men dye ramen sette, 18 leuwen. Ende des tichelers 3 knecht van graven ende van dycken aen den ramen elken 15 leuwen dat belopet op 45 leuwen. Ende Hellenbreker van 12 dagen dye ramen toe maken des dages 4 vlems belopt op 48 vlems. Ende Johan dye Hogen sinen geselle 14 dage des dages 3 vlems belopt op 42 vlems. Ende Johan dye Hoge na sente Peter 10 dage des dages 4 vlems beloept op 40 vlems. Ende Kortken 5 dage des dages 3 vlems belopt op 15 vlems, dyt maket toe samen 23 lb. 9 s.

Summa quarta 200 lb. 4 s.

(folio 21[r])

Oncost van Molen

Ierst den heren van Bylheme[2] voer 3 molder weytes ellic molder 40 leuwen maket 6 lb.

Gegeven Johan Hellenbreker voer syn loen dat hij die molen over jaer werwaert ende betert wes daer an gebrect 36 lb.

Gegeven Duwe Andries zoen van den molengelde over iaer toe bueren 30 lb.

Den selven voer sijn rock van 6 ellen cortes laekens 5 lb. 11 s. Gegeven van enen molen assen dye Jacob Scimmelpenninc gecoft hadde dye bynnen nyet guet en vas doe sij beslagen vaert, daer Wermbolt dye rentmeyster plancken af scyeden liet, den holtsnyders daer af toe snyden 1 lb. 16 s.[3]

Des sondages op Vocem Yocunditatis gegeven voer 52 ellen seyle doek voer ellic elle 3 leuwen maket 7 lb. 16 s.

a Hs.: *ingegracht*.

1 Het gruithuis lag op de hoek van het Rijkenhagen bij de brug over de Berkel naar de Nieuwstad. Zie J. Gimberg, Een Geldersche stad in de Middeleeuwen, Bijdr. en Med. 'Gelre', III, blz. 22.

2 Klooster Bethlehem, zie hiervóór, blz. 141, noot 1.

3 Deze post levert een interessant voorbeeld op van de nauwkeurigheid waarmede het gebruik van stadsgelden verantwoord werd. Hier blijkt, dat het voor een bepaald doel aangekocht materiaal na afkeuring voor een ander doel gebruikt werd.

Gegeven voer 5 corte plancken dye an dye molen ende an Wernsvelder brugge quamen 25 leuwen. Ende Gerit Callen voer ene wronge dye onder die pynne van der assen geleget waert in der watermolen 20 leuwen maket toe samen 2 lb. 5 s.

Item noch gegeven voer 24 ellen seyle doex 4 aernemsche guldens maket 4 lb. 10 s.

Gegeven enen tymmerman van Haerlem voer 1 molenasse 6 enkel[a] rinssche guldens. Ende van deser assen toe woeren uten Brake Evert Kaerman 1 oert gulden ende 6 leuwen. Gegeven Wolbert ter Regden myt synen geselle van der assen toe stalen ende toe snyden ende een ballic toe snyden toe stuetteposten elken 3 dage ende elken des dages 8 leuwen ende voer dye vurscreven balc gegeven 1 aernemsche gulden ende 2 leuwen dyt maket toe samen 20 lb. 2 s.

Des sondages na Mathei Ewangeliste gegeven Henric Tympen voer 2 holter daer men armen af makede in dye assen 3½ aernemsche guldens. Ende voer een holt gegeven dat voer der molen lach daer men noch een arme in der assen af makede 1 aernemsche gulden voer elken aernemsche gulden 23 leuwen. Gegeven Mensen Smeyken voer een rinchoelt 38 leuwen. Ende Johan Sturman Gerlofs zoen voer een ruitholt 18 leuwen ende Johan Hellenbreker voer een rincholt 37 leuwen. Ende van der assen toe beslaen ende dye gate toe maken daer dye arme doer gingen ende van een nyer schuerren toe maken Johan Hellenbreker 5 dage ende syn knecht 7 dage elken des dages 4 vlems. Item Herman ende Johan den holtsniders van holte toe snyden elken 2 dage ende elken des dages 8 leuwen, dyt maket toe samen 16 lb. 3 s. 6 d.

Gegeven Aernt den Swarten van der straten voer der molen toe maken 5 leuwen. Ende Henric Vyssche van sande ende leme toe vueren dat men voer der bruggen an den watermolen in dat grontwerck stiet alse 8 kerren leems ende 4 kerren sandes daer dye strate mede gemaket waert, maket toe samen 13 s.

Gegeven Mense Smeyken voer een coert block plancken 1½ rinssche gulden ende een oert daer men dye brugge by der molen een dele mede makede voer den gulden 49 leuwen. Ende voer 1 ballic dye half voer der moelen geleget waert daer men tege strate. Ende dye ander helft quam op windemolen buten dye Hospitaelspoerte, coste 1 aernemsche gulden ende 2 leuwen, maket toe samen 5 lb. 10 s. 9 d.

a Hs.: *elkel*.

(folio 21^{v}).

Des sondages na Remigii verloent Johan Hellenbreker van rade toe maken 4 dage ende Mathijs sijn knecht 4 dage elken des dages 4 vlems maket toe samen 3 lb. 4 s.

Des sondages op sente Vyctoersdach gegeven voer 1 voeder plancken daer men schoffelen af makede an dat rat ende voer ribben daer men dye voest af makede toe samen 3½ aernemsche gulden. Ende Johan Hellenbreker ende sijn knecht van dyen rade toe maken elken 2½ dach, ende Deric Bredebile 6 dage elken des dages 8 leuwen, maket toe samen 8 lb. 8 s. 6 d.

Des sondages na sente Gallen dage Johan Hellenbreker van den rade toe maken ende dye molen buten toe beschaeren 5 dage Matheus syn knecht 5 dage Deric Engelberts zoen 5 dage ende elken des dages 4 vlems. Ende voer 3 stucke holts daer men dye opstilen buten dye molen af makede ende daer men dye wrongen mede huegede 3 aernemsche guldens ende 2 holtsniders van een holt daer toe snyden 4 leuwen. Ende Thonijs dye kaerman van twe voren toe vueren 2 leuwen maket toe samen 9 lb. 15 s. Des sondages na der XI M Megeden dage verloent van tymmeren an dye watermolen Johan Hellenbreker 2 dage. Ende Meus sinen knape 5 dage Deric Bredebile 6 dage. Ende elken des dages 4 vlems maket 5 lb. 4 s.

Gegeven Henric Kaelsac voer enen molensteen geheiten 16re 22 rinssche gulden voer den gulden 50 leuwen maket 55 lb.

Item Henric Kaelsac noch voer enen molensteen geheiten 15re 16 rinssche guldens voer den gulden 50 leuwen maket 40 lb.

Gegeven Aernt Blome myt sinre selscap van dyen 15re van Deventer hier toe brengen[1] ende Gerit Salken van dyen steen myt synen vagen in dye vatermolen toe vueren toe samen 20 leuwen ende Herman Spiker van beyde dye molenstenen meyt synen gesellen van den kraen voer dye watermolen toe brengen 22 leuwen. Ende Deric Ratinc van vueren 6 leuwen, dyt maket toe samen 2 lb. 8 s.

Gegeven Johan Brans van den molensteen alse van den 16re toe gerwen ende rede toe maken 4 lb.

Gegeven Henric Hoen den molner van den molensteen gheheiten een 15re toe gerwen ende rede toe maken 4 lb.

1 De molenstenen kwamen uit het gebied van Mayen in de Eifel (N.W. van Koblenz), waar sinds de Romeinse tijd steengroeven waren. Van daaruit ging de uitvoer van molenstenen naar allerlei richtingen. Zij komen ook voor in het handelsverkeer met Engeland. Vergel. W. Jappe Alberts en H.P.H. Jansen, Welvaart in Wording, 's-Gravenhage, 1964, blz. 231.

Gegeven Johan Hellenbreker van der assen toe coerten ende dye pijn toe versteken ende een nye wronge toe leggen 14 vlems. Ende van 5 runselschiven toe maken 50 leuwen, dyt maket toe samen 3 lb. 18 s.

Item Johan tousleger voer een wijnden touwe daer men dye sach mede ophaelt opter wyndemolen dat woech 17½ pont, hem daer voer gegeven 24 leuwen. Ende van den haren corden toe den seylen 20 leuwen ende van den steen kabel toe verbeteren 2½ aernemsche gulden, maket toe samen 5 lb. 1 s. 6 d.

Des sondages na octava Mertini gegeven voer 2 voeder cortter brugge plancken dye de rentmeyster ende Hellenbreker op dye merct cochten dat ene voder voer 3 aernemsche guldens ende 1 leuwe ende dat ander voder voer 3 aernemsche guldens ende 1 oert maket toe samen 7 lb. 5 s. 8 d.

(folio 22^{r}).

Des sondages op sente Claeus avont verloent van een ringe toe maken om den molensteen buten dye Hospitaelspoerte ende van 2 stutten toe setten onder den steenballic an der molen opten Marsche. Ende voer dye watermolen Hellenbreker een nye brugge gemaket 3 dage ende des dages 4 vlems. Ende sinen knecht 5 dage des dages 3 vlems. Ende Splinter Loef gegeven voer een holt daer dye stutten af gemaket woorden onder dye steenbalken 13 vlems, dyt maket toe samen 4 lb.

Des sondages na Lucie gegeven voer 4 nye saet korve in der vatermolen 45 leuwen. Ende Herbert Kystemaker van enre nyer dueren van wagenscot toe maken voer Branses molen 2½ aernemsche gulden, maket toe samen 5 lb. 7 s. 6 d.

Gegeven her Alphart Sturman voer een holt daer men een vronge af makede onder dye asse metten onraede 12 leuwen ende Henric van Lutingen van synen scepe in den groten vater daer men mede af an voere toe molen buten der Hospitaelsporte 12 leuwen, dit make toe samen 1 lb. 4 s.

Gegeven voer kersen dye over jaer an der molen verbrant sijn alse hondert ende 74 pont voer ellic pont 2 leuwen ende 1 oertken. Ende voer 35 pont ongels dat pont 1½ leuwe ende 42 pont roesels dat pont 5 oertken daer dye molen over jaer mede gesmeert sijn, dyt maket toe samen 25 lb. 6 s. 6 d.

Van Yserwerck soe toe den molen over jaer gebesicht is.

Ierst een molen spille boven vermaket beneden gecort ende ver-

stelt ende vuer nye beytel gemaket ende een runselschive gebonden toe samen voer 34½ leuwe. Item van vier nyen beytelen ende een nyen bant buten om dat raet ende dye negel daer toe toe samen voer 14½ leuwe. Ende noch ene molenspille ende een potken versteelt voer 11½ leuwe. Ende van enen aenbylt toe bynden 2 leuwen, dyt belopet op 62½ leuwe, maken 3 lb. 2 s. 6 d.

Item een nye gerre gemaket ene molenspille beneden gelenget versteelt ende boven vermaket ende een nye potken gemaket ende twe bande op dye asse. Ende daertoe 3 nye beitel ende 4 bande om dat kammeraet ende eenen nye ruet ende alle dye negel daertoe te samen voer 8 aernemsche guldens ende 1 oert maket 9 lb. 9 s. 9 d.

Item twe nye haeke aen nye nese ene clincke twe nye hengels ende nye tralie eenen rehaspe ende dye negel daer toe te samen voer 2 aernemsche guldens ende 1 oert ende an eenen molenspille enen nyen hals gemaket ende gesteelt boven ende beneden. Ende potken gesteelt enen tap vermaket ende 2 bande dye negel daertoe toe samen voer 3½ aernemsche gulden. Item an een molenspille enen nyen hals gemaket ende boven ende beneden versteelt ende potken gesteelt ende 3 runselsciven gebonden ende 2 nye duerenhengels gemaket ende een nye grepe toe den tralien. Ende daer toe 4 nye beytel ende 2 haspen ende dye negel daertoe toe samen voer 5 aernemsche guldens, dyt belopet op 10½ aernemsche gulden 1 oert, maket 12 lb. 7 s. 3 d.

(folio 22^{v}).

Item 47 billen gesteelt ellic bille enen olden vlems maket 4 lb. 14 s.

Item van alle dye byllen over jaer toe scerpen 6 lb.

Item woer dat nye rat boven aen Branses molen gemaket 2 nye tappen ende 2 nye crusen voeran dye asse ende dye negel daertoe te samen voer 12 aernemsche guldens maket 13 lb. 16 s.

Item sesse nye bande op dye asse ende 7 nye lange bande buten an dat raet ende 7 nye lange bande buten an dat kammerat ende vyer nye bolten ende daertoe een anbelt gebonden ende een molenspille gelenget ende gesteelt, een potken gesteelt ende alle dye negel daertoe te samen voer 14½ aernemsche gulden maket 16 lb. 13 s. 6 d.

Item van allen negellen over jaer toe den molen ende toe der bruggen. Ierst 300 dubbelder scarpinge ende 70; dat hondert 2

aernemsche guldens ende evoldiger scarpynge hondert ende 70, dat hondert 1 aernemsche gulden. Item 500 laschenegel dat hondert 8 leuwen ende 700 myddelnegel dat hondert 6 leuwen. Item 900 spyckernegel, dat hondert 4 leuwen ende 500 tengenegel dat hondert 3 leuwen. Item aen beyde der wyndemolen 81 laschenegel toe samen voer 6½ leuwe. Item 400 myddelnegel dat hondert 6 leuwen, ende 3 vierdel spickernegel toe samen voer 3 leuwen. Dyt belopet op 16 aernemsche guldens ende 9 leuwe maket 18 lb. 16 s. 6 d.

Van der olymolen[1]

Ierst aen dye olij panne 4 nye bande ende dye panne toe lappen ende 1 nye slot myt drie nyen sluetelen ende dye negel daer toe te samen voer 1½ aernemsche gulden. Ende hondert evoldiger scharpinge voer 1 aernemsche gulden. Item 150 laschenegel dat hondert 8 leuwen ende 100 myddelnegel dat hondert 6 leuwen. Item 600 tengenegel dat hondert 3 leuwen. Item 800 stoppenegel dat hondert 1½ leuwe, dyt belopet op 4 aernemsche guldens ende 13½ leuwe, maket 5 lb. 5 s. 6 d.

Item an der scepen huys een vyerdel spikernegel ende 3 vierdel myddelnegel ende ½ vyerdel laschenegel dese negel belopet toe samen op 7 leuwen. Item ene nese gemaket aen dye duere voer 1½ leuwe ende voer een nyen sluetel 3 leuwen. Ende 2 nye hengelsche om dye pylre van den vensteren ende daer toe 4 haspen voer ½ aernemsche gulden. Item voert van alle den stopnegelen daer der stat dacke over jaer mede gestoppet is. Ende des vas 650 ende 25, dat hondert 1½ leuwe.

Item aen dat vaeke huys opter nyer moeren[2] 12 ancker ende 6 bolten voer 1½ aernemsche gulden. Ende 100 scarpinge voer 1 aernemsche gulden ende 2½ vierdel lasschenegel voer 5 leuwen. Item aen den kraen 19 scarpinge voer 4½ leuwe ende daer toe 50 lasschenegel voer 4 leuwen ende 1½ myddelnegel dat hondert 6 leuwen. Item aen den herewagen vuer schiven ende 5 banden ende 4 lunsen ende 7 spleytenegel ende 2 tochbande een hengels ende dye negel daer toe myt eenre haspen toe samen voer 1 aernemsche gulden, dyt belopet op 4 aernemsche gulden 11 leuwen maken 5 lb. 3 s.

1 De ‘olymolen’ lag buiten de Nieuwstad.
2 D.w.z. het waakhuis op de nieuwe stadsmuur.

(folio 23r).

Item an dat heke in den wert voer 1 cluster ende van enen oesvate[1] toe bynden ende voer 1 nye keten aen dat scip toe samen voer 21½ leuwe. Ende 35 dubbelder scharpinge aen Wernsvelder brugge ende 50 evoldiger scarpinge ende 50 lasschenegel toe samen voer 32 leuwen. Item van den tichelaven van drie steenformen toe bynden 20 leuwen ende van enen hengels aen dat hecke 2 leuwen. Item aen dye Laerpoerte 3 vyerdel spickernegel ende van vier hengelsche aen dat nye huysken buten dye veerste port ende voer 2 haspen ende 2 haeke ende dye negel daer toe voer 8 leuwen, dyt belopet toe samen op 3 aernhemsche guldens ende 14½ leuwe, maket 4 lb. 3 s. 6 d.

Item van yserwerck aen dat cleyne schryken buten der Nyerstat voer der hameyden

Ierst 7½ vierdel dubbelder scarpinge dat hondert 2 aernemsche guldens ende 5 vyerdel scarpinge dat hondert 1 aernemsche gulden. Item 50 spickernegel voer 2 leuwen ende 29 myddelnegel voer 1½ leuwe, ende 1 oertken. Item ½ vyerdel lasschenegel voer 1½ leuwe een nye keten ende enen baut aen dye duere myt eenre haspen toe samen voer 18 leuwen ende 1 oertken, dyt belopet toe samen op 5½ aernemsche gulden ende 11 leuwen, maket 6 lb. 17 s. 6 d.

Gegeven Johan Brans dye molner voer zijn loen van malen over jaer 38 aernemsche guldens, maket 43 lb. 14 s.

Gegeven Henric dye molner voer sijn loen van malen over jaer 38 aernemsche guldens maken 43 lb. 14 s.

Gegeven Henric Rolofs zoen van den tralien scoen toe maken aen den Bovenberch en aen den Apenstaert over jaer 5 lb.

Summa quinta 522 lb. 9 s. 8 d.

(folio 23v).

Van heervart

Ierst des sondages na Odulphi Deric van Drinen myt enen dele van onsen burgers ten Wyttensande[2] van daer voert toe Grolle toe holden op onse vyande doe sij veder quamen doe verterden sij 10½ quarten vyns dye quarte 5 leuwen, ende Deric toe presencien 5 leuwen, maket toe samen 2 lb. 17 s. 6 d.

Gegeven Evert ten Valle van synen perde dat in den lande van

1 Hoosvat.
2 Vergel. blz. 132, noot 1.

Gulich in den herst opter reysen doe Yacob Scimmelpenninc myt onsen burgeren uyt vas, verderft waert 19 rinssche guldens voer den gulden 48 leuwen, maket 45 lb. 12 s.

Des saterdages na Margariete Jacob Scimmelpenninc ende Andrys Yseren Gerits zoen meyt onsen burgers myt 60 perden opter reysen doe onse here van Gelre gescicht hadde an dat lant van Gulic[1], hen mede gedaen 50 rinssche guldens. Ende hen myt Gerit toe Wynckel na gesant 10 rinssche guldens an leuwen. Ende doe sy veder quamen toe huys doe waren sy sculdich bleven oren weert toe Ruermunde van prevanden ende van byer dat sy daer cochten 20 rinssche guldens dye Gerit toe Wynckel daer bracht.[2] Ende doe Yacob Scimmelpenninc toe huys quam doe bracht hij weder 10 rynsse guldens, soe blef daer an der summe doe dye 10 rinssche guldens af cort waren 70 rinssche guldens. Ende onse burgers hadden uytgelecht opter reysen dat hen Jacob vurscreven weder gaf 3 rinssche guldens ende 5½ leuwe. Ende Andris Yseren Gerits zoen hadde uytgelecht 2 rinssche guldens ende 12 leuwen. Ende Henric Crede dye voe onsen scepenen uytreet dye herberge in toe manen verteert 40 leuwen. Ende Wyllem van Weenhusen dye oec kock in der reysen vas hem gegeven 20 leuwen. Gegeven Gerit des Grypers wyf voer broet dat sy mede in den heervagen hadden 3 aernemsche guldens. Ende Wyllem Rensen voer vyn den sy woer ende na droncken ende over maeltijt 84 quarten dye quarte 5 leuwen. Ende Herman Weggenbecker toe der maeltijt van broede 22 leuwen. Ende voer vleysche ende voer hoenre 2 rinssche guldens ende 40 leuwen. Item Peter Pansen wyf voer schotellen dye sy mede opter reysen hadden toe huere 5 leuwen. Ende voer 2 syden spex dye sij mede hadden 2 rinssche guldens ende voer besen dye sij mede hadden dye ene dele weder quamen 2 aernemsche guldens ende 4 leuwen. Item voer 1 scepel saltes 17 leuwen. Item voer een scepel erweyten 10 leuwen. Item voer 2 ledyge edyckvateken dye sy mede hadden 13 leuwen. Item voer 3 nye sluetel toe den heerwagen 6 leuwen, voer rosel ende teer daer men dien wagen mede smerde 4 leuwen ende voer 2 sicht der een achter bleef ende een houtbile toe samen voer 38 leuwen.

1 De oorlog tussen Gulik en Gelre eindigde eerst in November 1445 met een door Johan van Kleef, oudste zoon en opvolger van hertog Adolf van Kleef, bemiddeld bestand. Zie Nijhoff, Gedenkwaardigheden, Deel 4, blz. CXVIII en oorkonde, no. 227, d.d. 21 nov. 1445. Deze post geeft een interessant voorbeeld van de uitrusting van een stedelijke krijgsmacht.

2 Zie hiervóór blz. 149.

Ende Peter Buedicker van dye byle ende enen sicht toe helven 4 leuwen. Ende Johan Tousleger voer corden dye Jacob Scimmelpenninc hadde maken laten 5 leuwen. Ende Henric den maelre van 6 staetswapen dye Henric Crede mede hadde dye herbergen mede in toe nemen 20 leuwen. Ende Henric den scrueder voer 5 ellen wyttes daer men dye teiken af makede elken myt 2 roeden crucen der 60 was. Ende voer coveler ende linnen doeke daer men dye wympel af makede opten

(folio 24^{r}).

glavyen ende opten heerwagen, belopet op 1 rinssche gulden ende 27 leuwen, Dyt toe samen 97 rinssche guldens ende elken rinssche gulden gerekent voer 25 vlems ende daer toe 13½ leuwe, maket toe samen 242 lb. 16 s. 6 d.

Gegeven Deric Orinc van bevele der scepenen van sinen twen perden dye mede an den heerwagen waren in den lande van Gulic 2 lb.

Gegeven den reyseners van elker gelaiven

Ierst Jacob Scimmelpenninc alse een hoeftman 2 rinssche guldens Andris Yseren Geritszoen 2 rinssche guldens Alphert Scimmelpenninc 2 rinssche guldens Henric van Voerthusen 2 rinssche guldens Johan van Veermoden 2 rinssche gulden Vrancken van Sueten 2 rinssche guldens Andrys Kreynck aen den Saltmerct 2 rinssche guldens Evert Assen 2 rinssche guldens Harman Taste 2 rinssche gulden Wyllem Scoldeman 2 rinssche guldens Jacob Dyepenbrock 2 rinssche guldens Aelt Schelewaert 2 rinssche guldens Deric ten Valle 2 rinssche guldens Johan ten Oldenberge 2 rinssche guldens Deric Mennich 2 rinssche guldens Henric Crede 2 rinssche guldens Johan van Griete 2 rinssche gulden Herman Verver 2 rinssche guldens. Dyt syn 18 reyseners ende elken gegeven 2 rinssche guldens voer den gulden 48 leuwen, maket toe samen 86 lb. 8 s.

Gegeven Deric van Ratingen van synen perden dye mede in den heerwagen waren in den lande van Gulic 5 lb.

Gegeven des maendages op Agnetis Sweder onsen weert toe Aernhem van Willem Tegginx panser dat hem Willem af geleent hadde ende myt hem in den lande van Gulic bleef 8 enckel rinssche guldens ende 1 quarte wijns van 6 leuwen voer hen gegolden, maket 20 lb. 6 s.

Gegeven Herman Mackinc voer sijn pert dat in den lande van Gulic in der reysen bleef 17½ rinssche guldens voer den gulden 50 leuwen, maket 43 lb. 15 s.

Gegeven Tonys Yseren van synen halven perde dat Henric Nyenhuys tot Ruermunde gereden hadde van der stat vegen dat daer gelevert vaert daer Wermbolt Stuvenberch dye ander helft af toe hoerde dye daer nyt af gegeven en is. Gegeven Tonys voer sijn helf 3 rinssche guldens maken 10 lb.

Summa sexta per se 418 lb. 15 s.

(folio 24[v]).

Van menigerhande onrade

Ierst des anderren dages na sente Petersdage ad Cathedram den scholtes orlof gebeden aen meyster[a] gegeven 5 s.

Des sondages na sente Petersdage doe men dat condigeboec[1] las den scepenen ende den gesinde toe presencien 5 lb. 18 s.

Item Deric van Anssen van Vorden dye in den lande van Gulic gewangen was hem mede gedaen doe hij weder inghinc 2 roede aernemsche guldens, maken 2 lb. 12 s.

Des sondages op Palmenavent doe dye scepenen van Herderwic hyer sanden myt oren dynre dye ordynancie van den wollenweversampt daer af oren scriver weder gesant 2 ons heren nyer guldens ende den dynre dye de ordynancie bracht 1 nyen gulden ende den kerreman dye de 2 selen hyer bracht van Herderwike 2 aernemsche guldens ende dye dat deylde 5 leuwen, maket toe samen 7 lb. 13 s.[2]

a De naam is in het Hs. weggevallen.

1 Verzameling van bepalingen, en regelingen van publiekrechtelijke aard. Het 'Kondichboeck' van Zutphen is gepubliceerd door C. Pijnacker Hordijk, in Rechtsbronnen der stad Zutphen (O.V.R., I, 2, 1881). Pijnacker Hordijk was van mening, dat het éénmaal per jaar, n.l. na de schepenkeuze op 22 februari werd afgekondigd. Dat is niet juist. De afkondiging geschiedde tweemaal per jaar, nl. op de zondag na Petri ad Cathedram en op de zondag van Sint Jacob. Dit blijkt uit de hier uitgegeven rekening (zie blz. 167: Des maendages na sente Jacob doe men dat condigeboec in der scepencameren las..). Zie ook de editie van de Overrentmeestersrek. 1472/73, blz. 118 en blz. 126.

2 Deze post betreft de organisatie van de Zutphense lakennijverheid, waarbij men het voorbeeld van de lakennijverheid te Harderwijk volgen wilde. Van dergelijke hulp bij het inrichten van een stedelijke nijverheidstak vindt men ook een voorbeeld in Arnhem. Zie W. Jappe Alberts en H.P.H. Jansen, Welvaart in Wording, 's Gravenhage, 1964, blz. 132.

Des vriedages na Paschen meyster Henric van der Borch den hoefsleger dye hyer was om Thonys Yseren pert toe besyen dat Henric Nyenhuys toe Rumunde gereden hadde hem gegeven toe lyefnisse 1 roden aernemsche gulden ende voert voer syn teringe in der herbergen toe samen, maket 2 lb. 10 s.

Opten selven vriedach gedaen Deric van Anssem van Vorden doe hij veder in ginc in dye gevencnisse in den lande van Gulic 1 lb.

Op Verswaren maendach[1] na Paeschen den scepenen ende oren gesinde toe presencien 2 lb.

Des sondages op Cantate Johan Trant van den Vyschemercht[2] scoen toe maken 2 s. 3 d.

Gerit den peynder voer 1 paer leersen vant hij by wylen mede ryt 1 lb. 16 s.

Gegeven Johan Krengs knecht om des perdes wille dat hij mede bracht uten lande van Gulic alse voer 1 paer lersen 1 lb. 16 s.

Item doe her Henric onser stat secretarius sijn ierste mysse sanck[3] hem geschenct van der stat wegen ½ ame wyns alse 45 quarten dye quarte 5 leuwen ende 1 ortken, maket 11 lb. 16 s. 3 d.

Gegeven voer Wyllems brievebuyssen[4] van Veenhuysen toe vermaken ende voer silver toe samen 1 lb. 14 s.

Des wonsdages na Assencio Domini twe scepenen toe presencien dye mede reden doe men den man van der nyer kercken richten 10 s.

Des wonsdages na Pinxsteren gedaen Deric van Anssem 3½ rinssche gulden dye hij in der gevencnissen verteert ende ½ rinssche gulden daer hij mede in genc, maket toe samen 9 lb. 16 s.

Gegeven Deric van oese dye Gysken den scrueder gecocht hadde in den lande van Gulic daer hij af toe onrade gegeven hadde van der botteren ende den kese in den lande van Gulic

1 'Verswaren Maendach' is meestal de maandag na Driekoningen. Doch het komt voor, dat daarmede, zoals hier, een andere dag (n.l. de maandag na Quasimodo, ook Boombarnersdag genaamd) wordt aangeduid. Over deze afwijking van het normale gebruik zie J.S. van Veen, Versl. en Med. O.V.R., VII, 1924, blz. 158 e.v. Vergel. ook de editie van de Overrentm. rek. 1472/73, blz. 120.

2 De 'Vyschemerckt' lag in de nabijheid van 's Gravenhof

3 Vergel. over 'eerste mis' hiervóór blz. 142, n.l. Het is opvallend, dat de stadssecretaris een geestelijke is. Niet onmogelijk is, dat hij tevens belast was met de dienst, die vóór de aanvang der raadszitting gehouden werd. Hij had ook een vicarie in St. Walburg.

4 D.w.z. de koker of trommel waarin de stadsboden hunne brieven vervoerden.

toe brengen 3 rinssche guldens. Ende sinen bode dye Gysken sinen oervedebrief bracht 10 leuwen ende 6 leuwen dye hij in der heerbergen verteert hadde, maket toe samen 8 lb. 3 s.

(folio 25[r]).

Gegeven Johan Trant van den Vysschemercht schoen te maken 3 leuwen.

Ende Henric Slanen van 17 nachte wakens opter nyer moren[1] in den meymercht[2] 17 leuwen maken toe samen 1 lb.

Gegeven Henric Reynerszoen van den koen toe bernen voer der smytten[3] 13 lb.

Den selven van twen per yseren toe vermaken 1 lb.

Gegeven Johannes van den waren toe schriven voer der smytten 2 lb.

Gegeven Johan Trant van den drecke van den Vysschemerct toe vueren 1 s. 6 d.

Des vriedages op sente Odulphus avont gedaen Deric van Anssem ½ rinssche gulden daer hij mede in die ghevencnisse toch, maket 1 lb. 4 s. 6 d.

Aen den iersten gerichte doe Jacob Scimmelpenninc ende Andris Yseren Geritszoen daer af rekende ontbrac an der presencien 2 lb.[4]

Gegeven van den wijnstocke in der scepenhof[5] doe hij daele gevallen was voer 1 stille ende voer 1 holt daer men 3 pale af makede ende voer 4 ghesneden sparen 3 aernemsche guldens ende Deric Bredebile dat toe samen maken 1 dach 8 leuwen maket toe samen 3 lb. 15 s. 6 d.

Des maendages na Odulphi den Laerpoerters geschenct doe sy oren grave gerumpt hadden 20 leuwen. Ende den Hospitaelsporters dye doe oec oren grave geruempt hadden 20 leuwen ende Johan Trant van der drecke van den Vysschemerct toe vueren 1½ leuwen, maket toe samen 2 lb. 1 s. 6 d.

Des dinsdages ende des wonsdages voer sente Johan doe Jacob Scimmelpenninc syn rekenscap dede van sinen groten rent-

1 Muur.
2 Er werden 4 jaarmarkten gehouden: Meimarkt, Sint Vitusmarkt, Bartholomaeusmarkt en Allerheiligenmarkt. Vergelijk ook de editie van de Overrentm.rek. 1472/73, blz. 15.
3 Zie hiervóór, blz. 107, noot 3.
4 Zie blz. 110, noot 1.
5 Het schepenenhuis lag tegenover St. Walburg. Vergel. J. Gimberg, Een Geldersche stad in de Middeleeuwen, B. en M. 'Gelre', III, 1900, blz. 12.

meysterampt[1] ende Evert ter Voerst van synen pensiampt[2] doe ontbrack an beyde dye presencien 1 lb. 11 s.

Gegeven Johan Trant van den drecke van den Wysschemerct toe vueren 2 s.

Des wonsdages na Petri en Pauly doe men dye reyse uyt sette na den wakeboec verdroncken in der scepenencamer 2 quarten vijns ende 2 quarten hoppen dye quarte 6 leuwen maket 12 s. 9 d.

Gegeven Wychart ter Hoven toe selegelde van Gelys Yserens perde dat mede uten lande van Gulic bracht vaert 1 lb. 2 s. 6 d. Gegeven Deric Anssen doe hij weder in die gevencnisse toech toe tergelde 1 lb. 4 s.

Des dinsdages na Margriete den scarpenrichter van Aernhem dye hyer gehalt vas om des knechtes wille van Lochem dye hier in den stocke sat hem gegeven toe liefnisse ende voer syn teringe 3 lb. 2 s.

(folio 25^{v}).

Gegeven voer 13½ molder kolen in der scepen huys[3] 4 rinssche guldens ende 8 leuwen ende van dien coelen op te dragen 4 leuwen, maket toe samen 10 lb. 8 s.

Gegeven Johan Trant van den drecke van den Vysschemercht toe voeren 2 s. 6 d.

Des sondages na Vincula Petri verlont Conraet Raggen van lues toe meyen tusschen den Bovenberch ende der Hoegerbruggen in der Berckel dat dat vater sinen voertganc hedde 1 dach 7 leuwen ende Johan Trant van drecke van den Vysschemerct toe vueren 1½ leuwe, maket 8 s. 6 d.

Des maendages na sente Jacob doe men dat condigeboc in der scepencameren las den scepenen ende oren gesinde toe presencien 5 lb. 5 s.[4]

Des sondages na Vincula Petri gegeven Deric Anssem doe hij veder in ginc 1 lb. 4 s.

Gegeven 4 gesellen van 4 voeder berneholts in der scepenhof toe dragen 4 leuwen ende Bernt Esselinc dat berneholt van der vater daer toe vueren ½ dach 5½ leuwen. Ende Johan Trant

1 Jacob Schimmelpenninck was in het voorafgaande rekeningsjaar Overrentmeester geweest.
2 Evert ter Voerst was in het voorafgaande rekeningsjaar Onderrentmeester geweest. Zie hiervóór, blz. 108, waar hij het saldo afdraagt.
3 Zie hiervóór, blz. 166, noot 5.
4 Zie hiervóór, blz. 164, noot 1.

van den drecke van den Vysschemercht toe voeren 2 leuwen, maket toe samen 11 s. 6 d.

Gegeven Aernt den Swarten van der straten toe stoppen voer der Vysschepoerten aen des hertigen hoef[1] 4 s.

Item noch gegeven Deric Ansem den gevangen doe hy veder in ginc 1 lb. 4 s.

Aen den derden gericte doe Johan Kreyng ende Rense Kreyng daer af rekenden ontbrac an der presencien 2 lb.[2]

Des saterdages na Michaelis gegeven Deric van Ansem doe hy weder in die gevencnisse toech ende voer dat hy daer sculdich vas 2 lb. 10 s.

Gegeven Deric den Brucker van des tichelers huse toe stoppen buten dye Hospitaels poerte van 1 dage 7 leuwen ende voer 1½ vierdel daex 9 leuwen maket toe samen 16 s.

Gegeven onsen twen speelluden doe sy om den trumppet uyt waren toe vollest oerre teringen 2 lb.

Des maendages na Remigii Gerit toe Winckel aen den bysscop van Colen daer hij enen geleydebrief haelde onse burger opten strome toe varen dat in der canselryen coste toe besegellen 10 enkel rinssche guldens ende 1 oert. Ende mede van der stat van Colen geleyde. Ende hem voer syn boedeloen 20 vlems, maket toe samen 27 lb. 12 s. 6 d.

Gegeven Wolter Momme van bevele der scepen 2 lb.

Gegeven Gyseken den scruder van bevele der scepen van sinre gevangenscap 12 rinssche guldens voer den gulden 49 leuwen maket 29 lb. 8 s.

(folio 26[r]).

Op sente Mateus avont gegeven Deric Ansem daer hy mede in die gevencnisse ginc 1 lb. 5 s.

Item Johan Trant van den Vysschemerct scoen toe maken 2 s. 6 d.

Des mandages na Merthini gegeven Henric van Assen den vriegreve voer syn loen 6 enckel rinssche guldens maken 15 lb.[3]

1 Zie hiervóór, blz. 103, noot 1.
2 Zie hiervóór, blz. 110.
3 De vrijgraaf van de stad ontving een jaarlijkse toelage. Zie de editie van de Overrentmeestersrek. 1472/73, blz. 134. Vergl. ook W. Jappe Alberts, Die Beziehungen zwischen Geldern und Münster im 14. und 15. Jhrh., in 'Gemeinsame Probleme deutsch-niederländischer Landes- und Volksforschung', Groningen, 1962, S. 63. Herhaaldelijk is sprake van 'onsen vrigreve', d.w.z. degene, die door de stad te hulp geroepen werd, als zij voor het veemgericht gedaagd werd, wat meer dan eens voorkwam.

Gegeven Goyken Scomaker van der nyer Saltpoerten[1] op ende toe te sluten 1 lb.

Aen den vierden gericthe doe Gerit Ulrix ende Andris Yseren daer af rekenden ontbrac an der presencien 1 lb. 8 s.[2]

Gegeven Merten den doetgrever van twen doden runderen toe graven uten weerde ende opten Marsche 4 s.

Gegeven Haken van Wolfsberge van onses heren wegen van Gelre van den gelde dat men helt van 16 penninge ene 7 enckel rinssche guldens voer den gulden 25 vlems, maket 17 lb. 10 s.

Op Kersavont gegeven Johan Trant van den drecke van den Vysschemerct toe vueren 2 s.

Op Versvaren maendach na dertienen[3] den scepen ende oer gesinde toe presencien 2 lb. 15 s.

Opten selven dach geschenct Gerit van Eme myt synen gesellen om dienstes wille dye sy der stat gedaen hadden, 3 s.

Gegeven den scolres toe vollest oren werscap mytten bysscop 1 lb.

Gegeven Gerit Tibben van den Apenstart[4] scoen te maken ende van kersen dye in den Apenstart gebesicht waren 14 s.

Aan den vyften gerichte doe Wermbolt Sturman ende Alphart Yseren daer af rekenden ontbrac an der precensien 17 s.[5]

Gegeven Johan Trant van den drecke van den Vysschemercht toe woeren 2 leuwen ende 1 ortken. Ende Gerit den peynder van Metten Hunynx teringen opten Apenstart 5 leuwen ende 1 ortken, maket 7 s. 6 d.

Aan den sesten gerichte doe Johan Hurninc ende Andris Yseren Thonijszoen daer af rekenden ontbrac an der presencien 3 lb.[6]

Gegeven Johan Trant van den drecke van den Vysschemerct toe voeren 2 s.

Gegeven voer kersen over jaer in der waekehuys voer dat beelt ende opten bleken verbrant syn alse 100 ende 30 pont voer ellic pont 2 leuwen ende 1 ortken maket 14 lb. 12 s. 6 d.

Gegeven Andris Yseren Thonijszoen doe hij syn scepen maltyt gedaen hadde van bewel der scepen toe vollest sine roetrat 7 lb.

1 Thans Drogenapstoren. Deze toren werd in 1444 gebouwd, vandaar dat men sprak van de 'Nye Saltporte'.
2 Zie hiervóór, blz. 110.
3 Zie hiervóór, blz. 165, noot 1.
4 Stadsgevangenis, zie hiervóór, blz. 139, noot 1.
5 Zie hiervóór, blz. 110.
6 Zie hiervóór, blz. 110.

(folio 26^{v}).

Gegeven Rensen Kreyng toe vollest synen rotart[1] doe hij syn scepen maltijt gedaen hadde 7 lb.

Gegeven Johan Trant van den Vysschemerct den drecke toe vueren 2 s.

Gegeven voer een scipkyste in dat waechuys daer dye veker dat wakeboec horen ende dye kersen in sluyten 2 lb.

Gegeven Gerit van Eme in den groten water myt sinen gesellen van eenre groter peppelen uten veerde toe halen toe scepe 12 s.

Gegeven Johan Boedinc van Gerits brievebussen toe Winckel toe vermaken 8 leuwen ende van der drien spellude spannen toe vermaken 9 leuwen maket toe samen 17 s.

Gegeven voer den 20sten pennyng van den kueren ende bruecken in toe 4 lb. 11 s.

Gheen Vastelavontsgelt[2]

Van den grave toe vollen achter den kerchof

Ierst Bernt Esselinc van 200 kerren eerden toe vueren in den grave 2 lb. 10 s.

Gegeven Henric Vyssche van 200 ende 12 kerren eerden in den grave toe vueren 2 lb. 4 s.

Gegeven Johan van Colen van 20 kerren erde in den grave toe woeren 5 s.

Gegeven Wyllem Johanszoen van der eerden in den grave toe schieten ende toe effenen.

Gegeven Deric Engelbert Dageraets knecht van steengruys in den grave toe vueren

Des sondages op Jubilate verloent Henric Vyssche van 100 kerren eerden in den grave toe vueren achter den kerchof ellic kerre 2 groet maket 12 s. 6 d.

Des sondages op Vocem Yocunditatis. Gegeven Henric Vyssche van eerde in den grave toe vueren 3 s.

Des sondages na Sacramenti verloent Henric Vyssche van 200 kerren eerde toe vueren aen den kerchof in den grave ellic kerre 2 groet, maket 1 lb. 5 s.

1 Met rotart, roetart, roetaert, enz. wordt bedoeld de maaltijd, die de nieuwgekozen schepen zijn collegae aanbood. Zie J. Gimberg. Feesten en Maaltijden te Zutphen in de Middeleeuwen, B. en M. 'Gelre', XII, 1909, blz. 253.

2 Geen bedragen vermeld.

Gegeven Willem Vallic van der eerden in den grave toe schieten ende toe effenen 7 s.

Des sondages na Viti verloent Henric Vyssche van 250 kerren steengruys ende eerden in den grave toe vueren van der kerren 2 groet maket 1 lb. 12 s.

(folio 27[r]).

Gegeven Henric Johanszoen van der erden in den grave toe vueren dye opten kerchof lach ende uyt her Henrix have gecomen vas 1 lb. 2 s. 6 d.

Des sondages na Margariete verlont Henric Vyssche van 80 kerren eerden in den grave toe vueren ellic kerre 2 groet en ½ dach dye eerde in den grave toe schieten toe samen 13 s.

Des sondages op Vincula Petri gegeven Vyllem Vallic van den steengruis toe woeren van her Henrix have opten kerchof in den grave ende daer toe 2 dage dye eerde langes in den grave toe werpen 18 s.

Opten selven dach verlont Lambert Overcamp van 200 ende 80 kerren eerden toe voeren in den grave, 1 lb. 2 s.

Op Kermissavont verloent Henric Vyssche van 200 ende 60 kerren eerden in den grave toe vueren van ellicker kerren 2 groet, maket 1 lb. 13 s.

Opten selven dach gegeven Lambert Overcamp van 200 ende 35 kerren eerden toe vueren in den grave ellic kerre 2 groet, ende 2 luede dye de eerde in schuppeden 6 leuwen maket toe samen 1 lb. 15 s.

Gegeven Lambert Overcamp van eerden in den grave toe vueren 15 s.

Des sondages na Decollacio[a] Johannis gegeven Lambert Overcamp van 64 kerren eerden in den grave toe vueren 8 s.

Item Johan Trant van eerden van den Vysschemerckt toe vueren laten 2 s.

Gegeven Wyllem Vallic van drien dagen dye drecke in den grave toe scieten ende toe effenen 10 s.

Des sondages na Nativitas Marie gegeven Lambert Overcamp van 53 kerren eerden in den grave toe vueren 6 s. 6 d.

a Hs.: Decolacie.

(folio 27^{v}).

Onser stat scult

Ierst Jacob Scimmelpenninc van der stat wegen na uytwysen sinre rekenscap soe hij by der stat tachter vas na uytwysen siins rekenboex 403 lb. 10 s. 2 d., voer dat pont 20 leuwe maket deser ponde 393 lb. 8 s. 5 d.[1]

Gegeven Andrys Yseren den tolner 200 lb. alse 19½ leuwe voer dat pont dye in syn pensiampt geleget vorden, maket deser ponde 195 lb.

Gegeven gueden luden toe liefnisse

Ierst op sente Petersdach ad Cathedram Hans onses heren eerholt van Gelre 1 roeden aernemsche gulden maket 1 lb. 6 s.

Des saterdages op onsen kermysavont den Heydenschen[2] heren dye hyer waren geschenct 3 lb.

Des vriedages op sente Lambertsdach den Heydenschen heren dye hier anderwerf weder quamen 4 lb.

Gegeven her Lambert den Meyer pastoer toe Lochem van bevele der scepen een dusent steens toe lyefnisse maket 2 lb. 8 s.

Gegeven Johan Kreynge toe behof ten nyen toerne 75 lb.

Summa septima 952 lb. 19 s. 2 d.

Der scepenen presencium[3]

Ierst den 12 scepenen elken 24 lb. maket toe samen 288 lb.

Den sesse raden ellic 18 lb. maket toe samen 108 lb.

Den segelers Johan Kreing ende Alphart Yseren 8 lb.

Den rentmeyster Wermbolt Stuvenberch 24 lb.

Her Henric van Zedem onser stat overste scriver was syn loen 13 olde scilde maken 39 lb.

Den selven voer syn francyn 1 lb.

Den selven voer syn cledinge alse een half laken swarts half dat coste 7 rinssche guldens maken 17 lb. 3 s.[4]

1 Jacob Schimmelpenninck was overrentmeester in 1444/45 en had uit dien hoofde nog 393 lb. 8 s. 5 d. van de stad te vorderen.
2 Heiden in Westfalen, zetel van een vrijgericht.
3 Zie Inleiding, blz. 85.
4 Zie Inleiding, blz. 87. De vraag doet zich voor, welke de betekenis is van deze jaarlijks terugkerende posten voor kledinggeld. Men mag bij de toenmalige degelijkheid van het laken

Johannes Kemerlinc voer syn loen 24 lb.
Den selven voer sinen rocke ende voeder toe samen 13 lb. 16 s.
Den selven van der ureclocken toe verwaren half op Paschen ende half Victoris 16 lb.
Lambert Sturman voer syn loen 24 lb.
Den selven voer sinen rocke van 6½ ellen ende voer syn voeder toe samen 14 lb. 14 s.
Gerit Kreyng voer syn loen 24 lb.
Den selven voer sinen rocke van 6½ ellen ende voer syn voeder toe samen 14 lb. 14 s.

(fol. 28[r]).

Henric Krede den ridenden bode voer syn loen 33 lb.
Den selven voer syn rocke van 6 ellen 10 lb. 16 s.
Den selven voer syn leersen 1 lb. 17 s.
Gerit Tibben den peynder voer syn loen 13 lb.
Den selven voer syn rocke van 6 ellen cortes laekens 5 lb. 11 s.
Gerit toe Vinckel voer syn loen 10 lb.
Den selven voer syn rocke van 6 ellen cortes laekens 5 lb. 11 s.
Wyllem van Veenhusen voer syn loen 10 lb.
Den selven voer syn rocke van 6 ellen cortes laekens 5 lb. 11 s.
Johan Hellenbreker voer syn rocke van 6 ellen langes lakens 10 lb. 16 s.
Wouter Stratemaker voer syn rocke van 6 ellen langes lakens 10 lb. 16 s.
Rutger Leyendecker voer syn loen dat hij der stat dacke over twe of drie werf over ridden ende dicht maken sal alse des noet ys 17 lb.
Den selven voer zyn rocke van 6 ellen langes lakens 10 lb. 16 s.
Ludolphus Luesman onser stat voersprake[1] voer syn loen 12 lb.
Den selven voer syn huyshure 10 lb.
Den selven voer syn rocke van 6 ellen langes lakens 10 lb. 16 s.
Gosen armburstire voer syn loen half op Paeschen ende half op Victoris 12 lb.
Henric Reyners zoen den houfsleger voer syn loen van wegelde toe bueren 1 lb. 10 s.
Den selven voer syn rocke van 6 ellen cortes lakens 5 lb. 11 s.

niet aannemen, dat het na een jaar versleten was. De vraag is derhalve of men hier met een uitkering in geld te maken heeft, dan wel met een uitkering in natura, waarbij de mogelijkheid bestaat, dat het laken door de beambte verkocht werd.

1 advocaat.

Gegeven Herman Gyse den ridenden boede op onsen aflaet voer syn rocke van 6 ellen langes lakens 10 lb. 16 s.

Meyster Henric Rore der stat medicus 16 olde scilden jaerlix half op Paschen ende half Victoris maken 48 lb.

Meyster Gysebert den apteker voer sine huere 6 lb.

Wolter den harnaschemaker voer syn loen op Paeschen ende Victoris 6 lb.

Den selven voer syn rocke van 6 ellen cortes lakens 5 lb. 11 s.

Henric van den Gere den maelre voer syn rocke van 5 ellen laenges lakens 9 lb.

Henric Porter van der Nyerstat porten toe wervaren half op Paeschen ende half op Victoris 16 lb.

Der stat dynre voer hoer leveryen 3 lb. 7 s. 6 d.

(folio 28^{v}).

Gegeven Aelbert Toeben van twen jaren van den wegelde toe bueren buten der Nyestat[1] daer Jacob Scimmelpenninc in den voerjaer nyt af gerekent en hadde van desen verleden 2 jaren 3 lb.

Henric Pelgrym van der verster Laerpoerten toe verwaren half op Paeschen ende half Victoris 12 lb.

Wyllem Luykenszoen van den vegelde toe bueren 5 lb.

Den selven van den wegelde der verken toe bueren 2 lb.

Peter Cremer van der naester Laerpoerten op ende toe te sluten 6 lb.

Johan Daemszoen van der veersten Hospitaelspoerten toe verwaren half op Paeschen ende half Victoris 12 lb.[2]

Wyllem van Veenhusen van der naester Hospitaelspoerten op ende toe te sluyten 6 lb.

Vyllem Johans zoen van der Vysschepoerten op ende toe te sluyten 2 lb.

Wyllem Johanszoen van den koen op Helbergen toe verwaren 6 lb.

Evert Bannync van den koen opten Marsche toe verwaren 6 lb.

Johan Claerman van den koen mede opten Marsche toe voervaren 6 lb.

Johan Luykens zoen van den swanen toe verwaren 2 lb.

Gegeven Vouter Momme van bevele der scepen 1 covel van 1 ellen coste 1 lb.

1 Vergel. hiervóór, blz. 109, noot 3.

2 Zie de post op blz. 103, waaruit blijkt, dat Johan Daemszoen voor zijn poortwachterschap ook gratis een perceel stadsgrond in gebruik heeft.

Item Johan Trant 1 covel van 1 ellen coste 1 lb.

Gerit Muser onser stat weker toe vier termyne voer syn loen 36 lb.

Op dyt jaer enen pels coste 5 lb. 15 s.

Johan Trant van den Vysschemerct over jaer schoen te holden 3 lb.

Hillebrant den schomaker[1] van der Marsscheporten toe verwaren op Paschen ende Victoris 10 lb.

Aleyten van Gulic van der naester Marsche toe verwaren op sente Walburgen 6 lb.

Gegeven Lambert Sturman van sinen merctmeysterampt 3 lb. Item Henric Scholden van sine merctmeysterampt 2 lb.

In desen vorwaerden is Harman Spycker van der stat wegen aen genomen dat hy dat straetampt verwaren sal ter scepen vederseggen ende sal metten tenten uyt trecken alse des noet is[2] daer hij jaerlix af heft van der stat 1 rocke van corten laken van 6 ellen coste 5 lb. 11 s.

(folio 29^{r}).

Item doe men dye rekenscap probierde ende overleyde vertert 2 lb. 10 s.

Johannes van den rekenscap toe scriven over jaer ende rede toe maken 2 lb. 10 s.

Den selven voer pappyer 1 lb. 10 s.

Gegeven toe presencien 10 lb.

(van de tekst van de hier volgende post is door vertering van het papier een gedeelte weggevallen, leesbaar is slechts het volgende).

[Der speellude loen]

Ierst des ....

verloent ....

sent Peter ....

(clinc)kart, maket 3 lb. 12 s.

1 Uit deze post zou b.v. kunnen worden afgeleid, dat dergelijke bewakingsdiensten gecombineerd werden met andere werkzaamheden - in dit geval met schoenmakerij - en dus als bij-verdiensten te beschouwen zijn.

2 In geval van een krijgstocht buiten de stad.

Des sondages op Jubilate den twen speelluden elken voer 1 maent 36 leuwen maket 3 lb. 12 s.

Den twen speelluden voer hoer cledinge elken 6 ellen langes lakens coste toe samen 21 lb. 12 s.

Des sondages op Pinxterendach verloent den twen spelluden elken voer 1 maent elken 1 clinckart maket 3 lb. 12 s.

Des sondages na Odulphy den twen speelluden verloent elken voer 1 maent ende elken ter maent 1 clinckart maket 3 lb. 12 s.

Item den trumper doe hij angenomen waert hem geschenct toe wyncop[1] 1 quarte vyns van 6 leuwen ende opten selven sondach hem gegeven voer 1 weke dyenstes 9 leuwen toe samen 15 s.

Den selven voer syn cledinge van 6 ellen langes lakens 10 lb. 16 s.

Des sondages na Translacio Mertini den drien speelluden elken voer 1 maent ende elker ter maent 1 clinckart maket 5 lb. 8 s.

Des sondages na Vincula Petri verlont den drien spelluden elken 1 maent ende elken ter maent 1 clinckart maket 5 lb. 8 s

(folio 29^{v}).

(van de tekst van de hiervolgende post is door vertering van het papier een gedeelte weggevallen, leesbaar is slechts het hier volgende).

.... van dryen spelluden
.... van 1 maent
.... 1 clinckart
maket 5 lb. 8 s.

Des sondages na Remigii den drien speelluden verloent elken 1 maent ende elker ter maent 1 clinckart maket 5 lb. 8 s.

Des sondages op Alle Hilgen avont den drien speelluden verloent elken 1 maent ende elken ter maent 1 clinckart maket 5 lb. 8 s.

Des sondages na Kathrine den drien speelluden verloent elken 1 maent ende elken ter maent 1 clinckart maket 5 lb. 8 s.

Des sondages na Kerstdage den drien speelluden verloent elken een maent ende elken ter maent 1 clinckart maket 5 lb. 8 s.

Des sondages na Agnetis den drien speelluden verloent elken 1 maent ende elken ter maent 1 clinckart maket 5 lb. 8 s.

1 Zie hiervóór, blz. 154, noot 2.

Des sondages na Valenthini den drien speelluden verloent elken van 1 maent ende elken ter maent 1 clinckart maket 5 lb. 8 s.

Summa Octava 1171 lb. 11 s. 6 d.

Summa summarum van allen uytgeven 4331 lb. 11 s. 4 d.

Dat opbueren tegen dat uytgeven afgeslagen ende gecort soe blyft der stat na dese rekeningen sculdich Wermbolt Stuvenberch 75 lb. 17 s. 8 d.[1]

1 Schuld aan de rentmeester omdat de uitgaven de inkomsten te boven gingen.

Bijlage I
Onderrentmeestersrekening van Zutphen over 1445/46

(fol. 1^{r})

In nomine Domini Amen

Rekeninge Andries Yserens van pensiampt van sente Pieters daige ad Cathedram in den Jair onss Heren M^{o}CCCC^{o} ende vijfendeviertich totten selven sente Pieter toe in den jair onss Heren M^{o}CCCC^{o} ende sessenviertich einen olden scilt gerekent voer 3 pont ende voer ellick pont 20 leuwen.

Ierst van uitgeven

Lijfgelt[1] op sent Mathijs Apostoli[2]

Trude Zickemans her Johans maget van Grolle 3½ olden scilt maket 10 lb. 10 s.

Lijfgelt op Gregorii[3]

Brueder Aelbert Schotteler 5 vlemsche gulden voer elken gulden 13 olde vlemss den vlemss vor 2 leuwen maket 6 lb. 10 s.

Brueder Andries ende brueder Aelbert vurs. tot oerre beyder live[4] 3½ olde schilt maket 10 lb. 10 s.

Aleyt wylneer Johan Derix soens wyff was 6½ olde schilt maket 19 lb. 10 s.

Henrick van Orsoye Henrix soen 3½ olde schilt maket 10 lb. 10 s.

Her Guedert van Boetbergen die hir cappellain was 2½ olde schilt maket 7 lb. 10 s.

(fol. 1^{v})

Johan Kempinck geheiten Wittenborch ende Stinen sinen echten

1 Lijfgelt is een uitkering, die bij overlijden van de gerèchtigde eindigt, in tegenstelling met ‘erfgelt’, een uitkering, die op een bepaald vooraf aangewezen persoon overgaat na de dood van de eerste gerechtigde. Zie over verkoop van lijf- en erfgeld, Vijftiende-eeuwse rentebrieven van Noord-Nederlandse steden, uitgegeven door J.H. Kernkamp, Fontes Minores medii aevi, XIII, Groningen, 1961.

2 24 februari.

3 12 maart.

4 D.w.z., dat de gehele uitkering gedaan wordt, zolang als één van beide gerechtigden leeft.

wijve 10 olde scilde als oerre ein sterft so sijn sie halff quyt maken 30 lb.[1]
Jutten wilneer Martens wijf van Griete was 3½ olden scilt maket 10 lb. 10 s.
Symon Gerit Hagens soèn 2½ olden schilt maket 7 lb. 10 s.
Gerit ende Aelbert de Rycke van Nymegen 5 olde scilde alse oerre eine stervet so sijn sie halff quyt maket 15 lb.
Item Giesen Esselinx van Grolle 7 lb. 10 s.
Jacob Schimmelpenninck ende Gertrut Zerbolt[2] 2½ olde schilt alse oerre ein sterft so sijn se halff quyt maket 7 lb. 10 s.
Henrick Kaelsack 4 olde schilde maken 12 lb.
Nesen Henric Kaelsacks dochter 4 olde scilde maken 12 lb.
Henric van Zancten 5 olde scilde maken 15 lb.
Rensen van Boerle 4 olde scilden maken 12 lb.
Mechtelt van Kampen 5 olde scilden maken 15 lb.
Gertruyt Aessax 2½ olde scilt maken 7 lb. 10 s.

(fol. 2[r])

Lijfgelt Annunciacio Marie[3]

Her Asse Buelken 5 olde schilde maken 15 lb.
Gertruyt meister Andries Kreyngs dochter 3 olde scilden maken 9 lb.

Lijfgelt op Paeschen[4]

lerst Derick Henrix soen von Beeckhusen 2½ engelsche noebel voir elken gegeven 6 lb. maken 15 lb.
Gertruyt van Ratingen 6 lb. 10 s.
Brueder Andries Scotteler 2½ olde scilt maken 7 lb. 10 s.
Lamme Scholdemans kinder 50 lb.
Henric Vosse ½ olde scilt maket 1 lb. 10 s.
Sweder wilneer Sweders bastarts soen van Oltdaen 12 rinsse gulden voer elken 49 leuwen maket 29 lb. 8 s.
Heylwich Alcoeps 5 kronen vor ellic 3 lb. maken 15 lb.
Gertruyt wilneer Conraet Yserens wijff was 2½ olde schilt maken 7 lb. 10 s.
Gesen Willem Bisscops wijf was 50 lb.

1 D.w.z., dat bij overlijden van één der gerechtigden de uitkering gehalveerd wordt.
2 Zie hiervóór, blz. 143, noot 1.
3 25 maart.
4 28 maart 1445.

Andries Kreyng ende sinen kinderen 50 lb.
Hadewich Jacob Maelres wijff was 4 olde schilde maken 12 lb.

(fol. 2^{v}) 484 lb. 14 s.

Hillegart ende Kathrine van Wesel 6 olde schilde ende 1 quartier maket 18 lb. 15 s.
Hille Wynolt Beuckers wijf was 5 olde schilde maken 15 lb.
Her Alphart Stuerman 5 olde scilde maken 15 lb.
Grieten Scholdemans 5 olde scilde maken 15 lb.
Kathrinen Smaeluelts 2 olde scilden ende 1 quartier maket 6 lb. 15 s.
Belye van Ghente 1 olden schilt ende 1 quartier maket 3 lb. 15 s.
Berent van Kranenburch 2 olde schilde de Beertken ter Borch hadde[1] maken 6 lb.
Andries Kreyng 16½ olde schilt ende 10 s. maken 50 lb.
Johan Kreyng tot sinen live 50 lb.
Lysbeth van Amerongen 9 olde scilde maken 27 lb.
Elseben Henrick Steensnyders dochter 1½ olde scilt maket 4 lb. 10 s.
Gerit Bontwerker 12 lb. 10 s.
Anthonys Yseren 16½ olde scilt ende 10 s. maken 50 lb.
Gerit Assen ende Fennen sinen wive 30 lb. alse oerre eyn sterft so syn sie halff quyt.
Junckfer Stynen ten Mersche 3 olde scilde maken 9 lb.

(fol. 3^{r})

Engelbert Kreyng ende Jutten ter Voerst to oerre beider live 7½ olde schilt ende 1 quartier maken 23 lb. 5 s.
Trude wilneer Gerits wijff van Baeck was 5 lb. 5 s.
Berent van Boerle 5 olde scilde maket 15 lb.
Rense syn soen 5 olde scilde maken 15 lb.
Lubben synre dochter 2 olde scilde maken 6 lb.
Brueder Aernt van Zittart 2½ olde scilt maken 7 lb. 10 s.
Bertraet Rueren dochter 4 olde scilde maken 12 lb.
Grieten Aernts wijff ten Walle 10 lb.
Junckfrou Lamme Lambert des meyers dochter 1 olde scilt maket 3 lb.
Her Bertolt ter Holtstege de hier Cappellaen was 5 olde scilde maken 15 lb.

1 D.w.z. dat Beertken ter Borch begunstigde was.

Aleyt Aernts dochter van Raemsdorp 1 olde scilt maket 3 lb.

Gerit ende Aelbert de Ryke van Nymegen 10 olde scilde alse oer eyn stervet so syn sie halff quyt maket 30 lb.

Summa prima 946 lb. 14 s.

(fol. 3^{v}) (462 lb.)

Wibberich Leringes ende Willem oer soen 8 olde schilde als oer ein sterft so syn se halff quyt, maken 24 lb.

Wibberich Leringes ende Wibbeken oer nichte ½ olde scild die sal Wibberich boren tot oeren live ende Wibbeken na oerre doet maket 1 lb. 10 s.

Henric van Sicken ende Gesen sinen wive 5 olde scilden als oere eyn sterft so syn sie half quyt maket 15 lb.

Sele Keppelman 3½ olde schilt maket 10 lb. 10 s.

Selen sin soen 3 olde scilden maken 9 lb.

Aleyten Johan Kreyngs dochter 4 olde scilden maken 12 lb.

Coenrat van Griete 6 lb.

Conraet Slyndewater des drosten schriver 20½ olde scilt maken 61 lb. 10 s.

Rense van Boerle 2½ olde scilt maket 9 lb. 10 s.

Armgart Thonis Yserens maget 1 olden scilt maket 3 lb.

Ludolf custer 8 olden schilden maken 24 lb.

Anthonis Yseren 25 lb.

Jonckfrouw Styne ende Conraet Gerits Yserens dochter 5 olde scilden als oerre ein stirft so syn sie halff quyt maket 15 lb.

(fol. 4^{r})

Willem van den Korenmerct ende Aelbert syn brueder 50 lb. als oerre ein stirft so syn sie halff quyt.

Johan van Campen ende Wobben sinen wive 8 olde scilden as oerre ein sterft so sin sie half quyt maken 24 lb.

Henrick Willems soen Thonijs Yserens knecht 4 lb. 10 s.

Conraet van Gruete 5 olde scilde die sal Berent van Boerle buren so lange als Conraet leeft maken 15 lb.

Lyfgelt op sente Walburgen[1]

Her Evert Gijsberts soen van Dorsten 8½ olde scilt maken 25 lb. 10 s.

1 1 mei.

Aleyt Willen 10 rinsse gulden vor elken 49 leuwen maken 24 lb. 10 s.
Griete Mommenhoefs ½ engelsche nobel oer daer voer gegeven 3 lb.
Aerent aen geen Ende van Zancten 3½ olde scilt maket 10 lb. 10 s.
Grieten Schevinx 15 lb.
Joncfrouw Aleyt Egberts dochter ten Have 2 olde scilden maken 6 lb.
Grieten Aernts wijff ten Walle 7 lb. 10 s.

399 lb. 10 s.

(fol. 4^{v})

Joncfrou Fenne Gerit Yserens dochter 5 olde scilden maken 15 lb.
Lubbe Aernts dochter van Raemsdorp 1 olde scilt maket 3 lb.
Lubbe Berents dochter van Boerle 6 olde schilden maket 18 lb.
Gertruit ten Bouhuys 3 olde scilden maken 9 lb.
Her Henrick Willem 4 olde schilden maken 12 lb.
Thonys Yserens dochter Thonycken 8½ olde scilt maket 25 lb. 10 s.
Johan Vliden 6 olde scilden maken 18 lb.
Aelbert Aernts soen 4 olde scilden maken 12 lb.

Lijfgelt op Pinxsteren[1]

Bernardus van Esschendorp 11 olde scilden maken 33 lb.
Metten Hermans wijf van Roederloe was 3 olden scilden maken 9 lb.
Her Johan Assinck 3½ olde schilt maken 10 lb. 10 s.
Katherine Sturmans ende Fenne oer dochter tot oerre beider live 25 lb.
Johannes van Bronckhorst bastart 11 olde scilde maken 33 lb.
Bernt van Boerle 10 olde schilden maken 30 lb.

(fol. 5^{r})

Ludolf custer 1½ olde scilt maket 4 lb. 10 s.

1 16 mei 1445.

Lijfgelt op sent Johan Baptisten[1]

Gertruet wilneer Conraet Yserens wyff was 8 kronen vor ellic 3 lb. maket 24 lb.
Cunnen ter Bruggen 25 lb.
Gerit Bontwerker 10 olde scilden maken 30 lb.
Her Vrederick Cloever 5 olde scilde maken 15 lb.
Die selve her Vrederick noch 2½ olde scilde maket 7 lb. 10 s.
Joncfrou Willem Hoenremans 5 olde scilde maken 15 lb.
Henrick Amelong Amelonges soen ende Lutgert sinen wive 10 olde scilden maket 30 lb.
Joncfrou Mechtelt Egberts dochter ten Have 2 olde scilde maken 6 lb.
Beye Kempinck 5 olde scilde maket 15 lb.
Geritken van Leuwerden 6½ olde schilt maket 19 lb. 10 s.
Her Johan van Herwen geheiten Her Johan van Rees ende Aleyten sijnre suster to samen 5 olde scilden als oere ein sterft so sijn sie halff quyt maket 15 lb.

Summa secunda 859 lb.

459 lb. 10 s.
(fol. 5^{v})

Aleyt van der Haert 1 olde schilt maket 3 lb.
Joncfrou Johan die Hetersche ter Henpe 1½ olde schilt en 1 quartier maket 5 lb. 5 s.
Her Assen Buelken 5 olde scilden maken 15 lb.
Gertruit Smedinx 5 olde schilden maken 15 lb.
Werner Preke ende Fennen sinen wive 3½ olde schilt als oere ein sterft so sin sie half quyt maken 10 lb. 10 s.
Henric Crede 3 olde scilde maken 9 lb.
Metten syn wijff 1½ olde scilt maket 3 lb. 10 s.

Lijfgelt op sente Peter ende Pauwell[2].

Lijzebet van Amerongen 4½ olde schilt maket 13 lb. 10 s.
Herman Obinck ende her Johan syn soen 6½ olde schilt alse oere ein sterft so sin sie half quijt maket 19 lb. 10 s.

1 24 juni.
2 29 juni.

Lijfgelt op sente Jacob[1]

Nese wilneer Aelbert Hunynges wijff was 9 olde schilde maket 27 lb.

(fol. 6[r])

Item van den 10½ olde scilden, die Nese van Leupe to bueren plach, dar buert Lizebet van aff to Nesen live[2] 1½ olde scilt maket 4 lb. 10 s.
Gerit Ulrix 2 olde scilde maken 6 lb.
Lutgart Henrix wijff van Groesbeck was 10 lb.
Gertruit Smedinx 3½ kroene vor ellic 3 lb. maket 10 lb. 10 s.
Johan van Orsoye ende Hadewich sinen wive 12½ olde scilt maket 37 lb. 10 s.
Johan van Orsoye ende Johan sinen bastarts soen 5 olde scilde maken 15 lb.
Loeff Keye 5 olde scilde maket 15 lb.
(doorgehaald) Styne Yserens 5 olde scilde maken 15 lb. (toegevoegd) die is doet.
Gerit Tast Aelberts soen 7½ olde scilt maket 22 lb. 10 s.
Gorys van Bronckhorst 7 olde scilde ende 1 quartier maken 21 lb. 15 s.
Her Henrick Rubach de monik 3½ olde scilt maket 10 lb. 10 s.
Lysbet van Amerongen 5 olde scilde maken 15 lb.

290 lb. 10 s.

(fol. 6[v])

Wolbart Scholdeman 10 olde schilden maken 30 lb.
Conraet van Griete 2½ olde schilt maket 7 lb. 10 s.
Joncfrouwe Armgart die mit Aernt Gruter to wonen plach 11 lb. 5 s.

Lijfgelt op Vincula Petri[3]

Gertruit wilneer meister Andries Kreyngs dochter 2 olde schilden maket 6 lb.

1 25 juli.
2 D.w.z. zo lang als Nese leeft.
3 1 augustus.

Die selve Gertruit noch 5 lb.
Bele Ombedwangens 12 lb. 10 s.
Nese wilneer Henricx Diepenbrokes wijff was 50 lb.
Her Johan Assinck 3½ olde schilt maket 10 lb. 10 s.
Aleyt wilneer Henricx Kreyngs wijff was 5 olde schilde maket 15 lb.
Gerit Ulrix 50 lb.
Evert van der Voirst ende Aleyten sinen wive 6 olde schilde alse oerre eyne stirft so sin sie half quyt maken 18 lb.
Aleyt Johan Kreyngs dochter in den Hospitael[1] 4 olde schilde die sal oer vader Johan buren soe lange als Aleyt leeft[2] of hie dat beveelt maken 12 lb.

(fol. 7[r])

Lijfgelt op Laurencii Martiris[3]

Her Johan Meynhovel 12 olde scilde maken 36 lb.

Lijfgelt op Assumpcio Marie[4]

Lamme Engelbert Johans soens dochter 3 olde schilde maket 9 lb.
Gertruit van Ghente 2 olde schilden maken 6 lb.
Gertruit Aessax 2½ olde schilt maken 7 lb. 10 s.

Lijfgelt op Sente Bartholomeus[5]

Lambert Wesselssoen van Boecholt 5 olde schilde maken 15 lb.
Her Guedert van Boetbergen die hier cappellaen was 2½ olde schilt maken 7 lb. 10 s.
Trude Zickemans her Johans maget van Grolle 3½ olden schilt maket 10 lb. 10 s.

1 Met ‘Hospitael’ is bedoeld het zusterhuis aan de Zaadmarkt tussen Borrenhof en Pelikaanstraat.
2 Johan Kreyng is begunstigde van de uitkering op het leven van zijn dochter Aleyt.
3 10 augustus.
4 15 augustus.
5 25 augustus. Sedert deze datum komen - naast uitkeringen, die nu voor het eerst vermeld worden - in hoofdzaak uitkeringen voor, die tussen 24 februari en 25 augustus - dus een half jaar eerder - in deze rekening voor het eerst vermeld zijn en thans, dus tussen 25 augustus en het einde van het rekeningsjaar voor de tweede keer vermeld worden. De uitkering der rentebedragen geschiedde derhalve tweemaal per jaar.

Lijfgelt op Decollacio Johannis[1]

Jutte wilneer Mertens wijf van Griete was 3½ olde scilt maket 10 lb. 10 s.
Symon Gerit Hagens soen 2½ olde schilt maket 7 lb. 10 s.

Lijfgelt op onse Vrouwe Nativitas[2]

Brueder Aelbert Schotteler 5 vlemse gulden voir den gulden 13 olde vlems ende vor den vlemss 2 leuwen maket 6 lb. 10 s.

Summa Tertia 634 lb. 5 s.

343 lb. 15 s.
(fol. 7^{v})

Brueder Andreas ende brueder Aelbert Schottelers tot oerre beider live 3½ olden schilt maket 10 lb. 10 s.
Aleyt wilneer Johan Derix soens wijf was 6½ olde schilde maket 19 lb. 10 s.
Henrick van Orsoye Henrix soen 3½ olden schilde maket 10 lb. 10 s.
Gertruit meister Andries Kreyngs dochter 3 olde schilde maket 9 lb.
Jacob Schimmelpenninck ende Gertruit Zerbolts 2½ olden schilt alse oerre ein stirft so sin sie halff quyt maken 7 lb. 10 s.
Henrick van Zancten 5 olde schilde maken 15 lb.
Mechtelt van Campen 5 olde schilde maken 15 lb.

Lijfgelt op Sente Lambert[3]

Johan Kempinck geheiten Wittemberch ende Stine sinen wive 10 olde scilde alse oer eenre sterft so sijn sie halff quyt maken 30 lb.
Gese Esselinx van Grolle 7 lb. 10 s.
Gerit ende Aelbert die Rijke van Nijmegen 5 olde schilde maken 15 lb.
Her Assen Buelken 5 olde schilde maken 15 lb.
Henrick Kaelsack 4 olde schilde maket 12 lb.

1 29 augustus.
2 8 september.
3 17 september.

(fol. 8[r])

Nese Henrick Kaelsacks dochter 4 olde schilde maken 12 lb.
Rense van Boerle 4 olde schilde maken 12 lb.

Lijfgelt op Sente Victor[1]

(doorgehaald): Derick Henrix soen van Beechusen[a] 2½ engels nobel vor elken 6 lb. maken 15 lb. (toegevoegd): die is doet Gertruit Ratinx 6 lb. 10 s.
Brueder Andries Scotteler 2½ olde schilt maket 7 lb. 10 s.
Lamme Scholdemans kinder 50 lb.
Hendrick Vosse ½ olde schilt maket 1 lb. 10 s.
Sweder wilneer Sweders bastart soen van Oltdaen 12 rinsse gulden vor den gulden 49 leuwen maket 29 lb. 8 s.
Heilwech Alcoeps 5 kronen vor ellic 3 lb. maket 15 lb.
Gertruit wilneer Conrat Yserens wijf was 2½ olde schilt maket 12 lb. 10 s.
Gese Willem Bisscops wijff was 50 lb.
Andries Kreyng ende sinen kinderen 50 lb.
Hadewich wilneer Jacob Maelres wijff was 4 olde schilde maken 12 lb.
Hilgart ende Katherine[b] van Wesell 6 olde schilde[c] ende 1 quartier maken 18 lb. 15 s.

438 lb. 13 s.

(fol. 8[v])

Hylle Wynolt Buckes wijff was 5 olde schilde maken 15 lb.
Her Alphert Stuerman 5 olde schilde maken 15 lb.
Katherinen Smaeluelts 2 olde scilde ende 1 quartier maken 6 lb. 15 s.
Grieten Scholdemans 5 olde scilde maken 15 lb.
Hillegart Smaeluelts 1 olde schilt ende 1 quartier maket 3 lb. 15 s.
Belye van Ghente 1 olde scilt ende 1 quartier maket 3 lb. 15 s.
Bernt van Cranenberch 2 olde schilde maken 6 lb.

1 10 oktober.
a Hs.: *Broechusen* (zie echter blz. 179).
b Katherine doorgehaald.
c '6 olde schilde' tweemaal.

Andries Kreyng 16½ olde schilt ende 10 s. maken 50 lb.
Johan Kreyng to sinen live 50 lb.
Lysebet van Amerongen 9 olde scilden maken 27 lb.
Elseben Steensnijders dochter 1½ olde scilt maket 4 lb. 10 s.
Gerit Bontwerker 12 lb. 10 s.
Thonijs Yseren 16½ olde scilden ende 10 s., maken 50 lb.
Gerit Assen ende sinen wive 30 lb. als oerre ein sterft so sin sie half quyt
Joncfrouw Stinen van den Mersche 3 olde schilde maken 9 lb.
Engelbert Kreyng ende Jutte ter Voerst 7½ olde schilt ende 1 quartier to oerre beider live maken 23 lb. 5 s.

(fol. 9^{r})

Trude wilner Gerits wijf van Backe vas 5 lb. 5 s.
Bernt van Boerle 5 olde scilde maken 15 lb.
Rensen sinen zoen 5 olde scilde maken 15 lb.
Lubbe sine dochter 2 olde scilde maken 6 lb.
Bruder Aernt van Zittart 3½ olde schilt maket 7 lb. 10 s.
Bertraet Zueten dochter 4 olde scilde maken 12 lb.
Griete Aernts wijf ten Walle 10 lb.
Joncfrouwe Lamme Lambert des meyers dochter 1 olden scilt maket 3 lb.
Her Bertolt ter Holtstege dye hyer cappellaen was 5 olde scilde maket 15 lb.
Alyt Aerents dochter van Raemsderp 1 olden scilt maket 3 lb.
Gerit ende Aelbert dye Rijcke van Nijmegen gebruedere 10 olde scilde alse oerre ene stirft soe sijn sij half quyt maken 30 lb.
Wibberich Leringes ende Wyllem oer zoen 8 olde scilde alse ore ene sterft soe sijn sij half quyt maken 24 lb.

Summa quarta 905 lb. 18 s.

467 lb. 5 s.

(fol. 9^{v})

Wybberich Lerynges ende Wybbekyn Keysers oer nycht ½ olden scilt dye sal Wybberich bueren alse lange alse sij leeft ende Wybbekyn na oerre doet maket 1 lb.
Henric van Zicken van Grolle ende Ghesen sinen wyve 5 olde scilden alse oerre ene sterft soe sijn sij half quyt maket 15 lb.
Sele Keppelman 3½ olden scilt maket 10 lb. 10 s.

Selen sijn zoen geheiten Cepelman 3 olde scilde maken 9 lb.
Aleyten Johans Kreyngs 4 olde scilde maket 12 lb.
Conraet van Griete 2 olde scilde maken 6 lb.
Conraet Slindewater des droesten scriver 20½ olden scilt maket 61 lb. 10 s.
Rense van Boerle 2½ olden scilt maket 7 lb. 10 s.
Armgart ter Hofstede Thonys Yseren maget 2 olden scilt maket 6 lb.
Ludolf Custer 8 olde scilt maken 24 lb.
Thonys Yseren 25 lb.
Joncfrouwe Stine ende Conraet Gerit Yseren dochter 5 olde scilde alse ore ene sterft soe sijn sij half quyt maken 15 lb.
Wyllem van den Corenmerct ende Aelbert sijn brueder 50 lb.
alse oerre ene sterft soe sijn sij half quyt.

(fol. 10[r])

Johan van Campen ende Wobben sinen wive 8 olde scilde alse oerre ene sterft soe sijn sij half quyt maken 24 lb.
Grieten Thonys Yseren wyve 25 lb. 10 s.
Conraet van Griete 5 olde scilde dye sal Bernt van Burle bueren soe lange alse Conraet leeft maken 15 lb.
Henric Wyllems zoen Thonys Yseren knecht 4 lb. 10 s.

Lijfgelt op sente Merten[1]

Her Evert Giseberts zoen van Dorsten 8½ olden scilt maket 25 lb. 10 s.
Grieten Mommenhaefs ½ engels noebel oer daer voer gegeven 3 lb.
Aernt aen geen Einde van Zancten 3½ olde scilt maket 10 lb. 10 s.
Grieten Schevinx 15 lb.
Alyt Egberts dochter ten Have 2 olde scilt maken 6 lb.
Grieten Aernts wyf ten Walle 7 lb. 10 s.
Joncfrouwe Fennen Gerits Yserens dochter 5 olde scilde maken 15 lb.
Lubbe Aernts dochter van Raemsderp 1 olden scilt maket 3 lb.
Lubbe Bernts dochter van Boerle 6 olde scilde maket 18 lb.

415 lb. 10 s.

1 11 november.

(fol. 10^{v})

Gertruit ten Bouhuys 3 olde scilde maken 9 lb.
Her Henric Willen 4 olde scilde maken 12 lb.
Thonys Yserens dochter Thonysken 8½ olden scilt maket 25 lb. 10 s.
Johan Vlyde 6 olde scilde maken 18 lb.
Aernt Aelberts zoen 4 olde scilde maken 12 lb.
Joncfrouwe Jutte Snaefkens 1½ olden scilt maket 4 lb. 10 s.

Lijfgelt op Kathrine[1]

Mette wylneer Harman wijf van Roederloe 3 olde scilde maket 9 lb.
Her Johan Assinc 3½ olden scilt maket 10 lb. 10 s.
Johannes van Bronchorst 11 olde scilde maken 33 lb.
Katrine Stuermans ende Fenne oer dochter tot oerre beyder live[2] 25 lb.
Bernt van Borle 10 olde scilt maken 30 lb.
Ludolf custer 1½ olden scilt maket 4 lb. 10 s.
Wyllem Rense 5 olde scilt maket 15 lb.

Lijefgelt op Mydwinter[3]

Gertruyt Conraet Yserens wyf 8 kronen voer ellic 3 lb. maken 24 lb.

(fol. 11^{r})

Cunne ter Bruggen 25 lb.
Gerit Bontwerker 10 olde scilde maken 30 lb.
Her Vrederic Cloever 5 olde scilde maken 15 lb.
Die selve Vrederic noch 2½ olden scilt maken 7 lb. 10 s.
Joncfrouwe Willem Hoenremans 5 olde scilde maken 15 pont Henric Amelong
Amelonges zoen ende Lutgart sinen wive 10 olde scilde maken 30 lb.
Joncfrouwe Mechtelt ten Have 2 olde scilde maken 6 lb.
Beye Kempinc 5 olde scilde maken 15 lb.

1 25 november.
2 D.w.z. dat de gehele rente uitbetaald werd zolang één van beiden leefde.
3 25 december.

Her Johan van Herwen geheyten Her Johan van Rees ende Aleyten sinen suster 5 olde scilde alse oerre ene stirft soe sijn sij half quyt maken 15 lb.
Gertken van Leuwarden 6½ olde scilde maken 19 lb. 10 s.
Aleyt van der Hart 1 olden scilt maket 3 lb.
Her Asse Buelken 5 olde scilde maken 15 lb.
Gertruyt Smedinx 5 olde scilde maken 15 lb.

Summa quinta 858 lb. 10 s.

(443 lb.)

(fol. 11^{v})

Joncfrouwe Johan die Hetersche ter Henpe 1½ olden scilt ende 1 quartier maken 5 lb. 5 s.
Werneer Preke ende Fenne sine wive 2½ olden scilt also oere ene stirft soe sijn sij half quyt maken 10 lb. 10 s.
Henric Creden 3 olde scilde maken 9 lb.
Mette sijn wijf 1½ olden scilt maket 4 lb. 10 s.

Lijfgelt op Conversio Pauli[1]

Nese wilneer Aelbert Hunynx wijf was 9 olde scilde maken 27 lb.
Item van den 10½ olden scilden die Nese van Leupe toe boeren plach daer buert Lizabet van Amerongen nu af toe Nesen lieve 1½ olden scilt maket 4 lb. 10 s.
Gerit Ulrix 2 olde scilde maken 6 lb.
Lutgart van Groesbeke 10 lb.

(fol. 12^{r})

Gertruyt Smedinx 3½ kroen voer ellic 3 pont maket 10 lb. 10 s.
Her Henric Willen 5 olde scilde maken 15 lb.
Johan van Orsoye ende Hadewich sinen wive 13½ olden scilde maken 37 lb. 10 s.
Johan van Orsoye ende Johan sinen bastarts zoen 5 olden scilde maken 15 lb.
Loef Keye 5 olde scilde maken 15 lb.
Stine Yserens 5 olde scilde maken 15 lb.

1 25 januari.

Gerit Tast Aelberts zoen 7½ olden scilt maket 22 lb. 10 s.
Gorijs van Bronckhorst 7 olde scilde ende 1 quartier maken 21 lb. 15 s.
Her Henric Rubach die monick 3½ olden scilt maken 10 lb. 10 s.
Lizabet van Amerongen 5 olde scilde maken 15 lb.
Wolbert Scolde 10 olde scilde maken 30 lb.
Conraet van Griet 2½ olden scilt maket 7 lb. 10 s.
Joncfrouwe Armgaert die myt Aernt Gruter woent 11 lb. 5 s.

(333 lb. 5 s.)

(fol. 12^{v})

Her Johan Tympen 3½ olden scilt maken 10 lb. 10 s.

Lijfgelt op Purificatio Marie[1]

Her Johan Meynhovel 12 olde scilde maken 36 lb.
Rense Kreyng 5 olde scilde maken 15 lb.
Fie sijn huysvrouwe 4 olde scilde maken 12 lb.

Lijfgelt op sante Petri Cathedram[2]

Gertruyt meyster Andries Kreyngs dochter 2 olde scilde maken 6 lb.
Die selve Gertruyt noch 5 lb.
Lambert Wessels zoen van Boeckholt 5 olde scilde maken 15 lb.
Nese wilneer Henric Diepenbroex wijf was 50 lb.
Her Johan Assinc 3½ olden scilt maket 10 lb. 10 s.
Aleyt wilneer Henric Kreyngs wijf was 5 olde scilt maken 15 pont
Bele Ombedwangens 12 lb. 10 s.
Gerit Ulrix 50 lb.
Lamme Engelbert Johans zoens dochter 3 olde scilde maken 9 lb.

(fol. 13^{r})

Gertruyt van Genthe 2 olde scilde maken 6 lb.

1 2 februari.
2 22 februari.

Evert van der Werft ende Aleyten sijn wijf 6 olde scilde alse oerre ene stirft soe sijn sij half quit maken 18 lb.

Aleyt Johans Kreings dochter in den hospytael[1] 4 olde scilde daer sal Johan oer vader bueren soe lange alse Aleyt leeft of dye hij dat beveelt maken 12 lb.

Summa sexta 615 lb. 15 s.
(282 lb. 10 s.)

(fol. 13^{v})

Van pensen op Paeschen[2] ende Victoris[3]

Ierst den Hielgen Geest[4] 16 olde scilde maken 48 lb.

Den bruederen toe Zantwinc 3 olde scilde maken 9 lb.

Den susteren in den Hospitael[5] 15 olde scilde maken 45 lb.

Den selven susteren in den Hospitael noch 23 lb.

Den hielgen Sacrament[6] 6 rinsse gulden ende 1 quartier voer den gulden 49 leuwen maket 15 lb. 6 s. 3 d.

In Tideman Cops vicarie in der groter Cappellen[7] 6 engels nobel voer ellic 6 pont maken 36 lb.

Onser Vrouwen tymmeringe in der groter kercken[8] 5 olde scilde maken 15 lb.

Bernt van Borle 5 olde scilde maken 15 lb.

1 Zie hiervóór, blz. 185, noot 1.
2 28 maart 1445.
3 10 oktober.
4 Hiermede is bedoeld het Gasthuis, genaamd ‘In den Heiligen Geest’, dat in de 14de eeuw gesticht werd; dit Gasthuis lag aan de Zaadmarkt tussen het Borrenhof en de Bernhardsteeg; zie J. Gimberg, Iets over het Spittaal te Zutphen; B. en M. ‘Gelre’, XVIII, 1915, blz. 73 e.v.
5 Hiermede zijn bedoeld de zusters van het Spittael (Hospitaal), die aanvankelijk aan de Spittaelsstraat woonden, doch omstreeks 1384 naar een huis aan de Zaadmarkt verhuisden, tussen Borrenhof en Pelikaanstraat.
6 Hiermede is bedoeld een rente ten behoeve van de ‘luchtinge’ van het altaar van het Heilige Sacrament in de St. Walburgskerk.
7 Waarschijnlijk is hiermede de raadskapel in St. Walburg bedoeld.
8 Met ‘groter kercken’ is bedoeld de St. Walburgkerk. De vraag wat bedoeld kan zijn met ‘Onser Vrouwen tymmeringe’ is enigszins moeilijk te beantwoorden. Men zou ‘Onser Vrouwen tymmeringe’ vermoedelijk het beste interpreteren als: de kerkfabriek van St. Walburg. Op een of andere wijze is er verband tussen de St. Walburgkerk en O.L. Vrouw, aan wie ook een altaar in de krypt gewijd was. Of hier sprake is of kan zijn van een vroeger patrocinium van O.L. Vrouw, is niet duidelijk en moeilijk na te gaan. Merkwaardig is ook, dat men spreekt van de ‘Kerkmeesters van O.L. Vrouw’ als het gaat om het beheer van de St. Walburgskerk. Het zou de moeite lonen om na te gaan, of er parallellen voor deze merkwaardige situatie gevonden kunnen worden. Aan O.L. Vrouw was ook gewijd de Nieuwstadskerk, die later St. Nicolaaskerk heet, maar daarvan is in deze post geen sprake, omdat uitdrukkelijk St. Walburg vermeld wordt.

Den gasthuyse[1] 2 olde scilde maken 6 lb. den gasthuyse 1 rinsse gulden maket 2 lb. 9 s.

Pense op Meye[2]

Den gasthuise 6 rinsse gulden ende 1 quartier voer den gulden 49 leuwen maket 15 lb. 6 s. 3 d.

Pense op Pinxsteren[3]

Den gasthuyse 6½ olde scilt maket 19 lb. 10 s.

(fol. 14r)

Pense op Nativitas Johannis[4]

Armgart Thonys Yserens maget 2½ rinsse gulden voer den gulden 49 leuwen maket 6 lb. 2 s. 6 d.

Pense op sente Jacob[5]

Heyne Naeldemakers ende Johan Baannyncs kynderen 11 lb. 12 s. 6 d.
Den hielgen Sacrament 1 lb. 10 s.
Lubbert Kyppinx kinderen 2½ rinsse gulden maket 6 lb. 2 s. 6 d.

Pense ende tijns op sente Maerten[6]

Tat Eze enen olden brabans coste toe samen metten boedeloen 3 s. 6 d.

1 Zie blz. 193, noot 4.
2 1 mei.
3 16 mei 1445.
4 24 juni 1445.
5 25 juli 1445.
6 11 november 1445.

Der statlant opten Toege[1] toe vertinsen in den hoef ten Loe Ende onss stat verstat[2] coste toe samen metten boedeloen 2 lb. 10 s.

Den susteren in den Hospitael 18 lb.

Her Borrenhof[3] 4 rinsse gulden voer ellic 49 leuwen maket 9 lb. 16 s.

Den gasthuyse 6 rinsse gulden ende 1 quartier voer elken soe vurscreven stelt maket 15 lb. 6 s. 3 d.

Her Aernt Gueden soen ende Aernt Peynen kinderen voer hoer stedicheyt van Wessen[4] 7 molder half rogge en half koren hen daer voer gegeven 12 lb. 10 s. 6 d.

(fol. 14^{v})

333 lb. 5 s 8 d.

Item van den taverne toe Vreder[5] toe vertinsen 12 d. ende 2 hoenre costen toe samen 5 s. 6 d.

Pense op sente Katherinen[6]

Den gasthuyse 6½ olden scilt maket 19 lb. 10 s.

Pense op Mydwinter[7]

Wermbolt Stuvenberch 4½ rinsse gulden maket 11 lb. 6 d.

Armgart ter Hofstede Thonis Yserens maget 2½ rinsse gulden maket 6 lb. 2 s. 6 d.

Lubbert Kippinx kinderen 12 rinsse gulden voer elken 49 leuwen maken 30 lb. 12 s. 6 d.

Pense op Conversio Pauli[8]

Heyne Naeldemakers ende Johan Banynges kynderen 11 lb. 12 s. 11 d.

1 De naam ‘Teuge’ komt voor als perceelsnaam en als naam voor een gehucht. Hier is bedoeld de naam van een perceelcomplex aan de linker-IJsseloever op korte afstand stroomopwaarts van Zutphen.
2 Bedoeld is het veer over de IJssel, dat bij Zutphen lag. Vergel. hiervóór blz. 123, noot 1.
3 Het Borrenhof was het armenhuis aan de Zaadmarkt.
4 Wessen was een landerijencomplex ten Z.O. van de stad, buiten de Spittaalspoort, in het kerspel Warnsveld.
5 Vreden, het stadswijnhuis aan de tegenwoordige Groenmarkt.
6 24 november.
7 25 december.
8 25 januari.

Den heiligen Sacrament 1 lb. 10 s.
Lubbert Kyppinx kinderen 2½ rinsse gulden maken 6 lb. 2 s. 6 d.

Pense op Sente Petri ad Cathedram[1]

Den Here van Voerst uter gruyt 100 lb.[2]

Summa septima 519 lb. 12 s. 1 d.
(186 lb. 6 s. 5 d.)

(fol. 15r)

Uytgegeven van der gruyt van pensien op Paeschen[3]

Ierst den susteren in den Hospitael 3 olde scilde maken 9 lb.

Pensie Victoris[4]

Den susteren in den Hospitael 3 olde scilde maken 9 lb.

Pensie Petri ad Cathedram[5]

Item van den dusent pont wasses niet[6]

Item noch uytgegeven van pensien

Ierst Witten Willems kinderen 6 aernemse gulden half op Paeschen ende half Victoris[7] voir den gulden 27 leuwen maken 8 lb. 2 s.

1 22 februari.
2 Aangezien van verkoop van gruitstof geen sprake meer is, moet men onder 'gruyt' verstaan de opbrengst van het verlenen van vergunningen om bier te brouwen. Deze opbrengst is hier verantwoord onder de inkomsten, waar vermeld is, dat de 'Brouwe oyes' voor 1900 lb. verpacht was.
3 28 maart 1445. Het hiervermelde bedrag was een last, die op de gruit ontvangsten (brouwaccijns) drukte.
4 10 oktober.
5 22 februari.
6 Deze post houdt mogelijk verband met de aan de landsheer te betalen pacht voor de watermolen. Deze pacht bedroeg 1000 pond was per jaar.
7 Pasen, 28 maart 1445. St. Victor, 10 oktober.

Gegeven Wermbolt Stuvenberch in sinen groten rentmeyster ampt toe drien termynen 600 lb.[1]

Andries Yseren den rentmeyster voer sijn presencien 24 lb.

Gegeven Evert ter Voerst to vollost sinen pensiampt 300 lb.[2]

Gegeven toe teergelde by der kersen doe der stat renthen uytgingen[3]

Item toe presencien 10 lb.

(fol. 15^{v})

Voir tymmeren

Ierst gegeven vor ene boede toe Vreden[4] in den huys 4 aernemse gulden voer den gulden 22½ leuwe maket 4 lb. 10 s.

Item verloent Johan Hellebreker van den krane[5] toe vermaken 2 dage des dages 4 vlemss. Ende sinen knape 2 dage des dages 3 vlemss ende voer 1 holt ½ aernemse gulden maket toe samen 1 lb. 19 s. 6 d.

1 Vergelijk hiervóór blz. 109, waar de ontvangst van dit bedrag door de overrentmeester is verantwoord.

2 De onderrentmeestersrekeningen van het jaar 1441/42, toen Johan Kreyng deze functie vervulde, zijn bewaard, maar de rekeningen van 1442/43, 1443/44 en 1444/45 zijn niet meer aanwezig. De meest aannemelijke verklaring van deze post is, dat Evert ter Voerst, die ook in 1437/38 onderrentmeester was, deze functie eveneens in 1444/45 waarnam, doch in 1438 zijn rekening met een nadelig saldo afsloot, zodat hij geld van de stad te vorderen had. Deze vordering wordt hier ten dele betaald.

3 Dit zijn uitgaven, die gedaan worden bij gelegenheid van de verpachting van de stedelijke inkomsten, b.v. van de hierna te vermelden accijnzen, visrechten en landerijen. De techniek van deze verpachtingen kennen wij vrij goed. Op een bepaalde dag kort na het begin van het rekeningsjaar werd van wege het stedelijk bestuur een zitting gehouden, waarin een ieder een bod kon uitbrengen. Een week later kon in een tweede zitting het bod verhoogd worden. In Zutphen, en ook elders, b.v. in Arnhem, werd dan een brandende kaars op tafel gezet. Zolang deze brandde konden de biedingen verhoogd worden; pachter werd degene die het hoogste bod gedaan had, vóór dat de kaars uitging. Zo luidt b.v. in de Arnhemse rekening van 1460/61 de betreffende post: ‘Item op Sente Agnetendage als die hoichniss van den syssen uytghinck, gedroncken aen wijn 93 quarten, facit 6 sh.gld’. Bij deze verpachtingen schonk de stad gratis bier en wijn, hetwelk mogelijk de opbrengst ten goede kwam.

4 Vreden, het stadswijnhuis te Zutphen.

5 De kraan lag buiten de Marschpoort aan de IJsel.

Gegeven Mensen Smeyken van 50 plellingen[1] toe setten op Wesser Oye[2] die... sijn 1 lb. 10 s.

Gegeven Deric Abbinc van... plellinge in den Mersche[3] slage der... sijn 2 lb. 5 s.

Summa octava per se 979 lb. 12 s. 6 d.

Summa summarum van allen uytgeven 6319 lb. 6 s. 7 d.

(fol. 16[r])

Van weder opbueren[4]

Ierst van den broet cyse uter moellen daer ys over jair af komen 92 lb. 1 s.

Den wyncyes heft Andries Yseren Gerits soen vor 1260 lb.

Sijn burge Evert Scholdeman

Den Brouwe cyes heft Gerit Ulrix voir 1900 lb. Sijn burge Derick Mennyng

Den Tap cyes heft Johan ten Oldenberge voir 625 lb. Sijn burge Andries Yseren Gerits son.

Die weghe[5] heft Johan Blockhoff voer 114 lb., sijn burge Gerit Ulrix.

Die maet[6] heft Berent Schoerre vor 87 lb. Sijn burge Johan Blockhoff.

1 Elzen, of populieren, die in de stadslanderijen geplant werden, hetzij als afscheidingen, hetzij als windschermen, dan wel voor de winning van hout.
2 Deel van het landerijencomplex Wesse, buiten de Spittaalspoort in het kerspel Warnsveld. Zie hiervóór, blz. 103, noot 2.
3 Zie hiervóór, blz. 104, noot 5.
4 Hier blijkt, dat de onderrentmeester de opbrengsten der accijnzen en retributies verantwoordt. Deze inkomsten zijn - behalve de broodaccijns - verpacht. Ook de hierna vermelde viswateren en landerijen zijn verpacht. Zie hierover ook de Inleiding, blz. 89 e.v. Beschouwt men de gehele groep pachters en borgen met betrekking tot alle stedelijke eigendommen te samen, dan ziet men, dat deze groep enkele tientallen personen omvat uit verschillende sociale lagen der stadsbevolking. Niet alleen aanzienlijke burgers, wier namen wij onder die van schepenen en raden ontmoeten, nemen aan deze transacties deel, hetzij als pachters, hetzij als borgen, maar ook handwerkslieden en kleinere stadsbeambten. Zie verder Inleiding, blz. 99.
5 De waag.
6 Het meten van koopwaren, die naar inhoudsmaat verkocht werden, b.v. graansoorten.

Dat telamt[1] Tyele Boschamer vor 14 lb. Sijn burge Gerit Calle.

Dat vymmenkicken[2] heft Henric van Voerthusen vor 3 lb. Sijn burge Johan van Voerthusen

Summa prima 4095 lb. 1 s.

(fol. 16[v])

Van den Vysscheryen[3]

Die visscherie om die Merssche[4] heft Andries Yseren noch dit jair lanck over 233 lb. Sijn burge Gelijs Yseren

Den Slijcke[5] heft Rense Kreyng vor 54 lb. Sijn burge Mense Smeyken

Den neder Brede[6] heft Johan ten Oldenberghe voer 70 lb. Sijn burge Mense Smeyken

Die Dryft[7] heft Henric van Voerthusen vor 65 lb. Sijn burge Claes Setter.

Die Beke[8], Doerkens grave ende dat water totter Olymoelen to heft Gerit Vlymen noch dit jair lanck vor 25 lb. Sijn burge Johan Blockhoff

Dat gewantsnijden mytten repe[9] heft Gerit ter Borch voer 34 lb. Sijn burge Evert Mengerinck

1 Het tellen van handelswaren, die per bepaalde aantallen verkocht werden, b.v. turven, eieren, brandhout, etc.
2 Kicken, Kiken is bezien, of controleren. Vymmekicken is het keuren van varkens voor de slacht. Zie J. Gimberg. Het Kapitaal en het beheer der geldmiddelen van Zutphen in de Middeleeuwen; B. en M. 'Gelre', XXXII, 1929, blz. 157.
3 Het recht om in bepaalde wateren te vissen. De stad verpachtte die visrechten, doch deed harerzijds ook het nodige om de visstand op peil te houden, b.v. door vis te poten. Zie voorts Inleiding, blz. 89 e.v. Zie ook J. Gimberg, Het Kapitaal en het beheer der geldmiddelen van Zutphen in de M.E., B. en M. 'Gelre', XXXII, 1929, blz. 141.
4 Zie hiervóór, blz. 104, noot 5.
5 Viswater bij Helbergen, zie hiervóór, blz. 105, noot 1.
6 Viswater, waarvan de ligging niet bekend is.
7 Viswater waarvan ligging niet bekend is.
8 'Beke' is een andere naam voor de Berkel. Doerkens grave is niet nader bekend; het 'water totter Olymolen' moet buiten de Nieuwstadspoort gelegen hebben, waar de oliemolen stond.
9 Retributie voor het meten van laken.

Den kraen[1] heft Conraet Rine vor 15 lb. Sijn burge Henrick van Zancten

Summa secunda 496 lb.

Dese nabeschreven erfnisse is verpacht noch dit jair lanck van sente Mertens in den wynter vor datum des boex aen to rekenen

Ierst die halve grote Coppel toe Wolfflerwaert[2] aen heft Berent van Borle vor 62 lb. sijn burge Wolter ten Oldenberge

Die ander helft ter staetwert aen heft Andries Kreyng voer 60 lb. Sijn burge Andries sijn soen.

Die kleyne Coppel[3] heft Johan Kreyng voer 55 lb. sijn burge Andries Kreyng.

Die Luescoppel[4] heft Gerit Ulrix voer 55 lb. sijn burge Henrick Hegeninck

Den Molenberch[5] hebben Mertens erfgenamen van Griete voer 9 lb. burge Henric Nyenhus

Van Wesser Oye[6]

Den iersten slach[7] heft Johan van Voerthusen vor 54 lb. sijn burge Henrick Stuerman
Den anderen hebben Evert Ketelhoets erfgenamen voir 39 lb. sijn burge Gerit Muser

1 Retributie voor het wegen van koopwaren, die van buiten de stad aangevoerd werden. Over de ligging der 'kraen' zie hiervóór, blz. 197, noot 5.
2 Perceel land buiten de Laerpoort, ten noorden van de weg naar Warnsveld. Dit perceel lag, evenals de percelen genoemd in de twee volgende posten, aan de Berkel. De naam 'Coppel' duidt vermoedelijk op oorspronkelijk gemeenschappelijk bezit, gemene weide.
3 Zie noot 2.
4 Zie noot 2.
5 Zie hiervóór, blz. 103, noot 2.
6 Zie voor de ligging van dit landerijen-complex hiervóór, blz. 198, noot 2. Zie voor de verpachting en opbrengsten der stadslanderijen ook Inleiding, blz. 89.
7 Onderdeel van het complex.

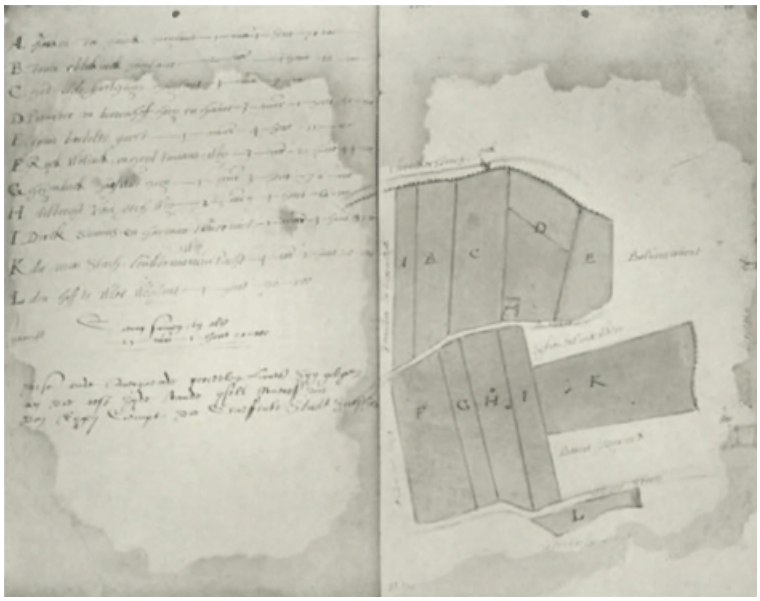

Blad uit het in 1573 door de landmeter Thomas Witteroos vervaardigde ‘Caertenboeck’, met een deel van de ten zuiden der stad Zutphen gelegen stadslanderijen. (Gemeente-archief Zutphen).

Den derden heft Andries Kreyng vor 52 lb. sijn burge Andries sijn soen

Den vierden heft Andries Kreyng voir 30 lb. sijn burge Andries sijn soen

Den vijften den sesten ende den sevenden heft Wermbolt Stuerman voir 54 lb. 10 s. sijn burge Henric Stuerman

470 lb. 10 s.

(fol. 17^{v})

Den achteden Henrix erfgenamen van Voerthusen voer 29 lb. 10 s. burge Johan van Voerthusen

Den negenden Gerit Kaerman ende Maes Johanssoen to samen voir 30 lb. Er burgen Johan Elyer ende Werner ten Oldenberge ellic voir all

Den tienden Wolter ten Oldenberge voir 56 lb. sijn burge Gerit Terborch

Den slach vor den hecken[1] Andries Yseren Alphartssoen voir 54 lb. sijn burge Johan Kreyng.

Den anderen slach vor den hecken bygesecht den halven margen die toe Wessewert hoert heft Johan Taste vor 36 lb. sijn burge Herman sijn brueder, den slach vor den Verkenweyden[2] heft Berent van Borle voer 38 lb. sijn burge Conraet van Griete.

Van den Verkenweyden

Den iersten slach heft Evert Selensoen voer 39 lb. sijn burge Evert van Brussen

1 De ‘slach vor den hecken’ was een stuk land buiten de Hospitaalspoort. Het lag aan de oostzijde van de weg naar Doesburg, daar waar de Vieracker Steech in oostelijke richting afboog. In de hoek tussen de Doesburger weg en Vieracker Steech lag aan de stadzijde de ‘slach vor den hecken’, zo genoemd omdat dit perceel lag voor het hek, dat de Vieracker Steech afsloot (zie afbeelding).

2 De ‘Verkenweyde’ was een complex stadslanderijen, dat buiten de Laerpoort, aan de Zuidzijde van de weg naar Warnsveld lag. Het perceel grensde aan de westzijde aan de stadsgracht.

Den anderen slach heft Henric Evertssoen de ticheler voer 24 lb. sijn burge Derick Ebbinck

Den derden heft Henrick Stuèrman voer 19 lb. 10 s. sijn burge Gerit Kreynck
Summa tertia 800 lb. 10 s.

(fol. 18^{r})

Den vierden heft Derick Oernic voer 24 lb. 10 s. sijn burge Gerit Smedinck
Den vijften hebben Henrick Bungners erfgenamen voer 24 lb. 10 s. Oer burge Roloff toe Hecwijck
Den sesten heft Henrick Stuerman voer 23 lb. sijn burge Johan van Voerthusen
Den seveden Wermbolt Stuvenberch voer 15 lb. sijn burge Henrick Nyenhus
Den achteden heft Herman Verver voer 21 lb. sijn burge Gerit Kreyng
Den negheden heft Thonijs Yseren voer 24 lb. sijn burge Wermbolt Stuvenberch
Den tienden heft Gerit Ulrix vor 50 lb. sijn burge Henrick Hegheninck
Den elften Henrix erfgenamen van Voerthusen voer 40 lb. 10 s. burge Johan van Voerthusen
Den twelften Henrick Hegeninck voer 60 lb. sijn burge Gerit Ulrix
Den dertienden Wolter ten Oldenberge voer 36 lb. sijn burge Gerit ter Borch
Den viertienden heft Andries Yseren Alphartssoen voer 51 lb. sijn burge Evert Sele
Den vijftienden heft Aelt Schelewaert voer 7 lb. Burge Johan Huerninck
386 lb. 10 s.

(fol. 18^{v})

Van hoege Wessen[1]

Den iersten den anderen ende den derden margen[2] heft Derick

1 Hoege Wessen (ook Hoge West genaamd), een landerijencomplex, dat deel uitmaakte van Wesse, in het kerspel Warnsveld. Zie hiervóór, blz. 198, noot 2.
2 Oppervlaktemaat van ongeveer ⅓ hectare.

Ebbinck voer 19 lb. 10 s. Sijn burge Hendrik Evertssoen de ticheler

Den vierden den vijften den sesten ende den sevenden heft Johan van Steenre voer 24 lb. sijn burge Wermbolt Stuerman Den achteden den negheden den tienden den elften ende den twelften margen heft Wermbolt Stuerman voer 32 lb. 10 s. Sijn burge Johan van Steenre

Die seven margen[1] heft Gerit Ulrix voer 51 lb. Sijn burge Henrick Hegeninck

Die vijf margen[2] heft Andries Kreyng voir 30 lb. 15 s. Sijn burge Andries sijn soen

Dat Hoghelant van den tichelkulen[3] heft Andries Kreyng voer 20 oelde scilde ende eyn pont maket to samen 61 lb. Sijn burge Andries sijn soen

Dat Sijdelant van den tichelkulen Gerit Muser voer 21 olde schilde ende 1 lb. maket to samen 64 lb. Sijn burge Gerit Husinck

Dat voerslach voer den tichelkulen ten weerdewaert aen hebben Gerit Muser ende Gerit ter Borch jairlix vor 5 lb.

Summa quarta
674 lb. 5 s.

287 lb. 15 s.

(fol. 19[r])

Onser stat veerstat[4] heft Thijs de Berre[5] noch twe jair lanc op sent Merten in den winter vorleden[6] aen te rekenen jairlix vor 230 lb. Ende dien pacht dier af jairlix toe betalen te drien termijnen alse eyn derde deel op Meye dat ander op Sent Jacob derde op sent Pawel[7]. Sijne burgen Aernt ter Brake Henrick

1 ‘die Camp van seven margen’, een perceel land gelegen buiten de Hospitaalspoort (Spittaalspoort).
2 ‘die Camp van vijff margen’, een perceel land gelegen buiten de Hospitaalspoort (Spittaalspoort).
3 ‘Tichelkule’ een perceel land buiten de Hospitaalspoort (Spittaalspoort), gelegen tegenover de ‘slach vor der hecken’; zie hiervóór, blz. 251, noot 1.
4 Zie hiervóór, blz. 123, noot 1.
5 Pachter van het veer; zie hiervóór, blz. 100 en blz. 144, noot 1.
6 11 november.
7 Onderscheidenlijk: 1 mei, 25 juli en 25 januari.

Stuerman Werner Tolner Evert Badinck ende Gerit Saelken ellic voer all[1].

Item van der tavernen toe Vreden[2] de is verhuert voer 26 olde scilde toe betalen op Conversio Pauli maken 78 lb.

Item van der huesinge to Gelre[3] jairlix 20 lb.

Item van der huesinge dar de junckfrouwe van Solmys in to wonen plach 12½ olden schilt jairlix half up Paschen ende half Victoris maken 37 lb. 10 s.

Item Johans erfgenamen van Boren van unser stat gruyt[4] 8 lb.[a]

Van wasse

Hugen erfgenamen van Grole geven jairlix van twen kleynen stuckxken landes de wilneer heerkomen sin van Willems wegene van Baeck 3 pont wasses ellic pont 6½ leuwen maket 1 lb.[5]

(fol. 19[v])

Ontfangen van Evert ter Voerst van den voerjair uyt sinen pensy ampt 300 lb. voer ellick lb. 20 leuwe maket deser ponde toe 20 leuwen 292 lb. 10 s.[6]

Item ontfangen van den Tolner van stapelgelde an den Meyemerckt van den gewande 18 lb.[7]

1 Dit betekent, dat elk van de borgen hoofdelijk aansprakelijk is voor het gehele bedrag der pachtsom. Zie hiervóór, blz. 106, noot 1.
2 Stadwijnhuis aan de tegenwoordige Groenmarkt.
3 Het 'Huis to Gelre' was eertijds een aan de hertog van Gelre toebehorend huis, dat aan de stad Zutphen verpacht was, tegelijk met enkele andere landsheerlijke rechten en goederen. Er werd 20 lb. per jaar voor betaald, gelijk blijkt uit een oorkonde van 21 oktober 1357. De stad verhuurde het huis als herberg en ontving blijkbaar 20 lb. huur. Het huis lag tegenover het Stadswijnhuis, op de hoek van de Houtmarkt en de Lange Hofstraat.
4 Over de aard van deze ontvangst blijkt niets naders.
a Doorgehaald in Hs.: 9 lb.
5 Betaling van pacht in natura komt overigens niet voor in deze rekening.
6 Evert ter Voerst was in 1444/45 onderrentmeester geweest; de rekening is niet meer aanwezig, maar uit deze post blijkt, dat zij voor de stad een voordelig saldo opleverde, waarvan Evert hier 300 lb. betaalt. De post op blz. 197, waar vermeld is, dat aan Evert ter Voerst, 'to vollest sinen pensiampt' 300 lb. betaald wordt, moet op een ander rekeningsjaar betrekking hebben. Dat kan het jaar 1437/38 zijn, in welk jaar Evert ter Voerst ook onderrentmeester was. Van die rekening is slechts een fragment bewaard gebleven.
7 Het gaat hier om de huur van een stapelplaats voor laken tijdens de Meimarkt.

Ontfangen van den tynse die wijlneer Gelijs Yserens was 21 olde butken ende 1 olt moyrken maket 1 lb. 8 s. 9 d.

Summa quinta per se 686 lb. 8 s. 9 d.

Summa summarum van allen opbueren 6752 lb. 4 s. 9 d.

Dat opbueren tegen dat uytgeven afgeslaegen ende gecort soe blijft Andries Yseren der stat na deser rekeningen sculdich 432 lb. 18 s. 2 d.[1]

1 Het batig saldo dezer rekening bedroeg 432 lb. 18 s. 2 d. Dit rekent de onderrentmeester af in het volgende rekeningsjaar.

Bijlage II
Opbrengst van de accijnzen van de stad Zutphen in de 15de eeuw (1403/04-1462/63), ontleend aan de onderrentmeestersrekeningen

1403/04	broodaccijns	64 lb.
	wijnaccijns	911 lb.
	hopaccijns	1120 lb.
	bieraccijns	664 lb.
		2759 lb.
1421/22	broodaccijns	113 lb.
	wijnaccijns	1199 lb.
	hopaccijns	1145 lb.
	bieraccijns	582 lb.
		3039 lb.
1422/23	broodaccijns	102 lb.
	wijnaccijns	1875 lb.
	hopaccijans	1235 lb.
	bieraccijns	582 lb.
		3794 lb.
1423/24	broodaccijns	94 lb.
	wijnaccijns	1426 lb.
	hopaccijns	1166 lb.
	bieraccijns	515 lb.
		3201 lb.
1430/31	broodaccijns	90 lb.
	wijnaccijns	1001 lb.

	hopaccijns	1430 lb.
	bieraccijns	500 lb.
		3021 lb.
1437/38	broodaccijns	80 lb.
	wijnaccijns	1301 lb.
	hopaccijns	1661 lb.
	bieraccijns	630 lb.
		3672 lb.

1438/39	broodaccijns	73 lb.
	wijnaccijns	1300 lb.
	hopaccijns	1691 lb.
	bieraccijns	640 lb.
		3704 lb.
1445/46	broodaccijns	92 lb.
	wijnaccijns	1260 lb.
	brouwaccijns	1900 lb.
	tapaccijns	625 lb.
		3877 lb.

In dit jaar veranderen de namen van hopaccijns en bieraccijns in brouwaccijns en tapaccijns.

1446/47	broodaccijns	67 lb. 15 s. 1 d.
	(deze accijns was niet verpacht)	
	wijnaccijns	1150 lb.
	brouwaccijns	1850 lb.
	tapaccijns	610 lb.
		3677 lb. 15 s. 1 d.
1447/48	broodaccijns	nihil.
	wijnaccijns	965 lb.
	brouwaccijns	1675 lb.
	tapaccijns	515 lb.
		3155 lb.
1448/49	broodaccijns	nihil.

	Deze accijns wordt voortaan niet meer in de rekeningen vermeld.	
	wijnaccijns	1350 lb.
	brouwaccijns	1750 lb.
	tapaccijns	525 lb.
		3625 lb.
1449/50	wijnaccijns	1361 lb.
	brouwaccijns	1725 lb.
	tapaccijns	535 lb.
		3621 lb.

1450/51	wijnaccijns	1225 lb.
	tapaccijns	530 lb.
	hopaccijns	1833 lb. 18 s. 6 d.
		3588 lb. 18 s. 6 d.
1451/52	wijnaccijns	1200 lb.
	tapaccijns	600 lb.
	hopaccijns	1951 lb. 7 s. 3 d.
		3751 lb. 7 s. 3 d.
1452/53	wijnaccijns	1145 lb.
	tapaccijns	572 lb.
	Hopaccijns of overeenkomstige accijns is niet vermeld.	
		1717 lb.
1453/54	tapaccijns	543 lb.
	hopaccijns	961 lb.
	De bruto-opbrengst van de hopaccijns was 2015 lb. 12 s., doch er werd een verrekening toegepast, waardoor het netto-saldo bedroeg 961 lb.	
1454/55	wijnaccijns	1350 lb.
	tapaccijns	560 lb.
	hopaccijns	2470 lb. 1 s.
		4380 lb. 1 s.
1457/58	wijnaccijns	1255 lb.
	tapaccijns	580 lb.

	hopaccijns	2755 lb. 10 s.
		_____
		4590 lb. 10 s.
1458/59	wijnaccijns	1256 lb.
	tapaccijns	585 lb.
	brouwaccijns	2545 lb. 4 s.
		_____
		4386 lb. 4 s.

1459/60	wijnaccijns	1150 lb.
	tapaccijns	535 lb.
	brouwaccijns	2234 lb. 4 s.
		3919 lb. 4 s.
1460/61	wijnaccijns	1150 lb.
	tapaccijns	505 lb.
	brouwaccijns	2091 lb. 16 s.
		3746 lb. 16 s.
1461/62	wijnaccijns	1058 lb.
	tapaccijns	533 lb. 3 s. 9 d.
	brouwaccijns	1981 lb. 4 s.
		3572 lb. 7 s. 9 d.
1462/63	wijnaccijns	1400 lb.
	tapaccijns	606 lb. 13 s. 1 d.
	brouwaccijns	1925 lb. 15 s. 5 d.
		3932 lb. 8 s. 6 d.

Bijlage III
Recapitulatie der summae

Overrentmeestersrekening

	Inkomsten	**Uitgaven**
summa prima	387 lb. 17 s. 5 d.	486 lb. 6 s. 3 d.
summa secunda	1931 lb. 16 s. 5 d.	361 lb. 17 s. 3 d.
summa tertia	1352 lb. 13 s. 10 d.	217 lb. 8 s. 6 d.
summa quarta	487 lb. 1 s.	200 lb. 4 s.
summa quinta	96 lb. 5 s.	522 lb. 9 s. 8 d.
summa sexta		418 lb. 15 s.
summa septima		952 lb. 19 s. 2 d.
summa octava		1171 lb. 11 s. 6 d.
summa summarum	4255 lb. 13 s. 8 d.	4331 lb. 11 s. 4 d.
nadelig saldo	75 lb. 17 s. 8 d.	
	4331 lb. 11 s. 4 d.	4331 lb. 11 s. 4 d.

Onderrentmeestersrekening

	Uitgaven	**Inkomsten**
summa prima	946 lb. 14 s.	4095 lb. 1 s.
summa secunda	859 lb.	496 lb.
summa tertia	634 lb. 5 s.	800 lb. 10 s.
summa quarta	905 lb. 18 s.	674 lb. 5 s.
summa quinta	858 lb. 10 s.	686 lb. 8 s. 9 d.
summa sexta	615 lb. 15 s.	
summa septima	519 lb. 12 s. 1 d.	
summa octava	979 lb. 12 s. 6 d.	
summa summarum	6319 lb. 6 s. 7 d.	6752 lb. 4 s. 9 d.
batig saldo	432 lb. 18 s. 2 d.	
	6752 lb. 4 s. 9 d.	6752 lb. 4 s. 9 d.

Bijlage IV
Overzicht der beide rekeningen

(* betreft de Onderrentmeestersrekening)

Inkomsten

Tijnsen, renten en huren	102
Diverse inkomsten	107
Verwerving van burgerrecht	109
Poortgeld voor asverkeer	109
Rechtspraak	110, 118
Verhuur van verkoopplaatsen van vlees	110
Molens	111
Weidegeld	114
* Accijnzen, visrechten en diverse retributies	198
* Verpachting der stedelijke landerijen	200
* Verhuur van panden	204
* Diverse inkomsten	204

Uitgaven

Weide- en wegemeesters	120
Reiskosten van schepenen en raden	130
Ontvangstkosten (wijn)	139
Wijngeld	143
Wijngeld voor schepenen en raden	144
Maaltijd bij de schepenverkiezing	145
Bodelonen	146
Geschenken aan boden van elders	153
Reparaties	154
Molens	155
Heervaart	161

Diverse uitgaven 164
Demping van een gracht 170
Stedelijke schuld 172
Diverse geschenken 172
Schepenen en raden 172
Overige stedelijke functionarissen 172
* Uitbetaalde lijfrenten 178
* Uitbetaalde erfrenten en tijnsen 193
* Diverse uitgaven 197

Register van geografische namen*

Achterhoek - 153.
Amsterdam - 151.
Apenstart (gevangenis te Zutphen) - 139, 161, 169.
Arnhem - 130-132, 134-141, 143, 146-152, 163, 167, 197.

Baar - 148.
Berkel (Beek) - 102, 126, 151, 153, 155, 167, 199, 200.
Bernhardsteeg - 193.
Bethlehem (klooster) - 141, 155.
Beukerstraat (Buedikerstraat) - 141.
Betuwe - 152.
Bobbelbiesen - 105.
Bocholt - 137, 140.
Borculo - 147, 150.
Borrenhof - 185, 193, 195.
Bourgonjetoren - 123.
Bovenberg - 161, 167.
Brabant - 152.
Brake Hecke (bij Keppel) - 136, 137, 150.
Brede (neder-Brede) - 199.
Bremen - 148, 149, 153.
Bronkhorst - 134, 151, 153.
Brummen - 105, 132, 137, 139.

'Camp van vijff margen' - 203.
'Camp van seven margen' - 203.
'Coppel' (grote) - 200.
'Coppel' (kleine) - 200.

Deventer - 131-142, 146-150, 152, 154, 157.
Dieren (Diederen) - 134.
Doerkens grave - 199.
Doesburg - 138, 140, 143, 147, 148, 151, 152, 201.
Doetinchem - 133, 140, 141, 147, 152.
Dominicanenklooster - 139, 142.
Dordrecht - 151.
Drift - 199.
Drogenapstoren - 115.

Eerbeek - 149, 151.
Eifel - 157.
Elburg - 144.
Elshorst - 104.

* Voor de waardevolle medewerking aan de beide registers ben ik Mevrouw H.J.M. Leenders-van Alphen bijzondere dank schuldig.

Elten (Nederelten) - 152.

Emmerik - 149.
Empe (huis) - 123.
Emperbeek - 107.
Emperbrug - 107, 114.
Engeland - 157.
Engepoortstraat (Turfstraat) - 106.
Erkelenz - 149.

Gasthuis - 193-195.
Geldern (stad) - 133.
Gelre - 130, 132, 146, 147, 162.
Gelre (Huis te) - 204.
Gelre (Overkwartier) - 143.
Goch - 132, 135, 136.
's-Gravenhof - 103, 123, 165, 168.
Groenlo - 140, 148, 151, 161, 179.
Groenmarkt - 107, 195, 204.
Gruithuis - 155, 204.
Gulik - 115, 130, 132, 139, 149, 162-165, 167

Haarlem - 156.
Harderwijk - 142, 164.
's-Heerenberg - 151.
Heyden (Westfalen) - 150, 162.
Heilige Land - 143.
Helbergen - 105, 118, 129, 184, 199.
Hellevoort - 129, 130.
's-Hertogenbosch - 153.
Hoegerbrugghen - 167.
‘Hoghelant van den Tichelkulen’ - 203.
Holland - 150.
Holthuizerweerd - 105.
Holten (Overijssel) - 143.
Hospitaal (zusterhuis aan de Zaadmarkt) - 185, 193, 195, 196.
Houtmarkt - 204.
‘Huis te Gelre’ - 204.
Hummelo - 136.

Isendoorn (convent) - 123.

Kampen - 134, 135.
Keulen - 137, 153, 168.
Kleef (hertogdom) - 132.
Kleef (stad) - 133.
Koblenz - 157.
Koerhuis (bij Deventer) - 131, 147.

Laag-Keppel - 136, 137, 150.
Laarpoort - 102, 106, 109, 120, 126, 127, 141, 154, 161, 166, 174, 200, 201.
St. Lebuinus (Deventer) - 141.
Lobith - 133, 134.

Lochem - 107, 131, 132, 135, 136, 138, 140, 146, 147, 150, 151, 154, 167, 172.
Loe (Loo), Hof ten - 195.
Lueskoppel - 105, 200.

Mayen (Eifel) - 157.
Marsch - 104, 122, 129, 155, 158, 168, 174, 175, 198, 199.
Marschpoort - 104, 120, 175.
Middelwal - 106.
Molenberg - 103, 200.
Munster - 133, 148, 149, 153.
Munsterland - 137.

St. Nicolaaskerk (in de Nieuwstad) - 194.
Nieuwstad - 106, 109, 120, 125, 141, 155, 161, 174.
Nieuwstadspoort - 155, 174, 199.
Nijmegen - 117, 130, 132, 136-138, 147-152, 179, 181, 186, 188.

Olst - 147.
Ossenweerd - 114, 120-124.
Oude Diep (Polbeek) - 105, 125.
Overmarsch - 107, 114, 121.
Oversticht - 132, 146, 147.

Pelikaanstraat - 185, 193.

Raesvelt - 117.
Raesvelt (slot) - 140.
Roermond - 130, 131, 143, 149, 162, 164, 165.
Ruurlo - 149.
Ryen (bij Deventer) - 131.
Rijkenhagen - 155.
Rijnland - 146.
Rijsweert - 121.

Savoye - 143.
Schepenenhuis - 160, 166, 167.
'Slach vor den Hecken' - 201, 203.
Slycke - 199.
Sluzeweide - 114.
Spittaal - 115.
Spittaalspoort (Hospitaalspoort) - 103, 104, 109, 120, 127, 128, 141, 156, 158, 166, 168.
Spittaalsbinnenpoort - 104, 174.
Spittaalsbuitenpoort - 174, 195, 198, 201, 203.
Spittaalsstraat - 193.
'Sijdelant' - 203.

Terborg - 135, 146, 150, 152, 153.
Teuge (bij Deventer) - 131.
Teuge (bij Zutphen) - 123, 124, 195.
‘Tichelkulen’ - 203.

Tonden - 123, 134.
Tondense beek - 123.
Turfstraat - 106.

Ulft - 152.
Utrecht (stad) - 150.

Varkensweide (‘Verkenweyde)’ - 201, 202.
Vierakker - 118.
Vieracker Steech - 201.
Vischmarkt - 103, 165-171, 175.
Vischpoort - 103, 168, 174.
Voorst (aan linker-Ysseloever) - 107, 123, 136, 137.
Voorstonden - 137.
Vorden - 117, 165.
Vreden (wijnhuis aan de Groenmarkt) - 107, 143, 195, 197, 204.
Vreden (stad in Westfalen) - 136, 138, 149, 151.

Walborgenmaet - 105.
St. Walburg (Zutphen) - 140, 141, 166, 193, 194.
St. Walburgskerkhof - 170, 171.
Warnsveld - 127, 136, 156, 161, 195, 198, 200-202.
‘Water totter Olymolen’ - 199.
Wesse - 103, 195, 198, 202.
Wessen (‘Hoege Wessen’ = Hoge West) - 202, 203.
Wessermaet - 105.
Wesser Oye - 198, 200, 201.
Wesseweert - 201.
Westfalen - 146.
Wichmond - 105, 129, 150.
Wildenborch - 133, 134, 147, 148.
Winterswijk - 136.
Witte Zand (bij Lochem) - 132, 161.
Wolfflerweert - 200.

Xanten - 182, 189.

Yssel - 103-105, 107, 114, 121, 123, 124, 137, 144, 195.
Yssel (Oude) - 151, 153.

Zaadmarkt - 115, 185, 193, 195.
Zantwinc - 193.
Zeddam - 147.
Zevenaar (Zeven) - 133.
Zoutmarkt - 115.
Zoutpoort (Saltpoert = Drogenapstoren) - 169.
Zwolle - 141.

Register van persoonsnamen[1]

Abbinc, Deric; houthandelaar - 198.
Abellenzoen, Evert - 109.
Adolf, hertog van Berg - 139.
Adolf II, hertog van Kleef (1394-1448) - 132-134, 147.
Aelbert; gezel van de Deventerse burgemeester Willem van den Collic - 142.
Aerntszoen, Aelbert - 182*, 190*.
Alcoep, Heylwich - 179*, 187*.
Aessax, Gertruyt - 179*, 185*.
Amelongeszoen, Henrick Amelong - 183*, 190*.
Amelongessoen; Lutgert, vrouw van Henrick Amelong Amelongessoen - 183*, 190*.
Amerongen, Lysbet van - 180*, 183*, 184*, 188*, 191*, 192*.
Andrieszoen, Duwe - 155.
Ansem, Griete van - 103.
Anssen, Deric van - 164-168.
Arent; knecht van Wolter ten Oldenberge - 120.
Armgart, 'jonckfrouwe', 'die mit Aernt Gruter to wonen plach' - 184*, 192*.
Arnold, hertog van Gelre (1423-1473) - 130, 131, 133, 135, 136, 138-141, 143, 148, 150, 162, 169, 172.
Assac, Gerit - 119.
Asse(n), Evert - 107, 163.
Assen, Gerit - 180*, 188*.
Asse; Fenne, vrouw van Gerit Assen - 180*, 188*.
Assen, Henric van; vrijgraaf - 168.
Assinc, heer Johan - 116, 182*, 185*, 190*, 192*.
Averenck, Steven toe - 105.

Ba(e)dinc, Evert - 116, 204.
Ba(e)dinc, Henric - 116.
Baeck, Gerit van - 180.
Baeck (Backe); Trude, vrouw van Gerit van Baeck - 102, 180*, 188*.
Baeke, Aleyt van - 103.
Baeke, Goyken van - 120.
Ba(e)ke, Willem van - 120, 152, 204.
Banyng, Johan - 194*, 195*.
Bannync, Evert; koeienwachter - 174.
Beeckhusen, Deric van - 179*, 187*.
Bensync, Albert; arbeider - 126.
Bere, Stiene die; vrouw van Thijs die Bere? - 116.
Bere, Thijs die; transportondernemer, pachter van het Ysselveer - 106, 121-123, 125-127, 129, 144, 203.
Bernyer, Johan - 136.

1 Een sterretje bij een bladzijdenummer betekent, dat aldaar de betaling van een rentebedrag vermeld is.

Bernoldync, Claeus - 116.
Bernolts, Duwe - 117.
Bernsvelt, Gerrit van - 151, 153, 154.

Beticker, Willem; bode - 143.
Beucker, Wynolt - 180.
Beucker; Hille, vrouw van Wynolt Beucker - 180*.
Bisschop, Aelbert - 118.
Bisscop; Gesen, vrouw van Willem Bisschop - 179*, 187*.
By(s)scop, Willem - 148, 179, 187.
Blochof, Johan - 106, 198, 199.
Blome, Aernt; schipper - 157.
Blote(n)camp, Henric; arbeider - 105, 125.
Boecholt, heer Derik Schouwer van - 116.
Boecholt, Lambert Wesselszoen van - 185*, 192*.
Boedinc, Johan; smid - 170.
Bo(e)rle, Berent van; raad - 114, 116, 134-136, 138, 180*, 181*, 182, 188*-190*, 193*, 200, 201.
Boerle, Lubben van; dochter van Berent van Boerle - 180*, 182*, 188*, 189*.
Boerle, Rense van; zoon van Berent van Boerle - 179*-181*, 187* - 189*.
Boesman, Johan; timmermansgezel - 125.
Boetbergen, heer Guedert van; kapelaan - 178*, 185*.
Boetbergen, Herman van - 141.
Bo(e)vyng - 135, 136, 146, 150.
Bogginc, Conrat; arbeider - 103, 120-125, 127, 130.
Borch, Beertken ter - 180*.
Borch, Gerit ter - 199, 201, 202, 203.
Borch, Henric van der; hoefsmid - 165.
Boren, Johan van; - 204.
Boschamer, Tyele - 199.
Bouhuys, Geertruit ten - 182*, 190*.
Brake, Aernt ter - 119, 203.
Brake, Reynolt Aerntszoen ter - 119.
Brans, Johan; molenaar - 157-159, 161.
Bredebile, Deric; timmerman - 157, 166.
Bredebile, Hendrik; timmerman - 154.
Brochgart, Conrat; arbeider - 117, 121, 130.
Broechuys, Willem - 116.
Broeke, Egbert ten - 103.
Broexken, Gerit - 138.
Bronchorst, de jonker van - 147, 149, 151, 153.
Bronchorst, Gorys van - 184*, 192*.
Bronchorst, Johannes van, 'bastart' - 182*, 190*.
Brucker, Deric den; leidekker - 168.
Bruens, Henric; schepen van Deventer - 139.
Bruggen, Cunne ter - 183*, 190*.
Bruggen, Henric ter - 151.
Bruggen, Jacob ter - 105, 106.
Bruggen, Johan ter; houthandelaar - 126.
Bruyn, Henric - 118.

Bruyn; Brune, zoon van Henric Bruyn - 118.
Brune; zoon van Deric de steenbakker - 119.
Brussen, Evert - 201.
Bucke; Hylle, vrouw van Wynolt Bucke - 187*

Bucke, Wynolt - 187.
Budinck, Henric - 106.
Buediker, Peter; smid - 163.
Buelken, heer Asse - 105, 179*, 183*, 186*, 191*.
Bulen, Deric van - 139.
Buloe, Johan van; drost van Zevenaar - 146.
Bungner, Henrick; - 202.
Bunync, Henric - 104.
Buten, Melys ter - 102.

C zie K.

Daemszoen, Johan; poortwachter - 103, 174.
Dagera(e)t, Engelbert; vervoerder - 104, 115, 170.
Dagvoert - 106.
Dempinc, Wolter - 117, 133, 136, 138, 150.
Deric; knecht van Engelbert Dageraet - 170.
Deric; steenbakker - 115, 119, 129.
Deric; Brune, zoon van Deric de steenbakker - 119.
Dericszoen; Aleyt, vrouw van Johan Dericszoen - 178*, 186*.
Dericszoen, Guedert - 119.
Dericszoen, Johan - 178, 186.
Diepenbrock, Henric - 185, 192.
Diepenbrock, Herman van - 116.
Diepenbrock, Jacob - 163.
Diepenbrock; Nese, vrouw van Henric Diepenbrock - 185*, 192*.
Doren, Johan van - 134.
Dorsten, heer Evert Gysbertszoen van - 181*, 189*.
Dorsten, Henric van; hoefslager - 107.
Dorsten, Wyllem van - 131, 132, 137.
Dreyer, Herman - 103.
Dri(e)nen, Deric van; schepen - 106, 110, 119, 130, 131, 135, 136, 161.

Ebbync, Deric - 104, 202, 203.
Eerde, Johan - 153.
Egmont, Willem van; broeder van hertog Arnold - 138, 139, 142, 144, 152.
E(i)nde, Aerent aen geen; uit Xanten - 182*, 189*.
Eker, Lambert - 106.
Eker, Werner; transportondernemer - 125.
Elyer, Johan - 201.
Elseben; dochter van Henrick de steenhouwer - 180*, 188*.
Eme, Gerit van; weidemeester - 117, 120-124, 126-130, 167, 168.
Engelbert, Lamme Johanszoen - 185*, 192*.
Engelbrecht; timmermansgezel - 126.
Engelbrechtszoen, Deric; timmerman - 125, 157.
Ense, Tydeman van - 102.

Esschendorp, Bernardus van - 182*.
Esselinc, Aernt; transportondernemer - 125.
Esselinc, Berent; transportonderemer - 122-130, 167, 170.
Esselinc, Conrat; transportondernemer - 128.
Esselinck, Giesen; uit Grol - 179*, 186*.
Essen, Henric van 115.

Evert; karrevoerder - 156.
Evertssoen, Henric; steenbakker - 202, 203.
Ewync, Deric; vleeshouwer - 111.
Exsen, Elsen - 104.
Eze, Tat - 194*.

Gere, Henric van den; 'maelre', stadsschilder - 163, 174.
Gerit; bontwerker - 180*, 183*, 188*, 190*.
Gerit; broeder - 137.
Gerit; gerechtsdienaar - 165, 169.
Gerwerdync, Henric - 116.
Ghent, Belye van - 180*, 187*.
Ghent, Geertruit van - 185*, 192*.
Giestern, Johan van - 120.
Gysken; 'scrueder' (kleermaker) - 165, 166, 168.
Glasemaker, Andries - 116.
Goyken; 'scomaker', poortsluiter - 169.
Gosen; klompenmaker - 108.
Gosen; stadsboogschutter - 173.
Graepinc, Herman - 148, 153.
Griete (Gruete), Coenraet van - 181*, 184*, 189*, 192*, 201.
Griete, Johan van - 163.
Griete; Jutte, vrouw van Marten van Griete - 179*, 186*.
Griete, Marten van - 179, 186, 200.
Grijper, Gerit; bakker - 162.
Groesbeck, Henric van - 184.
Groesbeck; Lutgart, vrouw van Henric van Groesbeck - 184*, 191*.
Grol(e), Huge van - 103, 204.
Grolle, Johan van - 178, 185.
Gruenvelt, Gerit; arbeider - 121-124, 127, 130.
Gruter, Aernt - 184.
Guede, Aernt - 195*.
Guedert - 139.
Gulic, Aleyte van; bewaardster van de Marsch - 175.
Gijse, Herman; rijdende bode - 135, 136, 139, 150, 151, 174.
Gys(e)bert, 'meyster'; apotheker - 144, 174.

Hacfort, Gerit van; ridder - 117.
Hacfort, Jacob van; ridder - 117.
Hacfort, de dochteren van - 141.
Hadewich; vrouw van Jacob 'maelre' - 180*, 187*.
Haere, Johan van; arbeider - 120-124, 127, 130.
Ha(e)rt, Aleyt van der - 183*, 191*.
Hagen, Gerit - 179, 186.
Hagen, Symon - 179*, 186*.
Hake, Johan; weidemeester - 118, 120, 125, 128, 130.
Halfvasten, Willem van - 115.

Harven, Wulbert van - 134.
Have; 'joncfrouw' Aleyt, dochter van Egbert ten Have - 182*, 189*.
Have, Egbert ten - 182, 183, 189.
Have; 'ioncfrouw' Mechteld, dochter van Egbert ten Have - 183*, 190*.

Hegelinc (Hegeninck), Henric - 105, 200, 202, 203.
Heyenric, Werner - 115.
Heynenzoen, Johan - 150.
Hecwijck, Roloff toe; - 202.
Helbergen, Kunne van - 103.
Hellenbreker, Johan; timmerman en houthandelaar - 125, 126, 155-158, 173, 197.
Henpe, 'joncfrou' Johan ter - 183*, 191*.
Henric; knecht van Thonys Yseren - 118.
Henric; 'scrueder', kleermaker - 163.
Henrick; steenhouwer - 180.
Herbert; meubelmaker, kistemaker - 158.
Herman; timmermansgezel en houtzager - 125, 156.
Herwen; Aleyt, zuster van Johan van Herwen - 183*, 191*.
Herwen, heer Johan van (geheten: Johan van Rees) - 183*, 191*.
Hillebrant; schoenmaker, tevens bewaarder van de Marschpoort - 175.
Himync, Evert - 106.
Hyncke, Tydeman - 114.
Hoege, Johan den; timmermansgezel - 126, 155.
Ho(e)moet, jonker van - 142, 144, 152.
Hoen, Bernt; arbeider - 126.
Hoen, Conraet ten - 117, 136.
Hoen, Henric; molenaar - 157, 161.
Hoenerdync, Gerit toe - 118.
Hoenremans, 'jonckfrou' Willem - 183*, 190*.
Hofstede; Armgart, dochter van Reinken ter Hofstede, dienstmaagd bij Thonis Yseren - 181*, 189*, 194*, 195*.
Hofstede, Reinken ter; arbeider - 120-123, 125, 127, 130.
Holthusen, Johan van - 119.
Holtstege, heer Bertolt ter; 'cappelain' - 180*, 188*.
Hoven, Wychart ter - 167.
Hubert, heer - 140, 143.
Hu(e)rny(n)c, Johan; schepen - 110, 115, 120, 131-139, 152, 169, 202.
Hu(e)te, Deric; arbeider - 120-125, 127, 130.
Hungeri(n)c, Aelbert; transport-ondernemer - 122-125, 127-129.
Hungerinc, Johan; arbeider - 121, 130.
Hunynck, Aelbert - 184, 191.
Hunynck, Mette - 169.
Hunynck; Nese, vrouw van Aelbert Hunynck - 184*, 191*.
Hunynck - 104.
Husinck, Gerit; - 203.

Yckync, Berent - 117.
Ylmerinc, Gerit - 117.
Ylsinc, Willem - 130.
Yseren, Andries Alphartszoen; schepen - 104, 105, 108-110, 119, 131, 133-135, 138, 154, 169, 172, 178, 201, 202, 205.

Yseren, Andries Geritszoen; schepen - 110, 118, 119, 133-136, 138, 139, 153, 162, 163, 166, 169, 181, 182, 189, 197-199.
Yseren, Andries Thonyszoen; schepen, pandhouder van de Ysseltol - 108, 110, 115, 116, 118, 120, 133, 138, 139, 164, 165, 169, 172, 180*, 181*, 182, 188*, 189, 189*, 190, 194, 195, 202.

Yseren, Conraet - 179, 183, 187, 189*, 190*, 204.
Yseren; Conraet, dochter van Gerit Yseren - 181*, 189*.
Yseren; 'joncfrou' Fenne, dochter van Gerit Yseren - 182*, 189*.
Yseren; Geertruyt, vrouw van Conraet Yseren - 179*, 183*, 187*, 190*.
Yseren, Gelijs; schepen - 105, 108, 110, 119, 133-135, 150, 167, 199, 205.
Yseren, Gerit - 181, 182, 189.
Yseren; Griete, vrouw van Thonys Yseren - 189*.
Yseren, 'jonckfrouw' Styne - 184*, 189*, 191*.
Yseren; Thonycken, dochter van Thonys Yseren - 182*, 190*.

Jacob; 'maelre', schilder - 180, 187.
Jacobszoen, Venemar; tripmaker - 108.
Johan; houtzager - 156.
Johan; touwslager - 163.
Johannes (Hans); heraut van hertog Arnold van Gelre - 172.
Johannes; schrijver - 166.
Johanszoen, Henric; vervoerder - 171.
Johanszoen, Maes - 201.
Johanszoen, Wyllem; arbeider, tevens koeienwachter - 170, 174.
Johanszoen, Wyllem; poortwachter - 103, 174.
Jutte; vrouw van Andries Plonys - 102.

Kaelsac; Henric, raad - 106, 114, 132, 133, 135, 148, 157, 179*, 186*, 187.
Kaelsac, Nese; dochter van Henric Kaelsac - 179*, 187*.
Kaerman, Gerit - 201.
Callen, Gerit; smid - 156, 199.
Cammic, Hugo van - 118.
Campen, Johan van - 181*, 189*.
Kampen, Mechteld van - 179*, 186*.
Campen; Wobbe, vrouw van Johan van Campen - 181*, 189*.
Candeler, Johan op den - 115.
Cannemaker, Marten - 117.
Cappellen, Deric ter - 115.
Katharina; hertogin van Gelre, gemalin van hertog Arnold - 135.
Keye, Loef - 184*, 191*.
Keyser, Wibbeken; nicht van Wibberich Leringe - 181*, 188*.
Kemerlinc, Johan; stadsschrijver - 107, 173.
Kempinck, Beye - 183*, 190*.
Kempinck, Johan (geheten Wittenborch) - 178*, 186*.
Kempinck; Stine, vrouw van Johan Kempinck - 178*, 186*.
Keppel, Henric - 151.
Keppelman, Sele (Cele); raad - 104, 105, 133, 135, 136, 138, 139, 181*, 188*.
Keppelman (Cepelman), Sele; zoon van Sele (Cele) Keppelman - 181*, 189*.
Ketelhoet, Evert - 200.

Keutenbrouwer, Ernst; houthandelaar en timmerman - 117, 125, 155.
Kievit, Aernt - 107.
Kyppinck, Lubbert - 194*-196*.

Claerman, Johan; koeienwachter - 174.
Claeus Ottenzoen; bode - 147.
Claeus; tripmaker - 108, 116.
Clepel, Henric - 118.
Clinge, Johan - 117.
Cloever, heer Frederik - 183*, 190*.
Cloever, Johan - 103.
Knol, Geertrut - 103.
Knol(le), Gerit; vleeshouwer - 111.
Colen, Johan van; karrevoerder - 170.
Colkinck, Geryd - 102.
Collic, Willem van den; burgemeester van Deventer - 142.
Coninck, Johan dye - 115.
Cop, Tideman - 193*.
Copper, Been - 102.
Korenmerct, Aelbert van den - 181*, 189*.
Korenmerct, Willem van den - 181*, 189*.
Corten, Gyiesken - 120.
Kortken; timmermansgezel - 155.
Kraeken, Johan van der; raad van Roermond - 143.
Kraenleider, Willem van - 114.
Kranenburch, Berent van - 180*, 187*.
Crede; Henric, rijdende bode - 131, 132, 134-136, 138, 154, 162, 163, 165, 173, 183*, 191*.
Crede; Mette, vrouw van Henric Crede - 183*, 191*.
Kreyng; Aleyt, vrouw van Henric Kreyng - 185*, 192*.
Kreyng; Aleyt, dochter van Johan Kreyng - 181*, 185*, 189*, 193*.
Kreyng, meyster Andries - 115, 163, 179*, 180*, 184*, 186, 187*, 188*, 192, 200, 201, 203.
Kreyng; Andries, zoon van Andries Kreyng - 200, 201, 203.
Kreyng, Engelbert - 180*, 188*.
Kreyng; Fie, vrouw van Rense Kreyng - 192*.
Kreyng, Gerit; stadsschrijver - 173, 202.
Kreyng; Gertruyt, dochter van Andries Kreyng - 179*, 184*-186*, 192*.
Kreyng, Henric - 185, 192.
Kreyng, Johan; schepen - 105, 110, 115, 119, 131, 165, 168, 172, 180*, 181, 188*, 189, 193, 200, 201.
Kreyng, Rense; schepen - 110, 119, 132-134, 168, 170, 192*, 199.
Kremer, Goyken - 102.
Cremer, Peter; poortwachter - 174.
Krucman, Gerijt - 106.
Ku(e)n, Gerit; arbeider - 120-123, 125-127, 130.

Lamme, Lambert - 180*, 188*.
Leyendecker, Johan - 131, 132.
Leringe, Wibberich - 181*, 188*.
Leringe; Willem, zoon van Wibberich Leringe - 181*, 188*.

Leupe, Nese van - 184*, 191*.
Leuwe, Henric; steenhouwer - 115.
Leuwerden, Geritken - 183*, 191*.
Lewinc, Gerit - 118.

Lieferinc, Willem - 120.
Lymbergen, Johan van; arbeider - 121, 130.
Lodewych; kinderen van - 102.
Loef, Splinter - 154, 158.
Loeman, Henric; tripmaker - 108.
Lubbertszoen, Willem - 109, 117.
Luden, Fenne - 104.
Luden, Gerit - 104.
Ludolf; koster - 181*, 182*, 189*, 190*.
Luere, Herman ter; veehouder - 115.
Luere, Johan ter - 118.
Luesman, Ludolphus; 'onser stat voersprake' - 173.
Luyken, Lambert; smid - 103.
Luyken; bode van Arnhem - 146.
Luykenszoen, Johan; verzorger der stadszwanen - 174.
Luyckenszoen, Wyllem; ontvanger van weggeld - 174.
Lutingen, Henric van - 158.

Mackinc, Herman - 164.
Maerken, Johan - 149, 150.
Marsche, Derick ter - 104.
Marsche, Jacob ter - 105.
Marsche, Johan ter - 103.
Marsche, Lambert ter; arbeider - 121, 130.
Marsche, 'joncfrouw' Styne ter - 180*, 188*.
Matthijs; timmermansknecht bij Johan Hellenbreker - 125, 157.
Meer, meester Henric van; steenhouwer - 116.
Meyer, Lambert den; pastoor te Lochem - 172.
Meyerinc, Johan; pachter van de wissel - 107.
Meyncken; ambtman van Bitter van Raesvelt - 117.
Meynhovel, heer Johan - 185*, 192*.
Mengerinck, Evert - 199.
Mennich, Deric - 119, 163, 198.
Mennyg, Reyner; vleeshouwer - 110.
Mennyg; zoon van Reyner Mennyg, vleeshouwer - 111.
Merten; doodgraver - 169.
Metten, Gers ter - 106.
Meurs, Diederik van; aartsbisschop van Keulen (-1463) - 168.
Meurs, Hendrik van; bisschop van Munster (-1450) - 154.
Meurs (Morse), Vincentius; graaf van Meurs - 137, 138.
Meurs (Morse), Walraven van; elect van Utrecht - 133, 140, 148.
Mychelinc, heer Gerit - 117.
Momme (Mumme), Wouter; bode - 147-153, 168, 174.
Mommenhoef, Griete - 182*, 189*,
Muser, Gerit; vleeshouwer en stadswaker - 111, 118, 175, 200, 203.
Muser; zoon van Gerit Muser, vleeshouwer - 111.

Naeldemaker, Heyne - 194*, 195*.
Naggen, Stiene - 107.
Nyenhuys, Henric; raad - 117, 131-133, 136, 138, 139, 164, 165, 200, 202.
Nusync, Johan - 119.

Obinck, Herman - 183*.
Obinck; heer Johan, zoon van Herman Obinck - 183*.
Oden, Verner - 119.
Oerden, Sweder ten; arbeider - 126.
Oernic, Derick; - 202.
Olde, Evert van - 138, 149, 151.
Olde, Gysbert van - 136.
Oldenberge, Johan ten - 163, 198.
Oldenberge, Werner ten - 201.
Oldenberge, Wolter ten - 116, 119, 120, 200, 201, 202.
Oltdaen, Sweder van - 179.
Oltdaen, Sweder van; bastaardzoon van Sweder van Oltdaen - 179*, 187*.
Ombedwangen, Bele - 185*, 192*.
Orinc, Deric - 163.
Orsoye; Hadewich, vrouw van Johan van Orsoye - 184*, 191*.
Orsoye, Henric van - 178*, 186*.
Orsoye, Johan van - 184*, 191*.
Orsoye, Johan van; bastaardzoon van Orsoye - 184*, 191*.
Ottenzoen, Claeus; bode - 147.
Overcamp, Lambert; vervoerder - 171.

Paede, Wynolt - 115.
Pans, Peter - 162.
Peyne, Aernt - 195*.
Pelgrym, Henric; poortwachter - 174.
Pelser, Gosen - 106, 107.
Picke, Henric - 119.
Pyppinc, Gerit; arbeider - 120-124, 127, 130.
Plonys, Andries - 102.
Poetgieter, Engelbert - 105.
Poppinc, Henric; vleeshouwer - 111.
Poppinc, Henric ‘de jonge’; vleeshouwer, zoon van Henric Poppinc - 111, 119.
Porter, Henric; poortwachter - 174.
Porter, Willem die; arbeider - 125, 130.
Preke; Fenne, vrouw van Werner Preke - 183*, 191*.
Preke, Werner - 183*, 191*.

Raemsdorp, Aernt van - 181, 182, 188, 189.
Raemsdorp; Aleyt, dochter van Aernt van Raemsdorp - 181*, 188*.
Raemsdorp; Lubbe, dochter van Aernt van Raemsdorp - 182*, 189*.
Raesvelt, Bitter van - 117, 140, 142.
Raggen, Conrat; arbeider - 167.
Ratingen, Dirc - 105, 157, 163.
Ratingen, Geertruyt van - 179*, 187*.
Ratingen, Goyken van - 105.

Rechteren, Frederik van (Frederik van Ulft) - 137, 152.
Rees, heer Johan van (heer Johan van Herwen) - 183*, 191*
Regden, Goyken ter - 118.
Regden, Wolbert ter; smid - 156.

Reynerszoen, Gerit - 103.
Reynerszoen, Henric; hoefslager - 104, 109, 166, 173, 174.
Rensen, Willem; leverancier van wijn - 162, 190*.
Ryeme, Heyne - 103.
Rine, Conraet - 200.
Rodebaert, Herman; veehouder - 115.
Roede, Henrico den; schrijver van hertog Arnold - 148.
Roederloe (Ruurlo), Herman van - 182, 190.
Roederloe; Mette, vrouw van Herman van Roederloe - 182*, 190*.
Rolofszoen, Henric; arbeider - 161.
Ronneboem, Henric - 119.
Rore, meyster Henric; 'der stat medicus' - 174.
Rosbeke, Mette - 104.
Rubach, heer Henrick - 184*, 199*.
Ruere, Bertraet - 180*.
Rutger; stadsleidekker 173.
Rijcke, Aelbert de; uit Nijmegen - 179*, 181*, 186*, 188*.
Rijcke, Gerit de; uit Nijmegen, broeder van Aelbert de Rijcke - 179*, 181*, 186*, 188*.

Sael(i)ken, Berent; transport-ondernemer - 122, 123, 125, 128-130.
Sael(i)ken, Gerit; transport-ondernemer - 115, 123-127, 130, 155, 157, 204.
Zancten (Xanten), Henric van - 179*, 186*, 200.
Zantten, Jacob - 104.
Scadevelt, Rolof - 117.
Scimmelpenninck, Alphert - 163.
Scimmelpenninck, Jacob; schepen - 110, 118, 120, 132, 136-139, 149, 154, 155, 162, 163, 166, 172, 179*, 186*.
Scimmelpenninck, Jutte - 120.
Schoerre, Berent - 198.
Scolde, Wolbert - 192*.
Scholdeman, Evert - 198.
Scoldeman, Griete - 180*, 187*.
Scholdeman, Lamme - 179*, 187*.
Scoldeman, Wyllem - 163.
Scholdeman, Wolbart - 184*.
Schere, Berent - 119.
Schelewaert, Aelt - 163, 202.
Scheurinx (Schevinx), Grieten - 182*, 189*.
Scholden, Henric; marktmeester - 175.
Schomaker, Herman; arbeider - 126.
Schotteler, Aelbert; 'brueder' - 178*, 186*.
Schotteler, Andries; 'brueder' - 178*, 179*, 186*, 187*.
Schrueder, Gysken - 153.
Sebart, Willem; arbeider - 126.

Zedem (Zeddam), heer Henric van; stadssecretaris, geestelijke - 147, 149, 165, 171, 172.
Seyne; bode - 147.
Sele, Evert; vleeshouwer - 111, 145, 201, 202.
Selst, Jacob van - 119.
Zerbolt, Geertrut; vrouw van Jacob Scimmelpenninck - 179*, 186*.

Zerbolt, Gerit - 143, 152.
Setter, Claes - 199.
Zickemans, Trude - 178*, 185*.
Sicken; Gese, vrouw van Henric van Sicken - 181*, 188*.
Sicken, Henric van; uit Grolle - 181*, 188*.
Zieve, Sveder ten - 105.
Sykinc, Henric - 116.
Zittart, Aernt van; 'brueder' - 180*, 188*.
Slanen, Henric - 166.
Slyndewater, Conraet; schrijver van de drost van Zutphen Hendrik van Wissche - 181*, 189*.
Slipmeyer, Johan - 103, 104.
Smaeluelts, Hillegart - 187*.
Smaeluelts, Kathrine - 180*, 187*.
Smedync, Berent; arbeider - 122.
Smedync, Geertruyt - 183*, 184*, 191*.
Smedinck, Gerit; - 202.
Smedync, Lambert; arbeider - 122.
Smeyken, Mense; houthandelaar - 156, 198, 199.
Snaefkens, 'joncfrouw' Jutte - 190*.
Snavekinc, Henric - 118.
Solmys, 'jonckfrouwe van'; - 204.
Sormen, Henric ter; klompmaker - 108.
Zottinge, Esse - 107.
Span, Johan - 106.
Spicker, H(a)erman; stedelijk controleur van de waag - 116, 157, 175.
Spicker, Heyne - 153.
Splinter, Gerit; arbeider - 126.
Sprong, Wendel - 102.
Steenhuys, Deric van den - 149.
Steenre, Johan van; - 203.
Stycker, Henric; bode - 146-151.
Stiene 'die dreyer' - 119.
Stralen, Henric van; arbeider - 125.
Stravinc, Gerit - 117.
Stu(e)rmen, heer Alphart - 158, 180*, 187*.
Stu(e)rman; Fenne, dochter van Katherine Stuerman - 182*, 190*.
Stu(e)rman, Henric - 117, 119, 200, 201, 202, 203.
Stu(e)rman, Johan Gerlochszoen (Gerlofszoen); raad, houthandelaar - 114, 119, 132, 134, 136, 137, 156.
Stu(e)rman, Katherine - 182*, 190*.
Stu(e)rman, Lambert; stadsschrijver en marktmeester - 116, 175.
Stu(e)rman, Wermbolt; schepen - 110, 117, 119, 136, 137, 169, 201, 202, 203.
Stuvenberch, Geertrut - 117.
Stuvenberch, Wermbolt; overrentmeester en schepen - 102, 104, 105, 110, 114, 119, 126, 143, 155, 164, 172, 195*, 197.

Sueten, Franck - 163.
Zuetendochter, Bertraet - 188*.
Swarten, Aernt den; straatmaker - 156, 168.
Sweder; herbergier te Arnhem - 163.
Sweyn, Marten - 103.

Tast, Gerit Aelbertssoen - 184*, 192*.
Taste, Herman; vleeshouwer 110, 163, 201.
Taste, Johan; vleeshouwer - 110, 118, 201.
Tegginc, Willem - 163.
Terynde, Rabe - 119.
Thonys, Hendrik - 103.
Thonys, karrevoerder - 157.
Tibbe, Gerit; gerechtsdienaar en gevangenbewaarder - 169, 173.
Tyesinc, Geertruet - 120.
Tympe, Henric; timmerman - 104, 119, 156.
Tympen, heer Johan - 192*.
Toeben, Aernt - 109.
Toeben, Albert; arbeider en ontvanger van weggeld - 126, 174.
Toeben, Henric; arbeider - 126.
Tolner, Gosen - 153.
Tolner, Werner - 149, 150, 204.
Trant, Johan; arbeider - 165-171, 175.

Ulft, Frederik van (Frederik van Rechteren) - 137, 152.
Ulrix, Gerit; schepen - 105, 110, 119, 130, 132, 134, 135, 138, 169, 184*, 185*, 191*, 192*, 198, 200, 202, 203.
Uterdinc, Johan - 114.

Valle - zie Walle.
Vallic, Willem; arbeider - 171.
Vater - zie Water.
Vedinc, Jacob; vleeshouwer - 111.
Veenhusen (Wenhusen), Willem van; bode en poortwachter - 146-148, 150-153, 162, 165, 173, 174.
Veermoden (Vermoder), Johan van - 109, 163.
Veessel, Johan; vleeshouwer - 111.
Velde, Lambert ten - 117.
Venemar, Gosen - 103.
Venemar Jacobszoen; tripmaker - 108.
Verver, Herman; herbergier - 140, 163, 202.
Vesel - zie Wesel.
Vesselinc - zie Wesselinc.
Vieracker, Johan van - 102.
Vieracker, Rolof van - 116.
Vige, Deric; uit Nijmegen - 117.
Vyllinckendey, Henric - 118.
Vyssche, Henric; karrevoerder - 156, 170, 171.
Vliden, Johan - 182*, 190*.
Vlymen, Gerit - 199.
Voerst; Aleyt, vrouw van Evert ter (van der) Voerst - 185*.
Voerst, Evert ter (van der); raad - 108, 116, 133, 136, 137, 167, 185*, 196, 197, 204.

Voerst, Gerit ter - 142.
Voerst, Jutte ter; vrouw van Engelbert Kreyng - 180*, 188*.
Voerthusen, Henric van - 163, 199, 201, 202.
Voerthusen, Johan van - 199-201, 202.
Voncke, Herman; arbeider - 126.

Vorkync, Bertolt - 119.
Vorsten, Henric van - 148, 149, 153.
Vosse, Henric - 179*, 187*.

Walle (Vaelle), Aernt ten - 105, 180, 182, 188, 189.
Walle, Deric ten - 163.
Walle, Evert ten - 118, 162.
Walle; Griete, vrouw van Aernt ten Walle - 180*, 182*, 188*, 189*.
Water (Vater), Henric ten; uit Zwolle - 141.
Weggenbecker, Deric; vervoerder van materiaal - 106, 130.
Weggenbecker, Herman; bakker - 162.
Wenemar - zie Venemar.
Wenhusen - zie Veenhusen.
Werft; Aleyt, vrouw van Evert van der Werft - 193*.
Werft, Evert van der - 193*.
Wesel, Griete van - 107.
Wesel, Hillegart van - 180*, 187*.
Wesel, Kathrine van - 180*, 187*.
Wesselinc, Renken - 109.
Willem, heer Henric - 182*, 190*, 191*.
Willem, Witten - 196*.
Willem; klompemaker - 116.
Willemszoen, Henrick; knecht van Thonys Yseren - 181*, 189*.
Willemszoen, Herman; 'vatscuere' - 119.
Willemszoen; Gerberich, vrouw van Herman Willemszoen - 119.
Willen, Aleyt - 182*.
Wilp, heer Evert van; gedeputeerde van de Veluwse ridderschap - 116, 138, 142.
Wynckel, Gerit ten; bode - 146, 148-152, 162, 168, 170, 173.
Wisch, jonker Hendrik van; drost van het Zutphense kwartier - 116, 134, 136, 137, 146-150, 152-154.
Wittenborch; Johan Kempinck, geheten Wittenborch - 178*, 186*.
Wollefsberge, Haeke van den - 152, 154, 169.
Wolter; harnasmaker - 174.
Wonderinge, Berent - 131-134, 148, 154.
Wouter; stadsstratenmaker - 173.
Wullinc, Deric - 107.

Xanten (Zancten), Henric van - 179*, 186*, 200.

Y zie I.

Z zie S.

Documenten betreffende het ontstaan der Grondwet van 1814 medegedeeld door J. Steur

Toen Colenbrander in 1908 bronnen betreffende het ontstaan der grondwet van 1814 in het licht gaf[1], kon hij putten uit de door hun aanwezigheid in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage zonder meer voor het geschiedkundig onderzoek toegankelijke particuliere verzamelingen-Van Maanen[2] en -Elout[3], waarin deze leden der bij Souverein Besluit van 21 december 1813 no. 1 benoemde grondwetscommissie hun notulen van het verhandelde hadden achtergelaten. Daarnaast beschikte de bewerker over de officiële notulen der grondwetscommissie, die in 1908 nog berustten in het bij het Kabinet der Koningin bewaarde archief van het Kabinet des Konings (Willem I), dat in 1913 vandaar naar het A.R.A. werd overgebracht[4]. Ten tijde van de voorbereiding van zijn bronnenpublikatie kon Colenbrander verder gebruik maken van de particuliere verzamelingen-Fagel, -Van Hogendorp en -Repelaer, waarvan de eerste en de tweede respectievelijk in 1924 en 1913 naar het A.R.A. werden overgebracht[5] en de derde nog steeds in particulier bezit zal zijn. Aan het archief van het Kabinet der Koningin had Colenbrander naast de officiële notulen nog zijn document no. 207: 'Verontschuldigingen van notabelen'

1 H.T. COLENBRANDER (ed.), *Ontstaan der grondwet*, I, 1814 (R.G.P., kl. s., 1), 's-Gravenhage 1908.

2 Door Colenbrander als adjunct-archivaris bij het Rijksarchief te 's-Gravenhage in 1900 beschreven en afgedrukt in de *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven*, XXIII (1900), p. 57-85. Zie inv.no. 60.

3 Beschreven in *V.R.O.A.*, XXXI (1908), p. 59, aanwinst LXI, inv.no. 3.

4 *V.R.O.A.*, XXXVI (1913), p. 146-187, Archief van het Kabinet des Konings en de er mede vermengde archieven, inv.no. 152: Stukken betreffende de grondwet van 1814. - Toen alle regeringsarchieven van Koning Willem I, die in het A.R.A. aanwezig waren, in 1938 in een gestencilde inventaris werden beschreven als 'De archieven van de Algemeene Staatssecretarie en van het Kabinet des Konings met de daarbij gedeponeerde archieven over 1813-1840', werd dit pak in inv.no. 6538 omschreven als 'Ontwerpen en schetsen van de grondwet voor de Vereenigde Nederlanden, met opmerkingen gedeeltelijk van den Souvereinen Vorst persoonlijk. 1814 januari, februari en z.d.'.

5 *V.R.O.A.*, XXXVI (1913), p. 203-247, Beschrijving eener verzameling stukken afkomstig van de familie Van Hogendorp.

ontleend[1]. De mede door hem afgedrukte notulen van het lid der grondwetscommissie W.F. Röell had hij aangetroffen in het familiearchief-Van Hogendorp, waarin zij door bruikleen waren terecht gekomen[2].

Toen Colenbrander het daaropvolgend jaar zijn *Ontstaan der grondwet*, II, 1815, liet verschijnen[3], maakte hij op p. CX der inleiding melding van drie stukken, afkomstig uit het Kabinet der Koningin, die in het eerste deel van zijn werk hadden behoren geplaatst te worden, doch die men hem aanvankelijk niet op het Kabinet der Koningin onder ogen had gebracht, toen hij daar inzage van alle stukken betreffende de grondwet van 1814 had verzocht. Als aanvulling drukte Colenbrander dientengevolge op p. CXI-CXXI der inleiding op dl. II af:

I het door Mollerus, krachtens 's Prinsen verzoek van 9 februari 1814, op 11 februari aan de Souvereine Vorst uitgebracht advies over het ontwerp van grondwet, dat de commissie bij haar voorlopig rapport van 5 februari aan de Souvereine Vorst had aangeboden[4];

II de mening van Hendrik Fagel over het grondwetsontwerp van begin februari, vervat in zijn brief van 16 februari 1814 uit Londen[5];

III als afkomstig uit het Kabinet der Koningin: 'het origineel van Kemper's ongevraagd advies inzake de samenstelling en macht der Provinciale Staten, uitgegeven door zijn zoon in *Verhandelingen*, III, 95'[6];

IV een nota van de Souvereine Vorst aan de commissie van redactie op 25 februari 1814 meegedeeld.

Als laatste stuk maakte Colenbrander op p. CXXI melding van:

V 'het origineel der memorie van de Mérode', die 'graaf van Merode-Westerloo' begin augustus 1814 als 'opinion politique d'un belge catholique' had gezonden aan de Souvereine Vorst, die toen met ingang van 1 augustus als gou-

1 *Ontstaan*, I, p. XIX, thans aanwezig A.R.A., archief-Staatssecretarie, inv. no. 6540.
2 *Ontstaan*, I, p. XVI, thans aanwezig A.R.A., Zie *V.R.O.A.*, XLIX, 1 (1926), p. 233-256, Beschrijving eener verzameling papieren afkomstig van Mr. W.F. Baron Röell, inv.no. 192.
3 's-Grav. 1909 (R.G.P., kl. s. 7).
4 Thans A.R.A., S.S. inv.no. 6538, exh. 11 februari 1814 no. 14H.
5 Thans A.R.A., S.S. inv. no. 6538, exh. 16 februari 1814 no. 15H.
6 Thans A.R.A., S.S. inv.no. 6538, exh. no. 13H.

verneur voor de verbonden mogendheden het bewind over de Zuidelijke Nederlanden had aanvaard[1].

Deze mededelingen van Colenbrander nopen tot opmerkingen en vragen.

Thans berusten deze documenten I-IV op het A.R.A. in het archief der Staatssecretarie, inv.no. 6538, nadat dit dossier bij het overbrengen naar het A.R.A. in 1913 beschreven was als inv.no. 152 van het Kabinet des Konings: 'Stukken betreffende de grondwet van 1814. 1 portefeuille'. Het is nauwelijks aan te nemen, dat men bij de globale nieuwe inventarisatie, die in 1938 op het A.R.A. voltooid werd, aan dit doorlopend genummerde dossier (1H-16H) alsnog stukken heeft toegevoegd. Toch liggen thans in no. 6538 niet één doch vijf eigenhandige niet gedateerde memories van de Souvereine Vorst over de redactie van grondwetsartikelen, benevens een niet door Colenbrander genoemde brief, door mr. R. van Olden d.d. 11 februari 1814 met 'Reflexiën op het ontwerp van eene grondwet voor de Vereenigde Nederlanden' aan de Souvereine Vorst gezonden[2].

Als eerste stuk, voorafgaand aan drie exemplaren der gedrukte *Schets* van G.K. van Hogendorp, ligt verder ter plaatse in het archief der Staatssecretarie een geschreven 'Ontwerpvan eene grondwet over de Vereenigde Nederlanden', inhoudend 133 artikelen[3]. Het stuk draagt geen naam van de samensteller en is ondertekend noch gedateerd. Bij vergelijking van dit handschrift met dat van brieven die wel ondertekend zijn, is geen andere gevolgtrekking mogelijk, dan dat dit ontwerp grondwet geschreven is door het lid der grondwetscommissie Hans Willem (later baron) van Aylva, genoemd in *Ontstaan der grondwet*, I, p. XLI en XLVIII.

Nu heeft Van Hogendorp een stuk nagelaten, inhoudend dat hij in december 1813 aan de Souvereine Vorst de tweede redactie van zijn *Schets* liet lezen, waarna deze 'werd gesteld ter

1 *Ontstaan*, II, p. 48-51, afgedrukt naar de minuut in het archief van graaf De Mérode-Westerloo te Brussel, en behoudens betrekkelijk kleine afwijkingen gelijkluidend met het origineel, ingekomen bij de Souvereine Vorst, waarop deze links met potlood schreef: '24 Aout 1814', terwijl een ambtenaar van 's Vorsten Kabinet er rechts met inkt op schreef 'exh. 24 Augustus 1814 no. 21H'. Dit stuk berust thans in A.R.A., S.S. inv.no. 6539.

2 Exh. 11 februari 1814 no. 16H.

3 Inv. no. 6538; het bewuste dossier is genummerd 1H-16H en verder liggen er stukken zonder datum of nummer achter.

beoordeeling van eenige heeren, elk afzonderlijk, zoveel mij heugt Aylva, Van Maanen, Elout'. Dit stuk is voor het eerst afgedrukt door zijn kleinzoon[1] en herdrukt door Colenbrander[2].

Toen Gijsbert Karels zoon en kleinzoon[3] bij het uitgeven der documenten uit de rijke inhoud van het familiearchief putten, was dit nog niet vaktechnisch geordend en beschreven[4]. Mr. H. graaf van Hogendorp kon dan ook moeilijk zijn vindplaatsen opgeven, Colenbrander heeft wel geconstateerd[5], dat Gijsbert Karel van Hogendorp nauwgezet te werk ging bij het redigeren van zijn gedenkschriften over 1813, doch men mag niet vergeten dat toen de kleinzoon in de jaren 1876-1903 het derde tot en met het zevende deel bewerkte, het Historisch Genootschap te Utrecht zijn *Regels voor het uitgeven van historische bescheiden*, die eerst in 1915 in druk verschenen, nog niet had vastgesteld. Dit verklaart veel van wat ons thans in het werk van mr H. graaf van Hogendorp en vooral in dat van Colenbrander onnauwkeurig en willekeurig voorkomt. De eerste had niet vermeld, wanneer zijn grootvader zijn aantekening over zijn bemoeienis in 1813 met het ontwerp-grondwet had neergeschreven[6]. Colenbrander vermeldde hieromtrent

1 *Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*, uitgegeven door mr. H. graaf VAN HOGENDORP, VI ('s-Gravenhage 1902). p. 4.

2 *Ontstaan*, I, p. 1. Colenbrander liet de noot en de motivering van H. van Hogendorp weg: 'In Van Maanen vergist zich G.K. waarschijnlijk', daar verderop bij Colenbrander (p. 69-73) uit de in februari 1836 tussen Thorbecke en Van Maanen gevoerde briefwisseling duidelijk blijkt, dat Van Maanen in deze formeel niet geraadpleegd is. Colenbrander (I, p. XLII) maakt het hoogstwaarschijnlijk, dat Van Maanen vóór zijn benoeming tot lid der grondwetscommissie wel van het algemene karakter der *Schets* van Van Hogendorp op de hoogte geweest is.

3 Mr. Frederik baron van Hogendorp (1802-1872) en mr. Henrik graaf van Hogendorp (1842-1924). Zie *Nederland's Adelsboek*, XXIII (1925), p. 298-299.

4 Dit gebeurde eerst jaren later. Zie *V.R.O.A.*, XXXVI (1913), p. 203 e.v.

5 Gijsbert Karel in zijn rijpen leeftijd, in 1903 in afleveringen verschenen in *Onze Eeuw*, later herdrukt in: *Historie en Leven*, I (A'dam 1915), p. 79-244; zie aldaar p. 157, noot 3, waar Colenbrander constateert: 'Wanneer men diens [G.K.v.H.'s] gedenkschriften over 1813 met de beschikbare bewijsstukken vergelijkt, blijkt keer op keer hoe uitnemend betrouwbaar zij zijn'. Blijkbaar zag Colenbrander bij de herdruk voorbij, dat hij kort tevoren in de tweede druk van B.D.H. TELLEGEN, *De wedergeboorte van Nederland* (Gron. 1913), op p. 193 had opgemerkt, 'dat Gijsbert Karel de zaken altijd van uit een zeer persoonlijk standpunt beziet'.

6 *Brieven en gedenkschriften*, VI, p. 4.

zonder toelichting: ‘Geschreven in het begin van 1830’[1]. Het is mij niet duidelijk hoe hij tot deze mening gekomen is, daar ik het bewuste stuk in deze vorm niet heb kunnen terugvinden in het archief-Van Hogendorp. Wel vond ik aldaar[2] een eigenhandige door Gijsbert Karel op 8 oktober 1822 geschreven memorie, waarvan de punten 1-3 de door H. van Hogendorp en Colenbrander gepubliceerde ‘aanteekening’ bevatten, zij het dan dat graaf van Hogendorp zijn grootvader in de aanhef liet schrijven: ‘Mijn eerste opstel is geschreven in 1812’, terwijl de juiste formulering van het begin moet zijn: ‘1. Mijn eerste opstel, geheel van mijn hand, op postpapier geschreven in 1812’. Een dergelijke vereenvoudiging van de tekst komt zowel bij de kleinzoon als vooral bij Colenbrander vaak voor[3]).

1 *Ontstaan*, I, p. 1, noot 1.
2 A.R.A., archief-Van Hogendorp, inv.no. 123k.
3 De eigenhandige pro-memorie van Van Hogendorp, d.d. 8 oktober 1822, luidt in zijn geheel:

‘Bij de debatten in de Tweede Kamer over de domeinen voor den Koning, heeft de minister Van Maanen de Schets van onze eerste Grondwet aangehaald, en mij genoemd als den autheur van art. 9. De Schets is, ja, van mij, maar niet zo als die gedrukt en aan de leden der commissie uitgedeeld is. In mijne Schets waren merkelijke veranderingen gemaakt toen zij gedrukt werd. Ik heb na die debatten mijne papieren van de Grondwet voor den dag gehaald en de volgende gevonden om in dezen te dienen.
1. Mijn eerste opstel, geheel van mijn hand, op postpapier geschreven in 1812. Boven aan staat Copy. 1806. De reden is, dat de fransche politie alle oogenblikken in mijn huis vallen en de hand daerop leggen kon. Dan zou ik het hebben voorgedragen als een stuk ontworpen voor de komst van Lodewijk Napoleon.
2. Mijn tweede opstel, een bloote uitbreiding van het eerste, geschreven in 1813, in folio. Dit was aan weinige vrienden medegedeeld geweest, en de afwijkingen van het eerste, als mede eenige bijvoegselen, waren het gevolg van hunne aanmerkingen. Dit stuk gaf ik aan den Koning over bij zijne komst in 1813. Het werd gesteld ter beordeeling van eenige heeren, elk afzonderlijk, zoo veel mij heugt Aylva, Van Maanen, Elout. De anderen ben ik vergeten. Op de aanmerkingen van sommige derzelven en van den Koning zijn er in dit stuk veranderingen gekomen. Hier omtrent is vooral opmerkelijk een geschrift van den Koning.

3. Nu komt de gedrukte Schets, dat is, het voorgaande stuk hier en daar veranderd, naar de zin des Konings. Dit werd tot een grondslag aangenomen bij de commissie van constitutie.

4. Deze commissie werkte vervolgens artikel voor artikel uit, en zo ontstond er een eerste ontwerp in handschrift, hetwelk door een subcommissie van redactie nagezien en op onderscheiden plaatsen in een andere volgorde gebragt werd. Art. 25 van dit ontwerp in handschrift ontbreekt. Het was het 9de der Schets. Men had daaromtrent nog geen besluit kunnen nemen.
5. De redactie aangenomen zijnde werd gedrukt in folio, zoals de Schets, en er moeten toen nog veranderingen in gebragt zijn, gelijk uit art. 13 blijken kan. In dit artikel staan eenige woorden meer, dan in het ontwerp van grondwet, dat aan de notabelen is voorgelegd.
Ik heb gemeend, dat ik bij deze gelegenheid zo veel aanteekenen moest om des te meer licht over mijne papieren te verspreiden’.
De door Van Hogendorp aangeduide rede van Van Maanen had deze 19 augustus 1822 in de Tweede Kamer uitgesproken (zie *Nederlandsche Staatscourant* van 26 augustus 1822). In art. 9 der Schets van Van Hogendorp, later het blanco gelaten art. 25 in het ontwerp van 3 februari voor de grondwet van 1814, werd het inkomen der Kroon geregeld. De zaak kwam in 1822 ter spake bij de behandeling van het ontwerp-domeinwet i.v.m. 's Konings plan tot het oprichten der Algemeene Nederlandsche Maatschappij ter begunstiging van de volksvlijt te Brussel.

Elders, in zijn *Bijdragen*, verklaarde Van Hogendorp dat zijn *Schets*[1] in handen gesteld werd ‘van eenige staatsmannen, om hunne aanmerkingen te vernemen’[2].

Uit het voorgaande blijkt in ieder geval dat de Vorst aan Van Aylva en aan Elout hun mening over Van Hogendorps tweede redactie van zijn *Schets* heeft gevraagd. Het inzicht van Elout is bekend, daar het door Henrik van Hogendorp was gepubliceerd[3] en door Colenbrander opnieuw werd afgedrukt[4]. Anders staat het met de zienswijze van Van Aylva, van wie Colenbrander opmerkte:

‘Ten opzichte van Aylva ontbreekt het mij aan bewijs, om deze mededeeling hetzij te bevestigen, hetzij tegen te spreken. Een schriftelijk oordeel van hem over Hogendorp's *Schets* is in het Huisarchief niet te vinden, maar het oordeel kan mondeling gegeven zijn. Aylva, vóór '95 kamerheer van Willem V en na '95 een der trouwste correspondenten van de stadhouderlijke familie, stond den Vorst zeer nabij en het is alleszins waar-

1 In de *Schets* van Van Hogendorp werd in art. 9 bepaald, dat ‘alle de *onvervreemde* goederen van het Huis van Oranje’ aan de Souvereine Vorst werden teruggegeven als eigendom van zijn Huis; Colenbrander (*Ontstaan*, I, p. 46) drukt hier onjuist af ‘*ontvreemde* goederen’. - Art. 38 der *Schets* luidt: ‘Alle de leden van de vergadering der Staten Generaal kunnen teffens Raadpensionaris, hoofd van een ministerieel Departement, Staatsraad, Gezant buiten 's lands, Groot-Officier van het huis van den Vorst, *Lid van eene Provintiale Staatsvergadering*, *Lid of minister van* een der hoge Gerechtshoven, Lid van een Provintiaal Gerechtshof, en staf-officier op de vloot en in de armee zijn’. De gecursiveerde woorden zijn weggevallen in *Ontstaan*, I, p. 51.

2 G.K. VAN HOGENDORP, *Bijdragen tot de huishouding van Staat in het Koningrijk der Nederlanden*, VII ('s-Grav. 1823[1]), p. 149, geciteerd in *Ontstaan*, I, p. 69, noot 2. Zie de tweede uitgave onder toezicht van mr. J.R. Thorbecke (A'dam z.j.), VII, p. 68.

3 *Brieven en gedenkschriften*, VI, p. 36-42, naar het origineel in archief-Van Hogendorp, inv.no. 122 p.

4 *Ontstaan*, I, p. 39-43.

schijnlijk dat deze hem geraadpleegd heeft'[1]. 'Ik houd het, deze persoonlijke verhouding in aanmerking genomen, voor zeer waarschijnlijk dat de Vorst hem, behalve over de *Schets*, ook over de keuze der commissieleden geraadpleegd heeft'[2].

Het doet daarom wonderlijk aan, dat Colenbrander, toen hij, na het verschijnen van zijn eerste deel, kennis kon nemen van nieuwe stukken betreffende de grondwet van 1814, die buitendien afkomstig waren van het Kabinet des Konings, daarin niet het bovengenoemd uitvoerig 'Ontwerp van eene grondwet over de Vereenigde Nederlanden'[3] aangetroffen heeft, niet ondertekend maar wel geschreven door Aylva, met talrijke veranderingen van zijn en van een andere hand, waarin Colenbrander die van de Souvereine Vorst had kunnen herkennen, terwijl bovendien op de eerste bladzijde van het geliasseerde manuscript in rood zegellak een klein wapen is gestempeld, dat bij determinatie dat van de familie Van Aylva blijkt te zijn[4].

Aanvankelijk heb ik gedacht dat dit een ontwerp-grondwet was, dat Van Aylva zou hebben opgesteld, nadat hij van de Souvereine Vorst Van Hogendorps *Schets* ter beoordeling had ontvangen. Dit ontwerp toch maakt een informele indruk: het is, zoals reeds gezegd werd, gedateerd noch ondertekend, en de vellen foliopapier, die telkens op de rechterhelft met veel doorhalingen beschreven zijn, terwijl ook de marge vaak gebruikt werd voor verbeteringen in of aanvullingen op de tekst van het rechtergedeelte, worden bijeengehouden door een dun koord, waarvan het uiteinde op het papier is vastgelakt door het zoëven genoemde zegelstempel van het geslacht Van Aylva.

Vanzelfsprekend wordt een grondwetsontwerp van 133 arti-

1 *Ontstaan*, I, p. XLI.
2 *Ontstaan*, I, p. XLVIII.
3 Thans A.R.A., S.S. inv.no. 6538, exh. 1H (het eerste dus van de reeks 1H-16H).
4 Aan de hand van D.G. VAN EPEN, *Nederlandsche wapenkunde*, *Alphabetische lijsten der wapenkundige kunsttermen* ('s-Grav. 1898), p. 40 en 44, s.v. 'getraliede dwarsbalk', gebruike men THÉODORE DE RENESSE, *Dictionnaire des figures héraldiques*, VII (Brux. 1903), p. 316, s.v. 'fasce frettée', waarna men *ibid*, V(Brux. 1900), p. 302, verwezen wordt naar het geslacht Van Aylva. De beschrijving van het wapen is in overeenstemming met die bij J.B. RIETSTAP, *Armorial Général*, I (Gouda 1884^2), p. 90, waar men het wapen van het Fries-Hollands geslacht Van Aylva gekwartileerd beschreven vindt: I en IV in blauw een zilveren roos, vergezeld boven van een gouden ster en onder van een gouden lelie (Van Aylva), II en III in zilver een goud getraliede rode dwarsbalk (Van Gendt), met als helmteken een eenhoorn en als wapenspreuk: 'Virtus pretium sibi'.

kelen niet op een enkele dag geformuleerd. Verder hoefde het niet uitgesloten te zijn, dat de inzichten die Van Aylva tijdens de behandeling van de *Schets* van Van Hogendorp in de commissie leerde kennen, hem van mening deden veranderen, waarvan ik de neerslag in 'zijn' ontwerp meende terug te vinden. Doch tenslotte ben ik er vast van overtuigd geraakt, dat men hier niet te doen heeft met een eigen grondwetsontwerp, ontsproten aan het brein van Van Aylva, zoals ik nog meende in een herdenkingsartikel[1], doch met een minuut-ontwerp van de grondwet, zoals dit na de behandeling in de commissie van 29 december 1813 tot 3 februari 1814 werd samengesteld als algemene redactie van alle artikelen door de op die laatste datum op voorstel van Van Hogendorp door de grondwetscommissie aangewezen redactiecommissie-Van Aylva, Elout, Repelaer en Röell[2].

In het manuscript van Van Aylva zijn de artikelen 1 tot en met 11 in de hand van de schrijver met inkt genummerd; van art. 12 af is de nummering met potlood gebeurd en hoogstwaarschijnlijk niet door Van Aylva doch door de Souvereine Vorst. De redactie van het stuk is meermalen gewijzigd, in de regel voordat het plan onder de ogen van de Vorst kwam, getuige het feit dat een later door Van Aylva bijgeschreven artikel (als b.v. 87) viel onder de doorlopende nummering door de Souverein.

In de vergadering der grondwetscommissie van 28 februari 1814 deelde Van Hogendorp mee, dat de Vorst op de redactie 'onderscheidene consideratiën gemaakt' had, 'waaraan door de commissie van redactie voldaan was, ook dan, wanneer de meerderheid der generale commissie van een ander gevoelen geweest was, zijnde het daaruit voortgesproten ontwerp vervolgens gedrukt en aan de leden gedistribueerd geworden'[3]. Colenbrander heeft dit gedrukte ontwerp[4] (dus de redactie-Van Aylva c.s. met de er in verwerkte inzichten van de Souvereine Vorst), dat daarna door de grondwetscommissie in pleno nog herzien werd, in zijn oorspronkelijke tekst niet afzonderlijk uitgegeven. Röell onderlijnde in zijn exemplaar de plaatsen waar de commissie van redactie van de oorspronkelijke tekst

1 Onze eerste Grondwet onder de monarchie van Oranje, in: *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 26 maart 1964, p. 3.
2 Officiële notulen; zie *Ontstaan*, I, p. 328.
3 *Ontstaan*, I, p. 436.
4 Aanwezig in S.S. inv.no. 6538, exh. 5H.

van Van Aylva was afgeweken. Vervolgens bracht de commissie op 28 februari en 1 maart nog veranderingen in het ontwerp aan, dat op 2 maart aan de Souvereine Vorst werd aangeboden, die het die dag goedkeurde, 'om ter bekrachtiging of verwerping te worden overgebracht bij de vergadering der te Amsterdam beschrevene Zes Honderd Aanzienlijken'[1]. Zoals het ontwerp-grondwet toen luidde, en zoals het op 29 maart 1814, na het aannemen door de 'aanzienlijken', door de Souverein verklaard zou worden de grondwet der Verenigde Nederlanden te zijn, is het afgedrukt door Colenbrander, waarbij hij de veranderingen van de tekst-Van Aylva, die tijdens de gedachtenwisseling met de Vorst ontstonden, cursiveerde en de wijzigingen, die daarna nog volgden in de algemene commissie, spatieerde naar de aantekeningen van Röell op het gedrukte ontwerp[2].

Wanneer men de eindtekst van het ontwerp-grondwet volgens Colenbranders annotatie op het voetspoor van Röells aantekeningen[3] terug leest, krijgt men inderdaad vrijwel de neit door Colenbrander vermelde redactie-Van Aylva terug, behoudens ettelijke uitzonderingen, die hierachter op de blz. 240-247 en 248-250 worden toegelicht. Met het oog op de plaatsruimte leek het mij niet verantwoord de 'redactie-Van Aylva' in zijn geheel af te drukken, daar deze toch niet meer dan een tussenfaze geweest is in de redactie der grondwet van 1814.

Aldus worden thans hier stukken betreffende het grondwetsontwerp in de redactie-Van Aylva afgedrukt, gevolgd door andere documenten, die op de grondwet van 1814 betrekking hebben en die nog niet of onvolledig zijn uitgegeven. Dientengevolge volgen hier, telkens voorafgegaan door een toelichting:

I. stukken uit Van Aylva's niet gedateerde redactie van het ontwerp-grondwet voor het Souvereine Vorstendom;

II. ontwerp-artikelen van Röell en Van Aylva betreffende de landmilitie, d.d. 24 februari 1814;

III. nota's van de Souvereine Vorst betreffende het ontwerp-grondwet, d.d. 19 december 1813 en na 3 en na 18 februari 1814;

IV. 'Reflexiën' van de Souvereine Vorst en 'tegenbeden-

1 Zie de bijlage bij het Souverein Besluit van 29 maart 1814 no. 1 La A, in S.S. inv.no. 6056.
2 *Ontstaan*, I, p. 446-470; zie p. 446 noot 1.
3 Thans archief-Röell, inv.no. 192.

kingen' van de grondwetscommissie, d.d. 22 februari 1814;
V 'Reflexiën' van R. van Olden, d.d. 11 februari 1814;
VI passages uit de brieven van Hendrik Fagel aan de Souvereine Vorst d.d. 10 december 1813 en 16 februari 1814;
VII bepalingen omtrent het aannemen der grondwet te Amsterdam op 29 maart 1814;
VIII aanvullingen op Van Hogendorps 'Aanmerkingen op de grondwet';
IX verbeteringen op Van Hogendorps 'Aanmerkingen op de grondwet';
X aanvullingen op Kempers memorandum aan de Souvereine Vorst d.d. 2 februari 1814;
XI Van Maanens oordeel over eigen 'Aanteekeningen' op de grondwet van 1814;
XII 's Konings zienswijze over het koningschap, dat z.i. ouder is dan de grondwet van 1814.

I

Het is bekend dat Van Aylva in mei 1801, toen men hier te lande dacht aan herziening van het staatsbestel, van mening, was, dat, wilde men voldoen aan het verlangen van een merkelijk deel der natie, het Huis van Oranje in de nieuwe constitutie moest worden hersteld[1]. Toen op 17 november 1813 Van Hogendorp evenwel de regenten van vóór 1795 tegen de volgende dag te zijnen huize bijeenriep[2], verscheen Van Aylva wel, doch alleen met het voornemen om orde en rust te doen bewaren en om te verklaren, dat hij de volgende dag de plaats van de opstand ging verlaten, getuige de brief, die hij die 18e november uit 's-Gravenhage aan Van Hogendorp schreef:

'Aan de uytnodiging om heeden morgen eene conferentie ten uwen huyse bij te woonen mij niet hebbende willen onttrekken, niet weetende waartoe dezelve in deze kommervolle

1 Van Aylva uit Neerijnen aan de Erfprins van Oranje, d.d. 25 mei 1801. Zie H.T. COLENBRANDER (ed.), *Gedenkstukken*, III (R.G.P., 4) 's-Grav. 1907, p. 1152.
2 Zie *Brieven en Gedenkschriften*, IV, 's-Grav. 1887, p. 240.

tijden bij het vertrek van het Gouvernement uyt de hoofdstad zoude kunnen tendeeren, hebbe ik ook geene swarigheid gemaakt, nog gevonden daarin mijn gevoelen te uyten, strekkende ter goedkeuring van alle gepaste maatregelen, welke ter bewaring van rust en voorkoming van onheylen konden dienstbaar zijn. Dog persisteerende bij het voorneemen, om morgen weeder te vertrekken, hebbe ik het van mijn pligt geagt, U.H.W.G. daarvan nogmaals kennisse te geeven, onder herhaling van bovengemeld gevoelen, hetwelke in allen gevallen, bij alle geleegenheeden en bij een ieder, niet anders dan de grootste en algemeenste goedkeuring en dankerkentenisse kan en behoort te verwerven'[1].

1 Archief-Van Hogendorp, inv.no. 120a. Van Hogendorp liet daar later door zijn secretaris op het omslag '17 November 1813' over hem aantekenen: 'H.W. van Aylva, van het bekende vriessche adelijk geslacht, had in de oude Staten Generaal vanwege Vriesland gezeten, aan het Hof van Willem V en zijn zoon geweest, onder Lodewijk Napoleon lid van de Staten Generaal'.
Mede op Van Aylva's brief van 18 november 1813 heeft betrekking wat Gijsbert Karels zoon mr. Willem graaf van Hogendorp (1795-1838) uit 's-Gravenhage 4 april 1835 schreef aan mr. F.A. van Hall (toen deze een lezing voorbereidde over G.K. van Hogendorp) betreffende Gijsbert Karels oproep van 17 november 1813 voor de vergadering van de volgende dag (A.R.A., archief-Van Hall, aanwinst 1906, inv.no. 68):
'Naar Engeland zijn sedert overgestoken twee uit de zes, Repelaer en de Jonge. De twee anderen, ofschoon niet ondertekend hebbende de publicatie van 21 Nov., zijn evenwel de zaak trouw gebleven, en hebben ijver en moed getoond. - Waarom zoo hard op die arme lieden gevallen? Zij zijn begonnen en zijn bezweken! Is dit zoo verachtelijk? Neemen wij b.v. de heeren die naar Engeland zijn overgestoken (Wij duiden ze hier aan bij het sobriquet van pinkeniers). Zij hebben gedaan wat de overgroote meerderheid der natie nog niet eens gedaan heeft. Want zij hebben het werk *ondernomen*, dat zij later bevonden hebben boven hun moed en krachten te zijn; maar nog eens, zij hebben het *ondernomen*; en de overgroote meerderheid der natie, met name onder de hoogere standen, heeft niets gedaan; heeft noch begonnen, noch voleindigd; maar heeft lijdelijk den afloop der gebeurtenissen afgewacht. Wat is de houding van geheel Amsterdam geweest in de dagen van Nov. 1813? Wat den Haag betreft, indien ik het genoegen gehad had, U, den zaturdagmorgen nog eenige oogenblikken bij mij te zien, zoo had ik u een aantal brieven vertoond van de alleraanzienelijksten in den Lande, sedert door den Koning gebruikt in de alleraanzienelijkste betrekkingen, die formeel geprotesteerd hebben tegen de publicatie van 21 november en het omverwerpen van hetgeen zij noemden eene gevestigde regering. Bij alle die, en bij geheel het rustbewarend Amsterdam, zijn dunkt mij, zelfs de pinkeniers, niet alleen niet te laken, maar in zoo verre nog te prijzen, als zij ten minste begonnen zijn, wat de anderen nog niet eens ondernomen hebben'. - Men bedenke hierbij dat Van Aylva in 1814 benoemd werd tot opperhofmaarschalk en lid der Staten-Generaal en dat op zijn verzoek de Koning hem en zijn nakomelingen, bij besluit van 14 april 1822 no. 89, de titel van baron verleende, ter bekrachtiging van het reeds door keizer Ferdinand III verleende diploma (A.R.A., S.S. inv.no. 1395).

Dit belette Van Hogendorp niet om op 20 november 1813 eigenhandig een ontwerp-proclamatie op te stellen, luidend:

'Wij ondergeschreevenen, allen ingezetenen van de Vereenigde Nederlanden, verneemende dat wij, na eene bezetting van bijna twintig jaaren door de Fransche troupes, van dezelven en van het gouvernement staan ontruimd te worden op den 20sten deezer, verklaaren voor het oog van geheel Europa, dat wij geen ander Vorst begeeren dan Z.D.H. den Heere Prinse van Oranje en Nassau'[1].

Nadat de opstand geslaagd was, werd Van Aylva's ontwijkende houding van 18 november 1813 voor hem geen beletsel om een kleine maand later de Souvereine Vorst er op te wijzen, dat bij het departement van Financiën alleen partijgangers van Gogel benoemd werden, zoals opgemerkt was door aanhangers van de Prins, die volledig het beginsel van verzoening der partijen aanvaard hadden, 'mais qui croient avec moi, qu'à talens et mérits égaux, ceux qui ont été fidèles à Sa Maison, ont droit à une préférence'[2].

Vergelijking van de geschreven 'redactie-Van Aylva' met het gedrukte ontwerp-grondwet en met het met latere wijzigingen als uiteindelijke tekst afgedrukte bij Colenbrander leidt tot de volgende opmerkingen:

Art. 12. - Dit luidde bij Van Aylva: 'Bij de wet kan worden bepaald, dat aan den Souvereinen Vorst desverkiezende ter meerdere verzeekering en tot gedeeltelijke voldoening van het gemelde jaarlijks inkoomen in vollen eigendom als patrimonieel goed zullen worden overgegeeven zo veele van de thans in 's lands bezit zijnde domeinen, als een zuiver inkomen van vijf tonnen gouds of daaromtrent bedraagen'. De bepaling, dat deze domeinen 'thans in 's lands bezit' moesten zijn, ontbrak in het gedrukte ontwerp en dus ook bij Colenbrander (art. 13).

Colenbranders art. 15 betreffende vrijdom van alle personele lasten ontbrak bij Van Aylva. Dit blijkt niet uit het gedrukte ontwerp.

Art. 18. - Dit luidde bij Van Aylva: 'De Souvereine Vorst

1 Archief-Van Hogendorp, inv.no. 120d.

2 15 december 1813. Zie *Gedenkstukken*, VII (R.G.P., 23), 's-Grav. 1914, p. 399.

staat, gedurende zijne minderjarigheid, onder de voogdij van personen uit het Vorstlijk Huis en eenige aanzienlijke inboorlingen van den lande. Deze voogdij word vooraf beraamd door zijnen voorganger gezamentlijk met de Staten Generaal'. Hierbij tekende de Vorst aan, dat gelet moest worden op 'De Moeder haare regten'. De commissie negeerde deze wens. Zie de gewijzigde tekst bij Colenbrander in art. 20.

Art. 29. - In de huldigingseed door de Staten-Provinciaal is sprake van 'U, den Souvereinen Vorst'. In het gedrukte art. 31 is sprake van 'den wettigen Souvereinen Vorst'.

Art. 29a. - Het eerste gedeelte luidde bij Van Aylva: 'De Souvereine Vorst pleegt alle daden van de souvereine waardigheid in den Raad van Staten en beslist, na de zaak aldaar in overweeging te hebben gebragt. Aan het hoofd der stukken word gesteld: *De Souvereine Vorst der Vereenigde Nederlanden in den Raad van Staten*'. De Souvereine Vorst onderstreepte in de eerste zin: 'in den Raad van Staten' en plaatste er marginaal een vraagteken bij. In het gedrukte ontwerp (Colenbranders art. 32) staat: 'De Souvereine Vorst pleegt alle de daden van de souvereine waardigheid, na de zaak in overweging te hebben gebragt bij den Raad van Staten. Hij alleen beslist en geeft telkens van zijn genomen besluit kennis aan den Raad. Aan het hoofd der stukken wordt gesteld: 'De Souvereine Vorst der Vereenigde Nederlanden, den Raad van Staten gehoord, enz.' Röell zweeg over deze wijziging, die tot stand was gekomen na het voorstel Röell-Van Aylva over de landmilitie[1].

Art. 31. - Het eerste gedeelte luidde bij Van Aylva: 'De Souvereine Vorst stelt ministeriëele departementen in, benoemt derzelver hoofden, en ontslaat die naar goedvinden. Hij verleent, des geraden vindende, aan een of meer derzelve zitting in den Raad van Staaten boven het gewoone getal der leden'. Naast de laatste zin plaatste de Vorst een vraagteken. De redactie werd (Colenbranders art. 35): 'De Souvereine Vorst stelt ministeriële departementen in, benoemt derzelver hoofden, en ontslaat die naar goedvinden. Hij roept, zulks geraden oordeelende, een of meer derzelver tot bijwoning der deliberatiën van den Raad van State'. Röell zweeg over deze wijziging.

Art. 34. - Dit luidde eerst bij Van Aylva: 'De Souvereine Vorst beschikt over de vlooten en legers. Alle de militaire officieren worden door Hem benoemd, en, daartoe termen zijnde,

1 Zie p. 250, ook noot 2.

op pensioen gesteld, dog slegts op hun verzoek of bij een rechterlijk vonnis ontslagen'. Naast deze zin plaatste de Vorst marginaal zijn vraagteken. Daarna veranderde Van Aylva zijn redactie aldus: 'Alle de militaire officieren worden door Hem benoemd, en, daartoe termen zijnde, op pensioen gesteld of desnoods ontslagen'. Aldus is ook de redactie bij Colenbrander (art. 39).

Art. 37. - Dit luidde eerst bij Van Aylva: 'De Souvereine Vorst verheft in den adelstand. Gebruik maakende van dit recht, geeft hij er telken reize kennis van aan de Staten der provintiën of landschappen, welke het aangaat'. Naast de tweede zin plaatste de Vorst marginaal een vraagteken. Dientengevolge verdween deze verplichting voor de Vorst; dit voorschrift werd toen opgelegd aan de in de adel verhevene (Colenbranders art. 42).

Art. 39. - Dit luidde eerst bij Van Aylva: 'Alle adel, door den Souvereinen Vorst in 't vervolg verleend, is slechts erflijk op den oudsten zoon, of desselfs oudsten mannelijken nakomeling bij representatie, mits dezelve zij of worde een ingezeetene van de provintie of landschap tot welke de overledene behoort heeft'. Daarnaast merkte de Vorst toen vragend op: 'herstelden of aenerkenden adel'. Van Aylva's bepaling verdween verder uit het ontwerp-grondwet.

Art. 44. - Volgens de redactie-Van Aylva kondigde de Souvereine Vorst de wetten af bij het navolgend formulier: 'Wij etc. Souvereine Vorst der Vereenigde Nederlanden in den Raad van Staten...' De Vorst onderstreepte hier: 'in den' en schreef marginaal met een vraagteken: 'Conseil d'État entendu'. Inderdaad werd de redactie der commissie: 'den Raad van Staten gehoord' (Colenbranders art. 47).

Art. 50. - Naast het slot van Van Aylva's beschrijving van de samenstelling der provincie Brabant (gelijk aan Colenbranders art. 54) merkte de Vorst marginaal op: '?Over Maas en Hollandsdiep. Meegen Ravestein'.

Art. 51b. - Van Aylva had geredigeerd: 'De Staten Generaal bestaan uit afgevaardigden van alle de bovengenoemde provintiën of landschappen in de volgende evenredigheid'. Naast de getallen had de Vorst zijn vraagteken geplaatst. In het gedrukte ontwerp (Colenbranders art. 56) was 'afgevaardigden' vervangen door 'leden'.

Art. 52. - Naast de eerste zin van Van Aylva's redactie, dat de leden der Staten-Generaal benoemd werden door de Staten

der provinciën of landschappen stelde de Vorst een vraagteken. Bedoelde hij, dat hij zelf de benoemingen wenste te verrichten?

Art. 55. - Bij de eerste zin van Van Aylva's redactie: ‘De afgevaardigden in de Staten Generaal kunnen niet te gelijk zijn leden van de Reekenkamer, noch ook eenigen aan den lande comptabelen post bekleeden’, tekende de Vorst marginaal aan: ‘Ministerieele Hoofden. Raade van Staaten?’. Evenwel werd in de grondwet geen bepaling opgenomen, dat ministers of staatsraden uitgesloten werden van het lidmaatschap der Staten-Generaal. Verder stond in de redactie-Van Aylva: ‘Voorts kunnen tot de Staten Generaal niet benoemd worden zee- of landofficieren, welke eenen minderen rang dan die van colonel hebben’. In Colenbranders art. 60 was ‘colonel’ vervangen door ‘Hoofdofficier’.

Art. 56. - Bij Van Aylva's redactie: ‘De afgevaardigden (ter Staten-Generaal) genieten 's jaars vijf-en-twintig hondert guldens’ (Colenbranders art. 61), tekende de Vorst aan: ‘bureau?’

Art. 59. - Van Aylva had de Staten-Generaal aanvankelijk niet willen laten bijeenkomen ‘op den eersten Maandag in November’ (Colenbranders art. 64), maar ‘op den eersten November’.

Art. 59a. - De aanvankelijke redactie van Van Aylva was: ‘De vergadering der Staten Generaal word door den Souvereinen Vorst of door eenen commissaris van zijnentwege geopend, en op dezelfde wijze geslooten’. Naast de sluiting plaatste de Vorst een vraagteken. In Colenbranders art. 65 is er niet langer sprake van ‘commissaris’, maar van ‘commissie’.

Art. 64. - Het eerste lid luidde bij Van Aylva aanvankelijk: ‘De inwilliging van de Staten Generaal word vereischt tot alle voorwerpen van uitgaaf, welke de Souvereine Vorst voor 's lands belangen nodig oordeelt’, wat hij veranderde in: ‘De inwilliging van de Staten Generaal word vereischt op de begrooting der uitgaven van den Staat, welke hun door den Souvereinen Vorst word ingezonden’. Later veranderde de commissie ‘begrooting’ in ‘jaarlijksche begrooting’ (Colenbranders art. 70).

Art. 65. - Van Aylva gewaagde hier van ‘De voordragt welke door den Souvereinen Vorst opzigtelijk de finantiën telkens in de eerste vergadering van de Staten Generaal word ingeleevert’, terwijl in Colenbranders art. 71 bepaald werd: ‘in het begin der eerste gewoone vergadering’.

Art. 66. - In Van Aylva's redactie: ‘Alle de ingewilligde

penningen worden gebruikt tot de vastgestelde posten en geene andere' plaatste de Vorst naast 'penningen' een vraagteken.

Art. 68. - Van Aylva had omtrent de Staten-Provinciaal geredigeerd: 'Derzelver zamenstelling word, naar aanleiding der omstandigheden, geregeld door den Souvereinen Vorst, die in elke provintie of landschap eene commissie benoemt, om Hem dienaangaande te dienen van advis'. Naast 'omstandigheden' had de Vorst zijn vraagteken geplaatst. Ook stelde hij vragenderwijs voor om 'in elke provintie' te vervangen door 'van elke provintie'. Dientengevolge werd de redactie bij Colenbrander, art. 74: 'Derzelver zamenstelling wordt, naar aanleiding van deze grondwet, geregeld door den Souvereinen Vorst, die uit elke provintie of landschap eene commissie benoemt om hem dien aangaande te dienen van advies'.

Art. 69. - Achter Van Aylva's eerste lid betreffende de goedkeuring door de Vorst van de regeling der werkzaamheden der Staten Provinciaal plaatste de Vorst zijn vraagteken, zonder dat de redactie bij Colenbranders art. 75 veranderd werd. Van Aylva had als tweede lid: 'Zij maaken hun eerste werk van het ontwerp der daartoe strekkende reglementen'. Deze zin kwam niet voor in het gedrukte ontwerp. Hij werd er door de commissie van redactie weer ingebracht als: 'Zij maken hun eerste werk van het ontwerpen dezer reglementen' (Colenbranders art. 75).

Art. 70. - Betreffende 's Vorsten representant in de provincie had Van Aylva eerst gesproken van 'superintendant', welk woord hij verving door 'commissaris'. Bij Colenbranders art. 76 is de meervoudsvorm ingevoerd.

Art. 71. - Bij de zin van Van Aylva (Colenbranders art. 77) betreffende eerste bijeenroeping van en admissie tot de ridderschap in de provincies plaatste de Vorst zijn vraagteken.

Art. 72. - Bij de zin van Van Aylva betreffende door de Vorst te benoemen commissies (Colenbranders art. 78), die de reglementen der stedelijke regeringen zouden ontwerpen, plaatste de Vorst zijn vraagteken.

Art. 74. - Aan Van Aylva's redactie, dat de stedelijke kiezers een som in de beschreven middelen moesten betalen, werd in Colenbranders art 80 toegevoegd dat deze som in elke stad bij stedelijk reglement bepaald moest worden.

Art. 76. - Van Aylva had betreffende de eed, af te leggen door de leden der provinciale of landschappelijke vergaderingen, aanvankelijk het woord 'staatsvergaderingen' gebruikt.

Art. 77. - Van Aylva had hier geschreven: 'De Staten der

provintiën of landschappen vergaderen ten minsten eens in 't jaar, en vervolgens zo dikwijls als zij goedvinden, of wanneer zij bijeengeroepen worden door den Souvereinen Vorst'. Nadat de Vorst een vraagteken geplaatst had naast 'zo dikwijls als zij goedvinden' werd de redactie aanvaard van Colenbranders art. 83.

Art. 78. - De aanvankelijke redactie van Van Aylva betreffende de Staten-Provinciaal: 'Zij geeven de kosten van hun bestuur op aan den Souvereinen Vorst, om dezelve ter goedkeuring voor te dragen aan de Staten Generaal' verleende veel macht aan de provinciale Staten. Daarna veranderde Van Aylva zijn redactie als bij Colenbranders art. 83.

Art. 79. - Dit luidde bij Van Aylva: 'De Staten der provintiën of landschappen verkiezen de afgevaardigden tot de Staten Generaal, in of buyten hun midden en zoveel doenlijk uit alle de oorden hunner provintiën of landschappen'. Naast 'doenlijk' schreef de Vorst marginaal: 'N.B.' De redactie bleef ongeveer behouden in Colenbranders art. 85.

Art. 82. - Achter Van Aylva's eerste zin betreffende de Staten Provinciaal: 'Aan gemelde Staten word geheel en al overgelaten de beschikking en beslissing van alles wat tot de gewoone inwendige politie en oeconomie behoort' had de Vorst zijn vraagteken geplaatst. De redactie bleef onveranderd in Colenbranders art. 88.

Art. 88. - Van Aylva schreef hier: 'De bestuuren der steden, districten, heerlijkheden en dorpen hebben, overeenkomstig den inhoud hunner reglementen, de vrije beschikking hunner huishoudelijke belangen, en maken daaromtrent de plaatselijke bepalingen welke vereischt zullen worden. Deze bepalingen mogen echter niet strijdig zijn met de algemeene wetten, het algemeen belang der Nederlanders, of van de provintiën of landschappen, waartoe de plaatsen behooren'. Later redigeerde Van Aylva de tweede zin aldus: 'Deze bepalingen mogen echter niet strijdig zijn met de algemeene wetten of het algemeen belang der ingezetenen'. Verder voegde hij hieraan deze zin toe: 'In dit geval hebben de Staten de bevoegdheid om die bepalingen te schorsen of buyten effect te stellen'. De grondwetscommissie nam Van Aylva's tweede redactie over, behoudens de laatste zin, die niet voorkomt in Colenbranders art. 94.

Art. 89. - Van Aylva had geschreven dat de plaatselijke besturen, alvorens plaatselijke belastingen in te voeren, aan de Staten Provinciaal een staat hunner behoeften moesten over-

leggen. Achter deze zin had de Vorst een vraagteken geplaatst. Zie Colenbranders art. 96.

Art. 90. - Naast deze redactie van Van Aylva (in wezen Colenbranders art. 95) betreffende het regelen der plaatselijke belangen door de plaatselijke besturen en de voorschriften der Staten Provinciaal plaatste de Vorst zijn vraagteken.

Art. 91. - Naast de redactie van Van Aylva betreffende het recht van de Souvereine Vorst om toezicht te houden op handelingen der plaatselijke besturen (Colenbranders art. 97) tekende de Vorst met een vraagteken aan: 'exteerend wegens begrooting en rekening'[1].

Art. 95f. - Van Aylva's redactie: 'Alle vonnissen worden met opene deuren uitgesprooken' werd door de grondwetscommissie (Colenbranders art. 101f) veranderd in: 'Alle vonnissen moeten met opene deuren worden uitgesproken'.

Art. 96. - Van Aylva's redactie: 'Er zal een opperste geregtshof worden ingesteld, welks leden zo veel mooglijk uit alle de provintiën of landschappen zullen worden genoomen, onder den naam van Hoogen Raad der Vereenigde Nederlanden' werd in het gedrukte ontwerp: 'Er zal een opperste geregtshof worden ingesteld onder den naam van Hoogen Raad der Vereenigde Nederlanden'. De redactie-commissie voegde er aan toe: 'Deszelfs leden worden, zoo veel mogelijk, uit alle de provinciën of Landschappen genomen'. Aldus ontstond art. 102 bij Colenbrander.

Art. 99. - In zijn artikel (Colenbranders art. 105) betreffende het terecht staan van autoriteiten voor de Hooge Raad gewaagde Van Aylva aanvankelijk van een 'voor denzelven nader te arresteeren' instructie, terwijl hij in de veranderde tekst gewag maakte van een regeling bij de wet.

Art. 100. - Van Aylva schreef in zijn redactie: 'De Hooge Raad oordeelt over alle actiën, waarin de Souvereine Vorst of de Staat als gedaagden worden aangesproken'. De grondwetscommissie (Colenbranders art. 106) bracht ook 'de Leden van het Vorstelijk Huis' onder jurisdictie van de Hooge Raad[2].

Art. 105. - Aanvankelijk had Van Aylva geschreven: 'Het beleid der civiele justitie word bij de wet opgedragen aan zodanige rechtbanken, als daartoe nu of in der tijd nodig zullen bevonden worden'. De Vorst plaatste naast dit artikel een vraag-

1 Volgens L. MEYERS, *Woordenschat*, I (Basterdwoorden), A'dam 1777[11], p. 118, betekent 'exteren': voorhanden zijn.

2 Zie p. 253, noot 3.

teken. Misschien was dit voor Van Aylva aanleiding om de woorden ‘bij de wet’ te schrappen. Zij verdwenen althans uit het gedrukte ontwerp en komen niet meer voor in Colenbranders art. 111.

Art. 108a. - Naast Van Aylva's redactie: ‘Het krijgsvolk te water en te lande is, met betrekking tot alle civile zaken, onderworpen aan den burgerlijken rechter’ plaatste de Vorst een vraagteken. Toch bleef de redactie behouden (Colenbranders art. 116).

Art. 112. - Naast Van Aylva's redactie: ‘Er zal eene Algemeene Reekenkamer zijn, teneinde jaarlijks de reekeningen der verschillende ministeriëele departementen opteneemen, en te liquideeren, mitsgaders behoorlijke reekening en verantwoording te vorderen van alle bijzondere lands-comptabelen, agtervolgens zodanige instructie als bij de wet zal worden vastgesteld’ schreef de Vorst vragend ‘Gemeente-reekeningen’. De redactie (Colenbranders art. 120) bleef ongewijzigd[1].

Art. 129. - Van Aylva had hier geschreven: ‘Als eene zaak van hoog belang word ook het armbestuur aan de aanhoudende zorge der Regeering aanbevoolen’. In het gedrukte stuk kwam achter ‘armbestuur’ te staan ‘en de opvoeding der armenkinderen’. Van Aylva schreef er achter: ‘De Souvereine Vorst doet insgelijks van de verrichtingen dienaangaande jaarlijks een uitvoerig verslag aan de Staten Generaal geven’. Toch werd het woord ‘jaarlijks’ niet in het gedrukte stuk opgenomen, doch er door Röell onderstreept bijgeschreven als aanvulling der commissie van redactie.

Art. 130-133. - Bij Van Aylva droeg het negende hoofdstuk het opschrift: ‘Van veranderingen en bijvoegzelen’; in het gedrukte stuk heette het ‘Van bijvoegselen en veranderingen’, terwijl het na de bijvoeging van Röell heette: ‘Van bijvoegselen, veranderingen en uitleggingen’ (Colenbranders art. 142-146).

II

Behalve de voorafgaande redactie voor een volledige grondwet heeft Van Aylva nog twee bladzijden schrifts nagelaten,

1 Zie p. 253, noot 5.

die in de eerste plaats de landmilitie betreffen[1]. Colenbrander[2] citeert Röell, dat het gehele zesde hoofdstuk der grondwet betreffende de defensie 'is nieuw, en door de met het ontwerpen daarvan belaste commissie, bestaande uit Repelaer en Röell, gesuppediteerd'[3]. Deze opmerking is vreemd, daar Van Aylva's zesde hoofdstuk 'Van de defensie' heet. Het betreft bij Röell de art. 121-126, afgedrukt bij Colenbrander. Daarbij moet evenwel worden opgemerkt, dat de art. 121 en 122 bij Van Aylva voorkomen als art. 113 en 114. Verder had Van Aylva onderstaande art. 115-116 geredigeerd, luidend aldus:

Art. 115. - 'Behalven de vaste zee- en landmagt zal er steeds zijn eene nationaale militie, zooveel mooglijk uit vrijwilligers zamengesteld, en voor het overige bij loting te neemen onder de ongehuwde ingezeetenen van 17 tot 45 jaren, welke militie, geduurende den vrede uit vijf duyzend man of daaromtrent moet bestaan, en, bij dreigend oorlogsgevaar zal kunnen gebragt worden tot zodanige sterkte en op zodanigen voet, als bij de wet zal worden bepaalt'.

Art. 116. - 'Vervolgens worden er in alle de steden, als van ouds, schutterijen opgerigt tot behoud der inwendige rust. Deze schutterijen dienen in tijden van oorlog en gevaar ook tegens de aanvallen van den vijand. In dit geval worden er ook schutterijen ten plattelande ingesteld, welke gezamentlijk met die der steden dienen als een landstorm, waarvan de inrichtingen het voorwerp eener bijzondere[4] wet uitmaaken'.

Men bespeurt hierin o.a. de invloed van Van Hogendorp, in wiens *Schets* de landsverdediging ontbrak, doch die apart een 'Hoofdstuk van de defensie' had opgesteld[5]. Daarin ging hij uit van een vast corps marinetroepen en van een staand leger, beide in vredestijd en bestaande uit vrijwilligers. Daarnaast moest er twintigduizend man landmilitie zijn, bestaande uit vrijwilligers, aan te vullen door lotelingen, en versterkt door de stedelijke schutterijen.

Over Van Aylva's redactie had de Souvereine Vorst op 23 februari 1814 gesproken met de commissie van redactie, waar-

1 A.R.A., S.S. inv.no. 6538.
2 *Ontstaan*, I, p. 465, noot 1.
3 Inderdaad schreef Röell dit marginaal op het gedrukte ontwerpgrondwet, aanwezig in zijn archief, inv.no. 192.
4 Eerst had Van Aylva geschreven: 'algemeene'.
5 *Ontstaan*, I, p. 428, eigenhandig geschreven in archief-Röell, inv.no. 192.

van Van Aylva en Röell deel uitmaakten, en er diezelfde dag over geschreven aan Van Aylva[1]. Röell nam toen op zich, twee redacties betreffende de landmilitie te ontwerpen, die Van Aylva op 24 februari 1814, voorzien van zijn commentaar, naar de Souvereine Vorst zond[2]. Kennelijk is dit door Van Aylva (over)geschreven stuk, voor wat de landmilitie betreft, gevloeid uit de pen van Röell. Reagerend op een ander bezwaar van de Vorst kwam Van Aylva ertoe, onder dit stuk tevens zijn ontwerp-artikel betreffende de Raad van State te stellen. Zijn geschrift luidt aldus:

Art. 115. - 'In 't vervolg te neemen onder de ongehuwde manschappen van 17 tot 26 jaren. Deze militie koomt geduurende den vrede eenmaal 's jaars bijeen, om, geduurende een maand of daaromtrent, in den wapenhandel geoeffent te worden. Een vijfde gedeelte van dezelve word jaarlijks ontslagen, en door anderen, ten gelijken getale, vervangen; zullende de ontslaagene manschappen nooit anders dan in den hoogsten nood, wederom tot den dienst der militie kunnen worden opgeroepen[3].

of

Deze militie zal geduurende den vrede steeds uit vier à vijf duyzend man werkelijk dienstdoende manschappen bestaan, welke den aanleg (cadres) uitmaken der regimenten of corpsen, waaruit de geheele militie is zamengesteld, en waarvan de overige manschappen zig in vredenstijd eenmaal 's jaars bij hunne regimenten vervoegen, om, geduurende een maand of daaromtrent, in den wapenhandel geoeffent te worden.

Een vijfde gedeelte van het geheele getal word jaarlijks ontslaagen, en door anderen, ten gelijken getale, vervangen; zullende de ontslagene manschappen nooit anders dan in den hoogsten nood, wederom tot den dienst der militie kunnen worden opgeroepen'[4].

Art.... - 'Alle de verdere bepalingen, welke door den Souvereinen Vorst, zo omtrent het getal en de inrichting der militie,

1 *Ontstaan*, I, p. 444-446. Hierbij dient aangetekend dat de oorspronkelijke brief van de Vorst aan Van Aylva niet bekend is, zodat Colenbrander alleen beschikte over het afschrift, gemaakt door Röell (in diens archief, inv.no. 192). Op p. 445, r. 7-8 v.b. moet 'huislijke bezigheden' verbeterd worden in 'burgerlijke bezigheden'. In r. 15 v.o. is er sprake 'van 17 tot 22 jaren'; i.p.v. '22' moet men '26' lezen.

2 *Gedenkstukken*, VII, p. 509, 512.

3 Men vindt dit artikel terug in het definitieve art. 123 bij Colenbrander, doch de leeftijd van 17-26 is veranderd in die van 18-22 jaren.

4 Men vindt dit lid terug in het definitieve art. 124 bij Colenbrander.

als opzigtelijk hetgeene den landstorm betreft, nodig geoordeelt worden, zullen het voorwerp eener door denzelven voortedraagene wet uitmaaken'[1].

'Ten aanzien van het artikel betreffende de uitoeffening der Souvereine waardigheid in den Raad van Staten, zoude welligt aan de bedenking van Zijne Hoogheid worden tegemoet gekoomen door de volgende redactie: De Souvereine Vorst pleegt alle daden van souverein gezag, na ingenoomen te hebben de gedagten van den Raad van Staaten. Hij alleen beslist, dog geeft van Zijn genoomen besluit telkens kennis aan den Raad'[2].

III

Nog voordat de Vorst op 21 december 1813 de grondwetscommissie had benoemd, stuurde hij op 19 december 1813 twee nota's aan Van Hogendorp, die een leidraad vormden voor de behandeling van diens *Schets* in de tweede redactie. Deze twee stukken zijn door Colenbrander herdrukt naar de tekst, die Henrik van Hogendorp ontleende aan het familie-archief[3]. Volgens de Vorst was het gewezen lid van het Algemeen Bestuur Van der Duyn, een toekomstig lid der grondwetscommissie, met het oog op de geheimhouding zo gedienstig geweest deze nota's over te schrijven. Wanneer men deze teksten evenwel vergelijkt met de oorspronkelijke schrifturen van de Souvereine Vorst, blijkt het dat Van der Duyn de redactie der beide memories ingrijpend veranderd heeft, niet alleen wat 's Vorsten stijl betreft, maar soms ook wat de inhoud aangaat[4].

Verder volgen hier drie eigenhandige ongedateerde aantekeningen van de Prins betreffende het ontwerp-constitutie, die alle drie krachtens hun inhoud na de vergadering der grondwetscommissie van 3 februari 1814[5] op papier gezet moeten zijn, overigens niet helemaal systematisch, en waarvan het derde

1 Men vindt dit artikel met weinig veranderingen terug in het definitieve art. 126 bij Colenbrander.
2 Na wijziging van 'souverein gezag' in 'souvereine waardigheid' werd dit ontwerp in wezen het definitieve art. 32 bij Colenbrander. Zie p. 241, noot 1.
3 *Brieven en gedenkschriften*, VI, p. 30-35, ontleend aan het archief-Van Hogendorp, inv.no. 122q; *Ontstaan*, I, p. 32-36.
4 A.R.A., S.S., inv.no. 6538, exh. no. 10H.
5 *Ontstaan*, I, p. 344 e.v.

stuk geschreven moet zijn na de publikaties van de Vorst van 18 en 11 februari 1814 betreffende de revisie der rekeningen der gemeentebesturen en aangaande het onderhouden van de godsdienst.

A. Afgezien van kleine veranderingen in 's Vorsten nota van 19 december 1813 luiden oorspronkelijk:

1. het begin: ‘N.B. De benaeming van Souverein Vorst of ook Souverein of Vorst alleen ad libitum aen de Konings Titul te substitueeren’;
2. het slot van punt 5: ‘en eindelijk dat een dubbeld getal van extra raden benoemd werde welke bij buitengewoone geleegenheden opgeroepen worden en den Vorst buiten de residentie zijnde geleegenheid geven ook in de provintie desen Raad van Staate te beleggen’;
3. de punten 22 en 23: ‘In de plaats van eene Kamer en de creatie van pairs zouwde ik prefereeren een Senaat of Hooger Huis bestaande uit de voorige ridders van Holland en Utrecht, 6 of 7 gedeputeerdens van die van Gelderland en even[1] zoo veel van Over Yssel door de corpsen voor haar leeven gekosen, tenzij dezelve de waardigheid van Edele van Vereenigd Neederland an eenige uit haar midden wilden op draagen, en eene gelijke proportie der adelijke geslagten uit Friesland, Groningen en Drenthe. Verder uit den Erfprins die geboren Edele is en dus met zijne meerderjarigheid toegelaten wordt tot de deliberatiën; eindelijk de nieuw te creëren Edelen der Vereenigde Nederlanden ingevolge de bepalingen ad 15 in een huis van Gedeputeerden of Laagerhuis’, en: ‘Hetzelve kan nae den voorslag bestaan zooals voorgeslaagen worde en een van 25000 zielen door de Provintiaale Staaten benoemd. Ofwel zouwde het regt van benoeming aen de respective stem gehad hebbende steeden in die proportie overgelaten worden dat ieder 1 lid, de voornaeme 2 of 3 en Amsterdam 4 zouwde benoemen. Ook de voornaeme steeden van Drenthe, Staats Braband en Staats Vlaanderen insgelijks deel daer aen hebben en dog niet meer als 100 steedelijke gedeputeerden in het geheel afgezonden wierden, waar teegen nog 4 gedeputeerden der provintiën door de Staaten van ieder gewest, waarbij nogthans aan Holland een dubbeld getal toegelaten wordt’;

1 *Ontstaan*, I, p. 33, drukte onjuist af: ‘eens’.

4. het slot van punt 29: ‘Ook heeft *de Vorst zoowel als ieder*[1] Kaamer het regt van voorslagen te doen’.

Verder dient vermeld te worden, dat in art. 45: ‘In ieder provintie heeft de Vorst een vertegenwoordiger *onder den titel van Stadhouder*’[2] deze laatste vijf woorden niet in het hs. van de Souverein staan.

B. Opmerkelijk is het verder dat het slot van het tweede stuk[3] in het oorspronkelijke hs. van de Vorst heel anders luidt, t.w.: ‘Zulks voleind zijnde ceremonie van constitueeren tot Algemeene Staaten Generaal, afleggen van eed en plechtige huldiging. N.B. te Amsterdam als hoofdstad. Nomineren van raadpensionaris[4]. Eenige deliberatiën in eene Kamer op voordragt van den Vorst door zijne ministers. Nae weinige daagen vergadering besluiten van dezelve en invoeren der bepalingen der Grondwet. Dit voltooid zijnde vergaderen de particuliere Staaten, en vervolgens de eerste Constitutiooneele Vergadering van Staaten Generael... N.B. Algemeene Notabelen en Staaten Generael nog in January. February constitutie in trein brengen, Maart Provintiaale Staaten[4]; Mey[5] of November Staaten Generaal’.

C. De Souverein schreef eigenhandig:[6]

‘Articulen te plaatsen aan het hoofd van het derde hoofdstuk.

Staats Vlaanderen? Over Kwartier van Gelderland? *Maestricht* en OverMaas? Het OverMaasche van Holland sedert 1795 met Staats Braband verbonden zouwde zulks bij blijven of niet. Cuyk, Grave, Ravenstein, Meegen *bij Gelderland* of Braband[7]. 72. Die dubbelde nominatie schijnt mij eenige inconvienten te hebben, en beter te zijn dat zij bepaald worde op eene of dat

1 *Ontstaan*, I, p. 34. Deze vijf woorden zijn door mij gecursiveerd. In de redactie van Van der Duyn kunnen ‘de Kamers’ (die der ‘Edelen’ en de ‘Senaat’) ‘niet dan gezamentlijk’ het initiatief nemen betr. voordrachten en wetten.
2 *Ontstaan*, I, p. 35.
3 *Ontstaan*, I, p. 36.
4 Deze zin is in de redactie van Van der Duyn weggelaten.
4 Deze zin is in de redactie van Van der Duyn weggelaten.
5 Idem. Men (de Souvereine Vorst en Van der Duyn) kwam dus heel spoedig terug van het voornemen, de Provinciale Staten in maart 1814 en de Staten-Generaal in mei 1814 bijeen te roepen.
6 A.R.A., S.S. inv.no. 6538.
7 Zie de aanmerking van de Vorst op artikel 50 van de redactie-Van Aylva (p. 242). Zie ook p. 255.

een getal van neegen op drie gereduceert werde en vervolgens de keuze daaruit door mij gedaan[1].

73. De representanten van den Souverein zijn de eerste posten en kunnen dus niet agteran koomen. Haaren naam is nader te bepalen[2].

75. Wat is de competente regter der familie?[3]

78. Als ad 72; overigens schijnt het beter te zijn te bepalen hoeveel gerechtshoven zijn zullen en haare proportioneele compositie[4].

87. De Rekenkaamer de rekeningen der communes revideeren, ten minsten van een gedeelte derzelve[5].

92. Slot diend wel zooals bij andere articulen te zijn: de wet in de plaats van den Souvereinen Vorst[6].

Zevende hoofdstuk *Goede Zeeden* diend eenen anderen uitdrukking gekozen te worden[7].

D. De Souverein schreef eigenhandig[8]:

'Zielen, tabellen en berekening der gedeputeerdens. N.B.

1. Steedelijke finantie.
2. Godsdienst onderhoud, alleen betaling der predikanten,

1 Dit slaat, evenals de opmerkingen bij art. 73, 75, 78, 87 en 92, op het ontwerp-grondwet, zoals dit 3 februari 1814 bestond. Zie *Ontstaan*, I, p. 344-358. - Art. 72 betreft voorziening in een vacature voor de Hoge Raad. Zie *ibid.*, p. 354.

2 Als voren. Art. 73 betreft het terecht staan van autoriteiten voor de Hoge Raad. Zie *ibid.*, p. 354.

3 Als voren. Art. 75 bepaalt dat de Souvereine Vorst en de Staat terecht zullen staan voor de Hoge Raad; over 's Vorsten familieleden is niets bepaald. Zie *ibid.*, p. 354 en art. 100 van de redactie-Van Aylva op p. 246. Zie ook p. 255.

4 Als voren. Art. 78 betreft het provinciaal gerechtshof. Zie *ibid.*, p. 355.

5 Als voren. Art. 87 bepaalt niet dat de Algemeene Rekenkamer de rekeningen der gemeenten zal liquideren. Zie *ibid.*, p. 356 en art. 112 der redactie-Van Aylva op p. 247.

6 Als voren. Art. 92 bepaalt dat de Vorst het gezag der Staten Provinciaal regelt betr. de samenstelling der besturen van hoogheemraadschappen enz. Zie *ibid.*, p. 357.

7 Als voren. Het hoofdstuk heette: 'Van den godsdienst en goede zeden'. Zie *ibid.*, p. 357. Uiteindelijk kreeg dit (achtste) hoofdstuk de naam: 'Van den godsdienst, het openbaar onderwijs en het armbestuur'. Zie *ibid.*, 468. Zie ook G.W. BANNIER, *Grondwetten van Nederland*..., Zwolle 1936, wiens redactie der grondwet van 1814, die hij aan officiële publikaties ontleende, in kleinigheden soms afwijkt van de tekst in *Ontstaan*, I, p. 446-470.

8 A.R.A., S.S. inv.no. 6538. Vermoedelijk 3 februari 1814. Zie p. 254, noot 3.

a. organisten, kerkgebouwen etc.,
b. andere geloofsgenoten.

3. Ouden Adel herstellen, vreemden adel erkennen, nieuwen adel, op eene linie of onderscheid.
4. Heerlijke rechten. Gildens.
5. Het afdanken van militairen zonder vonnis en krijgsraedt. Mankeert OverQuartier van Gelderland en het OverMaasche met Maastricht.
20. Faculteit eenen Vicepresident met rang en tractement van Staats-Secretaris aen te stellen of te benoemen[1].
25. Mankeert nog geheel en is dog nu tijd hun te ontwerpen[2]
27. De Erfprins zal het praedicaat van Koninglijke Hoogheid hebben. De overige Prinsen en Prinsessen van den bloede Doorluchtige Hoogheid behouden[3].
31. Ontwerp van het bepaalde formulier[4].
32. De twee laatste phrasen van dit art. schijnen mij onduidelijk in hun verband te zijn[5].
39. Kinderen van ingezetenen door kans buiten 's lands geboren, kunnen van haar regt niet verstooken zijn[6].
46. Diend bepaald te worden hoe aen de Staaten Generaal wordt bekend gemaakt het aannemen of van de hand wijzen van de door hun voorgeslaage wetten[7].
48. Zouwde niet een rond jaar beter zijn[8].
50. Is het wel raadzaam den Haag bepaalt aen te neemen en zulks liever over te laten aan omstandigheeden[9].
51. De benoeming der Provintiaale eerste Staaten is bepaald; wegens de Staate Generaal is geene bepaling[10].

1 De punten 20, 25, 27, 31, 32, 39, 46, 48, 50, 51 en 52 slaan op de daarmee overeenkomende artikelen van het ontwerp-grondwet van 3 februari 1814. Zie *Ontstaan*, I, p. 344-358. De bepaling omtrent de vicepresident ontbreekt in het artikel over de Raad van State. Zie *ibid.*, p. 346.
2 De civiele lijst van de Vorst. Zie *ibid.*, p. 347.
3 Zie *ibid.*, p. 347. Zie de officiële notulen der vergadering van 4 februari 1814, waarin deze wijziging wordt aangebracht (*ibid.*, p. 360). Daaruit mag men afleiden dat de nota van de Vorst van 3 februari 1814 is.
4 Afkondiging der wetten. Zie *ibid.*, p. 347.
5 Koppeling van adeldom en ridderorden. Zie *ibid.*, p. 347-348.
6 Om afgevaardigd te worden ter Staten-Generaal. Zie *ibid.*, p. 348.
7 Zie *ibid.*, p. 349.
8 Ambstermijn van de voorzitter der Staten-Generaal. Zie *ibid.*, p. 350.
9 Hier stond: 'De Staten Generaal zullen vergaderen in den Haag als de residentieplaats van den Souverein'. Deze bepaling verviel. Vermoedelijk dacht de Vorst reeds aan Brussel als mede-residentie.
10 Zie *ibid.*, p. 350. In het grondwetsontwerp van begin februari 1814 stond evenwel in art. 37 dat de Staten-Generaal benoemd werden door de Staten der Provinciën. Zie *ibid.*, p. 348.

52. *begin*. Edelen en Ridderschappen in de Provintien waar de tweed voorhanden zijn of is er door begreepen dat b.v. in Friesland eene Ridderschap geëtablisseert wordt[1].

E. De Souverein schreef eigenhandig[2]:

'Of 't raadzaam is wegens OverQuartier van Gelderland, Over-Maasche als meede Staats Vlaanderen ietwes te bepalen.

De stad Grave en Lande van Kuik, Ravesteyn en Meegen passen beter tot Gelderland dan tot Braband[3].

Daartegen Holland over het Hollandsdiep beeter tot Braband. De competente regter der leeden der familie, wie is dat?[4]

Revisie der rekeningen der gemeentebestuuren door de Reekenkamer ingevolge de publicatie van february 1814[5].

Godsdienstonderhoud publicatie van[6] february 1814. Dus conform de artikels die materie betreffende.

Onderscheid van nieuwe en anerkenning van ouden adel.

Heerelijke rechten.

1. Staaten Provintiaal niet gevallen.
2. Teveel aan reglementen overgelaten, die moeten voor de uitvoering der Staaten gearresteerd zijn.

10. Benoemen van opvolger. Dubbeldtal van Staate Generaal?[7]

12-16. Moeder van de minderjarige weduwe van den Vorst. Raad voor den Regent.

19. De tractaten als wettten afkondigen. Geh. art. niet strijdig an de bekende.
20. N.B. Souvereine Vorst in de Raad van State. Voorslag van verandering.
23. Aanstelling van Ministers?
24. Aanstelling van alle hooge amptenaaren zonder nominatie.
37. Eerste benoeming der Staate Generaal?

1 Zie het zeer lange artikel *ibid.*, p. 350-352.
2 A.R.A.S.S. inv.no. 6538.
3 Zie p. 242.
4 Zie p. 253, noot 3.
5 S.B. van 18 februari 1814 no. 5. Zie A.R.A., S.S. inv.no. 8.
6 S.B. van 11 februari 1814 no. 35, waarbij Jacob Arnold Keuchenius benoemd werd tot agent van de respectieve klassen en synoden der Hervormde Gemeenten binnen de Vereenigde Nederlanden. Zie A.R.A., S.S. inv.no. 7.
7 De punten 10, 12-16, 19, 20, 23, 24, 32, 37, 43, 46, 47, 49, 52, 78, 82 en 89 betreffen de hiermee overeenstemmende artikelen van het grondwetsontwerp van 3 februari. 1814.

43. Geldmiddelen?
46. ⅔ of ¾ Staate Generaal noodig om wetten voor te draagen.
47. Naar mijn goedvinden sluiten.
49. Hooge amptenaaren-leeden der Staten-Generaal? (Raaden in de Hoven van Justitie ook uitsluiten R.v.O.[1].
50. Zie hier boven-Maastricht etc. Fine van hoofdstuk 2. Bepaling van tractementen. Mij gereserveert.
52. De schorsing omtrend de besluiten van gemeenten a. aan Souverein, b. aan Staaten, en kan het maar zijn en wel a (keuren der steeden? R.v.O.[1], stemming tot kiesers?).
78. Alle regt eischen naamens de Souverein. Door hem aangesteld?
82. Een Hoog Gerechtshof is reeds benoemd. Voor de middelen contraventien.
89. Keering van zee- of rivierwater strekken, liever als van woede der zee spreken.
100. Bepaling der onderwerping van Staats-, Stedelijke en Dorps Regeering aan de nakoming der algemeene wetten.
120. Geb. regent, liever geboren lid v.d.R.v.S. of iets diergelijks.
32. Nieuwe adel aan de oude gelijk stellen.
[zonder nummer] Duitse Orde. Vreemd of inlands.
37. Een jaar stil zitten eer weder tot St. Gen. eligibel.

N.B. Leenen of Heerelijke Regten.

IV

Het is hier wellicht de plaats er de aandacht op te vestigen, dat de ‘Reflexiën’ van de Souvereine Vorst, die deze 22 februari 1814 meedeelde op het ontwerp-grondwet, zoals hem dit onderhands door de commissie van redactie was meegedeeld, in afschrift berusten in het archief-Röell[2] en in het oorspronkelijke in het archief der Staatssecretarie[3]. Zij zijn door Colenbrander uitgegeven naar het afschrift[4], welk stuk soms niet

1 Hoogstwaarschijnlijk is hiermee bedoeld: reglement van orde.
1 Hoogstwaarschijnlijk is hiermee bedoeld: reglement van orde.
2 Inv.no. 192.
3 Inv.no. 6538.
4 *Ontstaan*, I, p. 438-441. Vgl. *Gedenkstukken*, VII, p. 509, 512. Zie ook B.D.H. TELLEGEN AZN., *Overzicht van het tot stand komen der grondwet van 1814*, Gron. 1912.

nauwkeurig het origineel weergeeft. Verder heeft Colenbrander de artikelen vernummerd en deze hernummering zonodig ook in de redactie van de tekst aangebracht, waarbij hij soms ook tamelijk vrij met de tekst omsprong. Zo schreef de Vorst:

1. betr. art. 39 (bij Colenbrander art. 45): 'Is geen reeden bij de tegenswoordige bepalingen het onderscheid omtrend de jongsten zoonen te maaken, waartoe vroeger aenleiding. Althans is omtrend ouden adel en twijfelachtig of vreemden adel, welke aenerkend wordt eene exceptie te maaken';
2. betr. art. 68 en 69 (bij Colenbrander art. 74 en 75): 'Over dit werk zouwden zij mediaat of immediaat in relatie met den Vorst door eene te noemene commissie zijn, en bij de bijeenkomst der Staaten is dit reglement hun voor te leggen...';
3. betr. art. 89, 90 en 91 (bij Colenbrander art. 95, 96 en 97): 'Diende wel nae de principes der publicatie van Februarij ingericht te worden, kunnende nogtans de ad 89, 90 inzage van de Staate bijbehouden worden, en de revisie en sluiting der reekening onder de 10.000 fls. an Commissaris benevens het Collegie van Gecommitteerde Raden of Gedeputeerde Staaten';
4. betr. art. 115 (bij Colenbrander art. 123) niet '20.000 à 24.000 man', doch '22 à 24.000 man'; evenmin 'met 17 jaar begint de militieopschrijving' doch 'militieverplichting'.

De 'tegenbedenkingen van de Commissie' werden door Van Aylva dezelfde 22 februari 1814 aan de Souvereine Vorst ingezonden[1]. De commissie schreef daar ad. art. 115 (bij Colenbrander art. 123) der militie: 'De bepaling der 5000 man berust op de berekening van het vierde, dat in vredenstijd in werkelijken dienst zoude moeten blijven'. In het afschrift bij Röell, gebruikt door Colenbrander[2], stond onduidelijk: 5000 man en niet: 50.000. Hetzelfde getal van vijfduizend komt voor in het handschrift van Hofmann, hiervoren genoemd.

V

Op 7 februari 1814 had Van Hogendorp de Souvereine Vorst aangeraden[3] om over het nog niet vaststaande art. 25 der

1 *Ontstaan*, I, p. 440-444. Zie *Gedenkstukken*, VII, p. 509. Een copie ervan in de hand van Eberwein Wilhelm Hofmann, 's Konings latere kabinetsdirecteur, ligt in S.S. inv.no. 6538, exh. no. 11H.
2 *Ontstaan*, I, p. 443.
3 *Ontstaan*, I, p. 400.

grondwet betreffende de civiele lijst Van Olden[1] en Elout te raadplegen. Klaarblijkelijk heeft de Prins dit gedaan, want de oud-thesaurier-generaal van zijn Huis schreef hem 11 februari 1814 uit 's-Gravenhage onderstaande, niet bij Colenbrander vermelde brief[2]:

'Op de eerste lectuur van het hier bij terug gaand stuk[3] stond ik verbaasd, het zoodanig te vinden, dat ik het als een meesterstuk van zamenhang en eenvoudigheid over het geheel beschouw. Niet, dat ik aan de kunde en het doorzicht van zoo veele waardige mannen, als er aan gewerkt hebben, ooit twijfelde, maar er was in de laatste daagen op zoo veel nog te denken, zoo veel te verbeteren en te beschaven, dat het, uit dit oogpunt ook beschouwd, bij herhaalde leezing steeds mijne bewondering blijft wegdraagen, die te meer uit het hart en ongeveinsd is, om dat ik U.K.H. wel durf bekennen, dat ik, als een ijverig voorstander van de Staats- en Stadhouderlijke constitutie en vrij gebooren met schroom opzag teegens eene verandering, die ik mij verbeelde, dat in andere handen, dan die van U.K.H., in tijd en wijlen doodelijk voor de vrijheid, den welvaart van het Land en het welbegreepen belang van Uw K.H. Huis had kunnen worden, en dan weederom het van dien kant beschouwende, daar de Stadhouderlijke magt te gering was, moet ik bekennen, dat men U.K.H. eer te weinig dan te veel heeft opgedragen. Echter heeft U.K.H. juist zoo veel als noodig is, om met energie den welvaard van Land en onderdaanen te kunnen bevorderen; en legd U.K.H. zich dan aan die banden, dan zal ieder regtgeaard Nederlander, tot in het laatste nageslagt het oogenblik moeten

1 Mr. Roedolph van Olden (1752-1828) werd in 1788 door prins Willem V benoemd tot 'ordinaris raad' en 'thesaurier en rentmeestergeneraal over de hofhoudinge van Zijne Hoogheid', welke laatste functie sinds het daaropvolgend jaar heette: 'thesaurier en rentmeester-generaal der domeinen van Zijne Hoogheid'. Zie de almanakjes: *Bericht wegens de gesteltenisse der hooge vergaderingen en collegien in 's-Gravenhage...*, 1789, p. 53, en 1790, p. 51. Ook werd Van Olden lid van het college van raden en generaal-meesteren van de munt, later, met de Bataafse Republiek, commissaris voor de likwidatie der bezittingen van het Huis van Oranje-Nassau. Na het vertrek der stadhouderlijke familie naar Engeland bleef Van Olden in 1795 en volgende jaren de geldelijke belangen der Oranjes behartigen, getuige zijn in 1961 door het Algemeen Rijksarchief aangekochte briefwisseling met prins Willem V, prinses Wilhelmina, de erfprins van Orange en Fulda en zijn zuster prinses Louise, hertogin van Brunswijk. Zie *Nederland's Patriciaat*, 12 (1921-1922), p. 90.

2 A.R.A., S.S. inv.no. 6538, exh. 11 februari 1814 no. 16H.

3 Niet aanwezig, Bedoeld is het ontwerp-grondwet in de redactie der commissie van 3 februari. Zie *Ontstaan*, p. 344-360.

zeegenen, waarop U.K.H. de teugels van het Opperbestier op dien voet heeft gelieven te aanvaarden: de wijze en aanbiddelijke Albestierder agtervolge dit met zijnen zeegen, tot heil van U.K.H. en van het volk.

Veele reflexiën maakte ik evenwel bij den aanvang der lectuur, maar meest allen vielen weg door het schoon verband der volgende articulen. Op dien grond heb ik indedaad maar weinig en dan nog weinig van belang aan te merken'.

Bijgevoegd zijn Van Oldens *Reflexiën op het ontwerp van eene grondwet voor de Vereenigde Nederlanden*.

Art. 16 en 20. *geboren Regent*, *geboren Lid* etc. Naar den aard der taal en stijl misschien beter 'als Erfprins en alzoo uit kracht zijner geboorte'.

Art. 23. In plaats van *Diplomatie* en *Diplomaten* misschien beter 'Buitenlandsche betrekkingen en consuls etc.'.

Art. 32. Wordt het verschil van den nieuwen tot den ouden adel daardoor niet te groot, dat de nieuwe alleen slechts versterfd op den oudsten zoon, vooral daar de titel van Baron door zooveele ouden aangenomen is, welke het in den grond niet zijn, en evenwel die op *alle* zoonen en dochteren overbrengen. - *vreemde ordens*. Met voordacht is denkelijk alhier geen gewag van de Duitsche Orde, Balie van Utrecht, gemaakt.

Art. 34. Behoord hier niet bij 'Naturalisatie'?

Art. 37. *De uitvallende kunnen aanstonds weder benoemd worden*. Was het niet beter 'na een jaar stilzittens', want 1° kan men daardoor, zonder iemand voor het hoofd te stooten, de minder bekwamen, slegten en wargeesten, zonder opmerking, laaten stil zitten; 2° daardoor worden de leeden minder permanent; de besten kunnen altijd na het jaar terug geroepen worden en goede adspiranten geplaatst en vald' er ook meer proef van talenten en minder schadelijk esprit de corps. Voor het dubbeld getal konde dit echter uitzondering maken.

Art. 49. *Leeden of ministers van de Hoge gerechtshoven en leeden van de Provinciale etc.* Waare het niet beter deze voorbij te gaan? Het is wel zoo, dat de bevoegdheid van de zoodanigen in vergelijking met degeenen die verder opgenoemd worden, niet minder is; dan een rechter moet geen politiek zijn. Een raadsheer, zal hij anders een goed raadsheer zijn en blijven, moet als streng rechtsgeleerde blijven denken en werken. Hij moet zich buiten het presidentschap van zijn eigen of een ander collegie, geene andere bevordering of bijwerk kunnen voor-

stellen, nog daarom kunnen solliciteeren, tenzij geheel afziende van den tabbaard. Dit systema leeverde juist oudtijds de achtbaarheid van de Hooge collegien van justitie op en maakte den roem der nationale administratie van het Regt uit, welke Nederland zoolang weggedraagen heeft, en God geeve het! altijd zal blijven wegdragen.

Aanvang 3e hoofstuk. Ten ware het vergroot konde worden, is Drenthe anderszins niet te klein om een afzonderlijk Landschap te maken? Eenige proportie schijnt hierin noodig te zijn.

Art. 51. Representant van den Souvereinen Vorst. Is die titel hier ook niet wat klein? Stadhouder zoude het eigenlijk zijn, doch men voeld, dat dit eenigszins stuit, ofschoon, zelfs nog in de laatere daagen tot 1795, in de graafschap Zutphen onder anderen de representanten van een' drossaard stadhouders genaamd wierden en dit het rechte Hollandsche woord is.

Art. 52. *Steedelijke Regeeringen*. Deeze kunnen zekerlijk niet teveel gefavoriseerd worden, als de kweekhof van de fatzoenlijke lieden der hogere middelstand, welke vooral veel tot den bloeij der kleindere steeden toebrengen en door de meest zeedelijke opvoeding het beste volgend geslagt opleeveren. Hierbij zoude misschien behooren, ofschoon meer een object der wetgeving, dat de steeden *keuren* als van ouds, niet strijdende teegens de landwet, konden en met eenige ruimte mogten maken. Het verderflijke van de Fransche inrichtingen om alles te generaliseeren is te overvloedig gebleeken. Dat op Amsterdam, den Haag etc. past kan hoogst schadelijk voor eene kleine stad, dorp en platteland zijn. - *Stemming der kiezers bij behoorlijke getekende en gesloten briefjes* etc. Zoodanig misschien nader te bepaalen, dat men wel zeeker is, dat niemand stemd, dan die regt heeft, maar ook, dat niemand na kan gaan wie eigentlijk door deezen of dien gestemd is. Dit beneemd veel kuiperijen, geeft vrijheid in de keuze, die dan onbepaald, onberispt, op den waardigsten kan vallen.

Art. 73. *te regt staan etc.* Vald' er dan voor de zoodanigen die teregt staan geen appel of revisie?

Art. 78. *Een Hof over meer dan eene provincie etc*. De Natie bemind te veel van oude tijden herwaards, om te regt te staan, zoo na mogelijk bij huis, om zelf, casu quo, het kleine Drenthe van dit regt te berooven.

Art. 79. Op dien grond dan ook niet te weinig regtbanken; de straffen worden daardoor ook, casu quo, uitgeoeffend ter plaatse, daar de delicten begaan zijn en wekken de heilzame

afschrik, meer dan als alles in de hoofdplaatsen berecht wierdt.

Art. 83. *Wegens delicten*. Als militairen.

Art. 100. *Volksschoolen*. Te regt en daardoor, zonder opzien, den invloed verminderen van particuliere maatschappijen, welke zich in de latere jaaren daarmeede dikwijls te ijverig en onberaden hebben ingelaaten op het overdreeven beginsel van algemeene verlichting.

Zoo men wel gezien heeft wordt van Leenen niet gesproken. Deeze echter, eenvoudig als regten van heerlijkheeden en leenkamers en alzoo als eene tak van wettige en niet drukkende inkomsten beschouwd, schijnen onschadelijk en zelfs nuttig te zijn, daar het reedelijk belang van den vorst, van den adel en den bloem der ingezetenen, als heeren meede gemoeid is. Echter weet men te veel wat thans daaraan vast is, dan dat men dit niet meer dan maar eeven zoude aanroeren.

Het articul van de financieele toelage aan den Souverein nog niet geredigeerd zijnde, vald daarover niet meer te zeggen, dan dat de Souverein daar in, het zij met alle reserve en eerbied gezegd, daarin, door te belangeloos te zijn, voor de toekomst misschien te weinig zoude zorgen. Men hoord in waarheid onder de welmeenende en voor Land en Vorst weldenkende: ‘de Prins moet niet te genereus zijn’, als eene stem.

VI

Eer de Souvereine Vorst er toe overging om een grondwetscommissie te benoemen, had de in Engeland verblijvende oudgriffier der Staten-Generaal Hendrik Fagel hem op 10 december 1813 van Londen uit zeer nederig en zeer oprecht geluk gewenst met ‘les événemens qui viennent de se passer en Hollande. Je suis convaincu que la Souveraineté qui vient de Vous être déférée, Monseigneur, assurera, sous l'administration paternelle de V.A.R. et à l'aide d'une sage constitution, la liberté et le bonheur de la Nation Hollandaise, et je fais des voeux ardens pourque de nouvelles et glorieuses destinées s'ouvrent pour nous et pour nos descendans sous les heureux auspices de V.A.R. et de Son Illustre Maison. V.A. aura vu qu'on s'est empressé ici de La reconnoitre dans Sa nouvelle qualité, et je me flatte que ce bon exemple ne tardera pas à être suivi par les autres cours alliées. J'espère aussi qu'on ne perdra pas de temps

en Hollande pour faire confirmer ces premiers élans de l'opinion publique par la délibération grave et solemnelle d'une assemblée des notables de tout le pays...'[1]. In zijn antwoord van 17 december 1813[2] schreef de Prins, dat de grondwet niet te haastig aangenomen moest worden, en dat een 'groote vergadering' er wel vorm, maar niet zozeer inhoud aan moest geven.

M.b.t. de brief die Hendrik Fagel 16 februari 1814 uit 's-Gravenhage aan de Souvereine Vorst schreef[3] en die door Colenbrander is gepubliceerd[4], moet opgemerkt worden, dat het uitgeven wel op een eigenaardige manier gebeurd is, zoals uit onderstaande voorbeelden blijkt. Waar Fagel schreef: 'Provinces auxquelles elle est destinée', verving Colenbrander dit door 'Provinces-Unies'[5]. Achter 'pouvoir exécutif'[6] liet Colenbrander, zonder iets aan te duiden, weg: 'ce qu'il avait de vague sous le Stadhoudérat a été une des principales causes des malheureuses dissensions qui pendant deux siècles ont à différentes époques déchiré ce pays'. Evenzo liet Colenbrander weg achter: 'il me paraît que le travail de cette commission a été utile'[7]: 'Enfin, Monseigneur, je puis dire avec vérité que la constitution contenue dans le projet que V.A.R. m'a fait l'honneur de me communiquer et que j'ai lu, relu, et médité avec toute l'attention, que l'importance de la matière exige, est à mon avis également propre à assurer le bonheur des sujets et celui du Prince appelé à les gouverner, en mettant celui-ci à même de travailler efficacement au bien-être de la nation. C'est le grand but de tout bon gouvernement, et...'.

De daaropvolgende zin luidt bij Colenbrander: 'Je ne saurais m'empêcher d'applaudir au soin qu'on a mis à assurer la liberté individuelle'. Maar Fagel had geschreven: 'Je ne saurois m'empêcher d'applaudir au soin qu'on a mis dans le projet de cette loi fondamentale à assurer et à établir sur les bases les plus solides la liberté individuelle des sujets, principale source de la félicité publique'. Waar Colenbrander in zijn voorlaatste alinea afdrukte: 'Je ne vois pas non plus si le Souverain a le

1 A.R.A., S.S. inv.no. 6271, archief-Fagel inv.no. 3137. Fragmentarisch gedrukt in *Ontstaan*, I, p. 385.
2 Colenbrander (*Ontstaan*, I, p. 31-32) geeft slechts een brokstuk. Het origineel in A.R.A., archief-Fagel, inv.no. 3137.
3 A.R.A., S.S. inv.no. 6538, exh. 16 februari 1814 no. 15H.
4 *Ontstaan*, II, p. CXVI-CXVIII.
5 *Ibid.*, p. CXVII, r. 4 v.b.
6 *Ibid.*, p. CXVII, r. 22 v.b.
7 *Ibid.*, p. CXVII, r. 27 v.b.

pouvoir de proroguer les Etats Généraux selon son bon plaisir', had Fagel opgemerkt: 'Je ne vois pas non plus si le Souverain dont les relations avec l'assemblée des Etats-Généraux sont d'ailleurs bien définies, a le pouvoir de proroguer cette assemblée selon son bon plaisir'.

VII

Op 10 maart 1814 stelde Van Aylva op: 'Nadere poincten betrekkelijk de plegtigheid te Amsterdam waaromtrend (zooveel bekend) op heeden geene bepalingen zijn gemaakt'[1]. De Vorst gaf daar als ceremoniemeester op Twent van Kortenbosch en bij Van Aylva's zesde punt: 'of er ook eene afsonderlijke tribune voor andere vreemde ministers of chargé d'affaires, als voor den ambassadeur van Engeland, zal moeten gemaakt worden, als zijnde den Heere Prevôt weegen Oostenrijk met eene commissie belast, zeederd de laatst gemaakte bepalingen alhier aangekomen', tekende de Vorst aan: 'Ik zouwde denken dat één voldoende is'.

Van de toespraak, die de Souverein op 29 maart 1814 in de vergadering der aanzienlijken in de Nieuwe Kerk te Amsterdam hield, is de tekst, door een mij onbekende hand geschreven, bewaard gebleven[2].

VIII

Het is hier de aangewezen plaats om er de aandacht op te

1 A.R.A., S.S. inv.no. 6539, exh. 10 maart 1814 no. 19H.

2 Als voren, exh. maart 1814 no. 20H, gedrukt bij R. METELERKAMP, *De regeringsvorm der Vereenigde Nederlanden, na de verheffing van Prins Willem Frederik van Oranje-Nassau tot Souverein Vorst*, I [niet verder verschenen], 's-Grav. 1814. Zowel in de geschreven als gedrukte tekst (p. 103) is er sprake van 'eene naar Hollands behoefte en den tegenwoordigen toestand van Europa berekende grondwet', hoewel de Vorst in het handschrift 'Hollands' heeft doorgehaald en vervangen door 'Nederlands'. - In het gedrukte programma der plechtigheden van 29 en 30 maart 1814 (aanwezig A.R.A., archief-Röell, inv.no. 192) wordt de ceremoniemeester niet met name genoemd. Er waren in de Nieuwe Kerk afzonderlijke zitplaatsen bestemd voor de Britse ambassadeur Lord Clancarty en voor de afgevaardigden van vreemde mogendheden met hun gevolg. De Oostenrijkse zaakgelastigde Provost (zo is de naam, zie *Gedenkstukken*, VII, p. 672, en *Staats-Almanak voor den jare 1815*, 's-Grav., p. 8) werd niet afzonderlijk vermeld.

vestigen, dat de *Aanmerkingen op de Grondwet*, die Gijsbert Karel van Hogendorp aan zijn *Schets* toevoegde, er tevens achter gedrukt zijn in de exemplaren die voor de leden der grondwetscommissie bestemd waren. Bij vergelijking van dit geschrift van Gijsbert Karel[1] met het gedrukte stuk[2], bleek het mij echter, dat op p. 15 twee bladzijden van het ms. niet zijn afgedrukt. Dit is evenmin gebeurd door mr. Henrik graaf van Hogendorp, toen hij deze *Aanmerkingen op de Grondwet* uitgaf[3], hoewel zijn oom mr. Frederik baron van Hogendorp op het ms. reeds had aangetekend: 'weggevallen uit de gedrukte Aanm. toegevoegd aan de Schets in f°'. Daar de nalatigheid van Henrik van Hogendorp aan Colenbrander niet bekend was, ontbreekt de passage ook bij hem[4]. Dientengevolge moet bij beide werken t.a.p. achter de zin: 'De oude geslagten zijn eenmaal in bezit van den adel voor alle de zoonen, en ofschoon de minst volkrijke provintiën den meesten adel bevatten, moeten Holland en Zeeland haar dit voorregt gaarne laten'[5] worden ingelast:

'Om egter aan Holland en Zeeland een tegenwigt te geeven, worden de Graven en Pairs over alle de Provintien verdeeld naar maate van de volkrijkheid. Wat het eigenlijk nut deezer instelling is, verdient vervolgens een nader en bijzonder onderzoek.

Wij hebben alle de grondslagen van onze oude Constitutie behouden, Edelen, Ridderschappen, Steden, Heerlijkheeden, Hoven Provintiaal, Stadhouderlijke Regten, bijzondere Staatsvergaderingen in elke Provintie; wij hebben er uit vroeger tijden bijgevoegd een Vorst aan wetten gebonden, en kiezers uit de Burgerij, en wij weeten dat de waarborg van dit alles te vinden is, niet in de doode letter en op het papier, maar in den geest der Natie, de zeden van het volk, de oude gewoonten en de bekende gehegtheid aan dezelven. Hetgeen wij nieuws opgesteld hebben, en daar Karel de vijfde vrugteloos naar gestaan hadt, maar dat Willem de eerste met zijne Unie in de weereld bragt, of brengen wilde, is een algemeene Regeering, die wij nooit eigentlijk gehad hebben, en aan het gebrek van dewelke wij schipbreuk hebben geleeden. Deeze algemeene Regeering nu iets nieuws, en zo hoog noodzakelijk voor ons behoud zijnde, moet aan dezelve een

1 A.R.A., archief-Van Hogendorp, inv.no. 123a.
2 A.R.A., in viervoud aanwezig in S.S., inv.no. 6538, nos. 6H-9H.
3 *Brieven en Gedenkschriften*, VI, p. 62-72.
4 *Ontstaan*, *I*, p. 60.
5 *Brieven en Gedenkschriften*, VI, p. 67.

betere waarborg dan zelfs Eeden gegeven worden. Wij moeten deeze waarborg in de harten, in belangen, in erflijke belangen zoeken, en wij vinden haar in eene erflijke waardigheid, onder aanzienlijke Familien, naar evenredigheid van het vermogen van elke Provintie verdeeld. Van de vier afgevaardigden in de Staaten Generaal, is er een Graaf en Pair, die zijn leven lang in de Vergadering zit, die er mede getrouwd is, die haar belang als het zijne beschouwt. Geen minder kragt is er noodig, om de Provintiaale, de Stedelijke belangen tegen te werken, die altijd gestrekt hebben, en strekken zullen, om de algemeene Regeering te verlammen. Door deeze instelling wordt eindelijk de trapswijze afdaaling van magt en aanzien voltooid, die plaats moet hebben van den Koning af tot den geringsten van het volk toe, wil men aan de Natie en aan de Constitutie die vastigheid geeven, waardoor zij aan de stormen der tijden weêrstaan kan, en waardoor Engeland dezelven heeft doorgestaan'.

IX

Verder dient opgemerkt te worden, dat Gijsbert Karel in zijn ms. der *Aanmerkingen* steeds de titel 'Koning' gebruikte, die op wens van de Prins in de gedrukte *Schets* en de toelichting vervangen werd door 'Souverein Vorst'. Maar zowel in de uitgave door Henrik van Hogendorp als door Colenbrander heeft men niet de oorspronkelijke lezing overgenomen. Buitendien zijn bij beiden[1] in de zin tussen 'Doch een hoofdtrek ontbrak' en 'en daarmede viel het gebouw in duigen' deze betekenisvolle woorden weggelaten: 'daar was geen Souverein Vorst meer', die Gijsbert Karel normaal duidelijk in zijn zeer regelmatig en energiek handschrift had neergeschreven[2]. Waar hij overigens 'Koning' in 'Souverein Vorst' moest veranderen, verving Gijsbert Karel 'monarchie' in 'souvereiniteit' (hij gebruikte dus niet het woord 'koningschap').

Nog dient vermeld, dat Gijsbert Karel in dit stuk pleitte voor het onderhoud van de roomse godsdienst in de Generaliteitslanden en ook bij 'anderen, die zich met ons zouden willen ver-

1 *Brieven en Gedenkschriften*, VI, p. 64; *Ontstaan*, I, p. 57.
2 Vrijwel in dezelfde betekenis als hij steeds aan 'Koning' toekent. Maar hier was geen aanleiding om 'Souverein Vorst' in 'Koning' te veranderen.

eenigen, tot onze merkelijke staatkundige versterking'. In het gedrukte stuk[1] staat evenwel i.p.v. 'merkelijke': 'menschelijke', en bij H. van Hogendorp en Colenbrander[2] 'wenschelijke staatkundige versterking'.

X

Colenbrander vermeldde in 1909[3] dat hij van het Kabinet der Koningin ook nog ter inzage had gekregen 'het origineel van Kemper's ongevraagd advies in zake de samenstelling en macht der Provinciale Staten[4], uitgegeven door zijn zoon in *Verhandelingen*, III, 95'[5]. Volgens de toelichting van jhr. mr. Jeronimo de Bosch Kemper[6] was zijn vader Joan Melchior Kemper, bezwaar er tegen makend, dat men bij het ontwerpen van het nieuwe staatsrecht te veel naar het stadhouderlijk tijdperk zou omzien, tegenstander van Van Hogendorps plan tot 'wederoprigting van oude instellingen' als 'provinciale Staten, provinciale Hoven, Ridderschappen enz.', zodat hij, op 2 februari 1814, een memorandum aan de Souvereine Vorst zond, dat als net-exemplaar niet gedateerd werd en evenmin de plaats van afzending vermeldde, en dat sterk afwijkt van het door De Bosch Kemper gebruikte exemplaar uit de papieren van zijn vader. De door Kemper jr. gedrukte p. 98-100 verschillen dusdanig van het bij de Souverein ingekomen stuk, dat zij hier opnieuw worden weergegeven naar het origineel dat de Vorst onder ogen kreeg, zonder dat deze er overigens ook maar één aantekening bij plaatste:

'Het volk toch, in den zin waarin ik dit woord zoo even bepaald heb, was door 19 jaren onafgebroken ongeluk wijzer geworden. Het had de bedoelingen van de wederzijdsche drijvers onzer onlusten op hare waarde leeren schatten[7], en reeds lang

1 A.R.A., S.S. inv.no. 6538, p. 17.
2 T.a.p., resp. p. 71 en 62.
3 *Ontstaan*, II, p. CXVIII.
4 Thans aanwezig A.R.A., S.S. inv.no. 6538, exh. no. 13H.
5 *Verhandelingen*, *redevoeringen en staatkundige geschriften van Jhr. Joan Melchior Kemper*, verzameld door JHR. J. DE BOSCH KEMPER, III, A'dam 1836, p. 95-104. Zie ook J. DE BOSCH KEMPER, *De staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830*. A'dam 1868, p. 424-427.
6 *Verhandelingen*, p. 94-95.
7 Deze zin werd weggelaten in 1836.

had ik, voor mij zelve, de overtuiging, dat het bij eene omwenteling genoeg zoude zijn, dien toon aan te geven, om verzekerd te zijn, dat de opdragt der Souvereiniteit de kreet, de eenstemmige leus van het werkzaamste, het verlichtste, het beste deel des volks zoude zijn.

Van dezen geest des Volks verzekerd, opperde ik ook nu mijne denkbeelden bij hen, van wier toetreden elk oppervlakkig beschouwer gedacht zoude hebben het eerst zeker te zijn, maar ik kan, ik mag het Uwe Koninglijke Hoogheid niet ontveinzen, reeds toen bleek het mij maar al te duidelijk, hoevelen in de Fransche overheersching slegts het verlies van eigene voorregten, en niet den val des Lands en de verwijdering van het Vorstelijk Huis zagen[1], hoevelen het eigentlijk om den triumph hunner partij, en hoe wijnigen het om het geluk des Lands te doen was[2], hoeveel prijs men op personen en namen stelde en hoe weinig men aan de groote zaak hechtte. Van uitbreiding der Stadhouderlijke magt wilde men wel hooren, maar het antwoord op het groote, op het beslissende punt, werdt altijd met kunst[3] ontweken, en[4] het was onder hen, die ik uit de hoogere standen over dit onderwerp voor de tot standkoming der omwenteling gesproken heb, de heer van der Duyn bijna alleen, die bij de onbezwekendste moed, om alles voor de zaak des Lands op te zetten, groot genoeg was om alle andere bedenkingen van persoonlijk belang of van stand op zijde te zetten, en alleen op het land te zien, zonder zich op dit laatste zelfs meer dan op het eerste iets te laten voorstaan.

Gelukkig evenwel heeft de snelle loop der gebeurtenissen, zoowel als de algemeene geestdrift des volks alle tegenwerking van de weinigen andersdenkenden onmogelijk gemaakt; men heeft de schijn aangenomen van toetejuichen, wat men niet verhinderen kon, doch ik wist van meer dan eene zijde, welke hoop men nog in de stilte koesterde.

De kieschheid van Uwe Koninklijke Hoogheid zelve[5] onder-

1 De woorden na ‘duidelijk’ zijn in 1836 weggelaten.
2 De woorden na ‘zagen’ zijn in 1836 weggelaten.
3 Deze twee woorden zijn in 1836 weggelaten.
4 Alles wat op de toenmalige gouverneur van Zuid-Holland, welke functie A.F.J.A. graaf van der Duyn, heer van Maasdam en Benthorn (1771-1848) van 1817 tot vier jaren voor zijn dood bekleedde, nadat hij op 21 november 1813 opgetreden was als tweede lid van het Algemeen Bestuur van Gijsbert Karel van Hogendorp, in de brief van Kemper betrekking had, werd in 1836 door diens zoon weggelaten.
5 Dit woord werd weggelaten in 1836.

wierp de aangenomene Souvereiniteit aan de wijzigingen eener te makene constitutie[1] en, hoezeer ik als Nederlander deze kieschheid toejuichte en op prijs stelde, vreesde ik echter reeds toen maar al te zeer, dat zich sommigen deze gelegenheid zouden pogen ten nutte te maken om de handhaving hunner verlorene regten als waarborgen der burgerlijke vrijheid te doen voorkomen, en op die wijze, tusschen den Vorst en het Volk een middenligchaam van provinciale en stedelijke souvereiniteit te plaatsen, hetwelk op den duur even gevaarlijk voor den Vorst, als nutteloos voor het volk was'.

XI

Hoe Van Maanen oordeelde over zijn *Aanteekeningen van het gebesoigneerde en geresolveerde in de commissie*[2] voor de grondwet van 1814[3] blijkt uit een ongedateerde brief, die hij in 1826 aan Röell schreef[4] (welke deze 24 mei 1826 beantwoordde):

'Ik make gebruik van het retoer van den heer Fabius naar Amsterdam, om U, volgens uw verlangen, mijne aanteekeningen van de deliberatiën over de grondwet van 1814 te zenden; dezelve zijn in veel opzigten zeer onvolledig, en ik heb al jaren achtereen gehoopt eens tijd te vinden om dezelve wat beter op

1 De Bosch Kemper maakte hiervan in 1836: 'De kieschheid van Uwe Hoogheid onderwierp, na het aannemen der Souvereiniteit, het maken eener constitutie, welke die Souvereiniteit zoude wijzigen, aan eene daartoe benoemde commissie; en hoezeer ik als Nederlander deze kieschheid toejuichte en op hoogen prijs stelde, vreesde ik echter toen reeds maar al te zeer, dat zich sommigen deze gelegenheid zouden pogen ten nutte te maken, om hunne gevoelens als waarborgen der burgerlijke vrijheid te doen voorkomen, en hierdoor tusschen den Vorst en het Volk, een middenligchaam van provinciale en stedelijke souvereiniteit te plaatsen, hetwelk op den duur even gevaarlijk voor den Vorst, als nutteloos voor het Volk zoude zijn.'

2 A.R.A., archief-Van Maanen, *V.R.O.A.*, XXIII (1900), inv.no. 60.

3 Dat deze grondwet centralisatie van het staatsbestuur meebracht werd door Van Maanen geconstateerd in zijn rede in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, toen hij aldaar 29 maart 1814 in de vergadering der aanzienlijken het ontwerp-grondwet toelichtte. Volgens Van Maanen stelde de grondwet 'in het helderst daglicht dat het Nederlandsche volk *één volk* is, dat het *algemeene wetten* en *één gouvernement* heeft, en dat zelfs de eervolle naam van *Staten*, welke zij aan die provinciaale regeringen toekent, geene vergelijking meer overlaat, tusschen de aanzienlijke betrekkingen, waartoe zij geroepen zijn, en de souvereiniteit, hoogheid, regten en gezag der Staten provinciaal, welke ten tijde der Republiek bestaan hebben'. Aldus Van Maanen bij R. METELERKAMP, *a.w.*, p. 124.

4 A.R.A., archief-Röell, inv.no. 120.

te stellen, en aan te vullen uit onderscheiden losse stukken en kladaanteekeningen, welke ik nog heb, maar de tijd heeft mij daartoe ontbroken; met dit alles stelle ik op deze aanteekeningen toch nog veel prijs, en zij komen mij ook dikwijls te pas; daarom zoude U.E. mij zeer verpligten met dezelve niet te lang te houden. Ik heb er gisteravond uitgetrokken hetgeen ik noodig heb in een zeer moeyelijk werk waarmede Z.M. mij heeft belast, en waaronder ik tamelijk gebukt ga, want het is misschien het moeyelijkste, dat ik immer gehad heb'[1].

XII

Toen er na het uitbreken van de Brusselse opstand en na het tot stand komen van de Belgische staat in 1831 hier te lande in regeringskringen plannen ontstonden om de grondwet voor het koninkrijk der Nederlanden aan de nieuwe toestand aan te passen, kreeg de Koning voorstellen tot herziening onder het oog, die door het Historisch Genootschap zijn uitgegeven[2]. De bewerker heeft evenwel niet gezien, dat aan de door hem uitgegeven documenten twee niet gedateerde nota's voorafgaan, die geschreven zijn door Koning Willem I in onverzorgde, emotioneel geladen taal. Van een ervan volgt hier het begin en het einde, beide betreffende de grondwet van 1814[3]:

'1. De in 1813 plaats gehad hebbende opdracht der Souvereiniteit heeft plaats gehad zonder conditiën en heeft indertijd

1 Dit houdt verband met de nota van de Oostenrijkse gezant graaf Von Mier, inhoudend 'dat de verbonden mogendheden in 1814 het Koninkrijk der Nederlanden aan het Huis van Oranje hebben overgegeven met een bijzonder beding van de vrije Rijnvaart', zoals G.K. van Hogendorp schreef. Zie *Brieven en Gedenkschriften*, VI, p. 416; *Gedenkstukken*, IX, 1 (R.G.P., 31), 's-Grav. 1916, p. XI-XII; en archief-Van Maanen, inv.no. 130: Stukken over de internationale positie van het koninkrijk der Nederlanden vóór de tractaten van Weenen, 30 maart 1826. 2 stukken.

2 A.R.A., S.S. inv.nos. 6064 en 6065. Men zie: Concept-grondwet op last van Koning Willem I in het jaar 1832 samengesteld door E. Canneman, M. Piepers en H. van Royen, met bijbehoorende stukken, medegedeeld door J.Z. KANNEGIETER, in: *B.M.H.G.*, 52 (1931), p. 21-172.

3 A.R.A., S.S. inv. no. 6064. De beschouwing van de Koning over zijn verheffing tot Souverein der Nederlanden kan men m.i. het beste toetsen aan het geschrift van mr. HUGO BARON VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, *De herinneringen van een' staatsman betrekkelijk de verheffing van Willem I tot Souverein Vorst der Vereenigde Nederlanden*, *ter vereffening van mijne polemiek met mr. G. Groen van Prinsterer*, A'dam 1850.

de Koning bij het anvaarden derzelve het verlangen geuit deeze tengevolge van eene vast te stellen Grondwet uit te oefenen. Hierop gegrond heeft de Koning heeft gehandeld en is bij de organisatie van den Staat en verdere bepalingen hier omtrend altoos van het beginsel uitgegaan, dat alle bestemmingen en schikkingen van boven na beneden en niet omgekeerd van beneden na boven behoorden te geschieden. Het gevolg hiervan is dat de Koning of het Koningdom ouder als de grondwet is en deeze de voorschrift waar deeze zig moet richten en waarop alle verdere instellingen rusten ...

6. De Souvereiniteit met de tegenwoordige Grondwet wordt voor het Huis van Oranien Nassau niet verkieslijker geacht als het Stadhouderschap. Ook zoude daaraan in 1813 de voorkeur gegeven zijn wanneer niet in het algemeen belang, ter verzekering van eensgezindheid en in het vooruitzigt der vereeniging van alle de Nederlanden, den Koning tot die opoffering had gebracht. Voor *een Staats Stadhouderlijk en Stadsbestuur* bestaat dus geene verwijdering wat de Dynastie betreft. Anders is het gelegen in het belang van het Land en deszelfs goede ingezeetenen dog in dat opzigt ook zijn verbeteringen zeer wenschelijk en ontstaat de vraag wanneer en hoe deeze te bewerkstelligen.

De Prinsen van Oranje zijn beschouwd ten allen tijde als de beschermers van het volk, door de oligarchien aan banden gelegt, of zelvers verwijderd zijn dezelve altoos door het Volk teruggeroepen en is door hetzelve hun altoos meerder magt of invloed verzekert om hetzelve te beschermen als meede de algemeene zaken te bevorderen. Hierop gegrond kan de juiste meening van het vestigen der oogen der menigte op den Koning als op zijne voorzaten als rigtig worden angenomen, ook dat anderen niet in de volksschatting hoog aangetekend zijn en kan deeze ook van invloed zijn op de beschouwing van zaken'.

NASCHRIFT. In mijn publikatie 'November 1813', opgenomen in dl. 77 (1963), leze men in de laatste zin van p. 207 i.p.v. 'staat de naam van Collot d'Escury gebeiteld': 'diende de naam van Collot d'Escury gebeiteld te staan'.

Kortgeleden bleek mij, dat in het archief der Staatssecretarie, inv.no. 6538, niet vijf (zie p. 231) doch zes memories van de Souvereine Vorst over de redactie van Grondwetsartikelen behoren te berusten. Ik kom hierop nog terug.

De Nisero-Kwestie, professor Harting en Gladstone
medegedeeld door Dr. W.Ph. Coolhaas

In de nacht van 8 op 9 november 1883 strandde ter Westkust van Atjeh in het landschapje Teunom het van Soerabaya naar Europa varende, 1818 ton metende, met suiker geladen stoomschip Nisero, kapitein W.S. Woodhouse[1]. Hoe dat schip vrij ver buiten de gebruikelijke route kon stranden aan de kust van dat rijkje, ongeveer op 4° N.B. en 96° O.L. gelegen, zal wel altijd een raadsel blijven. Het behoeft niet te verbazen, dat van Nederlandse zijde men wel hoorde zeggen, dat het er op uit was geweest vuurwapens aan de Atjehers te smokkelen, want het was algemeen bekend dat Britse onderdanen en Chinezen in de Straits Settlements zich daarmee nogal eens bezighielden[2]. Op geen enkele wijze is evenwel gebleken dat deze mening in dit geval juist was, integendeel, de gang van zaken maakt wel duidelijk, dat het zeer onwaarschijnlijk is, dat de Nisero met dit doel nabij de kust van Atjeh was gekomen. Bradley, de derde machinist, zegt[3], dat men er zich op 7 november plotseling van bewust werd, dat men zonder kolen in te nemen Point de Galle ter zuidkust van Ceylon niet meer kon halen, waarom men Oleh-leh, de haven aan de noordwestpunt van Atjeh, besloot aan te doen. De stranding zoveel zuidelijker verbaasde ook hem hogelijk.

De 28 schipbreukelingen dienden het schip te verlaten en aan de kust was de houding van de zwaar gewapende bevolking

1 Deze datum van de stranding is vrijwel zeker. Dat onzekerheid bestond en bestaat, is begrijpelijk: het duurde enige dagen voor de dichtstbijzijnde Nederlandse bestuursambtenaar, de assistent-resident van Meulaboh op de hoogte werd gesteld. L. SPANJAARD geeft in zijn proefschrift *Nederlandsche diplomatieke en andere bescherming in den vreemde*, *1795-1914*, 1923, p. 413, op de nacht van 10 op 11 november, wat zeker onjuist is. De daar gegeven voorstelling is ook in andere opzichten niet geheel nauwkeurig. Maar wat de verkeerde datum betreft, is Spanjaard in goed gezelschap. De minister van Koloniën geeft nl. 10 november in de Tweede Kamerzitting van 10 juni 1884 ook als de waarschijnlijk juiste datum op.

2 Vgl. E.S. DE KLERCK, *History of the Netherlands Indies*, II, 1938, p. 353 en C. NORTHCOTE PARKINSON, *British Intervention in Malaya*, *1867-1877*, 1960, p. 35, 90, 191.

3 W. BRADLEY, *The Wreck of the Nisero and our Captivity in Sumatra*, 1884, p. 7.

hoogst verontrustend; onmiddellijk begon ze het gestrande schip leeg te plunderen. Eerst de komst van een dorpshoofd en later van den radja van Teunom deed het levensgevaar voor de schipbreukelingen voorlopig verdwijnen, waartoe medewerkte, dat de Atjehers merkten, dat ze niet met Nederlanders, maar met Britten te doen hadden. Wel beweerde de radja, dat bewoners van het binnenland, over wie hij geen gezag had, de dood van de Europeanen zouden kunnen teweegbrengen; hij kon hen slechts redden door hen te interneren op een eiland in de Teunomrivier[1]. Zij zijn daarmee buiten ons gezichtsveld.

Teunom[2] was een klein Atjehs rijkje, zoals er zovele waren te vinden. Er zullen destijds een vijfduizend mensen hebben gewoond[3]. De oelèëbalang, titel van de Atjehse hoofden, die de Nederlanders met het meer algemene woord radja plachten aan te duiden en die volgens Snouck Hurgronje buiten Groot-Atjeh, dat onder een sultan had gestaan, de ware vorsten waren, erkende in theorie de suprematie van dien sultan, ten teken waarvan hij hem soms een huldegift opbracht, maar verder trok hij zich van zijn nominalen opperheer even weinig aan als de meeste van zijn collega's. De jeugdige Teungkoe Nja Imeum Moeda[4] vocht in 1874 enige tijd aan Atjehse zijde tegen de Nederlanders, maar gaf in 1876 tekenen van toenadering, waarna hij op 18 maart 1877 de zgn. 18 artikelen ondertekende[5]. Van de inhoud daarvan is voor ons slechts van belang, dat de ondertekenaar den Koning der Nederlanden als wettig opperheer erkende (art. 1), toezegde o.a. de scheepvaart te beschermen (art. 2), beloofde zich in geen staatkundige aanraking te stellen met vreemde mogendheden (art. 4), aan het Nederlands-Indische Gouvernement uit te betalen het aandeel in de inkomsten, dat 'volgens aloud gebruik aan de Atjehsche vorsten toekomt' (art. 8) en schepen in nood alle hulp te verlenen en hun

1 Of althans aan de oevers ervan; de geïntereerden verbleven tot hun vrijlating niet voortdurend op dezelfde plaats.
2 Tot Teunom behoorde de onderhorigheid Panga, waarom de radja in officiële stukken van Nederlandse zijde vaak genoemd wordt vorst van Teunom en Panga.
3 Eind 1915 werden er 1324 volwassen mannen geregistreerd. *Encyclopaedie van Nederlandsch Indië*, i.v. Teunom.
4 Mededeelingen over de Atjehsche Onderhoorigheden, in: *Bijdr. tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië*, dl. 63, 1909, p. 153 vlg.
5 Het model van deze verklaring is te vinden als bijlage IV in: J.M. SOMER, *De Korte Verklaring*, 1934.

goederen tegen roof te vrijwaren (art. 16). Maar reeds in 1878 weigerde hij aan de verplichting van art. 8 te voldoen, terwijl hij in juni van dat jaar aan den Nederlandsen bestuursambtenaar te Meulaboh liet weten, dat hij niet van zins was naar die plaats te gaan voor een bespreking, omdat hij er niet met de nodige égards behandeld zou zijn. Bij een bezoek, dat de assistentresident van de Westkust van Atjeh naar aanleiding daarvan met zijn vaartuig aan Teunom bracht, weigerde hij aan boord te komen en gedroeg hij zich, toen die hoofdambtenaar hem aan de wal bezocht, onbeschoft; tot betaling van het bedoelde bedrag aangemaand, bleef hij weigerachtig. Toen echter door het uitbreken van veepest en het afsterven van het trekvee de sawahs in zijn landje niet konden worden bewerkt en voedselschaarste ontstond, haalde hij in 1879 bakzeil om invoer van rijst te kunnen verkrijgen.

In 1880 werden in de bovenlanden van Teunom twee Franse goudzoekers vermoord; de radja verklaarde, dat zij een hun door hem aangeboden gewapend geleide hadden geweigerd, terwijl zijn gezag in de streek, waar de moord plaats vond, vrijwel niet tot gelding kon worden gebracht. Hij voldeed aan de opdracht van de door de Atjehers zeer gevreesde gouverneur van Atjeh generaal Van der Heyden[1] om de daders te vervolgen.

Als in 1882 het militaire bestuur van Atjeh plaats heeft gemaakt voor civiel bestuur, ontstaat weer wrijving, ditmaal in verband met de mishandeling van enige Voorindische steenbakkers. Er rezen ernstige vermoedens tegen hem, dat hij betrokken was bij een aanval, die op 30 november werd gedaan op de Nederlandse vestiging te Meulaboh. Daarom werd een destijds gebruikelijke wijze van tuchtiging op hem toegepast: zijn toenmalige woonplaats, Boebon, werd van zee uit plat geschoten[2]. Ook werden in december zijn havens gesloten verklaard. Hij verhuisde daarop naar Teunom, even het binnenland in gelegen. Van daaruit viel hij in de nacht van 3 op 4 mei 1883 den met de Nederlanders bevrienden radja van Meulaboh

1 Karel van der Heyden (1826-1900), gouverneur van Atjeh, juni 1877-april 1881, met achtereenvolgens de militaire rangen van kolonel, generaal-majoor en luitenant-generaal.

2 Althans volgens *Mededeelingen*, p. 156. G.B. HOOYER, *De krijgsgeschiedenis van Nederlandsch-Indië van 1811 tot 1894*, III, 1897, p. 463, geeft op: sluiting van de kust voor de handel en 'het verbranden zijner magazijnen door gewapende politiedienaren'.

aan. Kort daarop, 29 mei 1883, werd als meer algemene maatregel tegen radja's van zijn soort, de zgn. scheepvaartregeling op de Westkust van Atjeh toegepast: de vaart werd beperkt tot slechts zeven daar gelegen havens, waaronder Meulaboh; kustvaart werd in de andere havens slechts toegelaten voor vaartuigen van minder dan 20 ton. Dit trof den radja van Teunom, die het van de uitvoer van peper moest hebben, zeer onaangenaam. In juni trok hij zijn in de buurt van Meulaboh nog opererende gewapenden terug en deed hij weer stappen tot toenadering. Daarop volgt dan de stranding van de Nisero.

Er waren onder de schipbreukelingen mensen van vijf verschillende nationaliteiten. Te verwachten viel dus, dat, als ze niet spoedig hun vrijheid herkregen, van diverse zijden op onze regering terzake aandrang zou worden uitgeoefend. Daar de meeste opvarenden evenals het schip Brits waren, kon men er op rekenen, dat vooral de Britse autoriteiten zich met de aangelegenheid zouden bemoeien. Daarvoor hadden ze ook andere redenen. Bij het zgn. Londense Tractaat, dat 17 maart 1824 tussen Nederland en Groot-Brittannië werd gesloten[1], was in art. 3 bepaald, dat geen der beide partijen een tractaat zou aangaan met inlandse staten, waarbij de handel van de andere Europese mogendheid zou worden onmogelijk gemaakt, terwijl art. 5 inhield, dat zeeroof in het Oosten zou worden bestreden. Bij het Tractaat behoorde een nota van de Britse gevolmachtigden, waarin zij stelden, dat het toentertijd van kracht zijnde contract tussen Groot-Brittannië en Atjeh zou vervallen, waartegenover zij verwachtten, dat het Nederlandse gouvernement zekere voorzieningen uit dat laatste contract, die in het algemeen belang van de Europeanen waren, in zekerheid zou stellen, terwijl het geen vijandige maatregelen tegen Atjeh nemen zou. Te bedenken valt hierbij, dat de sultan van Atjeh zijn aanspraken uitstrekte over vrij grote delen van Sumatra, o.a. over de kusten van wat men later het Cultuurgebied van Sumatra's Oostkust (‘Deli’) noemde. Bij een dergelijke nota zegden de Nederlandse gevolmachtigden toe, ‘dat hun Gouvernement zorgen zal onverwijld deszelfs betrekkingen met Atchien in

1 Hierover handelt het zeer uitvoerige artikel van P.H. VAN DER KEMP in de *Bijdr. T., L. en V.*, dl. 56, 1904, p. 1-244, getiteld: De geschiedenis van het Londensch tractaat van 17 Maart 1824. De tekst ervan is ook te vinden in J.E. DE STURLER, *Het grondgebied van Nederlandsch Oost-Indië in verband met de Tractaten met Spanje, Engeland en Portugal*, 1881, als bijlage D. Vgl. ook N. TARLING, *Anglo-Dutch Rivalry in the Malay World, 1780-1824*, 1962, hoofdstuk V: The Treaty of 1824.

dier voege te regelen, dat deze Staat, zonder iets van zijne onafhankelijkheid te verliezen, de zeevaarder en handelaar die bestendige veiligheid aanbiedt, welke er niet schijnt te kunnen bestaan dan door de gematigde uitoefening van Europeschen invloed'. In de practijk bleek deze toezegging een - natuurlijk mislukkende - poging tot oplossing van de cirkelkwadratuur. Zowel het rijk van den sultan als die van de nominaal onder hem staande vorstjes waren zeeroofstaten, die zich van de vertogen van de Ned.-Indische autoriteiten niets aantrokken. In de jaren, waarin de stoomvaart meer en meer van belang werd en de opening van het Suezkanaal het verkeer naar Oost-Azië steeds meer door de Straat van Malakka leidde, kon het optreden van piraten aan één der oevers daarvan niet meer worden geduld[1]. De Britten maakten aan de piraterij van de Maleise staatjes op het schiereiland een einde en Nederland had dit zuidelijker dan Atjeh aan de Sumatra-kant ook gedaan. De gouverneur der Straits Settlements, sir Harry Ord[2], verwachtte in 1869, dat de bezetting van Atjeh door de Nederlanders daarom ook voor de Britse scheepvaart en handel van groot voordeel zou zijn[3].

Ook te Westminster en in Den Haag dacht men in dezelfde geest en het gevolg was de totstandkoming op 2 november 1871 van een verdrag, waarbij Engeland afzag van alle bezwaren tegen de uitbreiding van het Nederlands gezag in enig deel van Sumatra. De verplichtingen van Nederland aangaande het onschadelijk maken van de Atjehse zeeroof bleven bestaan. Het is algemeen bekend, hoe hierop in maart 1873 de oorlog met Atjeh uitbrak en hoe 31 januari 1874 het door generaal Van Swieten bezette Groot-Atjeh, het rechtstreekse gebied van den laatsten sultan, tot gouvernementsgebied werd verklaard. Bekend is evenzeer, dat de oorlog daarmee niet was afgelopen, noch in Groot-Atjeh, noch in de talrijke andere rijkjes van Atjeh, hoewel men trachtte daarmee door de vorsten verklaringen te doen afleggen van de aard van het reeds naar aanleiding van Teunom vermelde, tot een dragelijke verhouding te

1 Vgl. H.T. COLENBRANDER, *Koloniale Geschiedenis*, III, 1926, p. 237-238.
2 Sir Harry Ord (1819-1885), gouverneur van de Straits Settlements 1867-1873.
3 NORTHCOTE PARKINSON, p. 32. Vgl. voor de onderhandelingen DE STURLER, p. 298-309 en N.TARLING,British Policy in the Malay Peninsula and Archipelago, 1824-1871, in: *Journal Malayan Branch Royal Asiatic Society*, 30, 1957, p. 175-185.

komen. Hielden zij zich daaraan niet, dan was een der middelen de vorstjes tot toegeven te dwingen het op hun havens toepassen van scheepvaartregelingen van de soort, als ook reeds in verband met Teunom werd genoemd. Peperuitvoer, waarvan zij en hun onderdanen het moesten hebben, werd daardoor zeer bemoeilijkt. Men was er echter van Nederlandse zijde aanvankelijk niet geheel zeker van of men hiermee niet in strijd kwam met de bepalingen van de Tractaten van 1824 en 1871. De vraag was nl. of de bedoelde radja's al of niet 'native powers' waren in de zin daarvan[1]. Eerst in 1882 kwam minister Van Goltstein[2] tot de overtuiging, dat dit geenszins het geval was.

Vanaf het uitbreken van de Atjeh-oorlog werden uit de Straits-Settlements wapens voor de Atjehers overgevoerd. De gouverneurs hadden dit wel verboden en er voor gezorgd, dat het verbod wat betreft Singapore ook redelijk wel werd opgevolgd, maar dat gold zeker niet voor het noordelijker gelegen Pinang, van waaruit het gemakkelijk bleef wapens naar de overwal te smokkelen. Noch voor de Britse, noch voor andere handelaren van de Straits-zijde had het verdrag van 1871 voordelige gevolgen gehad[3], terwijl de Nederlanders in Atjeh ten zeerste geprikkeld waren door de toevoer van wapens aan hun vijanden. De kranten in Singapore, waar men het meeste schade leed door het uitblijven van Nederlands succes in Atjeh, lieten zich herhaaldelijk in fel anti-Nederlandse zin uit. Zij schreven dat uitblijven van succes o.a. toe aan de lafheid der Nederlanders[4]. Ook de oppositie in Engeland maakte graag gebruik van deze stemming. Disraeli zei in 1874 in een rede voor de verkiezingen, die hem kort daarna het premierschap zouden bezorgen: 'By an act of folly or of ignorance rarely equalled, the present Ministry (d.i. dat van Gladstone) relinquished a Treaty which secured us the freedom of the Straits of Malacca for our trade with China and Japan'[5].

Daarna had het enige tijd geleken of het optreden van generaal Van der Heyden (juni 1877-april 1881) in Atjeh het einde van de moeilijkheden zou betekenen, maar gouverneur-generaal

1 Vgl. SOMER, p. 213.
2 Mr. W. baron van Goltstein (1831-1901), minister van Koloniën 1874-1876 en 1879-1882.
3 PARKINSON, p. 191.
4 PARKINSON, p. 291.
5 PARKINSON, p. 113.

Van Lansberge nam te vroeg het initiatief tot de instelling van civiel bestuur in dat land[1].

Eerst op 14 november 1883 kreeg de assistent-resident van Meulaboh kennis van de stranding van de Nisero; de radja van Teunom gaf er kennis van, maar onder mededeling, dat hij de schipbreukelingen eerst in vrijheid zou stellen, wanneer hem een losgeld werd uitbetaald. Gewoonlijk vindt men opgegeven, dat het om een bedrag ging van 100.000 Straits-dollar[2], die een Chinese handelaar te Pinang hem schuldig zou zijn voor geleverde peper. Ik meen evenwel, afgaande op gegevens van den maritiemen stationscommandant in Atjeh Arriëns[3], dat de eis aanvankelijk veel lager was. De gouverneur van Atjeh, Laging Tobias[4], schreef althans aanvankelijk aan Arriëns, dat de eis 10.000 dollar was, maar hij dacht, 'dat evenals alle andere inlandsche berichten ook dit overdreven zal zijn'. Was Laging Tobias wat dit betreft dus wel heel optimistisch, hij was het ook met zijn veronderstelling, het 'later gemakkelijk terug te krijgen door beslag te leggen op alle uitvoer te Teunom'. De assistentresident Van Langen[5] zowel als Arriëns werden naar Teunom gezonden met opdracht door onderhandelen de vrijlating van de schipbreukelingen te verwerven. Het bedrag, dat de radja vroeg, mocht hem worden uitbetaald en geweld tegen hem mocht slechts worden gebruikt 'met zekerheid van succes'. Voor Teunom gekomen, liet de radja zich niet zien, de gestrande Europeanen bleken het binnenland in gevoerd te zijn en noch

1 M. Boon, *J.W. van Lansberge en de practijk van art. 4 van de Geheime Instructie van 5 Juni 1855*, 1943, p. 29-75. Mr. J.W. van Lansberge (1830-1905), gouverneur-generaal 1875-1881.

2 De Straits-dollar was een zilveren munt, waarvan de waarde ten opzichte van de gulden vrij sterk rees en daalde, bijv. november 1903 *f* 0,93, januari 1906 *f* 1,41. Ik krijg de indruk, dat men in 1883 de termen dollar, daalder en gulden vrijwel als gelijkbetekenend gebruikt.

3 W.A. Arriëns (1840-1910), destijds kapitein-luitenant ter zee, later schout-bij-nacht. Het Ned. Hist. Scheepvaartmuseum te Amsterdam bezit een cahier met afschriften van brieven van en aan Arriëns, op de Niserozaak betrekking hebbend en enkele originele stukken betreffende de expeditie tegen Teunom in januari 1884, inventaris nr. S. 3054 (8).

4 Ph.F. Laging Tobias (1834-1910), vertrok in 1855 als soldaat naar Indië. In 1865 werd hij als eerste luitenant op verzoek ontslagen, waarna hij bestuursambtenaar werd; 1876-1879 resident van Ternate, 1879-1882 van Palembang, maart 1883-sept. 1884 gouverneur van Atjeh, mei 1885 gepensionneerd.

5 K.F.H. van Langen (1848-1915), diende van 1879 tot 1889 in verschillende bestuursfuncties in Atjeh, 1889 resident van Benkoelen, 1892-1898 id. ter beschikking van den gouverneur van Atjeh.

vriendschappelijk noch hardhandig ageren leek in die omstandigheden iets te kunnen baten.

Spoedig nadat de stranding van de Nisero te Pinang bekend werd, nl. op 23 november, bracht de secretaris van Lloyd's als eerste hiermee lord Granville[1], den minister van Buitenlandse Zaken in het tweede ministerie-Gladstone op de hoogte. Dit ministerie was na de liberale stembusoverwinning van 1880 aan het bewind gekomen, maar het kwam in deze tijd van het opkomende imperialisme al spoedig voor uiterst moeilijke problemen. Het herstel van de onafhankelijkheid van Transvaal lokte bij velen in den lande critiek uit, terwijl de moeilijkheden in Egypte en later in de Sudan (die uit zouden lopen op de dood van generaal Gordon in 1885) en evenzeer de poging tot oplossing van de Ierse kwestie velen naar de Tory-zijde terugbracht. De Nisero-kwestie moge daarnaast slechts een aangelegenheid van lagere rang geweest zijn, toch kan men aan de uitvoerigheid van de blauwboeken, getiteld *Correspondence respecting the Wreck of the Nisero and the Detention of her Crew by the Rajah of Tenom*[2], afmeten met hoeveel zorg ze werd behandeld. Deels kwam dat door de grote aandacht, die de pers aan de zaak gaf, deels door de aanvallen, die de oppositie in het Parlement er over tegen het ministerie richtte, deels door de aandrang die ter zake door gezanten van landen, wier onderdanen tot de slachtoffers behoorden, werd uitgeoefend.

Reeds enkele dagen later, vermoedelijk op de 25ste, zonden Lloyd's agenten te Pinang een telegram naar hun hoofdkantoor van verontrustende aard, maar de situatie voortreffelijk kenschetsend: ‘Dutch powerless, owing to hostile Rajah threatening lives of crew if ship touched. English man of war ordered there from Singapore. Must wait report’. Inderdaad, bij krachtig optreden van Nederlandse zijde viel te vrezen voor een moord op de gevangen bemanning en die vrees bleef de situatie beheersen, zodat het incident pas een klein jaar later kon worden

1 G.G. Leveson Gower, earl Granville (1815-1891), herhaaldelijk minister van Buitenlandse Zaken, o.a. 1880-1885.

2 Zes delen, alle in 1884 verschenen: I, 109 stukken van 23 november 1883 tot 30 april 1884, 98 blz.; II, 10 stukken van 5 tot 31 mei 1884, 22 blz.; III, 87 stukken van 27 mei tot 19 juli 1884, 72 blz.; IV, 24 stukken van 19 tot 31 juli 1884, 19 blz.; V, 77 stukken van 30 juli tot 13 oct. 1884, 61 blz.; VI, 2 stukken van 22 tot 24 oct. 1884, 25 blz. Elk deel verscheen kort na de laatste datum, er in vermeld.

beëindigd. Het in het telegram bedoelde oorlogsschip was de Pegasus, die, door den gouverneur van de Straits, sir Frederick Weld[1], naar Atjeh gezonden, enige dagen later Oleh-leh aandeed om contact op te nemen met de Nederlandse autoriteiten en om Kennedy, den Britsen consul, aan boord te nemen. De Pegasus zou naar Teunom doorvaren, voorafgegaan door de Nederlandse kanonneerboot Palembang en het gouvernementsvaartuig Arend. Nog voor men was vertrokken, kwam Van Langen ter rede van Oleh-leh terug, een brief van den radja meebrengend, die voor de uitlevering nu als voorwaarde stelde om (naar de woorden van Arriëns) 'den Penangsche Chinesche peperhandelaar Tempo te noodzaken in persoon aan de bevolking het geld uit te komen betalen voor de peper door hem in het vorige jaar opgekocht'. Het bedrag hiervan stelde hij nu op 25.000 dollar en Laging Tobias gaf Van Langen opdracht het om geen verder oponthoud te veroorzaken direct uit te betalen. De resident te Pinang seinde 3 december aan lord Granville: 'Acheen government rendering every assistance', zodat men verwachtte, dat de schipbreukelingen nu weldra op vrije voeten zouden zijn. Des te groter was de teleurstelling daarom, toen lord Derby[2], de minister van Koloniën, op 12 december van Weld zeer ongunstige berichten ontving. De radja had den kapitein van de Nisero en twee andere leden van de bemanning naar de Pegasus gezonden met eisen, die veel verder gingen. Hij had gedreigd tegen de rest représaillemaatregelen te zullen nemen, zo het drietal niet terugkwam, maar de Engelse autoriteiten hadden hen niet terug willen zenden. Van Nederlandse zijde was hem medegedeeld, dat hem het gevraagde bedrag zou worden uitbetaald, zodra de gestranden aan boord zouden komen. Maar het was hem door de inblazingen van zijn Arabischen raadsman Sayid Hasan, op z'n Atjehs Teukoe Jit genaamd, duidelijk geworden, dat hij door te trachten de Britten (die zich, zoals hem uit de verschijning van de Pegasus bleek, voor de kwestie interesseerden) en de Neder-

1 Sir Frederick Weld (1823-1901), emigreerde in 1844 naar Nieuw-Zeeland, waar hij o.a. van 1864 tot 1865 eerste minister was, 1869 gouverneur van West-Australië, 1875 van Tasmanië, 1880 tot 1887 van de Straits Settlements. 'Weld was a man of ability and culture; straightforward and chivalrous both as minister and governor, but apparently wanting in tact and discretion' (*Dict. of National Biography*, vol. LX).

2 E.H. Stanley, earl of Derby (1826-1893), bekleedde herhaaldelijk ministersfuncties in liberale kabinetten; hij was o.a. 1882-1885 minister van Koloniën.

landers tegen elkaar uit te spelen heel wat groter voordelen kon behalen. Hij eiste nu 300.000 dollar, wat de schade zou zijn, die hij geleden had door het verbranden van de uiterst armzalige kampong Boeboen, voorts dat zijn havens blijvend voor de handel geopend zouden worden, dat twee van zijn Atjehse vijanden uit Meulaboh verbannen zouden worden en ten slotte dat hem een door koningin Victoria ondertekende verklaring zou worden overhandigd, dat hij door de Nederlanders niet gestraft zou worden.

Uit een particuliere brief van Laging Tobias aan Arriëns van 15 december blijkt, dat ook de gouverneur de situatie ernstig inzag: 'In de Niserokwestie hoop ik het beste, maar ik vrees, dat het misloopt, evenals (hierover later, Cs.) ik geloof dat T. Oemar ons bij de neus heeft. Enfin, de moed niet opgeven'. Reeds 18 december besloot hij tot militair optreden. 'Bij de slechte voeding moeten zij (de schipbreukelingen, Cs.) door ziektes en uitputting omkomen, gesteld al dat zij aan geene andere mishandelingen worden blootgesteld. Met geweld onzerzijds tegen den Radja op te treden zal waarschijnlijk aanleiding geven, dat deze in zijn woede de gevangenen vermoordt, maar de kans hoe gering ook bestaat ook dat de Radja hun uit vrees voor onze macht uitlevert, nadat hij langs minnelijke weg niet gewild heeft. Wij nu mogen geen middel onbeproefd laten om de gevangenen te bevrijden en als dat niet lukt de Radja te tuchtigen'. Als om den radja in zijn houding te stijven, kwam op last van Derby, vóór van een militair vertoon sprake kon zijn, een door Weld opgestelde brief met geschenken voor den radja te Oleh-leh. Zeer ontstemd, besloot Laging Tobias ditmaal de Pegasus de reis alleen te doen maken. Wel gaf hij aan den gezagvoerder Bickford, die blijk gaf oog te hebben voor het Nederlandse standpunt, Boutmy, een pas in Atjeh aangekomen en er dus nog geheel onbekende bestuursambtenaar mee om 'disguised as a British consular officer' als tolk op te treden[1]. Bereikt werd niets, evenmin bij een derde poging op 2 januari, toen de Pegasus een te Teunom wel bekenden en gezienen scheepskapitein uit Pinang, Christiansen, aan boord had.

Daarop had dan de beraamde expeditie van 7 tot 13 januari plaats. De radja maakte zich niet ongerust over de voor zijn kust vertoonde militaire demonstratie en ging niet in op het ultimatum. Dan heeft een landing van het toen gebruikelijke

1 *Bluebook*, I, p. 31.

genre plaats[1], waarbij aan beide zijden, vooral aan de Atjehse, doden vielen en een aantal dorpen en hun aanplantingen werden verwoest. Het resultaat was nihil, de gevangenen waren al eerder meer het binnenland ingevoerd en waren dus onbereikbaar. Men ging daarna over tot het laatste nog overblijvende middel: blokkade van de kust.

Weld, die de toestand terecht door de strafexpeditie verslechterd achtte, vroeg lord Derby telegrafisch of hij nu een eigen onderhandelaar naar Teunom mocht zenden; de radja had hem, seinde hij de 25ste ter verduidelijking, in zijn brief, vóór de tuchtiging geschreven, 'friendly, evasive' geantwoord, 'he is taking care of crew, appeals to Queen against Dutch; knows we rule Malays well, justly, asks our protection'[2]. Voor een dergelijke zending was instemming van onze regering nodig. Ze was in een moeilijk parket, ze pretendeerde, dat ze door de verovering van Groot-Atjeh en de contracten met de meeste oelèëbalangs souverein was in Atjeh, terwijl de Nisero-zaak bewees, dat ze niet bij machte was haar wil bij dergelijke vorstjes door te zetten.

Het verbaast daarom niet, dat reeds 28 januari Van der Does de Willebois[3], de minister van Buitenlandse Zaken, Westminster liet weten, dat de Nederlandse regering er geen bezwaar tegen had, dat Weld een vertrouwensman afzond 'pour traiter avec le Rajah de Tenom', mits hij dat geheel op zijn eigen verantwoordelijkheid deed; medewerking van den gouverneur van Atjeh mocht worden verwacht 'dans les limites à tracer par ce fonctionnaire'. Wanneer men bedenkt, hoe de stemming te Singapore was en hoe Weld van mening was, dat de radja er voornamelijk op uit was onder Brits protectoraat te komen, dan begrijpt men licht met welke opvattingen de bedoelde vertrouwensman zijn taak aanvaardde. Die vertrouwensman was Maxwell[4], een bestuursambtenaar, die niet alleen goed op de hoogte was met de verhoudingen in de Straits Settlements en de rijkjes van Malaya, maar ook met de wensen van de handelaren daar te lande, wensen die hij, zo hij ze al niet deelde, toch

1 Uitvoerig beschreven in HOOYER, III, p. 465-469.
2 *Bluebook*, I, p. 19.
3 Jhr. Mr. P.J.A.M. van der Does de Willebois (1816-1892), minister van Buitenlandse Zaken 1874-1877 en april 1883-september 1885.
4 (Sir) William E. Maxwell (1846-1897), 1883 lid van de uitvoerende en van de wetgevende raad van de Straits, 1884-1889 resident-councillor in Pinang, 1889 resident in Selangor, 1893-1895 gouverneur van de Straits, 1895-1897 van de Goudkust.

redelijk vond. Hij nam den bewusten Chinesen handelaar uit Pinang mee, maar ook een aantal Maleise hoofden, deels van Sumatraanse herkomst. Op 18 februari had hij, Oleh-leh passerende, een onderhoud met Laging Tobias, die bij het het laatst door hem gedane aanbod van 100.000 gulden bleef en die toezegde de blokkade onmiddellijk op te heffen, als de schipbreukelingen werden vrijgelaten. Ook zou de radja te Koeta Radja vriendelijk ontvangen worden, indien hij daar zijn onderwerping kwam aanbieden.

Maxwell vertoefde van 19 februari tot 12 maart voor Teunom en had zowel aan boord als aan de wal voornamelijk contact met verschillende Atjehse hoofden, vooral 'Tuku Yit', die zich 'with great vehemence and bitterness against the Dutch' uitliet, 'as do all the Acheneese here, and declared the undying hatred and enmity with which the Acheneese will ever regard them. He proposed that the Acheneese will cheerfully accept the sovereignty of the Queen of England'[1]. In december was wel 300.000 dollar voor de vrijlating gevraagd, maar nu zou wegens de tuchtiging van Teunom een veel groter bedrag nodig zijn. Maar dat ging Maxwell toch te ver, hij wist uit een brief van den radja, dat de schade, door de expeditie veroorzaakt, volgens dezen maar 23.000 dollar bedroeg en Teukoe Jit kon dus de hoge eis niet volhouden. Maar hij bleef vasthouden aan zijn mening, dat de radja door geld alleen niet te paaien zou zijn. Op 9 en 10 maart ontmoette Maxwell aan de wal den radja, wien hij o.a. verklaarde, dat hij 'as a mere Nulubalang, or officer of the Sultan of Acheh has no right to make an offer of territory to any Government or to expect any Government to enter into political negotiations with him'[2]. Teungkoe Imeum zal het zijne wel gedacht hebben van deze quasi-geleerde, maar kant noch wal rakende staats- en volkenrechtelijke beweringen van Maxwell. Het zal hem toegeleken hebben, dat de vlieger opging, die hij wilde laten zien; kennelijk was deze toean niet geheel afkerig van contact tussen Singapore en Atjeh, dat zag er voor hem gunstig uit! Hij gaf, desgevraagd, schriftelijk als zijn definitieve eisen op: 1. blijvende vriendschap met de Nederlanders, nadat de assistent-resident daarvoor naar Teunom en aan de wal zal komen; 2. permanente openstelling van zijn havens en dat onder garantie van Britse zijde; 3. 400.000 dollar;

1 *Bluebook*, I, p. 68.
2 *Ibid.*, p. 77.

4. verbanning van zijn persoonlijke vijanden uit Meulaboh; 5. recht tot aankoop van een aanzienlijke partij geweren; 6. invoer van opium en nog enige punten van minder gewicht.

Maxwell antwoordde zeer voorzichtig, daar hij aan de wal 'was as completely in the power of Tuku Imam Muda as the crew of the Nisero'[1], maar zei toch, lachend, dat de radja even goed om de zon en de maan had kunnen vragen. Bij het volgende onderhoud, op het veilige dek van de Pegasus, kwam Maxwell met zijn tegenvoorstellen: 1. minstens 100.000 dollar; 2. Teukoe Jit zal namens den radja te Koeta Radja zijn onderwerping aanbieden; 3. Maxwell zal den gouverneur vragen den radja vijftig à zestig musketten en ammunitie te geven; 4. het land zal openstaan voor de handel; 5. Maxwell zal de verbanning van één bepaalden vijand uit Meulaboh aanvragen. Na veel geredeneer ging T. Imeum daar op in, maar het was dan ook het uiterste, waartoe hij te brengen was. Teukoe Jit legde in een wat later gehouden gesprek Maxwell nog eens duidelijk uit, dat de vrije handel en de verbanning van de bewuste vijanden (want hij sprak weer in het meervoud) de hoofdzaken waren. Toen Maxwell de 16de maart Oleh-leh weer passeerde, verklaarde Laging Tobias zich slechts bereid, en dat op zijn eigen verantwoordelijkheid, 150.000 dollar toe te zeggen, maar van het toegeven aan de andere eisen kon geen sprake zijn. De gouverneur liet verder weten, dat hij hoopte de ontsnapping van de schipbreukelingen te kunnen bewerken met behulp van bevriende Atjehers, onder wie de pas in onderwerping gekomen befaamde Teukoe Oemar het meeste toezegde. Maxwell leek de kans van slagen hiervan uiterst gering; zoals wij zagen, dacht Laging Tobias er niet veel anders over.

In het eindrapport over zijn zending verklaarde Maxwell aan Weld, dat het hem onmogelijk leek de vrijlating voor een som gelds alleen te verwerven. De radja had practisch het alleenverkooprecht van peper in zijn rijkje. 'The monopoly by the governing power of the whole trade of a port, however impolitic and unjust, is a policy which the Dutch more than any other European nation, have adopted and practised in their colonial possessions in the East Indies, and the Acheneese must not be judged by a higher standard than the Dutch'[2]. Maxwell, die zoals ook uit deze woorden blijkt, bepaald geen groot

1 *Bluebook*, I, p. 78.
2 *Ibid.*, p. 87.

vriend der Nederlanders was, was er (geheel ten onrechte overigens) niet van overtuigd, dat de radja werkelijk betrokken was geweest bij de aanvallen op Meulaboh; de man beweerde nl. dat het hier enkel een gerucht betrof door zijn vijanden aldaar in de wereld gebracht en het bij deze opvatting natuurlijk onbillijke sluiten van de havens ontnam hem zijn voornaamste bron van inkomsten. Het was natuurlijk ook een maatregel, die de handelaren in de Straits zeer tegen de borst ging. Teukoe Imeum kon zijn peperaanplant wel omhakken en dan de wapens actief tegen de Nederlanders opnemen. De man had in het geheel geen grief tegen den bewusten Chinesen handelaar te Pinang. Hij zag in de schipbreuk van de Nisero het hem door de Hemel geschonken middel de aandacht van de grootste Europese mogendheid in het Oosten te vestigen op het ongelijk, hem aangedaan. Maxwell achtte de ontsnapping van de schipbreukelingen vrijwel onmogelijk, hun bevrijding door een Nederlandse militaire macht uiterst moeilijk, hun vrijlating op voorwaarden, waarin de Nederlanders zouden toestemmen, heel lastig te bewerken, want 'the national pride of the Dutch and their jealousy for their prestige in the East, prevent them from accepting the idea of an English guarantee, that any terms agreed upon shall be faithfully observed by them'[1]. Enige pressie op hen van Britse zijde leek hem blijkbaar niet ongepast. 'There seem to be good reasons, irrespective of the Nisero incident, why the British Government should press the Dutch to remove restrictions upon trade, and to throw open the coast of Sumatra to free trade' en dat te meer, omdat de Nederlanders zelf verklaard hadden dat de Atjehoorlog afgelopen was! 'It would probably be quite possible for the British Government to open negotiations with the titular Sultan of Acheen (van wien de radja volgens Maxwell slechts een "officer" was) and his advisers ... with a view to arranging terms of peace between them and the Dutch'.

In een brief van 8 maart, toen Weld nog slechts Maxwell's voorlopige rapport van 1 maart, dus van vóór zijn ontmoeting met de radja, had ontvangen, had hij zijn minister al laten weten, dat 'the whole question arises out of a desire to obtain English protection, if possible, or at all events an English guarantee that there shall be free trade with Penang'[2]. De heren Weld, Maxwell en Teukoe Jit hadden elkaar wel goed begrepen.

1 *Bluebook*, I, p. 91.
2 *Ibid.*, p. 63.

Het behoeft waarlijk niet te verbazen, dat lord Granville op 29 april den Nederlandsen gezant Van Bylandt[1], onder verwijzing naar de verdragen van 1824 en 1871, die ten doel hadden 'to secure the freedom and development of trade and the maintenance of peace in these regions', Britse bemiddeling aanbood in de hoop, dat die 'will be accepted in the friendly spirit in which it is tendered'[2]. De toestand van de arme schipbreukelingen werd steeds slechter, één van hen was al gestorven, de gezanten van landen, waarvan onderdanen aan boord van de Nisero waren geweest, begonnen met klem op maatregelen aan te dringen en de publieke opinie, die zich in toenemende mate in de kranten uitsprak, eiste 'the restoration of peace, and the re-establishment of trade on a basis consistent with justice, and with the rights and legitimate expectations of all parties concerned'.

Het zal evenmin verbazen, dat reeds 9 mei Van Bylandt namens zijn regering het aanbod afsloeg; hij verklaarde bij de aanbieding van de desbetreffende nota mondeling, dat aanvaarding 'would be fatal to the prestige of the Netherlands in those regions'. In de nota werd met klem volgehouden, dat de nietbetaling van de schuld van den Chinees te Pinang wel degelijk de oorzaak van het aanhouden van de schipbreukelingen was geweest. Vrij onvoorzichtig werd ook opgemerkt, dat de Britse stelling, dat de schipbreuk aan een 'sinistre inévitable' moest worden toegeschreven, niet 'en dehors de toute discussion' was[3]. Inmenging van de Britten zou voor hen zelf hoogst schadelijke gevolgen hebben: de Atjehse radja's zouden maar Britse onderdanen behoeven aan te houden om hun zin te krijgen en dat zou ook voor andere beschaafde naties gelden: 'un acte de piraterie ou de brigandage, suivi d'un appèl à la méditation de quelqu'Etat intéressé d'une manière ou d'autre dans la chose, pourrait devenir une bonne aubaine pour les chefs de semblable tribu'. De Britse regering zou toch ook wel van mening zijn, dat 'une intervention médiatrice d'un Gouvernement

1 Ch.M.E.G. graaf van Bylandt (1818-1893) gezant (achtereenvolgens te Kopenhagen, Stockholm, Constantinopel, Berlijn en sinds 1871 tot zijn dood te Westminster).

2 *Bluebook*, II, p. 2.

3 Arriëns schreef hieromtrent al op 20 november: 'Voor zoover deze berichten strekken, komt de stranding geheel onverklaarbaar voor zoowel omdat de nabijheid der kust aldaar geheel buiten de route der schepen ligt, als omdat daar op ongeveer 1 Duitse mijl uit den wal in 13-16 vadem ankergrond is'.

civilisé autant que puissant, dans un différent entre une Puissance amie et un vassal rebelle, qui a violé le droit des gens' onaanvaardbaar was. Werkelijk, slechts van een voortgezette blokkade was heil te verwachten.

Dit antwoord was er niet toe geëigend de verhouding tot Engeland beter te maken. In een nota van 31 mei liet Granville Van Bylandt weten, dat uit de stukken, in het *Bluebook* gepubliceerd, toch wel zonneklaar bleek, dat er geen enkele reden was de stranding van de Nisero aan misdadige opzet van de bemanning toe te schrijven. Weld, zojuist in Londen aangekomen, bevestigde dat volmondig. Langere aanhouding van de bemanning achtte de regering hoogst ernstig en daarom 'calculated to impair the friendly relations between the two countries'. 'The souvereignty claimed by the Netherlands Government... carries with it... the obligation that they should not permit the continued imprisonment of innocent persons, the subjects of a friendly Power', een stelling, waartegen bezwaarlijk een steekhoudend argument kon worden ingebracht, dunkt mij, en alle Nederlandse pogingen aan die verplichting te voldoen hadden totaal gefaald. Bovendien was de scheepvaartregeling een afwijking van de geest van het tractaat van 1824[1].

Granville voelde zich wel verplicht tot deze weinig vriendelijke nota, omdat de publieke opinie zich over het lot van de schipbreukelingen hoe langer hoe meer verontrustte. De kranten besteedden er bij voortduring veel aandacht aan, inzamelingen voor de gezinnen van de ongelukkige zeelui hadden plaats, grote lichamen in de City drongen op krachtiger optreden aan en de Tory-oppositie, vooral bij monde van een der parlementsleden uit Liverpool, maakte er de Regering telkens weer verwijten over.

Ook in Nederland trok de aangelegenheid sterk de aandacht, ook daar werden gelden voor hetzelfde doel ingezameld, maar zowel in de kranten als in de Kamers maakte men zich vooral ongerust, dat de waardigheid van de staat door de regering niet voldoende zou worden gehandhaafd tegen de eisen van de Engelsen. Op 9 juni hield het antirevolutionaire kamerlid Brantsen van de Zijp[2] een interpellatie, waarbij hij er vooral op aandrong, dat men géén mediatie zou aanvaarden. Van

1 *Bluebook*, II, p. 12.

2 W.G. baron Brantsen van de Zijp (1831-1899), lid Tweede Kamer 1882-1886 en 1888-1897.

allerlei kanten kreeg hij steun in de Kamer, waarom hij bij een latere gelegenheid verklaarde blijkbaar te hebben gesproken 'uit naam der natie'[1]. Minister De Willebois verklaarde bij het debat, dat alle voorstellen van Engeland met de meeste beslistheid waren afgewezen.

Het was juist in deze dagen dat de minister van Koloniën Sprenger van Eyk[2] belangrijke voorstellen in de Tweede Kamer wist aangenomen te krijgen. Op 16 juni kwam hij met het voorstel, de begroting voor Indië met een bedrag van 1½ miljoen te verhogen ter versterking van de zeemacht in de Atjehse wateren, wat natuurlijk op de blokkade sloeg. Toen één der Kamerleden voorstelde wegens het ongebruikelijke uur de stemming tot de volgende dag uit te stellen, kwam de premier, Heemskerk[3], zijn in de Kamers nog maar weinig ervaren collega te hulp door te stellen, dat men verplicht was in Atjeh met meer energie op te treden, de souvereine rechten te handhaven en al het mogelijke te doen om de schipbreukelingen van de Nisero te bevrijden, q.q. den radja van Teunom te straffen. Na deze rede werd de voorgestelde verhoging met 45 tegen 10 stemmen aangenomen.

Het doet in dit verband eigenaardig aan, dat in de geheime zittingen van 16 en 17 juni[4] op voorstel van Sprenger van Eyk nu juist werd overgegaan tot iets wat helemaal niet op energiek optreden wijst: het beruchte stelsel van de geconcentreerde linie, dat wij het beste kennen uit de door Colenbrander[5] ons overgebrachte woorden van Snouck Hurgronje, nl. dat de troepen er door werden gebracht 'in de positie van den aan den ketting liggenden aap, die door een aantal knapen zonder veel

1 *Handelingen Tweede Kamer 1883-1884*, p. 1841.
2 Mr. J.P. Sprenger van Eyk (1842-1907), 1862-1872 ambtenaar bij de Registratie, in dat laatste jaar naar Indië als expert op belastinggebied, 1874 directeur van financiën, 1877 algemeen secretaris, 1879 raad van Indië, febr. 1884-april 1888 minister van Koloniën, 1894-1897 van Financiën, 1900-1907 directeur-generaal van de Mij, tot expl. van Staatsspoorwegen.
3 Mr. J. Heemskerk Azn. (1818-1897), o.a. minister van Binnenlandse Zaken 1866-1868, 1874-1877 en 1883-1887.
4 Geprikkeld over het doorjagen van het voorstel tot begrotingsverhoging hield het kamerlid Keuchenius kort daarna een rede, waarin hij zonder het geheim op te heffen met behulp van een Indische krant de voorstellen van den minister openlijk besprak. Deze rede is één van de felste en meest sarcastische door K tegen Sprenger van Eyk, met wien hij bij voortduring de degen kruiste, gehouden.
5 *Koloniale Geschiedenis*, III, p. 240.

gevaar voor hun welzijn tot dolwordens toe geplaagd kan worden'[1]. Gouverneur Laging Tobias had geadviseerd het militaire bestuur in Atjeh te herstellen; hij was ook een voorstander van agressief optreden, maar begrijpend, dat men daar om financiële redenen niet aan zou willen, had hij herstel van het Sultanaat aanbevolen, de geconcentreerde linie had hij slechts genoemd om haar pertinent te ontraden. Niettemin brachten financiële overwegingen Sprenger van Eyk er toe, wel het heft in Atjeh weer in handen van een militair te geven, maar verbonden aan een bot, onbruikbaar mes.

De Kamerdebatten brachten Van der Does de Willebois er toe, aan den Britsen gezant Stuart[2] te verklaren, dat het hem ook met het oog op de stemming in den lande onmogelijk was in te gaan op de Britse voorstellen tot mediatie. Maar, voegde hij daaraan toe, zodra de bemanning van de Nisero in veiligheid zou zijn, zou de kusthandel op Atjeh wijder worden geopend[3]. Een aan Van Bylandt ter mededeling aan Granville op 17 juni gezonden nota luidde in dezelfde geest: mediatie was uitgesloten, want het rijk van Atjeh bestond niet meer en er was dus

1 Colenbrander ontleent zijn bespreking van de Atjeh-politiek in deze jaren met huid en haar aan de *Encyclopaedie van Ned. Indië*, I, p. 80, eerste kolom, waar men de woorden van Snouck Hurgronje juist zo vindt. Ze zijn ontleend aan het Atjeh-Verslag, afgedrukt in Snouck's *Ambtelijke Adviezen* I, p. 62. Voorts vindt men in zijn *Verspreide Geschriften* (IV, I, p. 410) in eeen aanvankelijk onder pseudoniem Si Gam in de *Java-Bode* van 4-10 november 1899 verschenen artikelenreeks De Excursie ter Noorden Oostkust van Atjeh en hare gevolgen, de uitspraak: '... toen een doemwaardig zoogenaamd stelsel hen veroordeelde om, gelijk de aap aan den ketting, het gesar der hem omgevenden te verdragen zonder vrijheid om de plagers verder te vervolgen dan die ketting reikte...' S.H. gaat even verder voort: '... die concentratie, uitgevonden om eenen minister in plaats van ernstigen arbeid cynisch gemak te verschaffen'. Dit gaat te ver. Sprenger van Eyk was als financieel expert minister van Koloniën geworden in de tijd, waarin niet alleen de kosten van de Atjeh-oorlog het batig slot, waaraan men sinds tientallen van jaren gewend was, deden verdwijnen, maar ook was juist de suikercrisis, die het economische leven van Indië zo sterk aantastte, in mei 1884 acuut geworden. Men kan het stelsel van de geconcentreerde linie een grote fout vinden; dat deze minister, voor wien financiële overwegingen steeds van het grootste belang waren, er toe kwam, laat zich verstaan. Ik ben verplicht dezen Utrechtsen doctor honoris causa te verdedigen tegen Snouck's zijn karakter aantastende woorden.

2 Hon. William Stuart, of the barons Blantyre (1824-1896), Brits gezant te 's-Gravenhage van januari 1878 tot februari 1888.

3 *Bluebook*, III, p. 22. 'To make arrangements as soon and as far as possible, for throwing open the coasting trade in Acheen'.

geen sultan ten aanzien van wien kon worden bemiddeld; de radja van Teunom was slechts een rebellerende vazal. Het was geenszins de bedoeling geweest den gezagvoerder van de Nisero te beschuldigen van het misdrijf van 'baraterie de patron', onder welke term in het algemeen te verstaan valt bedrog van een scheepskapitein ten opzichte van reders of assuradeurs, maar soms, zoals hier wel, moedwillige schipbreuk. Echter kon men hem terecht 'une incurie ou une incapacité incroyable' verwijten[1]. En was het ook niet vreemd, dat de radja juist den kapitein had vrijgelaten?[2] De minister hoopte niets liever dan, zodra dat mogelijk zou zijn, 'de faire finalement au commerce d'Atjeh toutes les libertés possible', maar dat kon pas, als alles er tot rust was gebracht. Om te bewijzen, en dat uit Britse bron, hoe onmogelijk de vaart op Atjeh, vóór de oorlog met dat land uitbrak, was geweest, werden talrijke citaten uit de Straits Observer, daterend van de jaren 1870 en 1871, bijgevoegd. De toen in het 'vrije' Atjeh heersende anarchie en zeeroof beletten handel en scheepvaart vrijwel geheel; slechts het invoeren van Nederlands gezag kon daarin verbetering aanbrengen[3]. Nu was dat zeker niet onjuist, maar het zwakke punt in de redenering was toch wel heel duidelijk: men was nu veertien jaar verder en van Nederlandse zijde was men er nog helemaal niet in geslaagd dat gezag er te vestigen en als middel daartoe koos men nu juist het afsluiten van de havens!

Het maakt de indruk, alsof de Brits-Nederlandse verhoudingen ook op Sumatra steeds achteruit gingen. Tot dusverre hadden de Britten, telkens wanneer ze levensmiddelen enz. naar de schipbreukelingen trachtten te brengen, de Nederlandse autoriteiten daarvoor beleefd vergunning gevraagd en die vergunning was steeds hoffelijk gegeven. Natuurlijk werd ook - op 28 mei - voldaan aan het verzoek van Van Rees[4], de Gouverneur-Generaal, aan den gouverneur van de Straits het verbod van export van wapens en ammunitie naar Neder-

1 *Ibid.*, p. 27.
2 Dit is een weinig steekhoudend argument; de kapitein was slechts tijdelijk losgelaten onder bedreiging met représailles tegen de anderen, zie boven, p. 279.
3 *Bluebook*, III, p. 23-37.
4 O. van Rees (1823-1892), Indisch ambtenaar 1845-1872, laatstelijk raad van Indië, lid Tweede Kamer 1872-1873, vice-president Raad van Indië 1873-1878, lid Tweede Kamer 1878-1879, minister van Koloniën 1879, lid (1880) en voorzitter Tweede Kamer 1881-1884, Gouverneur-Generaal april 1884-september 1888.

lands-Indië met een half jaar te verlengen. Of het effectief was, valt te betwijfelen. Maar op 26 juni ging de Pegasus weer op weg naar het geblokkeerde Teunom met levensmiddelen en geneesmiddelen en nu zonder dat met de autoriteiten te Koeta Radja overleg was gepleegd. De Nederlandse consul te Singapore stelde de regering in Den Haag hiervan al de 25ste in kennis en de dag daarop protesteerde Van Bylandt, naar het heette op eigen verantwoordelijkheid, al bij lord Granville. Direct seinde deze laatste aan den Britsen consul te Koeta Radja, dat de Pegasus eerst met de Nederlandse autoriteiten aldaar overleg moest plegen.

Wat tot dat plotselinge vertrek van de Pegasus aanleiding had gegeven, werd weldra duidelijk. Men had te Singapore vernomen, dat in Teunom een cholera-epidemie was uitgebroken en dat al drie van de schipbreukelingen daaraan waren gestorven. Er was in die omstandigheden natuurlijk geen sprake van, dat de toegang tot Teunom aan de Pegasus zou worden ontzegd. In Atjeh werd het plan, de gevangenen met behulp van Teukoe Oemar te bevrijden, verder uitgewerkt. Men dacht er ook over, het zoontje van den radja in handen te krijgen om daardoor den vader te dwingen toe te geven. In Singapore dook het gerucht op, dat de gouverneur van Atjeh een prijs op het hoofd van den radja had gesteld. Toen Londense en Nederlandse kranten het overnamen, liet de regering het met verontwaardiging tegenspreken.

In Europa sleepten zich de onderhandelingen voort. Op 30 juni liet de Nederlandse regering door Van Bylandt aan Granville een boodschap overbrengen, die niet geëigend was de vriendschap te herstellen: elke Britse inmenging zou de vijandige houding van den radja maar versterken en daar had men dan nog aan toegevoegd, dat ‘sans les fiévreux et nerveux agissements de l'Administration des Straits Settlements et ses tentatives à sensations en leur faveur... les malheureux prisonniers... seraient probablement depuis longtemps déjà rendus à la liberté’[1]. Toch leek op dat ogenblik een gunstige wending in de verhoudingen reeds mogelijk. Op 28 juni had onze gezant nl. een onderhoud met sir Julian Pauncefote[2], de permanent

1 *Bluebook*, III, p. 54.

2 Sir Julian Pauncefote, sinds 1899 baron Pauncefote of Preston (1828-1902), 1874 jur. adviseur van het ministerie van Koloniën, 1882-1889 permanent undersecretary, 1889-1902 gezant te Washington.

undersecretary van Buitenlandse Zaken en de man die van Britse zijde de Nisero-kwestie behandelde. Anders dan bij vorige gesprekken toonde hij zich ditmaal volgens Van Bylandt 'zeer opgewonden tegen den radja' en verklaarde hij, dat hij 'geen anderen uitweg zag dan een gemeenschappelijk optreden van Nederland en Groot-Britannië, eene gecombineerde expeditie om dien zeeroover duchtig te straffen'[1]. De Britse regering had allerminst de bedoeling iets te doen, dat de Nederlandse kon kwetsen. Van Bylandt antwoordde, dat hem persoonlijk dat plan van samenwerking zeer aantrok, maar dat hij natuurlijk niet wist, hoe zijn regering hierover zou denken.

Dit alles konden de Kamerleden in het in de laatste noot genoemde stuk vinden. Maar in werkelijkheid was Van Bylandt helemaal niet zo onzeker over de opvatting van zijn ministerie, want het nieuwe plan ging van haar uit. Op 17 juni 1884 had de oude generaal Van Swieten[2], die in 1873-1874 bevelhebber was geweest van de zgn. Tweede Expeditie, die tot de bezetting van de 'Kraton', het verblijf van de Sultans van Atjeh, had gevoerd, aan de ministerraad geschreven, dat 'een practisch middel om het doel te bereiken zoude zijn om met Engeland in overleg te treden om gezamenlijk als geallieerden elk een gelijk getal oorlogsschepen naar Tenom te zenden om de vrijlating te eischen'[3]. Hij was van mening dat Nederlands souvereine waardigheid hierdoor niet zou worden geschaad, terwijl de eendracht en goede verstandhouding met Engeland zou worden hersteld. Van Swieten bewees de Nederlandse zaak met deze brief ongetwijfeld een grote dienst. Op de regering maakte zijn ernstige woord, dat tevens een practische uitweg bood, grote indruk. Zij was tot een dergelijke samenwerking wel bereid, maar meende daartoe met het oog op het recente Kamerdebat het initiatief niet te kunnen nemen. In dat lastige parket ried Van Bylandt, de hulp in te roepen van een tussenpersoon, lord

1 Tweede Kamerstuk 231 no. 16, van de zitting 1883-1884.

2 J. van Swieten (1807-1888), stond 1858-1862 als luitenant-generaal aan het hoofd van het Indische leger in een periode van talrijke geslaagde expedities, 1864-1866 liberaal Tweede Kamerlid, 1873 tijdelijk weer in dienst voor de expeditie in Atjeh.

3 De brief en talrijke andere stukken betrekking hebbend op de Niserokwestie worden afgedrukt in deel III van de door dr. J. Woltring voor de R.G.P. voorbereide uitgave *Bescheiden Buitenlandse Politiek*. Ik maakte van deze stukken slechts gebruik voorzover dat voor mijn doel, enige toelichting te geven op de correspondentie van Harting over de Nisero-kwestie, noodzakelijk was.

Reay, die zowel in Nederland als in Groot-Brittannië tot in de hoogste kringen uitstekend was geïntroduceerd[1]. Hij was er de geëigende man voor om aan de Britse regering te laten weten, dat een van haar uitgaand aanbod tot samenwerking de Nederlandse ministers verre van onaangenaam zou zijn. En het was natuurlijk deze boodschap, die sir Julian zo toeschietelijk maakte.

Officieel werd nog een andere poging gedaan de Nisero-zaak uit de wereld te helpen. Voor de besprekingen te Londen kreeg nl. Van Bylandt versterking door de overkomst van twee hoge koloniale ambtenaren: Pruys van der Hoeven[2], de aan Laging Tobias voorafgaande gouverneur van Atjeh, en de secretaris van het ministerie van Koloniën Van der Wyck[3]. Zij moesten er Granville van overtuigen, dat een blokkade van de *gehele* kust van Atjeh weldra een eind aan de Atjeh-oorlog zou maken: daardoor zou direct de druk op de *gehele* bevolking zo groot worden, dat ze er allereerst toe zou overgaan den lastigen radja van Teunom te dwingen de gevangen schipbreukelingen los te laten.

Het onderhoud der drie Nederlanders met lord Granville en Pauncefote had op 5 juli plaats. Aanvankelijk ging het gesprek stroef, maar het begon gemakkelijker te worden, toen

1 Mr. D.J. baron Mackay (1839-1921), was een telg van een sedert de 18de eeuw in Nederland gevestigde en hier sedert 1816 de baronnentitel voerende tak van het aloude Schotse geslacht Mackay. Zijn vader was het bekende antirevolutionaire Kamerlid (1850-1862) mr. A. baron Mackay van Ophemert en Zennewijnen, die van 1862 tot zijn dood in 1876 vicepresident van de Raad van State was en die in 1875, dus kort voor zijn dood, door het uitsterven van een oudere tak chief of the clan Mackay en Schots baron Reay was geworden. De zoon, die te Utrecht was gepromoveerd op een nog steeds van belang zijnd juridisch proefschrift *De handhaving van het Europeesch gezag en de hervorming van het regtswezen onder het bestuur van den G.G. Mr. H.W. Daendels, 1808-1811*, was van 1871 tot 1877 liberaal Kamerlid. Anders dan zijn vader keerde hij echter - na diens dood - naar Groot-Brittannië terug, waar hij zich liet naturaliseren en waar hem een belangrijke loopbaan wachtte. Hij was o.a. van 1885 tot 1890 gouverneur van Madras, van 1894 tot 1895 parlementair undersecretary van India en vele jaren president van de British Academy en van de Royal Asiatic Society. Hij bleef steeds een groot vriend van Nederland en een onderzoek naar de rol door hem gespeeld in de verhouding tussen zijn beide landen zal zeker veel interessants opleveren.

2 A. Pruys van der Hoeven (1829-1907), 1854 bestuursambtenaar, 1870 resident van de Lampongs, 1873 van Palembang, april 1881-maart 1883 (civiel)gouverneur van Atjeh, 1886-1893 raad van Indië.

3 Jhr. Mr. H. van der Wyck (1844-1900), sinds 1880 secretaris-generaal van het ministerie van Koloniën, later lid van de Raad van State.

- in schijn - de minister het initiatief nam tot een betoog, dat samenwerking tussen de beide zo bevriende naties in de Niserozaak nodig was. Ook uit naam van Derby stelde hij voor het zenden van een gemeenschappelijke missie naar den radja van Teunom, die hem duidelijk moest maken, dat, zo hij de gevangenen niet onverwijld losliet, de samenwerkende landen hem en zijn volk zouden straffen, maar dat anders zijn havens zouden worden heropend, terwijl het aanbod van 100.000 Straits-dollar van kracht bleef. Van Bylandt en zijn medewerkers bleven aandringen op het doorvoeren van de blokkade; had die haar doel bereikt, dan zouden de havens worden opengesteld. Granville betoogde, dat zo'n blokkade een daad was die onder het volkenrecht viel, zodat neutrale mogendheden de Atjehers als belligerenten en niet als rebellerende Nederlandse onderdanen zouden kunnen erkennen. Van Bylandt gaf daarop te kennen, dat hij persoonlijk samenwerking, op de wijze als Granville voorsloeg, acceptabel achtte. Hij begreep, dat op het punt van de blokkade diende te worden toegegeven[1].

Nog op dezelfde dag ontving hij van Granville een natuurlijk reeds voor het onderhoud geschreven brief, waarin gereageerd werd op de boodschap van 30 juni. Zoals te verwachten was, verkiaarde Granville zich geheel achter de ambtenaren van de Straits te stellen, hij 'had to take exception to the language used by you with reference to the British colonial authorities in your note'[2]. Eerst twee dagen later liet Derby zijn collega van Buitenlandse Zaken weten, dat hij niets verwachtte van de voorstellen vervat in de Nederlandse nota van 17 juni, want tot dusverre was Nederland machteloos gebleken 'to bring Acheen into good order'[3] en dat in scherpe tegenstelling tot het Britse optreden in Malaya, waar enerzijds de Britse marine flink optrad, maar daarna getracht werd 'to conciliate the Malay chiefs and people, with the happiest results'. Men kan de juistheid van deze opmerking slechts onderschrijven[4]. Het was dezelfde politiek, die Snouck Hurgronje acht jaar later in zijn beroemde Atjeh-rapport voorsloeg[5].

En de juistheid wordt nog duidelijker, als men ziet, hoe slecht

1 *Bluebook*, III, p. 60-62.
2 *Ibid.*, p. 62, de 'note' is die van de 30ste juni.
3 *Ibid.*, p. 63.
4 Vgl. bijv. het reeds vermelde werk van Northcote Parkinson.
5 Thans te vinden in E. GOBÉE en C. ADRIAANSE, *Ambtelijke Adviezen van C. Snouck Hurgronje*, I, 1957, p. 47-126.

de resultaten van het gemodder van de Nederlanders in Atjeh waren. Daar had men Teukoe Oemar in contact gebracht met den pro-Nederlandsen radja van Meulaboh met het oog op zijn optreden tegen den radja van Teunom. Vervolgens scheepte het bendehoofd zich in met 32 volgelingen op het oorlogsschip Benkoelen, dat hem naar een geschikte landingsplaats zou brengen. 'Met een sloep aan land gezet, overvielen zijn volgelingen plotseling de sloeproeiers, die zij op twee na allen vermoordden'[1]. Het was een truc, die Teukoe Oemar nog wel meer zou uithalen.

Er waren voldoende redenen om, nu de Britten bereid waren van hun mediatievoorstel af te zien, dat voor de Nederlandse positie in de Indische Archipel zo funest leek, dan maar de bittere pil te slikken en toe te geven op het punt van de blokkade van Teunom. In Engeland kwam de Nisero-kwestie steeds meer in de aandacht. De regering kon het zich niet permitteren terwille van de Nederlandse haar positie tegenover de oppositie te verzwakken.

Ook in Nederland bleef de Nisero-aangelegenheid veel aandacht trekken. Om slechts als voorbeeld op te geven, hoeveel één dagblad er over gaf, nemen wij de *Nieuwe Rotterdammer Courant*. In juni vindt men er twintig berichten over in, in juli tweeëntwintig, in augustus zes. Het zijn hoofdartikelen, berichten, Kamerverslagen, documenten, ingezonden stukken, ook advertenties, die laatste betrekking hebbend op het bijeenbrengen van geld voor de gezinnen van de gevangen schepelingen. Opmerkelijk is, dat men wel den radja een piratenhoofd vindt, maar dat de verontwaardiging zich toch vooral richt tegen de Engelsen, evenals dat trouwens ook in de Tweede Kamer het geval was. De regering kon dus vrezen, dat een toegeven ten aanzien van Engeland in den lande zeer kwalijk zou worden genomen. Zij had evenwel geen andere uitweg meer. Als 11 juli gezant Stuart aan de Nederlandse regering officieel het voorstel tot samenwerking overbrengt, waarover Granville en Van Bylandt het voorlopig eens geworden waren, dan tracht Van der Does de Willebois nog wel enkele verbeteringen aan te brengen en voorzover dat zuiver op woorden neer komt, is Granville ook wel bereid daaraan tegemoet te komen, maar in wezen verandert er niets meer[2].

1 HOOYER, III, p. 479.

2 Men kan hierover lezen zowel het *Bluebook* als het aangehaalde Kamerstuk 231.

Het meest critieke moment valt dan op de 31ste juli, als een tweede interpellatie-Brantsen van de Zijp plaats heeft[1]. Veel feller nog dan dat Kamerlid laat zich bij deze gelegenheid zijn liberale collega Rutgers van Rozenburg uit[2], destijds bekend om wat Van Welderen Rengers 'zijn pittige adviezen' noemt. Hij heeft het over de vernederende afloop van de Nisero-kwestie en is diep onder de indruk van schaamte en ergernis; die laatste over de dwang uitgeoefend door de Engelse regering. Hij deelt lord Granville's 'ergernis over de wispelturigheid, de halfheid, de inertie en het begoochelend optimisme waarmede de Nederlanders tien jaren lang in Atjeh zijn te werk gegaan'. Het ergste vindt hij, dat onze regering, 'na eerst eene deftige wel gemotiveerde schijnverdediging gevoerd te hebben, eensklaps rechtsomkeert gemaakt heeft en aan den loop gegaan is'. Zij heeft 'de voorwaarden aangenomen gesteld door een man, die zij zelve herhaaldelijk een rebel, een brigand, een piraat heeft genoemd'. Deze 'roover-radjah' krijgt nu een voorrecht boven alle andere Atjehse radja's: opening van zijn havens als 'premie op zee- en strandroof'[3]. Anderen drukken zich gematigder uit en de regering krijgt ook wel steun, o.a. van het bekende Kamerlid Van Houten[4]. Het Kamerlid Dijckmeester[5] stelt dan voor over te gaan tot de orde van de dag, een motie die met 35 tegen 26 stemmen wordt aangenomen; zowel onder de voor- als onder de tegenstemmers vindt men leden van alle partijen; van de Kamerleden, die aan het debat deelnamen, stemde maar één voor en dat was niet Van Houten. Van Welderen Rengers[6], die wel bij het debat aanwezig was, maar niet bij de stemming, noteert terecht, dat de interpellatie 'geen ander resultaat (had), dan dat de treurige gevolgen van de Atjehpolitiek ook voor onze buitenlandsche verhoudingen op nieuw in 't licht werden gesteld'[7].

1 Kamerverslag van 31 juli 1884, p. 1841-1854.
2 Jhr. Mr. J.W.H. Rutgers van Rozenburg (1830-1902, lid van de Tweede Kamer 1869-1892, later van de Eerste Kamer.
3 De *N.R.Ct.* vond het jammer, dat R.v.R. zo overdreef.
4 Mr. S. van Houten (1837-1930), lid Tweede Kamer 1869-1894, minister van Binnenlandse Zaken 1894-1897, lid Eerste Kamer 1904-1907.
5 Mr. H.J. Dijckmeester (1837-1891), lid Tweede Kamer 1877-1884 en 1887-1891.
6 Mr. W.J. van Welderen baron Rengers (1835-1916), lid Tweede Kamer, 1884 en 1885-1888, lid Eerste Kamer 1888-1913.
7 W.J. VAN WELDEREN RENGERS, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland*, I (1849-1891), 1948[4], p. 641.

De Nisero-kwestie wordt dan snel afgewikkeld. De Pegasus, met aan boord de nu onvermijdelijke Maxwell, verscheen reeds 31 juli voor Oleh-leh. Ze moest nog wel naar Pinang terug om diens maleise gevolg af te halen, maar op 12 augustus vertrok het schip tegelijk met het Nederlandse oorlogsschip Bromo, met aan boord de op aftreden staande gouverneur Laging Tobias, naar de Westkust van Atjeh. Men kwam een dag later voor Boebon, in de buurt van Teunom, en vijf dagen later kwam Teukoe Jit aan boord met brieven van den radja, waarin hij verklaarde, dat hij de zaak in handen stelde van Maxwell. De eis tot het loslaten van de mensen van de Nisero met de daarbij behorende toezeggingen werden hem overgebracht. Nadat aan Teukoe Jit nog een present van 10.000 dollar was geschonken, gaf de radja toe; op 3 september werd de eerste schipbreukeling, een Italiaan, aan boord gebracht, waarna op de 9de vijf en op de 10de de andere twaalf overlevenden volgden. Op die laatste dag tekende Teukoe Imeum van Teunom de verklaring van 18 artikelen weer; met hem werd evenwel nog een additioneel contract van 8 artikelen gesloten, waarbij hem werd toegezegd, dat hij nimmer verplicht zou zijn persoonlijk zijn opwachting bij den gouverneur of den assistent-resident van Meulaboh te maken; wel zou hij steeds een gemachtigde moeten zenden, als dat vereist werd; voorts zouden eventuele moeilijkheden met zijn rijkje door den gouverneur persoonlijk worden afgedaan, zijn landschap werd voor de handel geopend en zou dat blijven, zolang hij zich als vriend zou blijven gedragen. Hij ontving dus niet alleen een losgeld van 100.000 gulden, maar kwam ook in veel gunstiger condities dan de andere radja's, vooral wat handel en scheepvaart betrof.

Veel van Nederlandse bemoeienissen bemerkte de radja in de eerstvolgende jaren niet, want het stelsel van de geconcentreerde linie bracht vrijwel algehele onthouding met de daarbuiten gelegen Atjehse streken mee. De ironie van het lot wilde, dat hij enige toenadering begon te tonen, toen hij evenals enige buur-radja's in het midden van 1886 in strijd geraakte met den ook ons zo vijandigen Teukoe Oemar. Veel te betekenen had die strijd niet, want de roerige Oemar had vooreerst wel wat anders te doen dan de kwestietjes met de Westkust-radja's uit te vechten[1]. Maar toen in 1897 Van Heutsz hem uit Pidië ter

1 Snouck Hurgronje schrijft 1892 in het Atjeh-verslag (*Adviezen*, I, p. 51): 'Tegen een energiek hoofd als de radja van Teunom vermag... Teukoe Oemar weinig'.

Oostkust, verjoeg, trok hij naar de Westkust en viel Teunom binnen. Teukoe Imeum vluchtte naar Meulaboh en stelde zich daar onder de bescherming van de Nederlandse autoriteiten. Bij gelegenheid zag hij af van de voordelen, hem toegekend in 1884; op 13 december 1898 ondertekende hij de zgn. Korte Verklaring, waarbij hij o.a. toezegde alle bevelen op te volgen, hem door of namens den gouverneur gegeven. Van de verklaringen van een man als deze viel niet veel te verwachten. Als Teukoe Oemar op 11 februari 1899 gesneuveld is, wordt onze radja op 27 februari in zijn rijkje hersteld. Hij krijgt bij die gelegenheid opdracht aan een den Nederlanders vijandig bendehoofd zijn gebied te ontzeggen. Worden hem daarvoor geen geweren verstrekt, dan schrijft hij aan den assistent-resident, dat hij niets meer over die uitzetting wenst te vernemen; hij weigert ook den controleur aan boord van diens vaartuig te komen bezoeken. Maar er waait dan een andere wind in Atjeh. Hij wordt beboet met 10.000 dollar en als hij blijft volharden in zijn afwijzende houding, dan wordt op 9 januari 1901 Teunom door Nederlandse troepen bezet. Teukoe Imeum is dan door ernstige ziekte niet in staat te vluchten. Hij gedraagt zich uiterst soumis en zó beleefd, dat de boeteheffing wordt stopgezet. Kort daarop is hij gestorven.

Wat heeft nu prof. Harting[1], oud-hoogleraar in de pharmacologie en de zoölogie te Utrecht, met deze aangelegenheid te maken? Nederlands-Indië bezocht hij nooit en Kamerlid was hij nimmer! Wij kennen hem goed uit de autobiografie *Mijne Herinneringen*, die in 1961 werd uitgegeven door mevrouw dr. J.G. van Cittert-Eymers en dr. P.J. Kipp. Harting was een man van veelzijdige belangstelling, niet alleen op wetenschappelijk gebied, hoe breed dat in die tijd van mindere specialisatie ook al mocht zijn, maar bovendien op maatschappelijk. In de jaren, voorafgaande aan die van de Nisero-kwestie, hadden de gebeurtenissen in Transvaal in sterke mate zijn aandacht getrokken en zijn gemoed beroerd. Hij wilde optreden ‘op eene wijze, die zelfs door den hoogmoedigsten Engelschman niet met eenig recht als kwetsend kon worden beschouwd’[2] en ontwierp een manifest aan het Britse volk, waarin werd aange-

1 Prof. dr. P. Harting (1812-1885), van 1843 tot 1882 hoogleraar te Utrecht.
2 *Mijne Herinneringen*, p. 135.

drongen op het herstel van Transvaals onafhankelijkheid[1]. Het werd in de periode van 24 december 1880 tot 8 januari 1881 door ruim zesduizend Nederlanders ondertekend. Kort daarna, op 12 mei 1881, werd op zijn initiatief in het gebouw van Kunsten en Wetenschappen te Utrecht de Nederlandsch Zuid-Afrikaanse Vereeniging opgericht[2], wier ere-voorzitter hij werd. In het gedenkboek *Nederland-Zuid-Afrika 1881-1931* van die vereniging geeft zijn mede-oprichter, de zoveel jongere prof. De Louter[3] een bewogen verslag van Hartings rede[4]. Over Transvaal kwam Harting enige brieven aan Gladstone te schrijven, aan wien ook het bedoelde manifest was gezonden. Zijn actie voor Transvaal werd in Engeland weinig gewaardeerd. 'De Engelsche dagbladen, aanvankelijk zonder onderscheid, weigerden iets dat van ons was uitgegaan, waaronder ook een paar door mij geschreven brieven, te plaatsen. In sommige dagbladen, vooral in Daily Telegraph, werd een zeer vijandige, zelfs dreigende toon aangeslagen, in andere werd met het kleine Holland de spot gedreven'[5]. Het is uit deze actie ook, dat Hartings bemoeienis met de Nisero-kwestie voorkomt en dat Gladstone daarin een zwijgende rol vervult. Het hoe wordt door Harting zelf verteld:

De Nisero-zaak[6]

Nu de spanning waarin deze jammerlijke zaak mij gehouden heeft, begint te wijken, wil ik haar aan het papier vertrouwen, ten einde te voorkomen dat na mijn overlijden zich daaromtrent verkeerde geruchten verbreiden.

Dat dit geval mij zeer verontrust en verscheidene slapelooze

1 Bijlage I. Vgl. voor de beroering in Nederland over de Transvaalkwestie o.a.: *Nederland-Zuid-Afrika. Gedenkboek uitgegeven door de Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereeniging, bij gelegenheid van haar vijftig-jarig bestaan, 1881-1931*, 1931, p. 85-97.
2 Bevat het archief van deze vereniging hieromtrent voldoende materiaal, dan is het mijn voornemen daarover nog iets te publiceren.
3 Prof. dr. J. de Louter (1847-1932), 1877-1879 hoogleraar te Amsterdam o.a. in staatsrecht, 1879-1912 te Utrecht o.a. in staatsrecht en volkenrecht, 1913-1919 alleen in het laatste.
4 Bijlage II.
5 *Mijne Herinneringen*, p. 138.
6 Universiteitsmuseum te Utrecht, Harting-Archief B 13 H 9.2, evenals de bijlagen III-XVI.

nachten gekost heeft, erken ik gaarne. De reden hiervan was dat ik in het drijven van sommige engelschen in het parlement en daarbuiten om ons vaderland aansprakelijk te stellen voor het gebeurde, duidelijk eene wraakneming meende te zien voor het aandeel dat wij Hollanders aan de vrijmaking der Transvaal hebben gehad en voor de goede ontvangst der deputatie hier te lande. Ofschoon ik getracht had door mijn schrijven aan den heer Willink[1] den slechten indruk dien het Patrimonium-feest[2] had teweeg gebracht zooveel mogelijk wegtenemen, was toch blijkbaar een angel blijven zitten, en deed het menigen Engelschman goed nog eens zijn haat tegen de damned Dutch te kunnen bot vieren. Vandaar de heftigheid van sommige parlementsleden en dagbladschrijvers die gretig van deze welkome gelegenheid gebruik maakten om, onder den schijn van louter philanthropische bezorgdheid voor het lot der ongelukkige schipbreukelingen, ons het vroeger en het pas gebeurde willen betaald zetten. Daardoor werd ook het gevoel mijner eigene verantwoordelijkheid pijnlijk getroffen. Ik moest mijzelven wel afvragen: zal mijn eigen vaderland ook ernstig in zijne koloniale belangen getroffen worden, voor een deel als gevolg eener handeling die van mij is uitgegaan?

Nimmer heb ik zoo duidelijk gevoeld dat de verantwoordelijkheid voor de gevolgen onzer daden zich niet beperkt tot de naaste toekomst, maar zich ook uitstrekt over volgende jaren, waarin onvoorziene gebeurtenissen kunnen plaats grijpen, die geheel aan onze eigene controle ontsnappen en toch met het vroeger gebeurde in min of meer oorzakelijk verband staan. Ik overwoog derhalve wat ik van mijne zijde misschien verplicht was in dezen stand der zaak te doen en kwam tot het besluit dat de eenige wijze waarop ik hopen kon medetewerken tot eene bevredigende oplossing van het zeer moeilijke vraagstuk

1 Niet onwaarschijnlijk J. Willink (1831-1896), fabrikant te Winterswijk, een man met grote sociale belangstelling, lid Tweede Kamer 1886-1888.

2 Paul Kruger, generaal Smit en ds. S.J. du Toit werden 11 maart 1884 ontvangen door het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium in het gebouw Plancius te Amsterdam. De feestrede hield daar dr. A. Kuyper, die de strijd van Transvaal met 'het machtige Albion' roemde. Aan Kruger werden een vlag met borduurwerk van mevr. Kuyper, het erelidmaatschap en een album met de namen van de leden aangeboden. Onder de aanwezigen was ook ds. F. Lion Cachet. Te Rotterdam werd het Transvaalse driemanschap op overeenkomstige wijze ontvangen. Vgl. R. HAGOORT, *Patrimonium (Vaderlijk Erfdeel), Gedenkboek bij het gouden jubileum*, 1927, p. 255-267.

dat de beide gouvernementen reeds ernstig bezig hield, bestond in het schrijven van een vertrouwelijken brief aan Gladstone, met wien ik drie jaren vroeger reeds in correspondentie had gestaan. Zulk een brief[1], in gemoedelijken toon geschreven, kon, indien ik mij van Gladstone's karakter een juist denkbeeld had gemaakt, niet anders dan medewerken tot vermindering der spanning, die, blijkens het door onzen ambassadeur Graaf van Bylandt aan den minister van buitenlandsche zaken gezonden en in de dagbladen gedrukte verslag van eene conferentie met Lord Granville, reeds tot eene bedenkelijke hoogte geklommen was[2]. Tevens meende ik in het laatste gedeelte van dit verslag reeds de voorteekenen te zien eener zwakheid, die zich door het wenkbrauwen-fronsen van den Lord vrees had laten aanjagen en niet schroomde dit aan het publiek medetedeelen. Dat vooral kwam mij een zeer bedenkelijk verschijnsel voor en deed mij twijfelen of de verdediging onzer belangen wel aan krachtige handen was toevertrouwd.

Ten einde echter de zekerheid te hebben dat mijn brief in elk geval niet schaden zoude aan eene gewenschte oplossing der questie, zond ik het opstel aan mijn vriend, Mr. P.F. Hubrecht[3], secretaris generaal, om het aan zijn oordeel en tevens, indien hij het noodig oordeelde, aan dat van anderen te onderwerpen, mits onder voorwaarde van stipte geheimhouding. Hij vroeg mij per telegraaf of ik er tegen had de memorie, zooals hij het stuk euphemistisch noemde, aan het oordeel van den ministerraad, die den volgenden dag vergaderde, te onderwerpen. Ik antwoordde natuurlijk dat ik voor mij daar geen bezwaar tegen had. Maar toen ik den volgenden dag het opstel van den Heer Hubrecht terug ontving, was daarbij alleen gevoegd een in potlood geschreven briefje van den Heer Heemskerk[4], die

1 Bijlage III.
2 Bedoeld is de nota van 29 april en het daaropgevolgde onderhoud van 9 mei.
3 Mr. P.F. Hubrecht (1829-1902), sinds 1869 secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, 1891-1902 lid van de Raad van State. Hubrechts zoon dr. A.A.W. Hubrecht (1853-1915) was Hartings leerling en opvolger. Zijne Excellentie dr. J.B. Hubrecht deelde mij mede, dat in het familie-archief-Hubrecht geen stukken voorkomen, betrekking hebbend op deze aangelegenheid.
4 Deze mededeling maakt de indruk, alsof de minister van Binnenlandse zaken ook zijn collega's van Buitenlandse Zaken en Koloniën niet op de hoogte bracht met Hartings initiatief. Dat zou op een zeker tekort aan samenwerking wijzen. Geheel zeker, dat de indruk juist is, ben ik niet. Het bedoelde briefje ontbreekt.

geen reden gezien had om er den ministerraad mede te moeien, maar in het verzenden van den brief aan Gladstone geenerlei bezwaar zag. De heer Hubrecht voegde bij zijn brief[1] nog een brief ter introductie bij Lord Reay (Baron Mackay), het verzoek behelzende om voor de zekere toezending van mijn brief aan Gladstone zorg te willen dragen. Ik had om zulk een introductie niet gevraagd, maar meende toch, ofschoon de heer Hubrecht mij daarin volkomen vrijheid liet, van deze, naar het mij voorkwam, uitmuntende gelegenheid gebruik te moeten maken om, geheel buiten anderen om, mijn vertrouwelijken brief in handen van Gladstone te spelen. Het opstel werd derhalve dadelijk gecopieerd en met de begeleidende brieven van den Heer Hubrecht en van mij aan het adres van Lord Reay verzonden. Twee dagen later ontving ik van Lord Reay een brief[2], waarin hij weigerde zich met de verzending te belasten, voor reden aangevende dat hij 1° dergelijke zaken niet met Gladstone maar met Lord Granville moesten behandeld worden, hetgeen ik trouwens zeer goed wist maar juist vermijden wilde, en 2° dat mijne in den brief bevatte beschuldiging van de kooplieden der Straits Settlements, als zouden deze in de opening der havens van Tenom voor den vrijen handel hun voordeel zoeken, een slechten indruk zou maken. Deze laatste reden verwonderde mij ten hoogste. Ik begreep echter dat van die zijde niets te verwachten was. Ten einde echter zeker te zijn van niets van mijn zijde verzuimd te hebben of op lichtvaardige wijze in het rad der diplomatie te hebben ingegrepen, zond ik den brief nogmaals aan den Heer Hubrecht met verzoek, dezen met den daarbij gevoegden brief van Lord Reay aan den minister van buitenlandsche zaken te laten lezen en Z. Exc. te vragen of hij de rechtstreeksche verzending door mij aan Gladstone raadzaam oordeelde. Z. Exc. en evenzoo nu ook de Heer Heemskerk oordeelden dat na den brief van Lord Reay, die personen en toestanden te Londen beter kende dan wij hier, niet raadzaam[3], en zoo vroeg ik mijn brief aan Lord Reay terug[4] en besloot dien

1 Bijlage IV. Deze brief is deels eveneens afgedrukt als bijlage XXXVII van *Mijne Herinneringen*. Ten onrechte wordt aldaar (p. 135, noot 2) gesuggereerd, dat hij betrekking heeft op een memorie aangaande Transvaal. Het slot van bijlage XXXVII heeft betrekking op iets anders.

2 Bijlage V.

3 Bijlagen VI en VII.

4 Harting drukt zich hier wat kort en niet geheel juist uit. Hij doelt hier op een ontwerp voor een tweede brief aan lord Reay (bijlage VIII), waarop Hubrecht 27 juni reageerde (bijlage IX). Lord Reay bedankt met een briefje van 28 juni (bijlage X). Hubrecht aan Harting, 30 juni (bijlage XI), geeft enige bijzonderheden.

brief vooreerst te laten liggen, waarover Z. Exc. van buitenlandsche zaken mij, met eenige complimenten, zijne 'joie' liet betuigen. Intusschen waren de heeren Pruys van der Hoeven en v.d. Wyck naar Londen vertrokken tot steun van onzen bevreesden ambassadeur. Ik hoopte dan ook dat de zaak nu in krachtiger handen zoude zijn en dat het Lord Granville duidelijk zoude worden gemaakt dat Nederland onmogelijk, zonder zijn prestige als koloniale mogendheid te verliezen, de eischen van den Tenomschen zeeroover, die Granville zelf extravagant had genoemd, kon aannemen. Juist door het dralen van het engelsch gouvernement in het ontzeggen van allen steun aan het streven harer onderdanen in de Straits Settlements om de havens van Tenom te doen openen, werd de Radja versterkt in zijne weigering om de schipbreukelingen voor het ruime aangeboden losgeld vrij te geven. Men behoefde hem slechts te overtuigen dat hij in zijn eisch in geen geval door Engeland zoude ondersteund worden, en men kon verzekerd zijn dat hij, zoo als men zegt, eieren voor zijn geld zoude kiezen. Nederland, dat zich reeds bereid had verklaard het losgeld te betalen, ook nog te dwingen tot het prijs geven van een deel zijner souvereine rechten, was eene onwaardige handeling, kwalijk strokende met de betuigingen van vriendschappelijke gezindheid jegens ons en bovendien een gevaarlijk antecedent voor Engeland zelf in zijne verhouding tegenover de vele kleine kuststaatjes die sedert overoude tijden zich aan zeerooverij hadden schuldig gemaakt. Werkelijk hield ik het voor bijna onmogelijk dat Granville niet eindigen zou met dit zelf intezien, mits onze regeering standvastig bij hare weigering op dit punt volhardde. Alleen het herhaald verbreken der blokkade door den Pegasus, onder het menschlievend voorwendsel van den gevangenen voedsel te brengen, kon verdenking baren. En werkelijk, het voor onmogelijk gehoudene bleek tegenover eene zwakke regeering als de onze mogelijk te zijn! Het telegram, dat het bericht bracht, dat Lord Fitz Maurice[1] in het parlement had medegedeeld dat Nederland aan de eischen van den radja had toegegeven, trof mij en allen in den lande die nog eenig gevoel voor de eer onzer natie hadden, als een donderslag. Wel is waar zoude eene

1 Lord Edmond (Petty) Fitzmaurice der markiezen van Lansdowne, M.P. 1868-1885, Parliamentary undersecretary of Foreign Affairs 1882-1885 en 1905-1908. Sinds 1906 baron Fitzmaurice.

gemeenschappelijke demonstratie getuigen van de eensgezindheid der beide naties, maar wie zag niet dadelijk in dat dit niet anders was dan hetgeen men in het gemeene leven noemt: een doekje voor het bloeden, het vergulden der pil. En gesteld zelfs dat eene gemeenschappelijke expeditie noodig bleek, wie zou haar aanvoeren? Zouden onze Nederlandsche officieren in een land dat, krachtens de tractaten onder de suprematie van hun vaderland staat, aan een Engelsch hoofdofficier moeten gehoorzamen, of zoude het omgekeerde het geval zijn? Een gewichtige vraag voorwaar voor de eer van ons vaderland. Het bleek tot dus ver niet dat daaromtrent iets gestipuleerd is. Trouwens de beide regeeringen zouden wel inzien dat zulk een bedreiging louter een wassen neus is; de radja en zijn bondgenooten in de Straits Settlements hebben hun zin gekregen, en er bestaat nu geen enkele reden meer waarom de zeeroover zijne gevangenen niet inwisselen zoude tegen baar geld.

Nog denzelfden dag, waarop dit noodlottig bericht ontvangen was, schreef ik aan den Heer Hubrecht een kort briefje tot luchtgeving aan mijne verontwaardiging, dien heer vrijlatende het desverkiezende aan den lafhartigen minister van buitenlandsche zaken medetedeelen[1]. De Heer Hubrecht had intusschen gelegenheid gehad zijnen te 's Hage teruggekeerden zwager, Pruys van der Hoeven, die bij de onderhandelingen te Londen was tegenwoordig geweest, te spreken, en schreef[2] mij per omgaande dat hij wel is waar mijne verontwaardiging volkomen gerechtvaardigd achtte, maar toch raadde de publicatie der officieele stukken, die men eerstdaags te gemoet kon zien, aftewachten alvorens een bepaald oordeel te vellen. Ik had deze echter niet afgewacht[3], maar onmiddellijk na het ontvangen bericht mijn sedert ruim een maand gereed liggenden brief aan Gladstone, vergezeld van een anderen[4], die blijk geeft van mijn geprikkelden toestand, aan zijn adres verzonden. Ik achtte het echter niet noodig daarvan aan den Heer Hubrecht noch aan iemand anders kennis te geven. Alleen Gladstone moest weten, dat niet alle Hollanders zoo lafhartig waren als onze minister van buitenlandsche zaken. Toen ik twee dagen later de in het Handelsblad gepubliceerde officieele brieven ont-

1 Bijlage XII.
2 Bijlage XIII.
3 Hier begaat Harting een ernstige fout; de remmen werkten bij den bejaarden man niet voldoende meer.
4 Bijlage XIV.

ving, klom mijne verontwaardiging nog, omdat ik daaruit zag dat, althans in officieele bescheiden, noch door Granville, noch door den engelschen ambassadeur, Mr. Stuart, eenige ongeoorloofde pressie was uitgeoefend, en dat onze minister, geheel tegen beter weten in, zooals eene vergelijking zijner beide brieven leerde, eenvoudig had toegegeven. Dit bracht mij er toe mijnen laatsten brief aan Gladstone dadelijk te doen volgen door een anderen[1], waarin ik hem vergeving verzocht voor mijn al te heftigen toon in den vorigen aangeslagen en tevens erkende dat indien er eene fout begaan was deze fout niet in de eerste plaats aan de engelsche regeering kon geweten worden. Tot zoover gaat mijn aandeel aan deze voor ons vaderland zeer treurige zaak. Heden (31 Juli) zal weder in de tweede kamer eene Nisero-interpellatie plaats hebben. Hoedanig zal de houding onzer afgevaardigden zijn? Zullen zij bevestigen wat ik aan Gladstone schreef, dat er in ons land nog mannen zijn, die zich liever zouden laten verpletteren dan zijn eer prijs te geven? Ik hoop het, zoo niet, dan: fuit Ilium.

3 Augustus. - Neen, niets daarvan! De heeren Brantsen van de Zijp en Rutgers van Roosenburg, vooral de laatste, leverden eene min of meer scherpe kritiek van de handelingen des ministers van Buitenlandsche Zaken; de overige afgevaardigden zwegen of spraken in vergoelijkenden zin; er waren zelfs, die meenden, dat wij er nog tamelijk wèl waren afgekomen. Van vaderlandslievende verontwaardiging over de ons door Granville opgelegde vernedering bleek niets. Zouden sommigen haar niet gevoeld, anderen, die haar wel voelden, gemeend hebben dat men haar niet moest toonen; de engelschen mochten eens boos worden; Granville nogmaals de wenkbrauwen fronsen, en dat het ten slotte het verstandigst was ‘à mauvais jeu bonne mine’ te maken? Ik zelf trouwens geloof dit ook, al zoude ik ook, ten opzichte der opheffing van de blokkade ten gevalle van de engelsche kooplieden te Singapore geneigd zijn uitteroepen met onzen van Speyk: dat nooit, dan liever in de lucht! Diezelfde geest van ultra-voorzichtigheid bezielt trouwens de geheele pers, vooral de groote bladen. Men keurt dit en dat af, betreurt onze toegeeflijkheid in sommige opzichten, maar durft blijkbaar de dingen niet bij hun naam noemen. Alleen sommige kleine bladen, zooals de N. Amersfoortsche Courant van gister, doen zulks. Ik vind in dit artikel de reflex van sommige mijner

1 Bijlage XV.

particuliere gesprekken, maar ken den schrijver volstrekt niet. Ik zelf heb besloten, zooals ik den heer Hubrecht schreef, der kat de bel niet aan te doen. Ik wil geen nieuwe verantwoordelijkheid op mij nemen. Thans missen wij Vreede[1]. Hoe zoude zijn oog getinteld hebben van verontwaardiging over de ons vaderland aangedane vernedering, en in hoe krachtige bewoordingen, onder aanhaling onzer oude staatslieden, zoude hij aan die verontwaardiging openlijk lucht hebben gegeven!

Maar zijn onze tegenwoordige staatslieden, onze minister van Buitenlandsche Zaken, v.d. Does de Willebois, onze ambassadeur, graaf van Bylandt en zijne bijstanders, de heeren Pruys v.d. Hoeven en v.d. Wyck, dan zoo ver achter hun plicht gebleven? Ik geloof het niet. Integendeel, de 41 stukken der officieele correspondentie[2] getuigen van veel talent en ijverigen wil tot afwending eener voor ons land onrechtvaardige en vernederende oplossing[3]. Toch zijn zij slechts voor een klein deel daarin geslaagd. Het spel was uitmuntend opgezet, is verder goed en talentvol voortgespeeld, en toch zijn zij eindelijk mat gezet, vooral omdat hun tegenpartij van den aanvang af een paar stukken meer had of ook wel zich gerechtigd achtte van tijd tot tijd met een raadsheer te springen als een paard en een paard te doen loopen als een raadsheer. Tegenover de taaie koppigheid van Lord Granville, gerugsteund door het parlement en het engelsche publiek, dat zich niet begrijpen kan dat Engelschen in quaesties van Volkenrecht niet een schreefje voor moeten hebben bij andere naties, dat nog altijd pocht op Palmerstons uitspraak dat tegenwoordig het ‘civis brittannicus sum’ evenveel beteekent als eertijds het ‘civis romanus sum’, was de volharding onzer tegenwoordige staatslieden, kwalijk gesteund door een door partijtwisten verdeeld en onmachtig volk, niet bestand. Toch zoude ik zeer wenschen, dat die correspondentie in alle hoofdtalen van Europa gedrukt en, met de noodige toevoegingen, ter opheldering, ruim verspreid werd, opdat alle

1 Prof. mr. G.W. Vreede (1809-1880), hoogleraar natuur-, staats-, straf- en volkenrecht te Utrecht. Hij had zich herhaaldelijk vnl. in het *Utrechtsch Dagblad* gekeerd tegen de angstige voorzichtigheid van onze ministers van Buitenlandse Zaken. Een levendige beschouwing over dezen conservatieven, ook bij de studenten zeer gezienen hoogleraar in: *De Utrechtsche Universiteit 1636-1936*, II, p. 117-119.

2 Bescheiden van de Tweede Kamer, zitting 1883-1884, stuk 231.

3 Harting heeft nu dus zeer wel begrepen, dat hij met zijn aanvankelijk oordeel te snel was geweest, hij geeft nu een even eenzijdige nieuwe visie. Hij schijnt niet in te zien, hoe zwak wij in de Nisero-kwestie stonden.

eerlijke lieden een oordeel kunnen uitspreken. De Niseroquaestie zal in het Jus Gentium eene zekere vermaardheid verkrijgen en in de debating-clubs der toekomst een geliefd onderwerp worden[1]. In de N. Rott. Courant van 16 Aug. verscheen een vrij uitvoerig, zeer goed geschreven artikel van den heer H.I. van Oordt[2], ten betooge dat Engeland van 1813 af, herhaaldelijk op onze door tractaten gewaarborgde rechten in den Oost-indischen archipel inbreuk heeft gemaakt en dat wij telkens toegegeven hebben, ook daar waar het recht ontegenzeggelijk op onze zijde was. Dat is ook nu weder geschied. Ik zou wenschen dat aan dit artikel eene ruime verspreiding werd gegeven. Onze tegenwoordige regeering zal echter daartoe niet willen of, juister gezegd, niet durven medewerken. Het ontbreekt haar daartoe aan moed, aan vastheid van overtuiging. Zij heeft in deze zaak, gedreven door haar ook in andere opzichten getoonden zin voor schikken en plooyen, eene uitmuntende gelegenheid laten voorbijgaan om zich aan het hoofd der natie te plaatsen en achting en eerbied ook aan hare binnenlandsche bestrijders inteboezemen. Men gehoorzaamt ongaarne aan zwakken en lafhartigen. Tot dusver heb ik geen bericht ontvangen of mijne brieven werkelijk Gladstone bereikt hebben. Trouwens ik verwacht dat ook niet. Boven elken brief staat ‘private and confidential’. Waarom zouden zij niet eenvoudig in de snippermand zijn geworpen, als afkomstig van een particulier die zich met officieele zaken niet te moeien heeft!

22 Aug. Een telegram uit Oost-Indië meldt, dat aan den radja, namens beide gouvernementen de eisch tot in vrijheid stelling der gevangen schipbreukelingen is medegedeeld, onder bedreiging van straf, uitgeoefend door de vereenigde gouvernementen. Van eene toezegging der openstelling zijner havens, wordt in het telegram geen gewag gemaakt. Zoude deze vernedering ons bespaard blijven?

24 Aug. Heden ontving ik een gister geschreven brief van den privaten secretaris van Gladstone, het bericht bevattende,

1 De beroering over de Nisero-kwestie is vrij snel gezakt. Ze verdient zeker een uitvoeriger behandeling dan hier in de inleiding werd gegeven, als fraai voorbeeld van een volkenrechtelijke aangelegenheid, waarbij Nederland was betrokken.

2 Ten rechte H.L. van Oordt (geb. 1857), officier der artillerie, in 1917 gepensionneerd als luitenant-generaal. Het artikel werd wel geschreven naar aanleiding van de Nisero-kwestie, maar heeft betrekking op de verhouding in de Indische Archipel tussen Nederland en Groot-Brittannië in de jaren 1814-1884. Het is voor de Nisero-zaak van geen belang.

dat mijne brieven ontvangen zijn en aan de Foreign Secretary zijn toegezonden[1]. Daar ik het laatste niet gevraagd had, meen ik daaruit te mogen besluiten dat Gladstone het nuttig geoordeeld heeft voor Lord Granville die brieven te lezen. Dan weet deze dat er in ons land althans eenigen zijn, die het wagen de dingen bij hun naam te noemen, en die Holland nog niet als een afhankelijke vazal van Engeland beschouwen. Misschien oordeelt de Engelsche minister, die pas ondervonden heeft dat andere machtige naties ook een eigen wil hebben en zich dien niet door Engeland laten voorschrijven[2], dat zelfs het kleine Holland nog wel genoeg consideratie verdient om het niet geheel in de armen zijner tegenstanders te werpen, wanneer er een oorlog om het koloniaal bezit uitbreekt. Hollanders zijn in elk geval gemakkelijker buren dan franschen of duitschers.

17 Sept. Een telegram bericht dat de schipbreukelingen door den radja zijn in vrijheid gesteld en dat hij zich aan het Nederlandsche gezag onderworpen heeft.

19 Nov. De berichten, heden uit Oost-Indië ontvangen, bevestigen den voor ons vaderland gelukkigen afloop der Niserozaak. Geenerlei onteerende toezeggingen zijn aan den Radja gedaan.

Onterend, neen, dat is misschien een te sterke term voor wat Harting op het ogenblik waarop hij zijn uiteenzetting afsloot nog niet wist: het toegeven aan de (volgens de Engelsen) belangrijkste eisen van den radja. Eervol was de wijze, waarop men de schipbreukelingen vrij kreeg, zeker niet. Maar het nieteervolle ligt niet aan het toegeven aan de Britse eis tot het openstellen van de havens van het rijkje Teunom, doch in de slappe

1 Bijlage XVI. De secretaris van het Public Record Office gaf zich de moeite voor mij na te gaan, wat verder met de brieven aan Gladstone kan zijn gebeurd. Noch in de Granville Papers (P.R.O. 30/29/156 en 128), noch in de Foreign Office Records (F.O. 37/657, 659, 697, 698), noch in de Registers of the Foreign Office (Ind. 22993) werd iets gevonden. In miss A. Ramms uitgave van *Gladstone's Political Correspondence* worden ze niet genoemd. Ik vrees dat Hartings brieven aan Gladstone inderdaad terecht kwamen in de snippermand en wel in die van Stone Park, lord Granville's countyseat.

2 Dit kan slaan zowel op het optreden der Russen in Centraal-Azië, waar zij Merw bezetten, 'la clef de la route des Indes' (BAUMONT, *l'Essor industriel et l'impérialisme colonial*, p. 109) als op de annexatie van Zuid-West-Afrika door Duitsland in augustus 1884.

houding, die men bij voortduring in de Atjeh-oorlog betoonde. Men was door de verdragen verplicht te komen tot een openstellen der havens en het Britse protest tegen het gesloten houden daarvan was niet meer dan begrijpelijk. Met enige inspanning had men de Atjeh-oorlog tot een goed einde kunnen brengen, toen Van der Heyden zijn grote successen behaalde en indien men daarop een politiek had doen volgen, waardoor de Atjehse hoofden de voordelen van de Pax Neerlandica hadden ingezien. Maar eerst een Snouck Hurgronje begreep, dat dat de juiste weg was en daarbij volgde hij het voorbeeld, door de Britten lang voor de stranding van de Nisero in Malaya gegeven.

Vermoedelijk heeft Harting op diezelfde 19 november 1884 zijn relaas afgesloten. Het laat ons zien, hoe een emotioneel geleerde op de gebeurtenissen reageerde. En al deed hij er zeker niet verstandig aan de diplomatieke onderhandelingen te doorkruisen, men zal zich toch zijn verontwaardiging kunnen voorstellen. Hij was te zeer overtuigd van zijn eigen belangrijkheid en te weinig bekend met het leven buiten de universiteit om zijn land een dienst te kunnen bewijzen van hetzelfde kaliber als die van Van Swieten en lord Reay. De hier gepubliceerde uiteenzetting en correspondentie tonen ons, hoe een Nederlandse intellectueel een tachtig jaar geleden, in hoofdzaak afgaande op krantenberichten, reageerde op een destijds ons volk sterk beroerende aangelegenheid[1].

Bijlagen

I. Door Harting opgesteld manifest aan het Britse volk. December 1880[2].

To the People of England!

It is with deep interest that we, the undersigned Dutch citizens have followed the course of recent events concerning the people of Transvaal, who are by descent of our own flesh and blood,

1 Een woord van dank aan mijn medewerkers voor de moeite, die zij zich voor deze publicatie hebben gegeven, mr. J. Kerbosch en de heren H.K. s'Jacob en G.J. Schutte, beiden hist. cand.

2 Overgenomen uit: *Nederland-Zuid-Afrika. Gedenkboek 1881-1931*, p. 2, 3.

and we may not suppress the feeling of amazement and regret, which came upon us when the late Government of England[1] resolved to deprive the people of the Transvaal of their independence and to incorporate their community with the British Crown.

It would be futile here to dwell upon the nature of our amazement and regret in this matter. Already many of yourselves - notably your present Prime minister Mr. Gladstone -have issued their energetic protest against the Transvaal-annexation as an act both unjust and unpolitic. Yet did the people of the Transvaal cherish the hope - assuredly not quite unreasonably - that the wrong inflicted upon them would be ultimately redressed. But now that all the expectations of these people have been baffled, their patience at last has given way and in despair they have taken up arms.

Much as we deplore this fact in itself, we are not at a loss to account for it. For, are not their forefathers ours? Are they not of the men who struggled through eighty weary years for the maintenance of their national independence? And should the spirit of their fathers have become extinguished in them? No, Britons! You are a free people yourselves, cannot but sympathise with a community, however comparatively insignificant, which your own powerful Government may indeed scatter, may even exterminate, but which never will suffer itself to be entirely subdued.

It is on these considerations that we venture to issue our appeal direct to the sentiment of British fairness. The people of England will not submit to the dishonour which must inevitably follow a conflict both unequal and iniquitious with one of the weakest communities, strife with a people that demands nothing more than to live in peace and quiet under laws of their own framing, whilst tilling the soil which is theirs, acquired under peril and by care.

We yet entertain the hope that this our appeal will not be entirely disregarded. We are still inclined to believe that the mighty voice of public opinion will lend such support to the present Government of England as will enable her Majesty's Ministers to undo an act of illiberality which a Cabinet of known liberal sentiments would never have approbed or carried out.

1 Het ministerie Disraeli (Beaconsfield) 1874-1880.

II. De Louter over de rede van Harting bij de oprichting van de Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereeniging. 12 Mei 1881[1].

... Met ingehouden adem luister ik wederom naar Harting's diepe en bewogen stem, als hij eenige maanden later een talrijke schare landgenooten aan verleden en toekomst van eigen vaderland herinnert en, ofschoon gebukt door huiselijke en onherstelbare rampen[2], allen opwekt met inspanning van alle vreedzame krachten als één man pal te staan voor herstel van onrecht en volledige erkenning van nationale zelfstandigheid van eigen nakroost; vervolgens een duurzamen zedelijken band te vlechten tusschen beide stamverwante takken van den Dietschen stam door de stichting eener Nederlandsch-Zuid-Afrikaanse Vereeniging...

III. Harting aan Gladstone. Amersfoort, 13 juni 1884[3]

Monsieur le Ministre!

Permettez moi de vous adresser cette lettre toute confidentielle. Vous et moi, nous sommes à peu près du même age[4], et depuis tantôt quarante années j'ai suivi votre carrière politique avec un très grand intéret et la plus vive sympathie, bien que n'ayant moi-même aucun gout pour la politique active et que ma vie soit presque uniquement passée en études et recherches scientifiques, ce qui n'empêche cependant pas que

1 Overgenomen uit: *Nederland-Zuid-Afrika. Gedenkboek... 1881-1931*, p. 4.

2 De twee dochters van Harting stierven in deze tijd kort na elkander: Jeanette (geb. 1838) op 16 december 1881 en Hester Adriana (geb. 1847), op 16 maart 1882. De bedoelde vergadering werd echter reeds 12 mei 1881 gehouden. Reeds voor die datum was gestorven een vierjarige kleinzoon, terwijl Hartings vriend en oud-leerling dr. Menalda van Schouwenburg, directeur van de H.B.S. te Amersfoort, om met wien samen te werken hij zich te Amersfoort gevestigd had, weer na die datum stierf (*Mijne Herinneringen*, p. 124: 'Zijn dood was voor mij een groot verlies. Het was alsof mij een zoon ontvallen was'). Harting schreef over deze tijd (*ibid.*, p. 125): 'Mijne gezondheid liet in die jaren dikwijls veel te wensen over, en mijn werkkracht verminderde. Herhaalde duizelingen dwongen mij van het gebruik van het mikroskoop af te zien'. Men bedenke, dat De Louter als zeer oud man een halve eeuw later schreef.

3 Door Harting voorzien van de aanduiding: *Private and confidential*. Adres: *Au très Honorable Mr. Gladstone M.P.*, *Prime Minister*, *London W.E.*

4 W.E. Gladstone (1809-1898) was drie jaar ouder dan Harting.

tout ce qui regarde le véritable progrès de l'humanité en général ne m'intéresse au plus haut degré. Or j'ai vu en vous un réformateur, un regénérateur de la politique, cherchant sa base véritable dans la morale, surtout dans la justice et l'équité. C'est pour cela que je vous ai depuis longtemps voué toute ma considération. Lorsqu'en Décembre 1880 l'insurrection au Transvaal éclata et que j'adressai à cette occasion une supplique au peuple anglais[1], mon espérance était surtout fondée en vous, et cette esperance n'a pas été trompée. Bien au contraire. Grace à vous et à Lord Derby, les deux races blanches dont les descendants peuplent aujourd'hui l'Afrique méridionale peuvent continuer à progresser lentement en s'amalgamant de plus en plus en y répandant la civilisation et ses bienfaits.

Ce résultat heureux me donne aussi l'espoir que mon intervention parfaitement désinteressée dans une affaire qui regarde surtout ma propre patrie ne sera pas considérée par vous comme tout à fait hors de saison. C'est de l'affaire malheu[reu]se du Nisero qu'il s'agit. La réponse, donnée par Lord Granville à notre ambassadeur, M. le Comte de Bylandt, telle que les journaux nous l'ont rapportée, est grosse de très grands périls pour la bonne entente des deux nations, qui ont les plus grands intérets et en même temps les plus grands devoirs à remplir dans l'extrême Orient. Je comprends très bien la position difficile où le gouvernement anglais s'est trouvé placé par cette déplorable affaire. Le sort des malheureux naufragés tombés au pouvoir d'un véritable pirate mérite tout notre intéret, et la Hollande fera sans doute de concert avec l'Angleterre tout ce qui est humainement possible pour les délivrer de leur captivité. Mais les négociants des Straits Settlements se sont emparés de cette affaire, laquelle leur fournissait une occasion favorable à revendiquer leurs intérets commerciaux, lésés par la guerre de l'Atjeh. Non que ces revendications ne soient pas justes en soi. Il y a longtemps que l'entière pacification du nord de Sumatra et le rétablissement du commerce régulier sont des choses très désirables, encore bien plus pour la Hollande, qui y perd ses milliers d'hommes et ses millions d'argent, que pour l'Angleterre dont les pertes sont seulement négatives. Il ne faut pas oublier que cette guerre a été entreprise par la Hollande pour accomplir un des devoirs qui lui incombent par la possession de colonies dans cette partie du monde, le devoir de faire tout ce qui est en

1 Bijlage I.

son pouvoir pour supprimer la piraterie, si funeste au commerce régulier de toutes les nations civilisées. Peut-être cette entreprise était au dessus de ses forces, bien qu'une expérience prolongée dans d'autres parties de Sumatra, où la résistance n'a pas été moins longue et forte[1], ait appris, que la patience et la persévérance finissent par triompher de ces populations semibarbares et fanatiques en les faisant enfin jouir des avantages d'un gouvernement juste et bienveillant comme c'est le notre dans tous les pays placés sous sa domination dans les Indes orientales, surtout depuis que les idées libérales y ont pénétré et ont mis fin à l'exploitation de la population pour augmenter le bien-être de la mère-patrie[2]. Maintenant cette population elle-même est conduite dans la voie du progrès. Eh bien, il me semble que l'Angleterre libérale, dont vous êtes le représentant, ne saurait qu'applaudir à tous les efforts tentés dans cette voie, où elle nous a précédé. L'élément égoiste de notre politique coloniale d'autrefois a disparu complètement. Nos colonies sont ouvertes au monde entier et il en serait de même de Sumatra, si les nécessités de la guerre ne contraignaient pas nos gouvernants de surveiller l'entrée des ports pour empêcher l'introduction de la contrabande de guerre. C'est, il faut le reconnaître, encore très gênant pour le commerce, mais comment faire autrement pour mettre fin à une guerre tellement désastreuse pour nos propres finances, que beaucoup de mes compatriotes commencent à désirer que l'Atjeh soit abandonnée tout à fait à son propre sort ou à d'autres occupants, qui cherchent des colonies, tels que l'Italie, l'Amérique, surtout l'Allemagne, qui ne connaissent pas encore les terribles soucis que ces lointaines contreés, lorsqu'elles sont peuplées tel que Sumatra, d'habitants farouches et fanatiques, toujours en guerre depuis un temps immémorial, l'une tribu ou petit état avec l'autre, donnent aux gouvernements de la mère-patrie, avant que ceux-ci ayent réussi à les dompter parfaitement en les accoutumant aux règles d'une vie civilisée et partant plus heureuse. Je doute fort que l'Angleterre, dont la domination s'étend déjà sur une si grande portion de la surface du globe, voudrait entrer dans ce véritable nid de guèpes, où la perfidie des habitants égale celle du climat. Pour l'Angleterre c'est la liberté de son commerce et de son industrie qui prime le tout. Eh bien, nous

1 Dit slaat op de zgn. Padri-oorlog ter Westkust van Sumatra.
2 Dit slaat natuurlijk op de verdwijning van het Cultuurstelsel.

ne demandons pas mieux que de lui en fournir les moyens, mais pour la bien établir sur une base durable, il faut que la police sur mer et sur terre puisse être exercée librement et avec un effet assuré. Jusqu'à ce jour notre armée et nos administrateurs civils, parmi lesquels il y a eu pourtant des hommes très supérieurs qui ont fait leurs preuves ailleurs, n'ont pas réussi à pacifier entièrement la région, bien qu'on y avance lentement[1] et qu'il n'y a point de doute qu'avec le temps un plein succès sera obtenu. Mais pour qu'il en soit ainsi il nous faut beaucoup de persévérance aussi qu'en même temps de la patience de la part de nos voisins qui en fin de compte profiteront probablement plus que la Hollande elle même des résultats acquis péniblement et à force de sacrifices très onéreuses pour notre pays. Ce sont à mon avis surtout les négotiants et les industriels anglais qui ont tout à gagner en usant cependant d'un peu plus de patience, pour que notre domination y soit assise sur des bases durables. Une médiation amicale, telle qu'elle est maintenant offerte par l'Angleterre, me semble excellente, pourvu toutefois qu'elle n'aboutisse pas à ce que le radja de Tenom cherche actuellement à obtenir, savoir la pleine liberté de son commerce. Alors tout serait compromis, et nous n'aurions qu'à nous retirer de cette terre fatale où tant de sang a déjà coulé. Or, en faisant cela, notre prestige, si nécessaire pour maintenir l'ordre dans nos autres possessions des Indes orientales, en recevrait une atteinte profonde, peut-être irréparable.

Si l'Angleterre veut nous aider à sortir de l'embarras où le sentiment du devoir qui nous incombe dans ces parages nous a jeté, elle devra choisir d'autres moyens que d'accéder aux demandes exorbitantes d'un pirate farouche, qui aurait déjà longtemps mis les prisonniers, qu'il retient contre tout droit de gens, en liberté, si des personnes, travaillant uniquement pour leur propre intéret, ne lui eussent donné des conseils dont il a su profiter en retenant les pauvres captifs, qui en sont les dupes véritables. Aussitôt que le gouvernement anglais cesse d'appuyer les prétensions du radja, celui-ci comprendra que le mieux qu'il ait à faire, c'est d'accepter la haute rançon qui lui est offerte en échange de ses malheureux prisonniers. C'est une affaire toute de piraterie et de brigandage, et je suis convaincu qu'un gentleman tel que Lord Granville finira par

1 Dit werd geschreven in de dagen van de aanneming van de geconcentreerde linie!

comprendre que son désir très naturel d'ailleurs de sauver les captifs l'a mis dans une fausse voie.

Les événements des derniers jours et les avis singuliers donnés dans des journaux me font croire que l'histoire détailée des efforts de la Hollande pour établir un gouvernement régulier dans le nord de Sumatra est encore bien mal connue en Angleterre. On nous conseille de traiter avec un sultan ou avec un pouvoir central quelconque. Nos gouvernants n'aimeraient pas mieux. Mais depuis la mort du sultan, au début de la guerre, peu après l'évacuation du Craton[1], aucun pouvoir indigène central n'a paru comme successeur du sultan défunt. Ce sont toujours des petits chefs temporaires, suivis de leur adhérents, descendant de leurs repaires montagneux dans la plaine pour y exercer le brigandage ou pour surprendre quelque petit poste ou pour se mettre en embuscade lorsqu'une patrouille vient passer le chemin ou une escorte chargée du transport de vivres et de munitions, et puisque ces brigands ne se distinguent par aucun signe extérieur des autres habitants paisibles, il est presque impossible de se garder de leurs attaques, souvent tout à fait inopinées. La grande majorité du peuple atchénois, qui consiste en laboureurs, désire ardemment la paix et notre gouvernement fait tout ce qui est possible pour la favoriser, mais une petite minorité, ne consistant à ce qu'on dit que de quelques centaines d'hommes, mais d'hommes toujours prêts à se battre et très intrépides et vaillants, et très fanatiques surtout, souvent conduits par leurs prêtres mahométans, excités par l'opium jusqu'au délire, continue à la troubler, tantot dans un endroit, tantot en l'autre, de sorte que nos troupes doivent être toujours en éveil pour protéger les habitants paisibles, et ce serait bien pire encore si un plus grand nombre de fusils européens avec leur munition pouvait être introduit sans contrôle suffisant, ce qui serait l'inévitable effet de l'ouverture des ports tel que celui de Tenom et d'autres.

Un tel état cependant ne peut pas continuer toujours. A mesure que les routes qu'on construit en tout sens s'étendront plus loin dans l'intérieur, couvertes par des positions fortifiées, la sécurité augmentera et le peuple, déjà bien las de la guerre, qui n'est qu'un brigandage continuel, finira certainement par se soumettre à un gouvernement doux et vraiment paternel, surtout lorsqu'il aura acquis la conviction que sa religion n'y

1 De sultan stierf begin 1874.

perdra rien. Cette conviction avait déjà gagné beaucoup de terrain, surtout par l'édification d'une très belle mosquée au frais de notre gouvernement[1], lorsque les nouvelles de l'insurrection triomphante du Mahdi ont aussi pénétré jusqu'ici et ont de nouveau renforcé le fanatisme mahométan, ce qui constitue un bien grand péril pour tous les chrétiens établis dans l'Orient, là où la religion de Mahommed domine[2].

Par ce succinct exposé de notre situation dans l'Atjeh vous comprendrez que toute médiation anglaise tendant à l'affaiblir pour favoriser le commerce, serait prématurée.

J'espère bien, Monsieur le ministre, que, lorsque vous aurez étudié cette question de plus près, vous serez entièrement de mon avis et que Lord Granville y accédera aussi.

L'Angleterre et la Hollande ont tant de points de réunion, tant dans l'histoire que dans le présent, qu'elles me paraissent presque unies pour toujours dans la suite du temps, comme une planète et son satellite, chacun ayant son mouvement propre et indépendant mais cependant poursuivant le même cours dans l'espace de l'avenir, qui s'appelle le progrès. Cette idée me console quelquefois, lorsque je vois les sombres nuages qui s'amoncèlent autour de nous.

Souhaitant à l'Angleterre qu'elle possède encore longtemps un ministre tel que vous et que vos successeurs seront toujours pénétrés des mêmes idées de justice et de morale politique qui vous ont guidé dans votre longue carrière, j'ai l'honneur d'être avec le plus profond respect, votre serviteur dévoué P. Harting, professeur émérite.

IV. Hubrecht aan Harting. Den Haag, 16 juni 1884[3].

Hooggeachte Vriend,

Hierbij Uw uitmuntende memorie aan Gladstone met dank

1 Tijdens de tweede expeditie, waarvan generaal Van Swieten de leiding had, werd de moskee te Koeta Radja verwoest. Ter vervanging werd in 1881 van gouvernementswege een ‘kostbare, maar als proeve van bouwkunst weinig geslaagde’ moskee gebouwd. *Enc. van Ned. Indië*, II, p. 374.

2 Dat het optreden van den mahdi Mohammad bin Ahmad in Sudan sinds 1881 invloed zou hebben gehad op het weer opluiken van de Atjehoorlog is een argument, dat men destijds wel in kranten vindt, maar dat zeker weinig steekhoudend is. Men vindt het in de wetenschappelijke literatuur niet vermeld, met name niet in Snouck Hurgronje's Atjeh-verslag.

3 Met andere hand is op de brief bijgeschreven: *adres is: The Lord Reay*, 6, *Great Stanhope Street, London W*.

voor de inzage. Moge 't goede woord naar verdienste een goede plaats vinden. Ik heb er waarlijk niets bij te voegen, noch af te doen. Krachtens Uwe telegr. autorisatie deelde ik 't stuk aan Mr. Heemskerk mede. Hij achtte het blijkbaar niet nodig den inhoud in officieus consult te brengen bij den heden te houden ministerraad - eene door mij uitgesproken gedachte - blijkens de nota, waarbij ik het concept terug ontving en die ik in originali hierbijsluit[1].

Gelief mede te Uwer bediening hierbij te vinden een paar regels aan onzen vroegeren landgenoot M.D.J. Baron Mackay[2]. Mij dacht dat het U aangenaam kon zijn te weten dat Gladstone Uw brief persoonlijk in handen krijgt en ik geloof dat dit middel daartoe dienen kan. Op het adres is niets anders te stellen dan zijn intitulé boven den datum geplaatst. Mackay zal Uwen brief toch wel mogen lezen. Echter voeg ik mijn schrijven aan hem hier alleen bij, voor het geval dat het Uw wensch mogt zijn daarvan gebruik te maken; prefereert U regtstreeksche toezending dan zij mijn schrijven Vulcano toegewijd.

Mij schijnt de Nisero-agitatie in Londen niet van zooveel beteekenis dat de Eng. Regeering tot ultimata zal overgaan; het Landenvertoon[3] heeft wel iets van een krampachtig[4] aandoening opgewekt door al hetgeen hier met de Transvalers is gedaan en ook tot hen gesproken werd, waarop wel iets valt af te dingen.

En passant sluit ik hierbij een uitknipsel uit de Indépendence van gister en een afschrift van een zoo even hier rondgedeeld bulletin van de Amsterd. Courant betreffende geheime zaken![5] Mij schijnt dit eene reclame die ik liever geen naam geef.

Hoogachtend, vriendschappelijk als altijd de Uwe, P.F. Hubrecht.

1 Niet aangetroffen.
2 Ook de ‘paar regels’ trof ik niet aan. Lord Raey is hier bedoeld.
3 Dit mij niet geheel duidelijke, ongebruikelijke woord staat er zeker.
4 Sic.
5 Beide niet aangetroffen. Het bulletin hield in, dat de gouverneur van Atjeh een prijs op het hoofd van den radja van Teunom zou hebben gesteld. Vgl. boven, p. 290.

V. Lord Reay aan Harting. Londen, 19 juni 1884.

Hooggeleerde Heer,

Na *zeer* aandachtige lezing van uw hoogst belangrijk schrijven ben ik tot het besluit gekomen U in overweging te geven het *niet* aftezenden. De zinsneden, die betrekking hebben op de Engelsche bemiddeling, op den weêrzin in Nederland gewekt door den langdurigen oorlog, op de 'revindication juste en soi' der Engelsche kooplieden, op het mislukken der pogingen van leger en van Burgerlijk Bestuur om de orde te herstellen zijn van dien aard, dat zij - hoe waarheidslievend ook - schade zouden doen aan de onderhandelingen waarin trouwens de Premier niet betrokken is. Daar het allerminst uwe bedoeling zijn kan het standpunt der Regeering te verzwakken en dit van uw schrijven het gevolg zijn zoude, zoo verstout ik mij, alvorens het af te zenden, uwe nadere instructien te vragen, terwijl ik in geen geval deelgenoot zou kunnen zijn van de zienswijze door U Hg. met zóóveel zorg uitgewerkt. Op grond van de beweegreden die U de pen deed opnemen durf ik mij verstouten U te verzoeken een anderen brief te schrijven. Met oprechte hoogachting etc., R.

VI. Hubrecht aan Harting. Den Haag, 21 juni 1884.

Hooggeachte Vriend,

Den daarin vermelden brief van Lord Reay, mogt ik bij uwe vriendelijke regelen van gister[1], mij zooeven ter hand gekomen, niet aantreffen. Hij is zeker bij abuis blijven liggen en daar dit document te kennen voor mij ter beantwoording van uw vraag onmisbaar is, zoo hoop ik weldra den nablijver hier te zien aankomen. Heb tevens de goedheid mij te melden of het inderdaad uwe bedoeling is dat ik over de zaak zal confereeren met den minister van *buiten*landsche zaken. Van dezen spreekt uw brief van gister. De vorige maal sprak ik met Mr. Heemskerk. Moet deze thans voorbijgegaan worden en Jhr. de Willebois over de zaak geadieerd? Per me licet; U heeft slechts te verlangen en het zal geschieden; doch *buiten* kan een lapsus calami geweest zijn. Vandaar mijne vraag. Met vr. groeten en het U waarschijnlijk welkome bericht dat v. Lidth de J's[2] kansen voor

1 Niet aangetroffen.

2 Dr.Th.W. van Lidth de Jeude (geb. 1853), leerling van Harting, werd 1 juli 1884 conservator aan het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden.

Leiden niet slecht staan, hoogachtend en vriendschappelijk, G.d. Uwe, P.F. Hubrecht.

VII. Hubrecht aan Harting. Den Haag, 24 juni 1884.

Hooggeachte Vriend,

Hierbij uw ontwerp brief Gladstone en Lord Reay's brief in dank terug. Uw vriendelijk schrijven[1] deed mij zien hoezeer en naar aanleiding waarvan de pen U tusschen de vingers geen rust liet. Ampel en breed heb ik de zaak in haren huidigen toestand met de ministers van Binnen- en van Buitenlandsche Zaken besproken en hun uw standpunt ten deze uitvoerig duidelijk gemaakt, overeenkomstig uwen wensch. Beide separatim. Beider indruk was geheel dezelfde, en ik mag U zeggen coïncideert volkomen met de mijne. Het U te geven advies ter zake, meer nog, het U over te brengen verzoek, met groote waardeering van uwe vaderlandslievende intentie, is dit dat U van elk schrijven aan Gladstone moogt afzien. Lord Reay's woorden zijn niet alleen chevaleresque, ze zijn zóó pertinent en worden hier geacht zóó afdoende te zijn, omdat hij in de beide kampen een onbenevelden blik slaat, veel meer nog dan wij vermogen te doen, dat bovenbedoeld drietal, uwe Haagsche adviseurs, unaniem U moeten ontraden, in 's lands belang, iets hoegenaamd te schrijven. Met een enkel woord zult U Lord Reay den brief wel willen terugvragen. Dat hij aan 't slot van den zijnen U raadt *een anderen* brief te schrijven is courtois en opent U bij hem de retraite dat U dit bezig zijt te overleggen. Was ik niet door de ongeloofelijke drukte van mijn werk meer dan ooit ten zeerste beperkt in mijn tijd, drukten die vooreerst nog wel zullen aanhouden naar aanleiding van de ramp die ons vorstenhuis deed uitsterven[2], ik schreef U langer, U waardiger. Neem uit dien hoofde dit deswege voor lief en weet mij als altijd met hoogachtende vriendschap de Uwe, P.F. Hubrecht.

1 Niet aangetroffen.

2 Dit is zó niet juist; op 21 juni 1884 stierf prins Alexander, de prins van Oranje. Hiermee viel te voorzien dat het geslacht Oranje-Nassau zou uitsterven met het overlijden van de dochter des konings, de latere koningin Wilhelmina. Zoals een ieder weet, werd dit eerst ruim drie kwart eeuw later een feit.

VIII. Harting aan Lord Reay. Amersfoort, 25 juni 1884.

Hoogwelgeboren Heer,

Gisteravond ontving ik bericht van den Heer Hubrecht, dat hij met den minister van buitenlandsche zaken en vervolgens nogmaals met den minister van binnenlandsche zaken had geconfereerd, en dat beiden van oordeel zijn dat men den raad van U, die beter dan wij allen hier, door uwe bekendheid met persoonen en karakters over het al of niet raadzame der verzending van mijn brief kunt oordeelen, moet volgen en dien derhalve terughouden. Ik verzoek derhalve dien aan mij terugtezenden en bied U tevens mijne excuses aan voor den veroorzaakten last. Aan mijzelven ben ik echter verplicht hier nog iets bijtevoegen. De Nisero-quaestie staat, evenmin als iets anders in de wereld, geheel geïsoleerd daar. De publieke opinie in Engeland daaromtrent staat blijkbaar nog onder den invloed van het gebeurde in Transvaal en het aandeel dat ons vaderland daaraan genomen heeft. Menig Engelschman kan ons dit nooit vergeven, en de eerste de beste gelegenheid wordt aangegrepen om ons dat te doen gevoelen. Door mijne bemoeiingen in die zaak heb ik een zeer groote verantwoordelijkheid op mij genomen, die mij voortdurend zorg heeft gegeven en nog geeft. Eerst wanneer, tien jaren na mijn overlijden, het thans in de Utrechtsche bibliotheek bewaarde Transvaal-archief voor het dan levend publiek toegankelijk wordt gesteld, zal men kunnen weten hoe groot en moeilijk de zorg is geweest[1]. Onder de brieven die men dan vinden zal, behooren ook eenige aan en van Lord Kimberley[2] en Mr. Gladstone.

Ik ben derhalve voor den laatsten geen geheel onbekende, en, met aan dien voortreffelijken staatsman, dien ik sedert zijn Napelsche brieven[3] hooge vereering toedraag, eenen brief in

1 Dit archief, ‘een kist vol stukken’, trok tien jaar na Hartings overlijden en lang daarna niemands aandacht. Het werd in 1941 van de Utrechtse naar de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek overgebracht en vandaar naar het archief van de Nederlands-Zuidafrikaanse Vereniging. Als zodanig schijnt het niet meer te bestaan; vermoedelijk zijn de stukken tussen andere van die vereniging in geraakt. Mijn onderzoek dienaangaande is nog niet beëindigd en zal zo mogelijk tot een publicatie voeren.

2 John Wodehouse (1826-1902), sinds 1866 earl of Kimberley, 1870 en 1880-1882 minister van Koloniën, op het ogenblik van het schrijven van deze brief tot 1885 en later nog eens minister van India.

3 In 1851 bezocht Gladstone, toen nog tory, Napels, waar hij zeer geschokt werd door de toestanden in dat absoluut geregeerde land. Hij schreef daarover enige zeer de aandacht trekkende vertogen in briefvorm. Zijn indrukken in Napels waren aanleiding tot zijn zich losmaken van de tories.

gemoedelijken toon te schrijven, vervolgde ik slechts eenen weg dien ik reeds vroeger met vrucht had ingeslagen. Dat Gladstone ten slotte de man is, buiten wien de Engelsche regeering geen besluit zal nemen dat gevaarlijk voor ons vaderland kan worden, daarvan zult Gij wel, evenals ik, overtuigd zijn. Door tot hem een goed woord te richten, dat waarschijnlijk een goede plaats zoude vinden, voldeed ik aan een plicht, die mijne verantwoordelijkheid voor vroegere handelingen mij oplegde, vooral nadat de onvoorzichtigheid van anderen nogmaals de goede verstandhouding met Engeland had in de waagschaal gesteld. Ziedaar, hooggeachte heer!, de motieven die mij geleid hebben tot het schrijven van mijn brief, die geene andere bedoeling heeft, dan de pogingen van ons gouvernement om in deze netelige zaak een gepasten uitweg te vinden, te steunen. Eene regeering echter, die zich zelve en het volk dat zij vertegenwoordigt respecteert, kan geene andere gronden ter verdediging aanvoeren, dan die welke aan het volkenrecht ontleend zijn, terwijl een ampteloos man, die ver van de bewegingen der wereld leeft, in dat opzicht veel vrijer is en niet zoo angstvallig op zijne eigene waardigheid behoeft te letten.

Gij vraagt mij eenen anderen brief. Natuurlijk ben ik daartoe bereid, want geen moeite zal mij te veel zijn in het belang van ons vaderland. Maar dan zoude ik eerst met nauwkeurigheid moeten weten welke wijzigingen, weglatingen of bijvoegingen raadzaam worden geacht. Tenzij mij deze door U worden aangewezen, zal ik mij verder geheel onthouden en alleen hartelijk wenschen dat de zaak buiten mij om in der minne geschikt wordt. Met de meeste hoogachting heb ik de eer te zijn U.H.W. Geb. dv. dienaar P. Harting.

IX. Hubrecht aan Harting. Den Haag, 27 juni 1884.

Hooggeachte Vriend,

Hierbij sluit ik het ontwerp van uwen brief aan Lord Reay na daarvan lectuur gegeven te hebben aan de ministers van Binnen- en Buitenl. Zaken. Beide verklaarden mij ten slotte de wijze van behandeling der zaak ten deze door U gevolgd bijzonder te waarderen. Andermaal noemden ze U - waarlijk niet ten onregte - ‘een brave kerel’ en als ik 't U overbrief

dan geschiedt dit alleen om U te doen zien hoe de motieven uwer ontworpen interventie geheel juist en naar waarde geschat zijn. Hetgeen niet wegneemt dat Buit. Zaken niet verbergen kon wat hij noemde ‘sa joie’, dat de brief Gl[adstone] niet zou bereiken. Vergis ik mij niet geheel dan kan de Nisero nog wel weer vlot komen tusschen Londen en den Haag. Met dezen post veroorloof ik mij U onder kruisband de niet gepubliceerde nota's te zenden van mijn zwager[1] over onze Atjehsche politiek, die door Koloniën op verzoek van de IIde Kamer wel aan deze zijn medegedeeld. Met retour is *volstrekt* geen haast. U zult ze met belangstelling lezen. Hier vonden ze, hoewel niet voor 't publiek bestemd, veel sympathie.

Lidth de Jeude is te Leiden benoemd, volgens uwen wensch. Mijn ijveren voor gepromoveerde Nederlandsche zoölogen naast hem mocht niet baten tegenover eenparig prefereeren door Curatoren en Jentink van een Germaan pur sang, titulo ornithologo. Dit geheel onder ons s.v.p.[2]. Met hartelijken heilwenschenden groet steeds de Uwe P.F. Hubrecht.

X. Lord Reay aan Harting. Londen, 28 juni 1884.

Hooggeleerde Heer,

Vriendelijk dank voor uw laatste schrijven. Na alles wel overwogen te hebben geloof ik inderdaad, dat het Nisero-vraagstuk niet anders behandeld kan worden dan langs diplomatieken weg. Uw beweegredenen zijn van den meest vaderlandslievenden aard, uw zucht het gemeen overleg te bevorderen boven allen lof verheven, uw vertrouwen op de onpartijdigheid van den Heer Gladstone zeer gegrond, zoodat ik dan ook met de meest oprechte hoogachting de eer heb te zijn Uw Ed. Geb. dw. dr. Reay.

XI. Hubrecht aan Harting. Den Haag, 30 juni 1884.

Hooggeachte Vriend,

Hierbij de achtergeblevene in persoon[3]. Pardon de l'erreur!

1 De bedoelde zwager was Pruys van der Hoeven, met wiens zuster Maria Hubrecht gehuwd was.

2 Dr. F.A. Jentink was als opvolger van den in januari gestorven Schlegel op 1 mei 1884 directeur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden geworden, wat hij tot zijn dood (november 1913) bleef. De Duitse omitholoog J. Büttikofer werd evenals Van Lidth de Jeude op 1 juli 1884 tot conservator benoemd.

3 Waar dit op duidt, is niet duidelijk.

De brieven van mijn zwager Pruys van der Hoeven dacht ik wel uwer aandacht waardig zouden gekeurd worden. *Geheel onder ons* kan ik u nog zeggen dat hij mij uit Londen schrijft: 'Over den gang der onderhandelingen kan ik niets zeggen. Genoeg dat ik niet wanhoop aan eene bevredigende solutie hoewel er veel tegenwerking te overwinnen is en de Engelschen al even weinig vertrouwen verdienen als de Atjehers. Getuige het feit dat ze, staande de onderhandelingen, de blokkade van Tenom geschonden hebben onder voorwendsel van aan de gevangenen aldaar voedsel te willen bezorgen. Enfin we zullen zien. Over een paar dagen heb ik een conferentie met de ministers. Ik heb al veel kunnen doen om hen tot het besef te brengen dat hun gemorrel even ondoeltreffend is als ongemanierd en onaannemelijk'.

Ziedaar het laatste nieuws in deze moeyelijkheid. Er rijzen zulke dezer dagen van alle kanten. M.i. staan we aan 't begin van een der moeyelijkste tijdperken onzer historie.[1] Inzonderheid omdat de krachtige figuren die op elk gebied dienst zullen moeten doen in onderscheiden richtingen eenvoudig ontbreken en dezulken worden niet geïmproviseerd. Der unie band wordt met woorden alleen niet zaamgehouden[2]. In haast en in trouwe de Uwe P.F. Hubrecht.

XII. Harting aan Hubrecht. Amersfoort, 18 juli 1884.

Waarde Vriend!

Fuit Ilium! Ik zwijg, ofschoon mijn hart tot barstens toe vol is. Maar tegenover u kan, wil ik niet zwijgen. Ik walg van de 'joie' van onzen minister van buitenlandsche zaken. Gij kunt dit mijnentwege aan Z. Exc. gerust zeggen. Die 'joie' is niet anders dan lafhartigheid[3]. Geloof mij intusschen t.t. Harting.

XIII. Hubrecht aan Harting. Den Haag, 19 juli 1884.

Hooggeachte Vriend,

Uw brief van gister geeft zeer getrouw den indruk terug, die

1 Waarschijnlijk denkt Hubrecht hier weer aan de dood van prins Alexander. En aan nog meer, zonder dat ik begrijp wat.
2 Slaat dit op de verzwakking van de liberale partij?
3 Deze brief is een reactie op het bekend worden van de bereidheid der Nederlandse regering, de havens van Teunom voor de handel open te stellen.

ministerieele mededeelingen in vreemde parlementen op U gemaakt hebben. In zoover is zijn indruk juist. En toch kon het blijken dat indien gij zelf bij de onderhandelingen tegenwoordig waart geweest, die indruk een geheel andere zou geworden zijn, en gijzelf, evenals mijn zwager, *zeer content* zoudt wezen met het *verkregene*. Diplomatieke verhoudingen en onderhandelingen na te speuren en met juistheid te beoordeelen is - reeds sedert de tijden van de Witt - uiterst moeyelijk, indien niet onmogelijk, voor hen die er buiten staan en aan wie het dan vergund wordt een enkel tipje dat opgelicht wordt, met het weinige wat dan te zien komt te aanschouwen. Gij, geduldig waarnemer van professie, weet beter dan iemand dat schijn bedriegen kan en de conclusie van het experiment altijd wachten moet op het oogenblik dat *alle* elementen *volledig* bekend zijn in hun ontstaan, concatenatie[1] en ontwikkeling. Zóó is het ook hier. Geduld, roep ik U toe; wacht eens eventjes totdat de stukken die welhaast aan gene zij van 't Kanaal zullen gepubliceerd worden, door U gelezen en bestudeerd zijn. De roover was - en niet geheel zonder onze schuld - in den vasten waan gebracht dat Engeland met hem geassoc[ieerd] was tegen ons. De Straits verheugden er zich in. Het zien van Engelsche wapenen alleen moet hem genezen. Interventie op *ons* gebied mag niet toegelaten worden. Verbiedt dit beginsel bondgenootschap, mits gepaard met *uitdrukkelijke* erkenning onzer absolute suzereiniteit? Ik vraag maar, om U op te beuren, om U verstandig te manen tot geduld. Glads[tone] bleef geheel buiten de zaak die uitsluitend met Granville is afgedaan. Van harte de Uwe P.F.H. [*In de rand*:] Aan uw Poolsche Leeuwenbrief[2] heb ik alle eer bewezen. Moge het baten.

XIV. Harting aan Gladstone. Amersfoort, 19 juli 1884[3].

Monsieur le ministre!

Des circonstances, tout à fait indépendantes de ma volonté, m'ont empêché de vous faire parvenir à temps la lettre ci-jointe, qui date du 16 Juin[4]. Je n'avais pas crû qu'un ministre, appartenant à un cabinet dont vous êtes le chef, imposerait à la Hol-

1 Aaneenschakeling, samenvoeging.
2 Dit is mij niet duidelijk.
3 Verzonden vóór de ontvangst van bijlage XIII.
4 Bijlage III is gedateerd 13 juni.

lande un arrangement tel que celui qui parait être accepté par notre ambassadeur à Londres, dans l'affaire du pirate de Tenom. La puissante Angleterre a abusé de la faiblesse de la Hollande, mais je vous estime trop haut pour que je ne tiens pas à coeur que vous sachiez qu'il y a encore des hommes dans mon pays qui auraient plutôt se fait écraser par sa rivale des anciens temps que d'accéder à une convention inique et indigne de l'Angleterre elle même, aussi bien que de notre pays. J'appartiens à ces hommes là, aussi qu'un grand nombre de mes compatriotes, et j'aime à croire que vous même, Monsieur, vous y appartiendriez aussi, si vous étiez Hollandais. Votre serviteur dévoué P. Harting.

XV. Harting aan Gladstone. Amersfoort, 23 juli 1884.

Monsieur le ministre!

Permettez moi de revenir encore une fois à la pénible affaire du Tenom. Les nouvelles télégraphiques de la convention conclue, surtout celle de la concession vraiment humiliante faite par notr egouvernement d'accorder au rajah, un vrai pirate, l'ouverture de ses ports, m'avaient tellement impressioné, qu'en les lisant je m'écriai: '*Fuit Ilium*', considérant qu'avec une telle concession il en était fait de notre puissance coloniale. Or, il me parut qu'une telle concession ne pouvait être que l'effet d'une pression excessive excercée par Lord Granville sur notre ministre des affaires étrangères, et peut etre même de véritables menaces, prononcées au nom de notre puissante voisine, jusqu'ci considerée comme notre meilleure amie et ayant en fin de cause aussi les mêmes intérets que nous dans les affaires de l'archipel indien.

Cependant j'avoue avec un sentiment de grande satisfaction, que je n'ai rien trouvé, qui y ressemble dans les pièces officielles publiées hier dans le Handelsblad de la part de notre gouvernement. Si donc faute il y a, la faute git ailleurs. La lettre de l'ambassadeur anglais Mr. Stuart, qui contient la proposition de la convention, est parfaitement courtoise. Je me plais volontiers à le reconnaître et en même temps je vous demande pardon du ton peut-être trop vif dans lequel ma lettre du 19 Juillet a été écrite, sous l'empire d'une émotion que vous comprendrez maintenant facilement.

Puisse bientôt cette malheureuse affaire aboutir à un bon

dénouement pour les pauvres captifs. Notre pays s'en réjouirait au moins autant, peut-être plus, que l'Angleterre elle-même, car un dénouement veritablement bon suppose que l'honneur de ma patrie reste sauf, ce qui ne serait pas le cas si elle avait paru céder par faiblesse à une demande injuste et humiliante.

En vous présentant, Monsieur!, l'hommage de ma très haute considération, j'ai l'honneur d'être votre serviteur dévoué P. Harting.

XVI. Leveson-Gower[1] aan Harting. Londen, 23 augustus 1884[2].

Sir,

I am directed by Mr. Gladstone to acknowledge the receipt of your letter of the 19/23 ult. and to acquaint you that he has forwarded it to the Foreign Secretary. I am, Sir, your obedient servant G. Leveson Gower.

1 Sir George G. Leveson-Gower der graven Granville (1858-1951), oomzegger van lord Granville, privé-secretaris van Gladstone 1880-1885, M.P. 1885-1886 en 1890-1895, later o.a. Commissioner of Woods and Forests.

2 Verzonden van 10, Downing Street, Whitehall.

[Jaarrekeningen van het Genootschap over 1963]

Exploitatie-rekening Historisch Genootschap 1963

Onkosten	*f* 1.903,49	Saldo exploitatie-rekening 1962	*f* 462,40
Drukkosten Bijdragen en Mededelingen, deel 77	- 7.077,43	Contributies	- 12.720,87
		Rente	- 247,13
Drukkosten van uitgaven in bewerking	- 5.000, -	Diversen	- 5.000,32
Lidmaatschappen	- 140,11		
Reiskosten	- 171,76		
Salarissen	- 476, -		
Honoraria -	3.336,25		
Afschrijving inventaris	- 50, -		
Saldo per 31 december 1963	- 275,68		
	———		———
Totaal	*f* 18.430,72	Totaal	*f* 18.430,72

Rekening boekenfonds Historisch Genootschap 1963

Aankoop van boeken en tijdschriften	*f* 684,96	Saldo per 31 december 1962	*f* 1.686,70
Administratiekosten	- 237,50	Contributies leesportefeuille	- 100, -
Portikosten	- 20,19	Verkoop van boeken en tijdschriften	- 1.457,90
Diversen	- 19,60		
Saldo per 31 december 1963	- 2.282,35		

Totaal	*f* 3.244,60	Totaal	*f* 3.244,60